
Mag. St. Dr.
LIBRARIÆ COL LEGII
MAIOR CRACOVI
586431

GEOGRAFIA POWSZECHNA

GEOGRAFIA POWSZECHNA CZASOW TERAZNIEYSZYCH

ALBO

Opiſanie krótkie Kraiów całego Swiata, ich położenia, granic, płodu ziemnego, ſkłonności Obywatelów, handlu, obyczaiów &c. &c.
Z nayświeższych wiadomości, Kraiopiſarzów, y Wędrowników.

ZEBRANA

ku pożytkowi Młodzi Narodowey na Szkoły Publiczne

WYDANA.

W WARSZAWIE

W Drukarni J. K. Mci y Rzeczypoſpolitey
in Collegio Soc: JESU.
MDCCLXX.

JUDICIUM CENSORIS
&
APPROBATIO.

Legi Librum, cui titulus: *Geografia Powszechna czasów teraźnieyszych*, in eoq; nihil reperi contrarium fidei ac bonis moribus. Varsaviæ die 25. Decembris 1772.

Joannes Bohomolec
Soc: JESU.

IMPRIMATUR

ANDREAS STANISLAUS EPISCOPUS.

DO

JASNIE OSWIECONEGO

XIĄŻĘCIA JMCI

MICHAŁA

Na Klewaniu i Zukowie

CZARTORYSKIEGO,

KANCLERZA W. W. X. L.

UŚWIATSKIEGO, PODUŚWIATSKIEGO, HOMELSKIEGO, JURBORSKIEGO, KUPISKIEGO, PIENIANSKIEGO STAROSTY; KAWALERA ORDEROW: POLSKIEGO, ORŁA BIAŁEGO, ROSSYISKIEGO, S. JĘDRZEIA &c.

JO. MCI XIĄZĘ PANIE, DOBRODZIEIU.

Wychodzące z druku dla Młodzi Narodowey w krótkim zebraniu wſzyſtkich Kraiow i Narodow opiſanie, mieć dla ſiebie pewnieyſzego zaſzczytu, iako od wielkiego Imienia, ſpodziewać ſię

łaſka-

łaſkawſzego przyięcia, iako od dobroczynnych rąk JO. Waſzey Xcey Mci niemoże.

Jaśnieiące na początku tego dzieła Imie pięćdzieſiątletniego Miniſtra, Rzeczpoſpolitą przeważnemi zaſługami, Europę ſzacunkiem i zadziwieniem ſtatecznym, potomność wielkiemi przykładami ogarniaiącego, czytelnikowi każdemu ſzczupłą moię pracą zaleci, a młodzi w naukach tęſkniącey, powabnieyſzą uczyni.

Kiedy zaś odważam ſię podawać ią w tey Oſoby ręce, która widzi ſkutek uſilnego przez pół wieku przy Kanclerſkich pracach ſtarania ſwego o wſkrze-

ſzęnie zaniedbanych, wzroſt i pomnożenie wſchodzących, utrzymanie rozkrzewionych w kraiu umieiętności; która ſię cieſzy z koſztow pożytecznie od ſiebie łożonych, iuż na potrzebnych, a prawdziwe zdania wlewaiących kſiąg drukowania, iuż na Młodzi Szlacheckiey ćwiczenia, iuż dla ſamych nauczycielow za Kraiem doſkonalenia ſię; pełen ieſtem nadziei, że JO. W. Xca Mość chęć moię do zamierzenia Jey, to ieſt do nauk Kraiowi potrzebnych pomnożenia ſtoſuiącą ſię przyiąć dobrotliwie raczy.

Upewnia mię w tym naywięcey do Młodzi Szlacheckiey w domu rządowi memu

powie-

powierzonym ćwiczenia zdatnego Rzeczypospolitey i ſamym Obywatelom łaſkawe, i ſkuteczne JO. W. Xcey Mości z udzielaniem przytomności wdawanie ſię, utwierdzaią dobroczynne od lat wielu dla mnie ſamego bez żadnych mych zaſług względy; czego rownaiącą kiedy wypłacić nie ieſtem zdolny wdzięcznością, chcę to przynaymniey i czaſu ninieyſzego i w naypoźnieyſzey wyświadczyć potomności, iżem ieſt z naygłębſzym uſzanowaniem

JO. Waſzey Xcey Mci
Pana i Dobrodzieia

nayobowiązańſzy i
nayniżſzy ſługa

X. KAROL WYRWICZ S. J.

PRZEMOWA.

Potrzeba i pożytek Kśiąg w Oyczystym ięzyku dla poloru młodzi narodowey pisnych, są tak oczywiste, że one rozwodzić zdałoby się pracą nadaremną. Między naukami początkowemi, które młodź zdobią, do gruntownieyszych umieiętności układaią, służą i zachęcaią, słusznie zabiera przodkowanie Geograf. Powszechne wszystkich wieków i narodów zdanie, historyą uznało za naukę wszelkiemu obywatelów stanowi i powołaniu naypotrzebnieyszą, a ztąd Geografii pokazuie się ważność i zaleta, ponieważ z dawna i słusznie prawym okiem nazywa się historyi. Chronologia, chociaż lewym teyże historyi okiem iest nazwana, gdy przecie dotychczas nierozwiązanym podlega zawiłościom, wielu od siebie odraża; Geografia zaś dla wdzięków, które zamyka w kraiów wesołym opisaniu i ciekawości tak przyrodzonych, iako kunsztownych wyliczeniu, wabi do siebie i pociąga. Dla

czego

czego w powszechny zwyczay to weszło, zaczynać młodzi płci oboiey naukę od Geografii, aby łatwych i przyiemnych opisów przynętą, nie znacznie do trudnieyszych ią pociągnąć, bez nayinnieyszego zrażenia ochoty, można było.

Oprocz zachęcenia, potrzeba wyciąga kłaść Geografią za naypierwsze młodzi ćwiczenie. Prawie niepodobna rozmów poważnych i godnych ludzi posiedzeniom prowadzić przyzwoitych, iako to o woynie, Woysk zaciągu, państw mocy i obszerności, Królów interessach, na ziemi i na morzu ich potędze, a nawet czytać pożytecznie gazet bez wiadomości Geografii.

Od początku panowania teraźnieyszego, które słusznie za epochę podźwignionych w Polszcze nauk kłaść się może, wyszły i z różnych ięzyków tłómaczone, i własną zasłużyć się Oyczyźnie ludzi usiłuiących pracą napisane księgi, w takiey liczbie, że z nich nie szczupłą bibliotekę złożyć iuż można.

Tak chwalebnym zachęcony przykładem, odważyłem się ia także dla pożytku

pożytku młodzi narodowey cokolwiek napisać z historyi i Geografii, nauk równie iey wiekowi iako i każdemu innemu naypotrzebnieyszych; ale ta praca moia częścią dla cudzoziemskiego ięzyka (a) częścią dla poważnych materyi (b) do pospolitego młodzieży kraiowey w szkołach publicznych i domach prywatnych edukuiącey się, nie była stosowana używania. Więc prostszym i do poięcia łatwieyszym należało ie ułożyć sposobem; iaki rozumiem, iż się znayduie w tey Geografii z nayświeższych wiadomości, Kraiopisarzów i Wędrowników wyciągnioney, i na publiczne szkoły zebraney. Rozłożenie rzeczy stosuie się do stopnia nauk i wieku młodzi szkolney, tak, że łatwiesze materye przodkuią trudnieyszym i iuż przetartemu rozumowi do poięcia snadnieyszym.

Nauczycielów będzie powinnością, tak całą rozłożyć Geografią na szkoły, aby młodzian nauki zaczynaiący przed Filozo-

(a) Abrégé raisonnè de l'Histoire universelle T. Ier 1766. T. II. 1771.

(b) Geografia czasów teraźnieyszych Tom I. r. 1768.

Filozofią łacno i bez wielkiey pracy wszystkich oney części się nauczył. Rozłożenie moim zdaniem może być tym porządkiem:

Na I. Klassę Grammatyki księga I. księgi II. Rozdział I. IV.
Na II. Klassę Gram: księg: II. Rozd: V. X.
Na III. Klassę Grammatyki księgi II. Rozd: XI. księga III. o Azyi.
Na Poetykę księga IV. V.
Na Retorykę księga VI.

Aby w księdze VI. znaczna część Astronomii do Geografii należąca i Polityki głównieysze materye się pomieściły, a księga zwyczayney iednego Tomu wielkości nie przeszła, odmieniony iest druk, czytelny iednak i wyraźny. Jedne tylko częste drukarskie omyłki szpecą tę księgę, które na końcu się kładą; ieżeliby onych więcey uważny postrzegł czytelnik, łaskawie zechce poprawić.

REGESTR

KSIĄG i ROZDZIAŁOW.

O Xię-

ROZ-

ROZ-

O POLITYCE 629

KSIĘGA

KSIĘGA I.

O Geografii w powſzechności i naturalney.

Co ieſt Geografia?

Geografia albo nauka krajopiſarſka ieſt opiſanie ziemi, to ieſt tey części świata z lądu i wody złożoney, na którey ludzie mieſzkaią. *Geografia* ieſt częścią *Kosmografii* albo nauki opiſuiącey świat cały za niebo i ziemię wzięty. Dwie te świata części na dwie *Koſmografią* dzielą nauki: ta która ziemię opiſuie, nazywa ſię *Geografia*; ta zaś która niebo i onego wſzyſtkie światła, planety, gwiazdy &c. uważa, nazywa ſię *Aſtronomia*.

Nie dzieliſz ſię ſama Geografia *na mnieyſze części?*

Wieloraki *Geografii* ieſt podział: względem czaſu; dzieli ſię na Geografią dawną, śrzednią, i teraźnieyſzą: względem rzeczy, na naturalną, fizyczną, hiſtoryczną, kościelną: względem części ziemi, na *Geografią* powſzechną, *Chorografią*, *Topografią* i *Hydrografią*: względem związków teyże ziemi z niebem i ludźmi, na Aſtronomiczną i Polityczną.

Geografia dawna albo czasow dawnych iest opisanie dawnego świata od onego stworzenia do upadku cesarstwa Rzymskiego na zachodzie roku 476 po narodzeniu Chrystusa Pana. *Geografia średnia, albo wieku średniego* rozciąga się od upadku cesarstwa zachodniego, do upadku cesarstwa wschodniego albo Greckiego od Turkow zburzonego r. 1453. W tym czasie wszystkie bez mała krolestwa teraz kwitnące powstały. *Geografia czasow teraznieyszych* są wszystkie opisania ziemi i rożnych oney części, od zburzenia cesarstwa Greckiego i nastąpioney po nim nauk odnowy, aż do dnia dzisieyszego na świat wydane.

Geografia naturalna opisuie powierzchowne kuli, albo okręgu ziemiowodnego części, dziełem natury bez żadnego ludzkiego przemysłu wykształtowane: iako to lądy, góry, pagórki, doliny, lasy, pustynie, cieśniny, wyspy, połwyspy, morza i iakiegokolwiek rodzaiu wody, postaci ludzkiey kształt, twarzy barwę, ięzyk &c. od przyrodzenia każdemu narodowi dane.

Geografia fizyczna bawi się nad opisaniem uważnym składu wewnętrznego ziemi, rozbiera oney rożne gatunki, iako to glinę, kredę, muł, piasek, margel &c. warsztatami ułożone: opisuie góry i onych składność, ciąg, przy-

przyczyny: zastanawia się nad wod podziałem: słowem, usiłuie przeniknąć i poznać ziemi i wody istotę, własności i widoki, które te dwa żywioły wydaią, tak zwyczayne, iako nadzwyczayne. Takowa *Geografia* iest rzeczywistą Fizyki częścią.

Geografia historyczna iest ta, która opisuiąc kraje lub miasta, przywodzi onych pierwiastki, założenie i znacznieysze przypadki z dzieiow wyciągnione.

Geografia kościelna opisuie kraie, dzieląc one na Patryarchostwa, Exarchaty, Metropolie, Arcybiskupstwa, Biskupstwa.

Geografia święta opisuie kraie w piśmie Swiętym wzmiankowane.

Geografia powszechna cały świat i wszystkie na nim położone królestwa w swym zamyka opisaniu: czyni onych podział polityczny na prowincye, wielkorządstwa: wymienia znacznieysze miasta, kraiu żyzność, przyrodzone i nabyte obywatelow przymioty &c.

Geografia szczegulna, abo *Chorografia* przestaie na opisaniu szczegulnego państwa, naprzykład Polski, Litwy &c.

Geografia mieysca szczegulnego, albo *Topografia*, miasta iednego, lub powiatu szczupłego bawi się opisaniem.

Hydrografia morza i wody żeglowne opi-

ſuie. Ta część Geografii karty ryſuie marynarſkie, dzieli morza na ſwe części, wymienia onego wybrzeża, albo odnogi, porty, okrętow ſtanowiſka, cieśniny, ſkały, haki, mielizny, wzbieranie i opadnienie morza, wody morſkiey pędy, przylądki, odległość iednego mieyſca od drugiego, słowem wſzyſtkie znacznieyſze rzeczy, tak na morzu, iako w morſkich brzegach.

Geografia Aſtronomiczna ieſt opiſanie związkow sfery, albo okręgu ziemnowodnego z niebieſkim, z podziału Aſtronomicznego wynikaiących. Ze okrąg ziemnowodny ze wſzyſtkich ſtron niebo otacza, i każda onego część na przeciwko części sfery niebieſkiey leży; Aſtronomowie koła niebieſkie, albo cyrkuły dzielące sferę niebieſką na te części okręgu przenieśli ziemnowodnego, które pod cyrkułami leżą niebieſkiemi. Opiſanie więc cyrkułow na ziemi dla oney podziału wymyślonych, iako to ekwatora, horyzontu &c. ieſt ſprawą *Geografii Aſtronomiczney*.

Geografia polityczna podaie do wiadomości śrzodki do utrzymania beśpieczeńſtwa, uſzczęśliwienia związkow obywatelſkich od ludzi mądrych wynalezione, i podług rożności kraiow, rodzaiu rządow, narodow ſkłonności zażyte, wyiąwſzy ſamę iednę wiarę Chrze-

Chrześciańską, która chociaż do *Geografii polityczney*, iako naymocnieyszy każdego rządu grunt i zdrowey polityki iedyne źrzodło, albo prawidło, należy; samego Boga iest dziełem, i nayznakomitszym dobroci Boskiey narod ludzki uszczęśliwić chcącey upominkiem. Obrządki wiary, rządow kształt, panowania rożnica, prawa wszelakie, nauki, kunszty, rzemiosła, handel, i wszystkie narodow przemysły do celu wchodzą *Geografii polityczney*.

Czy iedne części Geografii *mogą wchodzić do drugich?*

Bez chyby, wszystkie *Geografii* części iednę składaią dokładną okręgu ziemnowodnego znaiomość, i nietylko z sobą się wiążą, ale z innemi naukami. *Geografia naturalna* wpada do *fizyczney*. *Geografia powszechna* zamyka *Chorografią*, *Topografią*, *Hydrografii* powszechne wiadomości, i tę część *Geografii polityczney*, która czyni podział świata na państwa rożne, państw na prowincye, prowincyi na miasta, opisuie onych płod naturalny lub przemyślny, narodow skłonności, wady, obyczaie. *Geografia Astronomiczna* zasięga pomocy od *Astronomii*, *Geometryi*, a *Polityczna* od *polityki*, wiadomości rządu, praw, zwyczaiow traktatow &c.

ROZDZIAŁ I.

O składzie powierzchownym okręgu ziemno-wodnego.

Z których części powierzchownych składa się okrąg ziemnowodny?

Ponieważ okręgu ziemnowodnego powierzchowność składa się z ziemi i wody, części onego powszechne są ląd i ocean. Filozofowie tę część ziemi biorą za powierzchowną, która wydaie rosnące istoty ku wyżywieniu ludzi i zwierząt. Cały okrąg ziemnowodny w naturalnym składzie zawiera 4 wielkie części: 1) ląd dawny, 2) ląd nowy, 3) ocean, 4) kraie cale albo nie dobrze znaiome.

Na iakie mnieysze części dzieli się ziemia, i iakie onych są nazwiska?

Ziemia w swym powierzchownym składzie zamyka lądy, kraie, przylądki, miedzymorza, góry, wolkany, pagorki, wyspy, połwyspy, brzegi, równiny, doliny, pola, lasy, pustynie, groble, skały, haki, prądy, rafy &c.

Ląd iest wielka rozległość ziemi, żadnym morzem ani przerwana, ani rozłączona. Pospolicie całą ziemię na dwa kraie pisarze dzielą lądy: stary i nowy. *Ląd stary* zamyka Europę, Azyą i Afrykę, a *nowy* obie Ameryki,

ki, które ieżeli w ſtronie pułnocney łączą ſię z Azyą, iak niektórzy rozumieią, ieden tylko ląd czyniłyby. *Trzeci* ląd może być naznaczony kraiom południowym dobrze do tych czas nieznaiomym, a czwarty kraiom pułnocnym pod biegun pułnocny podſunionym, ieżeli one z Ameryką ſię nieſtykaią.

Kray wielki ieſt część ziemi wielka od narodu wielkiego mieſzkana. Kray mieſzkany od narodu miernego nazywa ſię *kraiem miernym*: Polſka za całe króleſtwo wzięta ieſt wielkim kraiem: Mazowſze, Kuiawy, Pruſy &c. ſą kraie mierne.

Kraie od położenia nazywaią ſię górnemi, dolnemi, wſchodniemi, zachodniemi, południowemi, pułnocnemi, bliżſzemi, dalſzemi, wewnętrznemi, zewnętrznemi, wielkiemi, małemi, dawnemi, nowemi, Poleſiem, Zaleſiem, Podgorzém, Dolinami &c. Kraie *górne* i *dolne* biorą nazwiſko od rzek, morza i gór. Kray leżący bliſko źrzodła rzeki nazywa ſię *górnym*: *dolnym* zaś zbliżony do uyścia, ztąd od rzeki Elby górna i dolna Saxonia: od rzeki Pô górna i dolna Lombardya: od Renu górna i dolna Alſacya. Kraie położone bliſko morza ſą *dolne*, odſunione od niego, *górne*; ztąd górna i dolna Normandya, Brytania, Etyopia &c. Kray między, albo przy górach leżący nazywa ſię górny, a od nich odłączo-

ny

ny *dolny*. Slą*ſ*k *ſ*tykaiący *ſ*ię z górami Morawſkiemi i Węgierſkiemi ieſt górny, a graniczący z Wielkopolſką dolny; Węgry górne leżą przy Karpackich górach; dolne na zachod Dunaiu.

Kraie *pułnocne, południowe, wſchodnie, zachodnie* biorą te nazwiſka od położenia względem iednego kraiu do drugiego i podſunienia onych ku niektórym głownym krainom świata, to ieſt wſchodowi, zachodowi &c. Z takowego położenia Jutlandya w Danii dzieli ſię na południową i pułnocną: Gotlandya w Szwecyi na wſchodnią, zachodnią i południową. Indye iednak wſchodnie i zachodnie, mowi *Sanſon*, tak ſię nazywaią nie względem ſwego iednych ku drugim położenia, ale względem kraiu trzeciego, to ieſt Europy.

Kraie dzielą ſię rzeką iaką lub górą na *dalſze* i *bliżſze* względem trzeciego iakiego kraiu. Afrykę względem Europy góra Atlas dzieli na bliżſzą i dalſzą: pod czas kray dzieli ſię ſwą odległością na *bliżſzy* i *dalſzy* względem miaſta iakiego zatym kraiem leżącego. Tak Kalabrya bliżſza i dalſza względem miaſta Neapolu.

Jeſzcze kraie dzielą ſię na *zewnętrzne* i *wewnętrzne* położeniem ſwych części iednych względem drugich: część kraiu ku granicom

obce-

obcego kraiu połuniona nazywa się zewnętrzną, a część śrzodek zabieraiąca, wewnętrzną: ztąd Afryka wewnątrzna i zewnętrzna.

Wielkość dwuch części iednego kraiu, albo dwuch kraiow nie równa daie onym nazwisko *wielkich* i *małych*: ztąd Azya wielka i mnieysza, Tartarya wielka i mała: wielka i mała Polska; wielka i mała Brytania.

Dawnieysze i późnieysze nabycie lub odkrycie kraiow dzieli ie na *dawne* i *nowe*. Hiszpani część Kastilii dawniey nad Maurami zdobytą, nazwali dawną, a później, nową Kastylią. Ztąd ieszcze dawny i nowy Mexyk, nowa Anglia, Szkocya Andaluzya &c. a nadewszystko dawny i nowy ląd.

Polesie nazywaią się kraie pod wielkiemi lasami, iako część Woiewodztwa Brzeskiego, Wołyńskiego, Kijowskiego &c. *Zalesie* za lasem, iako dawney Dacyi część albo Transylwania; *Podgórze* przy gòrach, iako część Woiewodztwa Krakowskiego, Sendomierskiego, Ruskiego. *Pomorze* kray przyparty do morza, iako Pomerania dawnych Wenetow po części oyczyzna. *Porzecze*, *Zarzecze*, *Miedzyrzecze* kraie nad rzeką, za rzeką i miedzy rzekami położone.

Dolinami zowiemy kraie równe gòrami otoczone, iako *Val-Aversa*, *Val-Telina* powiaty należące do Gryzonow: *Val-Bregna*, *Val-*

Val Magia powiaty Włoſkie poddane Szwaycarom.

Przylądek ieſt góra nadmorſka do wody zatoczona: iako przylądek dobrey nadziei, Finiſtera &c.

Miedzymorze ieſt ziemia dwoma morzami ściśniona.

Góra ieſt wyſokość nad ſtrych ziemi wyniesiona, która chociażby była naywiękſza, mili niedosięga Niemieckiey. Naywyżſze gory znayduią ſię w kraiach podſłonecznych miedzy dwoma ſłońca kreſami, i we środku kraiow zaſłonecznych. Wſzyſtkie góry wielkie iedne z drugich wychodzą i niby paſmem powiązane ſię ciągną. Dawny ląd ieſt przecięty górami z Hiſzpanii aż do Chin wyciągnionemi i równo zawſze od Ekwatora odległemi. *Góry płomieniſte* ſą, które ogień, dym i materye gorące wyrzucaią: iako Wezuwiuſz, Etna, Hekla &c.

Pagorek ieſt mierna ziemi wyniosłość. *Opoka* albo *ſkała* ieſt bryła ſpoionych z ſobą kamieni. *Hak* góra na morzu lub rzece żeglowney z piaſku wyſypana. *Rafa* kamień wodą okryty. *Wyſpa* ieſt część ziemi wodą oblana. *Pułwyſpa* ieſt część ziemi ze trzech ſtron wodą zamkniona, a czwartą do lądu lub drugiey połwyſpy przytkniona. *Kępa*, *wyſepka* drobnym, a *Oſtrow* wielkim laſem zaroſłe.

Brzeg

Brzeg ieſt kray ziemi morzem, rzeką lub ieziorem oblany: *ſtrona rzeki prawa* ieſt brzeg rzeki na prawey ręce człowieka z wodą płynącego, a *lewa* na na lewey będące: tak Warſzawa na lewey, a Praga na prawey ſtronie Wiſły leży.

Rzeczyſko, naprzykład *Wiśliſko*, ieſt nurt ſtary Wiſły od niey opuſzczony i oſuſzony. *Grobla* ieſt ziemia dla zatrzymania wody lub przeiazdu przez bagna wyſypana. *Rownina* ieſt wielka ziemi równey rozległość. *Pole* ſkłada ſię z gruntow oſiewnych, i według zwyczaiu kraiu na kilka dzieli ſię poletkow. *Dzikim polem* ſię zowie kray nie oſiadły i płonny. *Las* rozmaitym zaroſły drzewem iakim ieſt zielona puſzcza w Litwie, czarny las w Szwabach &c.

Jak ſię dzieli woda okregu ziemnowodnego?

Dzieli ſię na ocean, morza, wybrzeża, albo morſkie odnogi, cieśniny albo przeſmyki morſkie, Archipelag, rzeki, rzeczki, ſtrumyki, ieziora, bagna &c.

Ocean ieſt całe to wody ſłoney zebranie, które świat i wſzyſtkie iego oblewa lądy.

Morze ieſt znaczna część oceanu do środka ziemi wpuſzczona i brzegami przypieraiących kraiow ściśniona. Jeżeli takowa część oceanu ieſt wielka, nazywa ſię morzem: iako

ko morze śrzodoziemne, Baltyckie &c. ieżeli mnieysza, odnogą, zatokiem, wybrzeżem &c.

Odnogi morskie iedne są *właśne*, które wąskim przesmykiem z oceanu wypływaią, a potym się rozszerzaią: tak morze czerwone wypływa przesmykiem Babelmandelskim, Baltyckie Beltami i Zuntem, śrzodoziemne cieśniną Gibraltarską &c. drugie *nie właśne*: te szersze są przy oceanie, z którego płyną niż w pośrzodku lub końcu: iako Lionska, Kambayska, Bengalska &c.

Także inne *odnogi prosto* z oceanu wypływaią, iako morze czerwone, Perskie, Baltyckie; inne *nie prosto*, ale z innych odnog wychodzą, iako odnogi Wenecka, Salatyiska, morze czarne &c.

Archipelagiem nazywamy część oceanu, lub odnogi morskiey wiele wysp w kupę zebranych maiącą. Naysławnieyszy *Archipelag* leży miedzy Grecyą, Macedonią i Azyą.

Cieśnina morska albo *przesmyk* iest kanał ciasny, którym odnoga wypływa morska z oceanu: iako przesmyk Gibraltarski miedzy Hiszpanią i Afryką: lub też łączy dwie części iednego morza z sobą, iako cieśnina Kaletańska, Sondska w Azyi &c.

Wzbieranie i opadnienie oceanu iest wzruszenie onego codzienne i statecznie iednego czasu

czaſu przypadaiące, przez który woda morſka nad zwyczayny ſtrych ſwoy podnoſi ſię, a potym opada i do przyrodzoney ſwey poſtawy powraca. Ocean przez 6 godzin ſię podnoſi, i to ieſt *morza wzbieranie* albo *fluxus:* podnieſiony przez kilka minut w iedney utrzymuie ſię wyſokości, a potym przez godzin 6 opada, i to ieſt *morza opadnienie* albo *refluxus.* Powrociwſzy do przyrodzonego ſtrychu po kilku minutach znowu przez 6 godzin wzbiera i brzegi zalewa, a przez drugie 6 godzin uſtępuie, tak że w przeciągu 24 godzin i minut 49 ocean dwa razy ſię podnoſi i dwa razy opada. *Wezbranie i opadnienie morza* widocznie ieſt znacznieyſze w pełni, a ieſzcze większe pod czas oboyga porownania dnia z nocą. Morza Bałtyckie, śrzodoziemne, czarne, martwe w Azyi i ſam ocean w kraiach podſłonecznych i w zaſłonecznych za 65 ſtopniem długości geograficzney nie wzbieraią, ani opadaią.

Pąd wody morſkiey ieſt bieg pewney części morza zwłaſzcza oceanu gwałtowny, obrotem dziennym ziemi lub inną iaką przyczyną poruſzony, i ku iedney świata ſtronie nakierowany zwyczaynemu morza wzbieraniu, a bardziey ieſzcze żegludze przeſzkadzaiący. *Pędy wody* morſkiey podobne ſą wiatrom na powietrzu, i iedne, tak iak wiatry, pewnych,
dru-

drugie niewiadomych przypadaią czasow: często zwierzchnia część oceanu, pod czas śrzodek, bywa to, że nad dnem morskim leżące warszty wzruszaią się i gwałtownie płyną. Sławne oceanu pędy są: 1) Przy Gwinei od przylądku zielonego do wybrzeża Fernandopo. Okręty z tym pędem płynące w dwuch dniach 150 mil ubiegaią 2) Przy Sumatrze z południa na połnoc. 3) Miedzy wyspą Jawą i ziemią Magellańską. 4) Miedzy przylądkiem dobrey nadziei i wyspą Madagaskarem. 5) Na morzu Maldywskim przez 6 miesięcy ze wschodu na zachod, a przez drugie 6 z zachodu na wscod.

Zatop albo *wir morski* są dwa gwałtowne biegi wody morskiey z sobą się z przeciwnych stron schodzące, które kręcą się w koło i wir albo zatop czynią. *Euryp* przy Grecyi, *Charybda* przy Sycylii, *Mael-strom* przy Norwegii są w Europie sławne zatopy.

Jezioro iest zebranie wody słodkiey, a pod czas słoney nie wysychaiącey i z morzem widomie nie złączoney, ziemią ze wszystkich stron zamknione. Są iednak ieziora, które pewnych czasow wysychaią. Sławne iezioro *Czirnitz* w Karnioli milę niemiecką długie, a połmili szerokie, przez 18 szyb na dnie wydrążonych pod czas suszy wycieka i z rybami ginie, a pod czas deszczow wodą znowu się napełnia.

Rze-

Rzeka ieſt woda korytem biegąca i w biegu nieuſtaiąca poki nie złączy ſię z drugą rzeką albo morzem. *Rzeki głowne* pod włafnym imieniem do morza wpadaią: *drobnieyſze* z głownemi złączywſzy ſię właſne tracą nazwiſko. *Kopanica*, ieſt rzeka, bardziey row wyciętym w ziemi pracą ludzką korytem płynąca. *Wanna* na rzece ieſt nowy oney wart około prądu uczyniony. *Lachą* na Wiśle zowie ſię iey odnoga. *Potok* ieſt woda byſtro z gor lecąca z deſzczow, albo śniegow ſtopniałych zebrana, za których uſtaniem, wyſycha i uſtaie. *Zrzodło* znaczy rzeki początek, a *uście* wrota, któremi w morze wpada: poſpolicie wielkie rzeki wielą uściami do morza wchodzą. *Katarakta* ieſt ſpadek rzek niektórych byſtry, których bieg w korycie ſkałami, albo innemi przeſzkodami zaprzątniony, uwolniwſzy ſię od nich z góry na doł ſpada z wielką byſtrością i łoſkotem. *Ren* ma dwie katarakty, iednę przy Schaffuzie, drugą przy Bilefeldzie. *Wołodga* rzeka Moſkiewſka ma także dwie przy Ladodze. *Nil* ma onych kilka. *Zairy* rzeki Kongańſkiey źrzodło z nader wyſokiey ſkały na doł ſię leie; lecz nayſławnieyſza katarakta ieſt rzeki *Niagary* w Kanadzie, która ſpada proſto z góry na 80 łokci wyſokiey korytem na ćwierć mili ſzerokim.

Port

Port ieſt część morza do ziemi wchodząca, do ktorey okręty dla bespieczeńſtwa od wiatrow i burzy, lub innych potrzeb wchodzą. Rzeki wielkie maią także ſwoie porty: Tamiza w Londynie, Elba w Hamburgu, Sekwana w Rotomagu, Garonna w Burdegali, Weſer w Wegeſacku &c.

ROZDZIAŁ II.

O dawnym i nowym lądzie albo świecie.

Na wiele części dawny świat albo ląd ſię dzieli?

Na trzy: Europę, Azyą i Afrykę. *Azya* ieſt 4, a *Afryka* bez mała 3 razy więkſza od *Europy*: wſzyſtkie zaś trzy części ſą ſiodmą częścią okręgu ziemnowodnego.

Z wielu znaczniey ſzych części ſkłada ſię Europa?

Z 12 a te ſą: 1) Skandynawia to ieſt Szwecya, Norwegia, Laponia: 2) Moſkwa. 3) Polſka z Pruſami i Kurlandyą: 4) Węgry z Ziemię Siedmigrodzką. 5) Niemcy. 6) Czechy z ſwemi przynależytościami. 7) Niederland 8) Francya. 9) Szwaycarya z Gryzonami i Walezyą. 10) Włochy. 11) Turcya z Tartaryą mnieyſzą. 12) Hiſzpania z Portugalią.

Które

Które kraie zamykaią ſię w Azyi?

1) Anatolia albo Azya mnieyſza, 2) Dyarbek, 3) Syrya, 4) Armenia, 5) Georgia, 6) Perſya, 7) Arabia, 8) Indye wſchodnie, 9) Chiny, 10) Tartarya Wielka, która zamyka dwie trzecie części *Azyi*, 11) Wyſpy.

Które ſą znacznieyſze części Afryki?

1) Egypt, 2) Barbarya, 3) Etyopia, 4) Nigrycya, 5) Kafreria, 6) Gwinea, 7) Wyſpy.

Które ſą Poł-wyſpy dawnego świata?

Każda ze trzech świata dawnego części może ſię nazwać pòł-wyſpą. Mnieyſzych poł-wyſep Afryka zadnych niema; Europy zaś i Azyi ſą te:

Poł-wyſpy Europeyſkie 1) Skandynawia, 2) Hiſzpania, 3) Włochy, 4) Grecya, 5) Jutlandya *Cherſoneſus Cimbryka*, 6) Brytannia mała *Armoryka*, 7) Morea *Peloponeſus*, 8) Krym albo Tartaria mnieyſza *Cherſoneſus Taurica*, cieśniną Przekopſką z lądem złączona.

W Azyi cztery ſą poł-wyſpy wielkie i cztery mnieyſze. Wielkie ſą: 1) Natolia, 2) Arabia, 3 i 4) Dwie poł-wyſpy Indyiſkie, iedna przed, druga za Gangeſem. Mnieyſze ſą: 1) Kamſzatka, 2) Korea ſtykaiąca ſię z Chinami, 3) Malaka, 4) Guzarata w państwie Magulſkim.

Które są wyspy dawnego świata?

Na oceanie pòłnocoym znayduie się Islandya, Orkady *Orckney* po Ang: na połnoc Szkocyi, liczą ich 32. Wyspy Szetlandskie *Schetland* bardziey pomknięte na połnoc niż Orkady, iest ich około 96. Hebrydy albo Westerny *Ebudæ* na zachod Szkocyi, liczą ich 44. Wyspy Skandynawskie przy brzegach Norwegii i Laponii położone. Wyspy Zeladya, Fionia, Lalandya, Femeren, Falster, Maon, Rugia, Borholmia, Olandya, Gotlandya, Osel, Dagha, Alandya &c. leżą na morzu Baltyckim.

Na oceanie wschodnim: Wyspy na południe Kamszatki od Moskalow postrzeżone, ktorych według ich powieści ma być 54. Saghaliena w weyściu do odnogi Kamszatki, Jedso, Matsuma od Moskalów nazwana wyspa Matmańska, wyspa Stanow, ziemia Kompanii, Gama &c na pòłnoc i ku zachodowi wysp Japońskich położone. Wyspy Japońskie, miedzy ktoremi nayglowniey sze: Niphon, Kiusiu albo Cikoko, Bongo &c. Wyspy Chyńskie: Taiouan albo Formoza Hayman, Sachan albo Sanciana, Macao &c. Wyspy Mariańskie albo Rozboynicze. Wyspy Filpiny, miedzy ktòremi naywiększe Manilla, Mindanao, Cebu &c. Wyspy Moluckie: Celebes, Gilola, Amboyna, Banda &c.

Wy-

Wyſpy Sondſkie: Bornea, Sumatra, Jawa &c. Ceylan, Maldywy, Sokotora, Borbońſka S. Maurycy, Madagaſkar, Komorra w kanale Mozambickim &c. Ormus, Brokta, Zoza, Samak, Bahara połowem pereł naypięknieyſzych ſławna &c. na morzu Perſkim.

Na oceanie południowyw, albo murzyńſkim: S. Helena, S. Tomaſz, S Mateuſz, Xiążę Ferdynand Po Annabona.

Na oceanie Atlantyckim albo zachodnim: Wyſpy przylądku albo kapu zielonego: Sala, Bonawiſta, Maya &c. Wyſpy Kanaryiſkie: Teneryfa, Ferra, Palma, Gomera &c. Gorey, Madera. Wyſpy nad brzegami Francuſkiemi: Rhea, Belle-Isle *Colonesus*, Oleron, Aix, Garneſey, Yerſey, Sorlingi, ktòrych liczą 145. nad brzegami Kornwalii. Wyſpy Brytańſkie: Anglia z Szkocyą, Irlandya, Wight, Man &c.

Na morzu śrzodoziemnym wyſpy Balearſkie: Majorka, Minorka, Iwika. Formentera; Kaprea, Korſyka, Sardynia. Wyſpy Hieryſkie, także Malta, Goza, Lampedoza, Sycylia, Lipara &c.

Na morzu Jońſkim i Greckim: Corfou, S. Maura, Cefalonia, Zanta, Ceriga, Tiaka, Jataka, Sapienza, Wenetyka &c.

Na morzu Adryatyckim: Meleda *Melita*, Agoſta, Lezina i inne wyſpy nad brzgami Dalmacyi leżące.

Na Archipelagu dwie wielkie wyſpy: Kandya i Negrepont. Cyklady, to ieſt: Andra, Tina, Naxya, Paros &c. Wyſpy Sporady: Stalimena, Metclina, Ipſera, Scio, Samos, *Samus Jonica*, Palmoſa albo Patina, Nikarya, Forna, Gatoniza, Lipſa, Stampania, Nizara, Stancho, albo Lango, Amorga, Santorina, Lero, Roza, Lewata &c. także, Cypr, Rod, Skarpena.

Które ſą przylądki dawnego świata?

Europeyſkie w Galicyi, Finiſterra *promontorium Artabrum* albo *Nurium;* Ortegal *prom: Trileucum*; w Auſteryi: Pennas *pr. Rupium;* w Katolonii: Creuz *pr. Aphrodiſium;* w Walencyi: S. Marcin albo Punta de Emperador *pr. Artemiſium*, S. Antoni i Torbat; w Murcyi Palos *pr. Saturni*; w Grenadzie: Gates *pr. Charidemum*; w Andaluzyi: Trafalgar *Junonis Ara*; w Portugalii: S. Wicenty *pr. Sacrum*, Rocca Sintra *pr. Magnum*; w Normandyi: La Hogue *Caput Ogæ*; w Anglii: Landſend *pr Bolerium*, Lezard *pr. Dumnonium* albo *Ocrinum*; w Hetruryi: Campana *pr. Populonium*; w Kampanii Rzymſkiey: Monte-Circello *pr. Circæium*; w Kroleſtwie Neapolitańſkim: Palinuro *pr. Palinurum*, Zambrona *pr. Zambro*, Vaticano *pr. Vaticanum*, Sciglio *pr. Scilleum*, Delliarmi *pr. Rhegium*, Spartivento *pr. Herculis*, Burzano *pr.*

Ze-

Zephyrium, Stilo *pr. Coccinum* albo *Corcynum*, Rizzuto, Orignano, La Nava *Japygum tria promontoria*, della Colonne *pr. Lacinium*, delle Alice *pr. Crimiſa*, Trionto *pr. Triuntum*, Roſſya *pr. Athenæum*, S. Maria di Leuca *pr. Salentium.* w Epirze: Figalo *pr. Actium*; w morei: Voſtiza *pr. Ægium*, Trepani *pr. Rhium*, Chiarenza *pr. Araxus*, Torneza *pr. Chelonites*, Jardan *pr. Ichrus*, Gallo *Acritas*, Zunchi *pr. Coryphaſium*, Matapan *pr. Tænarium*, Malio albo S. Anioł *pr. Malea*; w Laponii: Nort Kin, Nort-Kap *Rubæ prom.* na wyſpie Sycylii: Faro *Pelorus*, Melazzo, Orlando, Cefalu *pr. Cephalœdium*, Bocco albo Boeo *pr. Lilybæum*, Paſſora *pr. Pachynum* &c. w Korſyce: Corſo *pr. Sacrum*, Brigalino *pr. Vagum*, Roſſo *Ruber mons.* w Sardynii: La Teſta *Eribontium pram.* Orſo *Urſi pr.* Pola *pr. Cunicularium* Tavolaro *pr. Hermæum* &c.

Azyatyckie w Arabii: Fartak Razalgata &c. W Indyach Komorin: W Chinach Liampo albo Ning-po. W Tartaryi Tabin &c.

W Azyi mnieyſzey nad morzem czarnym: Tadien *pr. Jaſonium*, Piſello *pr. Carambis*; nad Archipelagem: Janiſſari *pr. Sigæum*, Baba *pr. Lectum*, Coloni *pr. Cana*, S. Mikołay *pr. Melæna*, S. Alexy albo Aleſſio *pr. Argennum*, Mykala *pr. Mycale* naprzeciwko wyſpy Sa-

mos ſławna w hiſtoryi zwycięſtwem Grekow nad Perſami, Melazzo, według innych Arbra *Poſidium*, Patera *pr. Patareum*, Kelidoni *pr. Sacrum*, *Chelidonium* albo *Tauri*, Anemur *pr. Anemurium* naprzeciwko Cypru &c.

Afrikańſkie w ſtronie zachodniey: Spartel, Trefana, Doyado, Terem, Bojador, Kap-biały, Kap-zielony, Roxo, Verga, Das Palmas, Formoſa, Gonſalves Salaga, Ledo Kap-czarny *C. Negro*, Frio &c. Na końcu Afryki Kap-dobrey nadziei; w ſtronie wſchodniey: Baxas, Dorfuy, Guadarfuy naprzeciwko Sokotory &c.

Ktore ſą znacznieyſze gory.

W Europie: Ofryńſkie dzielą Szwecyą od norwegii, a Karpackie Polſkę od Węgier i ziemi Siedmigrodzkiey; Rifeyſkie ciągną ſię od morza białego do uścia rzeki Oby; Hercyńſkie nazwane *Fiechtelberg* opaſuią Czechy i ciągną ſię przez rożne kraie; Alpy ciągną ſię między Francya, Włochami, Szwaycarami i Niemcami; Apennin dzieli Włochy na dwie części, i daie początek wſzyſtkim rzekom Włoſkim; Pireneyſkie między Francyą i Hiſzpanią; Kaſtagnackie albo Balkan Turcyą Europeyſką dzielą na południową i połnocną; Athos *Monte ſancto* w Macedonii; Cewenſkie i Arwernackie w połuoniowey Francyi; Malwerna, Peak,

Peak, Snowden w Anglii; Knok-Patryk w Irlandyi; Babia góra w Polszcze za Lanckoroną &c.

Góry Wulkańskie albo ogniste: Wezuwiusz przy Neapolu, Etna albo Gibel w *Sycylii*, Hekla w Islandyi &c.

Góry Azyatyckie: Taurus zacząwszy się w Natolii, zabiega do Indyi; Kaukaz od morza czarnego pasmem ciągnie się do Kaspiyskiego, i niby murem zamyka kray między temi dwiema morzami położony; Gata przecina wzdłuż poł wyspę Indyiską przed Gangetańską na dwi nie rowne części. Rzecz podziwienia godna, że gdy z iedney strony tey góry na brzegach Malabarskich w czerwcu zaczyna się tęga zima, druga strona na 20. mil tylko odległa na brzegu Koromandelu z wiosny i naymilszego w całym roku cieszy się czasu; Imaus w Tartyryi W.; Góra Adamowa *le Pic d' Adam* w Ceylanie; Liban, Synai i oreb sławne góry w piśmie S.; ostatnie dwie leżą w Arabii.

Góry Afrykańskie: Atlas albo Adirim od Egyptu do oceanu się ciągnie; Amededa Zarę od Biledulgerydu dzieli; Luna Kafreyą na wschodnią i zachodnią rozłącza; Goiama i Amara w Abissynii; Tenerifa na wyspie Teneryfie poczytana za naywyższą na świecie górę.

Kto-

Które są miedzy morza na dawnym lądzie?

W Europie: miedzymorze Koryntskie miedzy wybrzeżem Lepantskim i Engiackim, łączy Moreę z Liwapyą; iest szerokie 6000 krokow geometrycznych, dla tego *Hexamillon* nazwane; miedzymorze Erizzo górę Athos przytyka do macedonii; miedzymorze Romańskie miedzy morzem Marmarą i wybreżem Megaryssą łączy połwyspę Romańską z samą Romanią; miedzy morze Przekopskie, albo Zakala miedzy morzem czarnym i Azowskim łączy Tartaryą mnieyszą Krymem &c. Azyi: miedzymorze Malackie czy Moluckie łączy Malakę z Królestwem *Siamskim*. W Afryce miedzymorze Suez miedzy śrzodziemnym y czerwonym morzami Afrykę styka z Azyą. To miedzymorze szerokie iest mil 17. Plutarchus kładzie, ale sięmyli, tylko mil 12.

Co iest nowy ląd albo świat?

Jest czwarta część świata na zachodzie Europy położona, od Krzysztofa Kolumba r. 1492 znaleziona, a od *Ameryka Wespucyusza*, który pierwszy r. 1497 ląd tey części swiata postrzegł, *Ameryką* nazwana.

Na wiele części dzieli się Ameryka?

Na dwie głòwnie[s]ze, Nmerykę połnocną i południową, złączone z sobą miedzymorzem Panamskim.

Ameryki *połnocney* ieſt 9 znacznieyſzych kraiow: 1)Ziemia Labrador, 2) Kanada, 3) Luizyana, 4) Dawne dzierżawy Angielſkie, 5) Floryda, 6) Nowa Hiſzpania, 7) Nowy Mexyk, 8 Kalifornia, 9) Kray nieznaiomy, od Moſkalow r. 1741 poſtrzeżony w ſtronie połnocney Kalifornii.

W Ameryce *południowey* ieſt 7 kraiow głó. wnieyſzych: 1) Ląd Amerykańſki albo *Tierra Firma*, 2) Brezylia, 3) Parakwarya, 4) Kray Amazońſki, 5(Ziemia Magelońſka, 6) Chili, 7) Peruwia albo *Perou*.

Które ſą miedzymorza nowego świata?

Panama około mil 25 ſzeroka miedzy odnogą Mexykańſką i morzem ſpokoynym, łączy Mexyk z Tierra Firma.

Które ſą połwyſpy Amerikańſkie?

Dwie Ameryki, południowa i połnocna ſą dwie połwyſpy: Kalifornia, Akadya, Floryda Yukatan ſą połwyſpy Ameryki połnocney, W Ameryce południowey żadna ſię nie znayduie połwyſpa.

Które ſą przylądki, albo góry nadmorſkie w Ameryce?

W Ameryce połnocney Kap-Breton na wyſpie tegoż imienia: Piaſczyſta *de ſable* w Akadyi, Cod w nowey Anglii, Fear w Karolinie &c. WAmeryce południowey: S. Roch, Ledo, S. Auguſtyn, Frio w Brezylii, S. An.

S. Antoni, S. Helena &c. w ziemi Magelańskiey; Horn, Wiktorya &c. w ziemi ognistey; Biały w Quito &c.

Które są wyspy Amerykańskie?

Między Europą i Ameryką na morzru połnocnym Amerykańskim Azory, albo Wyspy Jastrzębie, iest onych 9. Wyspy w odnodze S. Wawrzyńca, Nowa ziemia, wyspa Kap-Breton, S. Jan Antikosta, Bermudy, Lukayskie, Antille wielkie, iako to: Kuba, Jamaika, S. Dominik albo Hiszpaniola, Porto-Rico, Antille małe albo Karaiby, dzielą się: na *Barlo Vento*, gdzie są: Martynika, Guadelupa &c. i karaiby *de soto-vento*, gdzie są: Bonair, Oruba, Karakao &c. *Trinidada;* Wyspy przy uściu rzeki Orinoki, Maluińskie, a miedzy niemi Falkland naprzeciwko przesmyku Magellańskiego, Ogniste na południe ziemi Magelleńskiey leżące nie dobrze znaiome.

Wyspy miedzy Azyą i Ameryką na morzu spokoynym: nowe Filippiny, S. Łazarza, Salomonowe, S. Franciszka, Markiezanki *de Mendoza*, *Galapy*, *Zołwie* &c.

Które są Góry znacznieysze w Ameryce?

W Ameryce południowey: Andy albo Kordeliery Peruańskie od przesmyku Magellańskiego rozciągaią się do miedzymorza Panamy: Kordeliary Brezylskie ciągną się pa-

smem

ſmem przez połnocną i wſchodnią część Brezylii, Apalacha między Florydą i Kanadą. Ogniſte gòry w Ameryce połnocney: *Atilan, Coraculo, Guatimala* &c. W południowey: *Carrapa* &c.

ROZDZIAŁ III.

O wodach, oceanie, morzach, wyrbzeżach, rzekach, i ieziorach, tak dawnego, iako i nowego lądą.

Ocean czy ſkłada ſię z iakich części?

Ocean nie dzieli ſię na żadne części rzeczywiſte granicami odſiebie odſadzone, iakiemi morza ſzczegulne brzegami kraiów, albo przeſmykami od ſiebie ſię łączą; ale kraiopiſowie i żeglarze nierozdzielney oceanu wodzie wymyślone od ſiebie nadali imiona, i na cztery go wielkie według czterech horyzontu kreſow podzielili części, z których każdey zoſtawili nazwiſko oceanu; części zaś onego mnieyſze nazwali morzem od tych kraiow, z ktòremi ſię one ſtykaią.

Które 4. oceanu części nazywaią ſię oceanem?

Część oceanu połnocna, położona na połnocy oblewaiąca państwa, nazywa ſię *oceanem połnocnym* albo *lodowatym*, i dzieli ſię

na ſzczegulne morza, Niemieckie albo połnocne, Angielſkie ku połnocy, Szkockie, Duńſkie, Norwegſkie, Moſkiewſkie, Tatarſkie. Część oceanu oblewaiąca kraie wſchodnie od Kamſzatki aż ku brzegom wſchodnim Afryki, nazywa ſię *ocanem wſchodnim* albo *Indyiſkim*, i dzieli ſię na morza Japońſkie, Chińſkie, Indyiſkie, Archipelag Indyiſki, Maldywſki &c. Część oceanu oblewaiąca Afrykę za Ekwatorem położoną, nazywa ſię *oceanem południowym* albo *Murzyńſkim*, i zamyka morza Zangebarſkie, Kafrerſki i Kongańſkie. Część oceanu zachodnie kraie oblewaiąca, zowie ſię *oceanem zachodnim* albo *Atlantyckim* od góry Atlaſu do brzegow Marokańſkich przypieraiącey. *Ocean zachodni* zaczyna ſię od Ekwatora, a zachodzi aż do poł Anglii południowey, i dzieli ſię na morza Gwineyſkie, Przylądku zielonego, Kanaryiſkie, Hiſzpańſkie, Francuſkie, Angielkie albo Brytańſkie.

Jak ſię nazywaią morza oblewaiące Ameryki?

Część oceanu Atlantyckiego miedzy Europą i Ameryką, nazywa ſię *morzem połnocnym Aerykańſkim*, a ocean od morza Chińſkiego i wyſp Filipińſkich, do brzegow teyże Ameryki rozciągniony, nazywa ſię morzem *południowym* albo *ſpokoynym.*

Któ-

Które wybrzeża albo odnogi wypływaią z czterech części oceanu?

Naywiękſzą odnogą oceanu połnocnego, ieſt *morze Baltyckie*, które ſame zamyka znaczne wybrzeża: Gdańſkie, Ryſkie, Finlanſke, i Botnickie; morze białe albo golf Moſkie. wſki oblewa Laponią Moſkiewſką na połnoc i zachod. Oceanu wſchodniego odnogi: Kamſzatka, Koreyſka, Syamſka, Bengalſka, Perſka, Arabſka albo morze czerwone. Ocean południowy żadnych nie ma odnog. Oceanu zachodniego odnogą ieſt morze śrzodoziemne, ktòre trzech części dawnego świata wiele oblewa kraiow, i na ſzczegulne dzieli ſię morza: naprzod na dwa morza wſchodnie *mer de Levant* i zachodnie *mer de Ponant*. Wſchodniego ſzczegulne morza ſą: morze Japońſkie *Jonius Udo* miedzy Sycylią Kalabryą i moreą; morze Greckie oblewa wſchodnią ſtronę Grecyi; morze Egeyſkie rozlewa ſię między Turcyą Europeyſką, Azyą mnieyſzą, Dardanellami i Kretą; kraiopiſarze nazywaią to morze Archypellagiem, a tę część ktòra o Kandyą ſię opiera, morzem Kandyiſkim; morze Karpackie albo *Egipſkie* miedzy Egiptem i Rodem, Karpackim ſię nazywa od wyſpy, *Scarpeto*, po łacinie *Carpathus*: morze Syryiſkie oblewa Syryą: morze Marmara miedzy Helleſpontem i przeſmy.

ſmykiem Carogrodzkim; morze czarne *Pontus-Euxinus*; morze Zabachſkie albo Azowſkie *Palus Mancis* albo *Meotides*. Zachodnie śrzodoziemne morze ſkładaią: morza Hiſzpańſkie, Francuſkie, Genueńſkie, Korſykańſkie, Sardyńſkie, Toſkańſkie, Sycyliyſkie, Adryatyckie i Afrykańſkie albo Barbaryiſkie.

Wybrzeża albo odnogi mnieyſze śrzodoziemnego morza ſą: na morzu czarnym wybrzeże miedzy Trebizondem i przylądkiem Pizello *Sinus Amiſenus* od dawnego miaſta Amizy; na Marmarze wybrzeże Nikomedyiſkie *Sinus Aſtacenus* od miaſta dawnego *Aſtacus*; wybrzeże Chio *Sinus Cianus*, od miaſta *Pius*: wybrzeża do Azyi mnieyſzey wciſkaią ſię od dawnych kraiopiſarzow nazwane *Sinus Adramyttenus* i *Eolius* na wſchod Mitileny; Smyrneńſkie *Smyrnæus Sinus*, Efezyiſkie *Epheſius*, Miletańſkie *Ladinicus ſinus*, daley poſtępuiąc ku południowi, *Jaſſicus Ceranicus* albo *Doridis ſinus*, *Bubaſſus* na połnoc Rodu: w ſtronie południowey Natolii wybrzeża Macri *ſinus Glaucus*. Myreńſkie *Myrenſis ſinus* miedzy przylądkiem Patera i Kilidoni, Sataliyſkie *ſinus Attalicus* albo *vaſtus*, Aiazzo *Iſſicus ſinus* na końcu Morza śrzodziemnego.

Do Grecyi wpływaią odnogi: Megarys. ſań-

ſańſka *Melanis ſinus* miedzy Romanią i połwyſpą Romeńſką; Conteſſa *Strimonicus ſinus* wbiega do macedonii; Macedońſka *Singiticus ſinus* także wbiega do Macedonii na południe góry *Athos*, Aiomama *Toronaicus ſinus* miedzy dwiema połwyſpami; Salonicka *Thematius ſinus*, nad którym ſtoi dawna Teſſalonka; Volo *ſinus Pelasgicus*, do Prowincyi Tureckiey Janna na połnoc zaciąga; do *Morei* wchodzą wybrzeża Engiackie *ſinus Saronicus*; Neapolitańſkie *ſinus Argolicus* Kolochińſkie *ſinus Laconicus*; Korońſkie *ſinus Meſſanicus*; Arkadviſkie *ſinus Cypariſſius*; Lepantſkie *Corinthiacus ſinus* miedzy Liwandyą i Moreą; Lartańſkie *Ambracius ſinus* wpiera do Ehiru.

Do Kroleſtwa Neapolitańſkiego: Manfredońſka, Taretyńſka, Salernitańſka; do Iſtryi Tryeſtańſka; do Włoch Genueńſka, do Francyi Liońſka, do Barbaryi Sidrańſka &c. wpływaią odnogi.

Z morza połnocnego Amerykańſkiego wychodzą wybrzeża albo odnogi: Hutſon, Baſſin, S. Wawrzyńca i Mexykańſka, morze rumiane na wſchod Kalifornii, a morze zachodnie na połudc teyże Kalafornii, z morza ſpokoynego.

Które ſą przeſmyki, albo cieśniny morſkie oceanu i morz ſzczegulnych?

Oceanu

Oceanu północnego przesmyk Waigatz miedzy Nową Ziemią i Tartaryą; trzy przesmyki, któremi morze Baltyckie wypływa, Belt wielki na 8 mil szeroki, Belt mały 4 mile szeroki, i *Zunt* ledwie pod Kronenburgiem na pół mili szeroki, ale bardzo głęboki.

Oceanu wschodniego: Sangar między Jesso i Niphon; Makassar między Celebes i Borneo; Przesmyk Malacki między połwyspą Malaką i Sumatrą; *Sądzki* między Sumatrą i Jawą Chilao między Koromandelam i Ceylanem: Ormus Perskie, a Babel-Mandel Arabskie morza łączą z oceanem.

Oceanu południowego część północną i południową łączy kanał Mozambicki.

Oceanu zachodniego przesmyki: Kaletański między Anglią i Francyą; Gibraltarski miedzy Afryką i Hiszpanią; kanał S. Jerzego miedzy Anglią i Irlandyą, lecz ten iest barziey odnogą niż ciaśniną. Morza śrzodoziemnego cieśniny: Korsykańska miedzy Sardynią i korsyką; Cycyliyską miedzy Cyprem i Karamanią; Messyńską miedzy Sycylią i Kalabryą; Gallipolska albo Dardanelska, albo dawny Helespont szeroki na 375 sążni, łączy Archypeleg z morzem Marmara, to iest dawną Propontydą; Carogrocka *Bosphorus Thracicus* łączy Marmarę z morzem czarnym;

nym; a Kaffa morze czarne z Azowſkim; Eurip miedzy Liwadyą i Nigrepontem.

Przeſmyki morza Amerykańſkiego: Davis, Hudſon, Belle-Isle i Magellańſki poſtrzeżony od *Magellana* r. 1520, lecz dla niebeſpieczney zaniedbany żeglugi.

Które ſą głowne dawnego świata rzeki?

Rzeki Europeyſkie ſą: w Anglii Tamiza, Humber, Severna, Saba, Medway, Tyna &c. W Szkocyi: Tay, Spey, Klida, Tweda &c. W Irlandyi: Shannon, Barrow, Boyna, Blakwater, Liffa &c. W Norwegii: Glammer &c. W Szwecyi: Torna, Dala, Elfa, Kima &c. W Moſkwie: Wołga-*Rha* do morza Kaſpiyſkiego 2 mil niżey Aſtrachanu, Peczora wielka do pòłnocnego, Dwina do Białego, Don-*Tanais* do Azowſkiego, Newa do wybrzeża Finlandſkiego wpadaią. W Litwie: Dźwina-*Rubeo*, *Duna* z Moſkwy wypływaiąca, zabiera do ſwego koryta rzeki Ulę, Obolę, Uſzacz, Połotę, Driſſę, Dziſnę, Saryą, Ławkieſę, Iwikſztę &c, wpada do odnogi Ryſkiey; Dniepr-*Boryſthenes* wypływa z Moſkwy, zabiera w ſię rzeki: Orſzycę, Ordwak, Berezynę, Sożę, Prypeć, Deſnę, Raſtowicę, Samarę, Ingulec, Boh-*Hypanis* &c, wbiega przy Oczakowie do morza czarnego; Niemen-*Chronus* zaczyna ſię w Woiewodztwie Mińſkim, i rozſzerzony rzekami: Szczarą,

Kotrą, Mereczem, Wilią, Niewiazą &c wpada do wybrzeża morza Baltyckiego nazwanego *Curisch-Haff*, albo ieziora Kurlandskiego; w Polszcze: Wisła wybiega z gòr Karpackich w Sląsku gòrnym, powiększa nurt swoy rzekami: Solą, Dunaycem, Nidą, Radunią, Sanem, Kamioną, Wieprzem, Pilicą, Bugiem, do ktòrego wsięka Narew, Bzurą, Drwęcą, Brdą, Motławą, Radunią &c dwuma uściami Nogatem i Karpowką do haffu; a trzecim nazwanym Leniwką do odnogi wpada Gdańskiey; Dniestr-*Tyras* z pod gòry Bieszczady wypływa, Podole dzieli od Multańskiey ziemi, wpada przy Białogrodzie do morza czarnego; Prut-*Herasus* na Pokuciu początek bierze, wpada do Dunaiu; Warta przy miasteczku Kromołowice się zaczyna; łączy się z Prosną, Noteczem, Obrą &c, i wpada przy Kistrynie do Odry ze Sląska płynącey. W Turcyi: Dunay wypada z czarnego lasu w Szwabach, oblewa Szwaby, Bawaryą, Austryą, Węgry, Turcyą pòłnocną Europeyską z zachodu na wschod; i kilką uściami w morzu topi się czarnym: wielkie rzeki do niego wpadaią: w Niemczech Iller, Lech, Altmuhl, Nab, Isera, Wils, Inn, Traun, Ens &c; w Węgrzech: Waga, Tysza, Morawa, Czerna za granicę miedzy Węgrami i Turcyą traktatem Belgradskim r. 1739 u-

znana,

znana, Drawa, Sawa &c; w Turcyi: Olta, Iſkra, Nanowa, Dembowica, Jalonica, Seret i Prut traktatem Porcie chwalebnym r. 1711 ſławny. W Turcyi południowey: Drin czarny-*Drilo*, Siomina-*Panyaſus* do morza Adryatyckiego; Agriomela-*Sperchius*, Salambria-*Peneus*, Platamona-*Haliacmon*, Kaſtorya-*Leudias*, Wardar-*Axius*, Calico-*Chydorus*, Stromana-*Strymon*, Neſtra-*Neſſus*, Mariza-*Hebrus* &c, do morza Greckiego wpadaią. W Węgrzech: Dunay, Sawa, Drawa, Tyſza-*Tibiſcus* &c. W Czechach: Elba wypływa z pod gòry Olbrzymiey w cyrkule Buntzlawſkim, do ktòrey wpadaią rzeki Czeſkie, Mołdawa, Egra &c. W Niemczech: Dunay, Ren wypływa z kraiu Gryzonow, przyimuie rzeki, Lippę, Roer, Moſellę, Lahu, Men, Nekar i przebiegſzy Szwaycaryą, Niemcy, Niderland, dzieli ſię na pięć wylewòw: naprzòd na dwa, z ktòrych lewy nazwany Wahal wbiega do Mozy; prawy płynie daley pod nazwiſkiem Renu, i nad Arnheim znowu ſię na dwie rozlewa odnogi; prawa ieſt kopanica ciągniona przez 4 mile, nazywa ſię Nowy Iſſel-*Foſſa Druſiana* i wpada przy Dœsburgu do ſtarego Iſſelu rzeki z Kliwii przychodzącey; lewa ieſzcze zatrzymuie nazwiſko Renu i rozlewa ſię trzeci raz na 2 warty: lewy nazywa ſię Leck, całą za-

biera wodę i wpływa blisko Roterdamu do Mozy; prawy miałkim i ciasnym łączący się korytem, przy Leidzie ieszcze na dwa rozłącza się potoki; prawy nazywa się Fliet-*Fossa Corbulonis* y wpada do Mozy, lewy zowie się Ren, przy Katwiku traci swoie imię i po piasku się rozlewa. Moza, Emsa, Elba i Weser wpadaią do morza Niemieckiego; Odra zaś do Baltyckiego. W Niderlandzie: Aa, Isera, Skalda, Moza &c. We Włoszech: War, Adiga, Po, Arna, Tiber &c. We Francyi: Sekwana, Orna, Loira-*Ligeris*, Charenta, Garonna, Adur-*Aturrus* &c wchodzą do oceanu, a Rodan do morza śrzodozięmnego. W Hiszpanii i Portugalii: Ebro, Mowerdra, Xukar wbiegaią do morza śrzodozięmnego; a do oceanu Gwadalqwiwir-*Bætis*, Gwadyana-*Anas*, Tag, Duro, Minho &c.

Rzeki Azyatyckie: w Turcyi Azyatyckiey: Termech-*Thermodon*, Sakarya-*Sangarius*, Partheni-*Parthenius*, Kizil-Ermak-*Halys*, Jekil-Ermak to iest rzeka zielona-*Iris*, w morze czarne; *Rhindacus*, Ouswola-*Granicus*, Satal-deré-*Æsepus* w Marmarę; Girmasti-*Caicus*, Sarabat-*Hermus*, Chacci-*Cayster*, Meinder-*Meander* &c do Archipelagu; Eufrat złączony niedaleko uścia z Tygrem do morza Perskiego wpadaią. W Persyi wpa-

daią

daią do morza Kaſpiyſkiego: Kurr-*Cyrus*, *Chiggeron*, do morza Perſkiego, Tab-*Oroates* albo *Paſitigris* &c. W Indyach: Sinda-*Indus*, Dena, Paddar do odnogi Guzaratſkiey; Nerbada, Purna do Kambayſkiey; Coulour, Ganga-*Ganges*, Awa, Pegu do Bengalſkiey; Menan, Mekon do Siamſkiey wylewaią ſię. W Chinach: *Kiang-Keou* albo wielka rzeka; *Hoang-Hokeou* albo żołta rzeka. W Tartaryi Wielkiey: Oby-*Margus*, Leniſka, Lena, Amur &c.

Rzeki Afrykańſkie: w Egypcie Nil dwuma uściami żeglownemi, iednym przy Roſecie *oſtium Bolbitinum*, drugim przy Damiacie, nazwanym *oſtium Bucolium* albo *Pathmiticum* albo *Phamiticum*: Wierſzopiſowie dawni ſiedmioro uściow Niłowi dawali. W ſtronie zachodniey Afryki: Senegała, Gambra, Kamarona, Moneba, Barba, Angra, Gabon, Zaira, Koanza. W ſtronie wſchodniey: rzeka ſzeroka, Zambeza, Quilmancy, Juba, Magadoxa &c.

Rzeki Amerykańſkie: w Ameryce połnocney: S. Wawrzyniec albo Kanada, Miſſiſſipi, do ktòrey wpadaią wielkie rzeki, biała, czerwona, czarna &c Brawa &c. W Ameryce połudnìowey: Madalena, Orinoka, Maragnon albo rzeka Amazońſka, Plata, albo rzeka śrebrna wpada do morza uściem na 60 mil ſzerokim &c. *Kto-*

Ktòre ſą znacznieyſze iezioara w czterech częściach świata?

Kraie pòłnocne częſtemi i wielkiemi oblane ſą iezioarami: Laponia, Szwecya, Finlandya, Moſkwa, Ruś biała, Litwa ſą pełne wielkich i rybnych iezior, lecz nayznaczniey-ſze ſą Europeyſkie: Lagoda i Onega w Moſkwie; Ula, Pelpus, Wenter, Meler &c w Szwecyi; Łuban w Inflantach; Gopło w Polſzcze; Jezioro Konſtancyeńſkie w Niemczech; Lehman albo Genewſkie, Lucerna w Szwaycaryi; Winander-mere, Wittlesmere w Anglii; Niſſa, Lomond w Szkocyi; Derga, Neagh w Irlandyi &c. W Azyi: Morze Kaſpiyſkie poczytane ieſt od kraiopiſarzow za naywiękſze na świecie iezioro, ponieważ widzialnie nie łączy ſię z oceanem, ani z żadnym morzem: muſi ſię iednak łączyć nurtem niewidzialnym, ponieważ z brzegòw nie wylewa, chociaż wielkie rzeki Wołgę, Kur &c do ſiebie przyimuie. Szamay w Indyach; Aral, Aſtamar &c w Perſyi; Genezareth albo morze Tyberyackie, i Aſphaltita albo morze martwe w Paleſtynie. W Afryce: Zara, Zambra, Zaſton, Maberya, Bornou w Nigrycyi i Etyopii; Libia w Zarze &c. W Amerycе pòłnocney: Jezioro gòrne, Huron, Machigan, Erya, Ontiarya, przez ktòre przechodzi rzeka S. Wawrzyń-

ca,

ca, Nikaragwa i iezioro Mexykańskie w nowey Hiszpanii; Paryma w Tierra-firma; Titikata w Peruwii, Eupana w Parakwaryi &c.

ROZDZIAŁ IV.

O barwie, postaci, językach, każdemu narodowi właściwych.

Wiele iest kolorow, albo barw przyrodzonych obywatelow świata?

Obywatele czterech części świata w powszechności dzielą się na białych i czarnych. Biali inni są cale biali, inni żołtawi, niektòrzy oliwkowaci. Czarni iedni są cale czarni, inni czarniawi.

Wszyscy powszechnie Europeyczykowie są biali; iedni iednak barziey niż drudzy. W Azyi obywatele Natolii, Ormianie, Georgianie, Czerkassowie i mieszkaiący w stronach pòłnocnych Persowie, Tatarowie, Chińczykowie. Sniadey cery są w Afryce: znaczna część obywatelòw Barbaryi, Egyptu, Zary, Zangwebaru; w Azyi obywatele Syryi, Dyarbeku, Arabowie, Chińczykowie południowi, wyspiarze Ceylańscy, Sądzcy, Moluccy, Filipińscy &c. Zołtawi są: Indyanie wszyscy na lądzie mieszkaiący. Amery-

rykanie częścią ſą oliwkowaci, częścią żołtawi: ci ktòrzy ſą ogorzali, maią to od słońca nie z przyrodzenia. Amerykanie południowi maią cerę podobną do miedzi. Oliwkowaci ſą Japończykowie, Maldywczykowie, część Mogułow, Amerykanow &c.

Cera czarna iedna ieſt całe taka albo Murzyńſka, druga czarniawa albo Kafrerſka. Całe czarni albo Murzynowie prawdziwi ſą: obywatele Nubii, Kapu zielonego, Gwineyczykowie, Gambianie, Juidanie, Beninianie, Gabonianie, Lowanganie, Angolanie, Bengwelanie aż do Kapu czarnego. Czarniawi albo cery Kafrerſkiey ſą: mieſzkaiący od Kapu dobrey nadziei i wſzyſcy Pomorzanie wſchodni Afryki, wyſpiarze Madagaſkaru, wyſp przyległych, nowey Gwinei i kraiow południowych niedoſtatecznie znaiomych. Kafrowie rodacy ſą niemal wſzyſcy Murzyni.

Wielorakiey powierzchowney poſtaci ſą mieſzkaiący na całym świecie ludzie?

Cztery ſą znacznieyſze poſtaci ludzkie: Afrykańſka, Chińſka, Lapońſka, Europeyſka.

Do ſkładu poſtaci Afrykańſkiey, wyiąwſzy w ſtronie pòłnocney Afryki mieſzkaiących, wſzyſtkie Afrykańſkie należą narody: nos płaſki, wargi wielkie, podniebienie, uſta i ięzyk koralowe, czarna albo czarniawa twarz ſą tey poſtaci właſne.

Do

Do gatunku poſtaci Chińſkiey, należą Chińczykowie, wielcy i mali Tatarowie, Zagangetanie, to ieſt mieſzkaiący na pòłwyſpie wſchodniey Indyiſkiey, Japończykowie, wyſpiarze Filipińſcy, Sądzcy, Moluccy, ktòrzy wſzyſcy maią twarz bardzo płaſką, oczy małe okrągłe, brwi wielkie, nos mały i wklęſły, brodę rzadką.

Ktòrym kraiom właſna ieſt poſtać Lapońſka i iaki iey ieſt kſztałt?

Lapończykowie Duńſcy, Szwedzcy, Moſkiewſcy i wolni, Nowozemlanie, Borandyanie, Samoiedowie, Tatarowie pòłnocni, Oſtyacy na dawnym lądzie; Grolandczycy, Eſkwimanie na nowym lądzie, ſą twarzy ſzeroko-płaſkiey, noſa wklęſłego, płaſkatego, brwi pod ſkronie podſunionych, policzkow w gòrney częśći wypukłych, gęby ſzerokiey, ſpodu twarzy bardzo wąſkiego, warg wielkich w gòrę podnieſionych, głowy ogromney, głoſu cienkiego, włoſa czarnego glanſowanego, wzroſtu małego; ſą w ſobie zſiadli, chociaż chudzi, zwyczaynie cztery ſtopy maią wyſokości, a naywyżſi pòł piąty.

Ktòre narody poſtać maią Europeyſką?

Wyiąwſzy Tatarow mnieyſzych i Lapończykòw, wſzyſcy Europeyczycy, Afrykanie także pòłnocni w Barbaryi, Egypcie, Biledulgerydzie i Zarze, Turcy Azyatyccy, Ormianie,

nie, Georgianie, Czerkaſſowie, Perſowie i Indyanie z tey ſtrony Gangeſu mieſzkaiący nie wiele rożnią ſię od Europeyczykow.

Amerykanie połnocni do tego działu postaci ludzkiey należą, w ktorym zamykaią ſię Europeyczykowie i Azyanie pod iedną z niemi długością geograficzną mieſzkaiący. Idąc z połnocy na południe Ameryki połnocney, naprzod ludzie dzicy, podobni do Lapończykow, potym do obywatelow kraiow połnocnych Europeyſkich, daley do Yeſſanow, nakoniec dzikie narody Kanadyiſkie i inne aż do odnogi Mexykańſkiey, doſkonałym podobieńſtwem wyrażaią Tatarow. Amerykanie południowi ſą cery czerwoney nakſztałt miedzi.

Wiele ieſt ięzykow pierwſzych, z ktorych inne uroſty?

Języki pierwſze iedne ſą wielu kraiom i narodóm właściwe, i nazywaią ſię powſzechne; drugie od ſzczupleyſzych kraiow i narodow nazywaią ſię ſzczegulne.

Wiele ieſt ięzykow pierwſzych powſzechnych?

Można ich liczyć 14 albo 15: Słowieńſki, Grecki, Godzki, Tatarſki, Chińſki, Afrykańſki, to ieſt Berberſki, Nigrycki, Murzyńſki, Mexykańſki, Peruwiańſki, Tapuyańſki, Gwyarań-

arańſki, Kalibińſki, Tewtońſki, Łacińſki, i od wſzyſtkich naydawnieyſzy Hebrayſki.

Ktòre ſą ięzyki ſzczegulne?

W Europie ieſt onych 11: Inflantſki albo Łotewſki, Kodańſki w Normandyi, Irlandſki, Finlandſki, Bretońſki, Kantabryiſki, Węgierſki, Epirotſki albo Albańſki, Illiryiſki.

W Azyi 5 znacznieyſzych: Japońſki, Ormiańſki, Guzaratſki, Malabarſki, Molucki albo Malacki.

W Afryce y Ameryce każdy ſzczegulny gruby narod ma ſobie ięzyk właściwy.

Ktòre mowy z ięzykow pierwiaſtkowych urosły?

Z Tewtońſkiego: Niemiecki, Flamańſki, Angielſki, Szwedzki, Duńſki; ſam ięzyk Tewtońſki początek podobno bierze z Gotſkiego. Ze Słowieńſkiego: Polſki, Moſkiewſki, Czeſki, Morawſki, Multańſki, Dalmacki i wielu obywatelow Turcyi Europeyſkiey. Z Łacińſkiego: Francuſki, Włoſki, Hiſzpańſki, w ktòrym ſię zamyka Kaſtillańſki i Portugalſki. Z Hebrayſkiego: pochodzą ięzyki teraźnieyſzy Zydowſki, ktòrym uczeni Rabini kſięgi piſzą, Chaldayſki, Syryiſki, po większey części Arabſki, Etyopſki i dawny Fenicki. Języki Łacińſki i Grecki wiele ſłow początkowych z Hebrayſkiego maią ięzyka.

Jak

Jak daleko zachodzi ięzyk Grecki, Arabſki, Tatarſki, Chińſki &c.

Język Grecki poſpolity ieſt w używaniu w części południowey Turcyi Europeyſkiey, to ieſt dawney Grecyi, na wyſpach Archipelagu, w Natolii &c Z ięzyka Greckiego pochodziły dawne ięzyki Attycki, Jońſki, Eolſki, Frygiyſki, ktòre wygaſły a ſam ięzyk Grecki, iak Łacińſki ledwie od uczonych ludzi ieſt używany i zatrzymany.

Arabſki w Turcyi Europeyſkiey i Azyatyckiey, naybardziey w Mahometańſkim nabożeńſtwie; w Arabii, Perſyi, Indyi, Barbaryi, Egypcie, Sarze, Nigrycyi, Nubii i Zangwebarze.

Tatarſki ięzyk rozciąga ſię przez całą Tartaryą, ieſt w używaniu w Turcyi, Indoſtanie, Chinach. Chińſki oprocz Chin zachodzi do bliżſzych Chinom Indyi i wielu wyſp Azyatyckich. Język Chińſki żadnego nie ma związku z wſzyſtkiemi innemi ięzykami: nie zawiera nad 330 ſłow początkowych iedno-ſylabnych, ktòre odmiennym kſztałtem wymawiane i z ſobą rozmaicie ſkładane, czynią 80 tyſięcy rożnych ſłow. Afrykańſki zmieſzany mniey albo więcey z Arabſkim, ieſt mową poſpolitą w Barbaryi, Biledulgerydzie, Sarze, Nubii. Nigrycki w Nigrycyi i Gwinei. Etyopſki w całey Etyo-

pii

pii albo zięmi Murzyńskiey; Mexykański w Mexyku; Peruwiański w Peru; Tapuyański w Brezylii; Gwiarański w Parakwaryi po rzekę Amazońską; Kalibiński w Guyanie na ziękmi tęgiey i na wyspach Karaybskich.

Języki *żywe* są, ktòrych uczemy się obcuiąc z narodami, ktòremi one iako swemi oyczystemi mowią; takiemi ięzykami są wszystkie mowy czterem częściom świata teraz zwyczayne. Języki *martwe* albo *umarłe* są, ktòremi przedtym narody iako oyczystemi mowiły, a teraz trzeba onych się uczyć z ksiąg i dawnych Pisarzow, takie są: Łaciński, Grecki, Hebrayski, Tyryiski, Chaldayski, a nawet Arabski. Językami *wschodniemi* zowiemy: Hebrayski, Chaldayski, Syryiski, Samarytański, Arabski, Perski, nawet Etyopski i Koptski, chociaż te dwa są Afrykańskie. Językami *zachodniemi* nazywaią się wszystkie Europeyskie tak dawne, iako teraźnieysze: Łaciński, Grecki, Francuski &c.

KSIĘ-

KSIĘGA II.

O Geografii powſzechney albo opiſaniu Europy, według podziału oney politycznego.

Jakie ſą Europy granice, obſzerność, ludność, i części polityczne?

Europę na zachod zachodni, na pòłnoc pòłnocny ocean, a na południe morze oblewa śrzodoziętnne; na wſchod oddziela ią od Azyi rzeka Don, Wołga i linia krzywa z nad Kazanu prowadzona do uścia rzeki Oby. Atlas nowy Moskiewski; uſuwa ze wſchodu na zachod Europy granicę prowadząc ią rzekami Donem, Medwedycą, Wołgą, a kończąc przy przeſmyku Waigatz pod 75 ſtopniem długości geograficzney. Europa bierze nazwisko od słowa Fenickiego *Urap-pa* białą twarz znaczącego, albo od Europy corki Agenora.

Długość Europy miedzy czterma częściami naymnieyſzey od przylądku S. Wincentego w Portugalii, do uścia rzeki Oby wynoſi mil około 900, naywięcey 1000, z ktòrych 20 liczą ſię na ieden ſtopień ſzerokości geograficzney: ſzerokość od Kapu Matapan

w Mo-

w Morei, do pòłnocnego w Laponii mil 700. Położenie iey iest miedzy stopniami 9 i 93 długości, a 36 i 72 szerokości geograficzney pòłnocney. Europa nie żywi więcey ludzi nad 120 millionow.

Wszystkie 4 części świata w powszechności, a miedzy wszystkiemi Europa w szczegulności, dzieli się na wielorakiego rodzaiu państwa i narody.

Co iest w powszechności państwo?

Państwo iest zgromadzenie wielu ludzi żyiących pod iêdnym iakimkolwiek rządem mocnym albo słabym, doskonałym albo niedoskonałym; szczęśliwym albo nieszczęśliwym.

Jedne państwa czy rożnią się od drugich?

Rożnią się, a tę rożnicę miedzy niemi czynią zupełność albo niedostatek zwierzchności panuiącey, kraiow obszerność, rządow rożność, tytułow prawnie uznanych rozmaitość, sprzymierzenie, sposob sprawowania udzielney władzy.

Względem zupełności mocy panuiącey państwa dzielą się na potencye udzielne i nieudzielne. Potencye udzielne są te państwa, ktòre żadney niepodlegaią zwierzchności innego państwa w stanowieniu praw, sądzeniu poddanych i przymuszeniu albo ukaraniu niepostusznych. Z tych albowiem trzech

władz

władz wszystkie inne w szczególności wypływaią udzielnego panowania przymioty. Potencye nieudzielne są, które albo zostaią pod obroną mocnieyszey potencyi, iak przedtym byli Królowie Bityński, Pergamski, Rzeczpospolita Etolska pod opieką Rzymian: albo pod obowiązkiem są hołdu, iako wszyscy Xiążęta Niemieccy względem Cesarza i Rzeszy Niemieckiey: albo daninę płacą iako Hospodarstwa Wołoskie i Multańskie Turczynowi.

Względem kraiów obszerności państwa dzielą się na mocarstwa i pospolite państwa. Mocarstwa albo Monarchie wielkie, iakie były Assyryiska, Perska, Grecka, Rzymska zamykaią wiele ludnych i bogatych kraiów; państwa pospolite są, którym braknie albo na ludności, albo na bogactwach, albo na obszerności.

Rządów różność dzieli państwa na iedynowładne i wolne; państwa iedynowładne, to iest iedney osoby rządom i rozkazom podległe nazywaią się Monarchie, Cesarstwa, Królestwa, Xięstwa udzielne; państwa wolne rządzone przez możnieyszych, lub gmin, nazywaią się Rzeczypospolite.

Tytuły Monarchów prawnie od innych narodów im przyznane, czynią miedzy państwami różnicę. Państwa od panuiących nad

niemi

niemi Cesarzòw nazywaią się Cesarstwa, od Krolow Krolestwa, od Arcy-Xiążąt Arcy-Xięstwa, od Wielkich Xiążąt Wielkie Xięstwa, od Elektorow Elektorstwa, od Margrabiow Margrabstwa &c.

Od sprzymierzenia iednego narodu z drugim albo wielą innych, państwa nazywaią się sprzymierzone, albo skonfederowane. Państwa sprzymierzone są, ktòre właśnemi rządzą się prawami, ani łączą rad spolnych w sprawach publicznych, są iednak węzłem wzaiemney ściśnione pomocy do prowadzenia woyny odporney albo zaczepney. Takiemi potencyami były przedtym linia domu Rakuskiego Niemiecka i Hiszpańska, a teraz są 4 Pontencye Burbońskie przymierzem familii r. 1761 zawartym spoione.

Państwa skonfederowane są, ktòre nie tylko łączą siły swoie na woynie, ale rządy maią i prawa przynaymniey niektòre spolne: iako Litwa i Polska, Stany Rzeszy Niemieckiey, Anglia i Szkocya &c: albo właśnemi rządząc się prawami, i sprawuiąc naywyższą władzę wszczegulności każde w swych granicach, zawisły iedne od drugich w sprawach do całości i dobra powszechnego ściągaiących się: iako prowincye Rzeczypospolitey Hollenderskiey, Kantony Szwaycarskie: a w dawney historyi Rzeczypospolite Greckie,

miasta Jońskie, Lukumonie Hetrurskie, narody Galskie &c.

Sposob sprawowania naywyższey zwierzchności wypływa z dziedzictwa zupełnego, z następstwa dziedzicznego, i z wolney elekcyi. Idzie zatym, że troiakiego podziału są państwa: iedne zupełne dziedziczne (*regna patrimonialia*), te od panuiącego mogą być testamentem odkazane, darowane, przedane, zamienione, od własnego domu przez naznaczenie następcy według upodobania, oddalone. Takim państwem Politycy być mienią tron Moskiewski. Drugie państwa są następne albo niezupełnie dziedziczne, w ktòrych panuiący nie może korony po sobie komu innemu zostawić, tylko synowi pierworodnemu, albo naybliższemu z rodu swego: takie Kròlestwa są Francuskie, Hiszpańskie &c.

Państwa *elekcyine* są, w ktòrych narod cały, albo znacznieysi panowie i szlachta obieraią sobie pana dożywotniego, iako iest w Polszcze; Elektorowie duchowni i świeccy głosów większością w Niemczech &c. Dawnych Cesarzòw Rzymskich obierania miedzy Senatem i woyskiem sporne, burzliwe sprowadzały bezkròlewia, a te straszną Rzymską potencyą do słabości i upadku przywiodły.

Co

Co znaczy w ſenſie politycznym korona?

Korona bierze ſię za państwo każde, gdzie Krol panuie, tak korony Burbońſkie znaczą Francyą, Hiſzpanią i Sycylią; Korony połnocne biorą ſię za Polſkę, Moſkwę, Szwecyą, Danią &c. Potencye morſkie znaczą, Anglią i Hollandyą; Głowa ukoronowana znaczy każdego Krola, lub Ceſarza. Papież dla naywyżſzey źwierzchności duchowney, chociaż ſzczupłe ma państwo, miedzy Potencyami Katolickiemi pierwſzą ieſt głową ukoronowaną. Rzeczypoſpolite Wenecka i Hollenderſka z głowami ſą porownane ukoronowanemi, żadney iednak z nich przodkowania nie biorą.

Na iakie części ſkładne dzielą ſię państwa?

Dwoiaki państw polityczny ieſt podział względem kraiow i względem obywatelow, ktorych w granicach ſwych zamykaią.

Części ſkładne państw względem kraiu ſą prowincye rożnemi nazwiſkami podług zwyczaiu narodow mianowane: tak Polſka dzieli ſię na 3 wielkie Prowincye, Rzeſza Niemiecka na 9 Cyrkułow, Szwaycarya na 13 Kantonow &c. Pod czas takowe prowincye nazywaią ſię Krolestwami, a wielkorządcowie onych namieſtnikami Krolewſkiemi-*Pro-Reges*. Prowincye znowu dzielą ſię na Xięſtwa, Hrabſtwa, Margrabſtwa, a u nas na

Woiewodztwa, Ziemie, Powiaty. W dawney Geografii prowincya złożona z miast 10 nazywała się *Dekapol.* Dekapol Celosyryiski, o ktòrego położeniu dzisieysi niezgadzaią się Kraiopisarze. Z piąciu miast złożona zwała się *Pentapol:* iako Pentapol Egypski z miast Bereniki, Arsenoi, Ptolomaidy, Cyreny i Apollonii; Pentapol Azyi mnieyszey od Doryanòw mieszkany; Pentapol Filistyński, ktòry składały miasta Azot, Gaza, Askalon, Gath i Akaron. Pentapol Włoski od Pipina Kròla Francuskiego darowany stolicy Rzymskiey, w ktòrym były miasta: Ankona, Pesaro, Rimini, Fano i Uniena &c.

Miasta Kròlestw, a w szczegulności prowincyi są mnieyszemi wprawdzie, ale co do ozdoby bardziey w oczy wpadaiącemi składnemi częściami, i ròżne noszą nazwiska. Miasta stołeczne są, w ktòrych rząd państwa sprawuie się, i naywyższa kraiowa przebywa zwierzchność. Londyn Angielskiego, Paryż Francuskiego, Madryt Hiszpańskiego, Lisbona Portugalskiego, Wiedeń Niemieckiego &c, państw są miasta stołeczne. Miasta Cesarskie w Niemczech są te, ktòre własnemi rządzą się prawami, i pod samey tylko Rzeszy Niemieckiey i Cesarza zostaią zwierzchnością. Takich miast iest 50. Miasta większe w Prusiech są: Toruń, Elbląg, i Gdańsk.

Mia-

Miaſta portowe ſą, przy ktòrych zdatne mieyſca znayduią ſię do ſtanowiſka wygodnego i beśpiecznego okrętòw. Miaſta handlowne i kupieckie nazywaią ſię, ktòre prowadzą wielki handel lądem albo morzem, czy to przez kupcòw w nich oſiadłych, czy przez zagranicznych. Takie miaſta na całą ſłyną Europę: Londyn w Anglii, Amſterdam i Rotterdam w Hollandyi; Paryż, Lion, Marſella, Burdegala we Francyi; Hamburg, Lubeka, Brema &c. w Niemczech; Gdańſk w Polſzcze &c. Miaſta portowe wolne ſą, do ktòrych wolno okrętom wſzyſtkich narodòw zawiiać i kupczyć bez płacenia cła od towarów wſzyſtkich lub niektòrych. Takim miaſtem Liworna w Toſkanii &c traktatem przedugodnym Wiedeńſkim r. 1735 ieſt uznana. W Geografii Kościelney miaſta Patryarchowſkie od ſtolicy Patryarchow iako Rzym, Carogrod, Antyochia, Alexandrya, Jerozolima; Metropolitańſkie od Metropolitòw, Arcybiſkupie od Arcybiſkupòw, a Biſkupie od Biſkupòw biorą nazwiſka.

Jaki polityczny pańſtw ieſt podział względem obywatelòw?

W każdym prawie pańſtwie nie tylko wolnym, ale też i iedynowładnym obywatele ſię dzielą na rożne ſtany, to ieſt porządki pod iedną naywyżſzą zwierzchnością ziednoczone,

czone,

czone, urodzeniem, powołaniem, albo maiątkiem między sobą się rożniące. Dawna Rzeczpospolita Rzymska na trzy dzieliła się stany: Senatorski, Rycerski i Gminny. Kapłani nie czynili stanu czwartego, ale do tego ze trzech należeli stanu, z ktorego ich brano. We Francyi, Węgrzech &c trzy są stany: duchowny, szlachecki i mieyski; w Szwecyi cztery: szlachecki, duchowny, mieyski i chłopski; w Wenecyi dwa: szlachecki i mieyski, ten iednak ostatni iest prawie względem rządow niczym; w Polszcze dwa: Senatorski i Szlachecki pod głową Krolem. Za rządow iednak monarchicznych w Polszcze, Duchowni, Mieszczanie i Kmiecie trzy rożne składali stany, i do seymow wchodzili narodowych, iako pokazuie się z seymu od Kazimierza W. w Krakowie r. 1356 nakazanego.

Co iest narod?

Narod iest zebranie wielkiego ludu, w obszernym osiadłego kraiu, i pewnemi zamknionego granicami, albo pod iednym mieszkaiącego panowaniem.

Czym narody rożnią się iedne od drugich?

Narody iedne od drugich rożnią się przyrodzonemi własnościami, liczbą, prawami i obyczaiami.

Każdy

Każdy narod ma z przyrodzenia przymioty dobre, lub złe iedynie ſobie ſłużące. W przyſłowie poſzło mówić, lekki iak Francuz, figlarny iak Włoch, poważny iak Hiſzpan, złośliwy iak Anglik, dumny iak Szkot, gnuśny iak Irlandczyk, piiak iak Niemiec, gruby iak Hollender, chytry iak Greczyn &c.

Liczba czyni narod licznym lub drobnym, wielkim lub małym. Wielkie narody ſą: Tatarſki, Chińſki &c: małe Japońſki, Siamſki &c.

Przez prawa i obyczaie narody polerowne ròżnią ſię od grubych, dzikich, błąkaiących ſię, rozproſzonych i ludoiedzcòw.

Wſzyſtkie narody żyiące pod rządem politycznym, obyczayne, z przepiſu prawa i z wychowania prowadzące ſpoſob życia przyſtoyny, w naukach i kunſztach wyćwiczone, ſą polerowne.

Narody grube żyią bez uſtanowionego kſztałtu rządów politycznych, chociaż maią nieiaką obyczayność i niedoſkonałą niektórych pożytecznych kunſztow wiadomość. Takiemi narodami ſą Tatarowie Krymſcy, Nahayſcy, Kubańſcy, Czerkaſcy &c.

Narody dzikie w grubey nauk i kunſztòw, oraz prawego rządu niewiadomości zoſtaią, i obyczaiòw żadnym prawem nie maią przepiſanych. Do takich narodòw liczby należą

żą Kafrerowie, Jagaſowie &c w Afryce; Amerykanie mianowicie od iarzma Europeyczyków wolni &c.

Narodami błąkaiącemi ſię albo *Nomades* nazywaią ſię ci ludzie, ktòrzy ani domòw, ani oſiadłości ſtałych nie maią, lecz z iednego na drugie przenoſzą ſię mieyſce, pod namiotami, albo wchałupach paſtuſzych na polu i między taborami mieſzkaią. Wiele Arabòw i Tatarów Azyatyckich takie prowadzą życie.

Narody rozproſzone ſą, ktòre niemaiąc kraiu żadnego w ſzczegulności ſobie właściwego miedzy obcemi tułaią ſię narodami, iacy ſą Żydzi, Cyganie, Parſowie, albo dawni Perſowie &c.

Ludoiedzcy - *Antropophagi* ludzkim karmią ſię mięſem, i maią ſię do tych czas znaydować w ſtronie południowey Afryki, i po niektòrych mieyſcach Ameryki, tak na lądzie iako na wyſpach.

Jaka zachodzi rożnica miedzy Europeyſkiemi narodami?

Właſności przyrodzone złe lub dobre tak każdego człowieka, iako każdego ſtanowią charakter narodu. O Europeyſkich narodach można mòwić, że w ich charakterze więcey dobrych, niż złych wydaie ſię ſkłonności.

Wzglę-

Względem liczby i ludności narody Europeyſkie iedne ſą wielkie, drugie małe. Miedzy wielkiemi narodami liczą ſię Włoſi, Hiſzpani, Francuzi, Brytani, Niemcy, Polacy, Węgry, Turcy, Moſkale, Grecy &c, miedzy małemi kładą ſię Szwedzi, Duńczycy, Szwaycarowie, Hollendrzy, Kozacy, Tatarowie Krymſcy &c.

Wyiąwſzy Tatarów i Lapończyków wſzyſtkie w Europie narody ſą polerowne, albo polityczne, iedne iednak obyczaynieyſze i grzeczniey ſze od drugich. Te które niedawnemi czaſy polerować ſię zaczeły, nieotarły ze wſzyſtkim ſwey gruboſci, ani wyrogowały z poſtępków okrucieńſtwa, które wſzyſtkich grubych narodów ieſt cechą i znamieniem.

Na wiele Europa dzieli ſię Potencyi?

Europa dzieli ſię na 36 Potencyi, to ieſt 24 udzielnych, 8 lennych, a 4 hołdownicze.

Potencye udzielne ſą: 1 Papież Rzymſki, 3 Ceſarſtwa: Niemieckie, Tureckie i Moſkiewſkie, 10 Koron: Polſka, Francuſka, Hiſzpańſka, Portugalſka, Angielſka albo W. Brytanii, Węgierſka, Szwedzka, Duńſka, Pruſka, Sardyńſka, 9 Rzeczypoſpolitych: Wenecka, Hollenderſka, Genueńſka, Szwaycarſka, Gryzońſka, Waleſka, Genewſka, Łukieſka, Swięto-Maryńſka. Jeden Xiążę Parmeńſki.

Po-

Potencye lenne pod obowiązkiem hołdu zostaiące są: Stolicy Apostolskiey Krol Neapolitański, a tego W. Mistrz Maltański; Cesarza i Rzeszy Niemieckiey: Stany Niemieckie skonfederowane, iako to Krol Czeski, wszyscy Elektorowie, Xiążęta Niemieccy, Włoscy, i Prowincye Niderlandu Austryackiego. Korony Polskiey Xięstwa Kurlandskie i Semigalskie. Cztery są Pontencye hołduiące Cesarzowi Tureckiemu: Han Tatarski, Hospodarowie Multański i Wołoski, Rzeczpospolita Raguzańska.

ROZDZIAŁ I.

O Państwach Papieskim albo Kościelnym, Neapolitańskim i Kawalerow Maltańskich.

Ktore są kraie Papieskie, iakie onych granice i podział?

Papież posiada we Włoszech państwo Kościelne i Xięstwo Benewetańskie w Krolestwie Neapolitańskim; we Francyi Hrabstwa Wenezyńskie i Awenionskie otoczone Delfinatem, Prowancyą i Langwedocyą.

Na połnoc styka się z Rzecząpospolitą Wenecką; na wschod z Krolestwem Neapolitańskim,

ſkim; na zachod z Xięſtwem Toſkańſkim; na południe oblane ieſt morzem śrzodzięmnym: długość iego ieſt mil 70, ſzerokość 30.

Dzieli ſię państwo Papieſkie na 12 prowincyi, ktòrych imiona ſą: 1) Kampania Rzymſka, ktòrey M. S. ſtolicą Papieſką zaſzczycone ieſt *Rzym* nad Tybrem, chociaż z dawney piękności obnażony, liczy ſię iednak między naywiękſzemi i naypięknieyſzemi miaſtami Europy, nie tylko dla wſpaniałych kościołòw, ale dla przepyſznych pałacòw, roſkoſznych ogrodòw, i pięknych rynków. Inne miaſta ſą: *Oſtia*, ktòrey Biſkup ieſt dziekanem Kardynałòw; *Albano*, *Freſcati*, *Paleſtrina*, *Terracina*, *Weletra* urodzeniem Auguſta Ceſarza ſławna, *Tivoli*, *Anagni*, *Segni*, *Caſtel-Gandolfo* małe miaſteczko z zamkiem i miłemi ogrodami, gdzie Papieże od ſpraw publicznych ſchraniaią ſię dla odmiany powietrza. 2) Patrimonium S. Piotra, ktòrego M. S. wielkie i piękne *Witerb*; *Monteſiaſcone* w ſzacowną muſzkatelę obfituie; *Porto*, *Bracchiano*, *Civitta-Vechia* obronne z portem, w ktòrym ſtawaią galery Papieſkie. 3) Xięſtwo Caſtro z M. S. tegoż imienia. *Ronciglione* miaſto piękne, zaſzczycone tytułem Hrabſtwa. 4) Powiat Orwietańſki M. S. *Orwieta*. 5) Ziemia Sabińſka M. S. *Magliano*

6) Po-

6) Powiat Peruzańſki M.S. *Peruż* biſkupſtwem i akademią ſławny. 7) Umbrya M. S. *Spolet:* inne miaſta: *Foligno*, *Nocera*, *Todi*, *Terni*, *Narni*, *Aſyż* urodzeniem SS. Franciſzka Serafickiego i Klary ſzlachetny. 8) Marchia Ankońſka M. S. *Ankona* bogata, wielka i dawna. *Loret* miaſto zaſzczycone domkiem i kaplicą bogatą Nayświętſzey MARYI PANNY. *Macerata*, *Rekanata*, *Tolentin*, *Oſima*, *Kameryn*. 9) Xięſtwo Urbińſkie z M. S. *Urbin*. *Foſſombrona*-Forum Sempronii, *Senigaglia*, *Fana*-Fanum Fortunæ, *Pezara*-Julia Felix. W tym Xięſtwie leży Rzeczpoſpolita Swięto-Maryńſka. 10) Romania M. S. *Rawenna*: inne miaſta *Rimini*, *Ceſena*, *Forli*, *Faenza*, *Meldola* &c. 11) Powiat Bonońſki z M. S. *Bononią*, ktorą nazywaią tłuſtą dla obfitości kraiu. 12) Xięſtwo Ferrarſkie żyżne ma M. S. *Ferarz*, *Komachia* oſiadła na bagnach.

Jak ſię nazywa miaſto ſtołeczne Hrabſtwa Wenezyńſkiego uſtąpionego Grzegorzowi X Papieżowi od Filipa smiałego Krola Francuſkiego?

Carpentras. *Awenion* nad Ronem ieſt M.S. Hrabſtwa Aweniońſkiego, należącego do Hrabſtwa Wenezyńskiego. Miaſto *Awenion* z ſwoim Hrabſtwem *Klemens* VI Papież kupił r. 1348 za 80,000 Czer: Złotych u Joanny

Kro-

Krolowy Neapolitańskiey, iako Hrabiny Prowanckiey. *Klemens* V Papież po koronacyi swoiey w Lionie r. 1305 założył stolicę Apostolską w Awenionie drugiego czy trzeciego roku. Następcy iego tam mieszkali aż do *Grzegorza* XI, ktory ią Rzymowi przywrocił: te dwa Hrabstwa są długie mil 15, szerokie 10.

W co kraie Papieskie we Włoszech obfituią?

Tak w kraiach Papieskich, iako w znacznieyszych Włoch częściach wszystkie cztery roku części są łagodne, bydła rożnego, zwierząt leśnych, zboża, wina, oliwy, owocow, iarzyny iest wielka obfitość. Całe Włochy mogą się nazwać wesołym i roskosznym ogrodem. Powietrze wszędzie iest zdrowe, oprocz państwa Papieskiego lecie w upały.

Jakie są przymioty obywatelow Państwa Papieskiego?

Obywatelow państwa Papieskiego i wszystkich w powszechności Włochow zdobi polor, rostropność, dowcip, wstrzemięźliwość, głęboka polityka i sposobność do wszystkich nauk i kunsztow wyzwolonych, w ktorych oni ze wszelką ćwiczą się łatwością, a inne narody celuią w Architekturze, malarstwie, śnicerstwie, muzyce, krasomowskiey i wierszopisarskiey nauce, i czystości ięzyka łacińskiego. Słuszna pada na Włochow nagana,

że ſą mściwi, skryci, zdraycy, zawiśni, podeyrzenia pełni, w okazałościach powierzchownych zatopieni, i rzeczy nayświętſzych na złe zażywaią dla dopięcia ſwych zamysłow, i oſzukania ſwych nieprzyiacioł.

Ktore ſą Pańſtwa Krola oboicy Sycylii?

1) Krolestwo Neapolitańskie zabieraiące część Włoch południową nazwane Sycylią z tey ſtrony Fanału. To Krolestwo, u dawnych *Wielka Grecya*, czyni połwyſpę ſtykaiącą ſię na połnoc i zachod z pańſtwem Papieskim, a z innych ſtron morzem oblaną, długą mil 100, ſzeroką 27. 2) Wyſpa Sycylia także Krolestwo. 3) Wyſpy Liparyiskie i inne mnieyſze Sycylii przyległe. 4) Mały kray nazwany *Stato delli Preſidii* nad brzegami Toskańskiemi, do ktorego należą miaſta niektore na wyſpie Elbie leżące.

Na wiele części dzieli ſię Krolestwo Neapolitańskie?

Na 4 wielkie Prowincye, z ktorych każda trzy mnieyſze zamyka Prowincye. Cztery wielkie ſą: 1) Ziemia Labour albo Lawora, 2) Abruza, 3) Apulia, 4) Kalabrya.

Lawora zamyka właściwą Laworę, Principat bliżſzy i dalſzy.

Neapol M. S. nie tylko właściwey Lawory, lecz całego Krolestwa liczy ſię miedzy naywiękſzemi i naypięknieyſzemi miaſtami Europy,

ropy, obronne trzema zamkami, ozdobione rezydencyą Krolewską, ſtolicą Arcybiskupią i Akademią. Wezuwiuſz góra ognie wybuchaiąca ſiarczyſte o 3 mile leży od Neapolu. Inne miaſta ſą: *Gaeta* obronna z portem morskim. *Fundi*, Góra Kaſſyńska ſławna bogatym opactwem fundowanym od S. Benedykta w roku 529. *Sora*, *Kapua*, *Sorrenta*, *Nola*, *Iſchia*, *Capri*, *Portici* wioska wſławiona odkryciem zapadłego miaſta *Herkulanu* i wyſtawieniem wſpaniałego zamku Królewskiego, *Salerna* M. S. Pryncypatu bliżſzego, *Amalfi*, *Acerna*, *Kampagna* &c, *Xięſtwo Benewentańſkie* leży w Pryncypacie dalſzym, także *Konża*, *Ariana*, *Awellina*, i Wąwoz Kaudyński w hiſtoryi Rzymskiey ſławny.

Abruzzy prowincye ſą: Abruzza bliżſza, dalſza, i Hrabſtwo Moliskie. *Akwila* ieſt M.S. Abruzzy dalſzey. *Chieta* albo *Theata*, od którego nazwali ſię XX Theatini, Abruzzy bliżſzey. *Peſkara*, *Sulmona* oyczyzna Owidyuſza, *Ottona*, *Lanicana*. Hrabſtwa Moliskiego M. S. *Moliza*, *Lawina*, *Bojana*, *Iſerna*.

W Apulii zamykaią ſię 1) Kapitanata, w ktòrey miaſta ſą: *Lucera*, *Manfredonia*, *Termoli*, *Dragonera*, *Troja*, i góra *Gargan* 2) Zięmia Barska, w której miaſta ſą: *Trani*, *Bitonto*, *Grawina* i *Bar* M. Stołeczne

mo-

mocne i bogate. 3) Ziemia Otrantska, w którey miasta: *Otranta* z portem, *Bryndyza*, *Tarent* port morski, *Matera*. Od Kapu Otrantskiego Pyrrhus Król Epyrski chciał most wystawić dla złączenia Grecyi z Włochami, byłby on długi mil 13.

Kalabrya dzieli się na bliższą, w którey są miasta: *Kozenza* i *Rossano*; na Kalabryą dalszą, w niey miasta: *Regio*, *S. Seweryn*, *Krotona* &c, i na Bazylikatę, w którey są miasta: *Cirenza*, *Wenoza*, *Tursi*, *Potenza*, *Melfi* &c.

Co iest Sycylia?

Jest wyspa nayznacznieysza miedzy wyspami morza śrzodoziemnego, długa mil 60, szeroka 40, dzieli się na trzy prowincye albo doliny: *di Demona*, *di Noto*, *di Mazara*. Znacznieysze miasta są: *Messyna*, *Katana*, *Syrakuza*, *Palerm*, *Marsala*, *Mazara*, *Montreal*, *Trapana* &c. *Messyna* i *Palerm* spór wiodą o tytuł miasta stołecznego.

Wyspy Liparyiskie leżą w stronie północney Sycylii; nazywały się przedtym *Eolskiemi* i *Wulkańskiemi*, na których dawni wierszopisowie stanowili Królestwo Eola Boga wiatrow, i kuźnice Wulkańskie dla wielu gór ognistych na tych wyspach znayduiących się. Tych wysp znacznieyszych liczą 5, których M. S. iest *Lipara*, od zburzoney Troii dawnieysza.

Co

Co ieſt kray delli Preſidii, *albo garnizonowy?*

Są to miaſta obronne oderwane od powiatu Sieneńſkiego, ktòre Hiſzpani ſobie zatrzymali, i do kròleſtwa Neapolitańſkiego przyłączyli, uſtępuiąc powiat Sieneńſki Wielkiemu Xiążęciu Toſkańſkiemu Roku 1557. miaſta te ſą: *Orbitello, Telamona, Port Herkuleſa*; *Piombino* z tytułem Xięſtwa pod protekcyą Krôla Sycyliyſkiego właſnego ma pana; do Xięſtwa należy wyſpa Elba, na ktòrey Kròl Sycylyiſki trzyma *Portolongone*, a W. Xiążę Toſkańſki *Porto-Ferrajo.*

W co obfituią państwa Kròla oboiey Sycylii?

Kròleſtwo Neapolitańſkie ma grunta dziwnie urodzayne, minery ałunowe i żelazne i mannę wyborną. Sycylia obfituie we wſzyſtko, dla tego zwana przedtym była ſzpichlerzem Rzymſkim. Powietrze tam ieſt bardzo zdrowe, wielorakie minery, morze rybne, a naywiękſzy handel iedwabiu.

Iakie ſą przymioty Neapolitańczykòw i Sycyliyczykòw?

Neapolitańczykom przyganiaią, że ſą nieſtateczni, pròżnuiący, zawiśni, ſkryci i ſzalbierze, zkąd przyſłowie urosło: *że Neapòl ieſt raiem mieſzkanym przez diabłòw.*

Są iednak hoyni, ludzcy i obowięzuiący tych, ktòrzy z niemi umieią postępować. Sycyliyczykowie są dowcipni, przemyślni, ale w przedsiewzięciach swych nietrwali.

Do iakiey powinności Krol Neapolitański iest obowiązany Papieżowi?

W wigilią S. PIOTRA daie mu corok przez Posła swego konia białego i 12,000 talerów. Poseł Królewski w mowie swey do Papieża żadney wzmianki nie czyni o Sycylii, ponieważ Krol Sycyliyski ma to Krolestwo za udzielne i pod lenność nie podpadaiące, ale Prokuratorowie skarbu Papieskiego przeciwko temu protestuią się opuszczeniu. Dla tey samey przyczyny krol oboiey Sycylii nie bierze inwestytury na Sycylią, ani w niey Nuncyuszowi Papieskiemu dopuszcza sędziowskiey powagi, ktorą w krolestwie Neapolitańskim ma rowną Nuncyuszowi Polskiemu.

Co za państwo ma Wielki Mistrz Maltański?

Wyspę Maltę nadaną Roku 1530. od Karola V. Cesarza Kawalerom S. Jana Jerozolimskiego, ktorzy wypędzeni z Rodu przez Turkow Roku 1522, tam osiedli i Kawaleranii Maltańskiemi nazwali się.

Wyspa Malta długa mil 7. szeroka 4. brzegi ma mocnemi zamkami i portami

uzbro-

uzbroione, ktòre bronią przyſtępu nieprzyiacielowi. M. S. całey wyſpy *Malta* ſkłada ſię z miaſta nowego abo Wallety, i Floryany, z miaſteczka, i wyſpy S. Michała. Stare miaſto - *Civita Vecchia* w pośrzodku wyſpy leży, ſtolicą Biſkupią ozdobiona. Ziemia na całey wyſpie ieſt ſucha i do rodzenia zboża i wina nieſpoſobna, obfituie iednak w owoce delikatne, miòd, kmin, owies i bawełnę. Na około Malty leżące małe wyſpy należą do W. Miſtrza a mianowicie Goza, dwie Kuminy i Farſara &c.

Z ktòrych narodòw ſkłada ſię Zakon Maltańſki?

Składa ſię z 7 narodòw, ktòre nazywawaią ſię ięzykami, a te ſą: Prowancki, Arweńſki, Francuzki, Włoſki, Aragońſki, Kaſtylſki i Niemiecki. Zakon Maltańſki ſkłada ſię ze trzech ſtanòw: z kawalerów, z kapelanòw i ſług woyſkowych. Kawalerowie powinni być ſtanu Szlacheckiego i wywodzić ſię ze czterech pokoleniow po oycu i matce, noſzą broń, woiuią i trzy zakonne czynią śluby; kapelani i ſłudzy woyſkowi mogą być urodzenia uczciwego, chociaż nie ſzlacheckiego. Wſzyſcy kawalerowie iakieykolwiek godności i powagi ſą pod poſłuſzeńſtwem W. Miſtrza we wſzyſtkich rzeczach, ktòre nie ſą przeciwne uſtawom

zakonnym. Wielki Miſtrz ieſt udzielnym panem nad Wyſpą Maltą, i to ieſt rząd monarchiczny; w rzeczach wielkiey wagi i ſprawach tykaiących ſię zakonu całego, W. Miſtrz z radą tak nazwaną Swiętą naradza ſię i nierozdzielnie ſprawuie władzę i to ieſt rząd Aryſtokratyczny.

Do czego ieſt obowiązany W. Miſtrz Krolowi Sycyliyſkiemu?

Każdego roku w dzień wſzyſtkich Swiętych na znak daniny oddaie W. Miſtrz przez ſwego Poſła Wicereiowi Sycyliyſkiemu iednego ſokoła. Krol Sycyliyſki naznacza na Biſkupſtwo Maltańſkie iednego ze trzech kandydatow od W. Miſtrza podanych.

ROZDZIAŁ II.

O Rzeſzy Niemieckiey abo Ceſarſtwie Niemieckim i lennych onego przynależytościach.

Z czego ſię ſkłada Ceſarſtwo Niemieckie?

Składa ſię ze wſzyſtkich kraiow i zięm, ktore dependuią od Ceſarza iako Pana zwierzchnego lennego, z części Włoch, także z części Niderlandu. Ta iednak własność nie czyni Ceſarza panem żadnego kraiu. Co

Co ieſt Rzeſza Niemiecka?

Imię to właściwie ſłuży ſtanom Niemieckim, ktòre czynią iednę mocną Rzeczpoſpolitą złożoną z Xiążąt i Stanòw udzielnych na 3 izby podzielonych pod iedną głową, ktòrą ieſt Ceſarz.

Iakie ſą granice i podział państwa Niemieckiego?

Na pòłnoc Dania i morze Baltyckie; na wſchòd Czechy, ktòre Kraiopiſowie poſpolicie łączą z Niemcami, Polſka i Węgry; na południe golf Wenecki, Włochy i Szwaycary; na zachòd Francya i Niderland; Niemcy maią długości od morza Baltyckiego aż do Alpòw około mil 180, ſzerokości od Mozy aż do Wiſły około mil 160; Dzielą ſię na 9 cyrkułòw, gdyż dzieſiąty Burgońſki ieſt oderwany; cyrkuły te ſą: 1, Auſtryacki. 2, Bawarſki 3, Szwabſki 4, Frankońſki 5, Gòrney Saxonii 6, Dolney Saxonii 7, Weſtfalſki 8, Elektorſki albo dolnego Renu 9, Gòrnego Renu.

Z ktòrych kraiòw ſkłada ſię cyrkuł Auſtryacki abo Rakuſki?

Między wſzyſtkiemi 9 cyrkułami Auſtryacki nayobſzernieyſzy zamyka 6 znacznych kraiów, które ſą: Arcyxięſtwo Auſtryackie, trzy Xięſtwa Styryiſkie, Karyntſkie i Karniolſkie, Hrabſtwo Tyrolſkie z

Bi-

Biſkupſtwami Trydentſkim i Brixienſkim, Szwaby Rakuſkie.

Arcyxięſtwa Auſtryackiego tym tytułem od Fryderyka III Ceſarza Roku 1477 ozdobionego, żyznemi obdarzonego gruntami, w ſzafran, wino, ſól &c: obfituiącego M. S. *Wiedeń* nad odnogą Dunaiu i rzeczką Wiedniem położony, ſtolicą rządu państw dziedzicznych Auſtryackich i rezydencyą Ceſarzów od lat 200, Arcybiſkupſtwem, Akademią zaſzczycony, ludny, bogaty i piękny naybardziey dla ſwych przedmieściów. Pałac Ceſarſki w mieście nazywa ſię *Bourg*, za miaſtem o małą milę *Schönbrunn*, a o mil 4 *Laxenbourg*. Inne miaſta: *Baaden*-Thermæ Auſtriacæ, cieplicami ſławne. *Neuſtadt* z zamkiem obronnym i ſzkołą Kadetów, *S. Pelten*, *Melck*, *Hoff*, *Krems* nad Dunaiem, który w tym mieyſcu niebeſpieczną kataraktą żegludze przeſzkadza: *Lilienfeld* bogaty klaſztór Cyſterſki, Cymburgi Xiężny Mazowieckiey zwłoki w kościele ſwoim chowa. Auſtryi górney M. S. *Lintz* nad Dunaiem. Inne miaſta: *Ens*, *Grein*, *Steyer* handlem żelaza ſłynie. *Freyſtadt*, *Traun*, *Wels*, *Gmunden*, *Neuburg*, *Diebach*, *Efferding* &c.

Styrya górzyſta wprawdzie, urodzayna iednak i naſiadła, zamyka 22 miaſta, 95 miaſteczek, 138 zamków, 15 klaſztorów i

200000 obywatelow. Zelazo i wyborna ſtal ieſt bogatym kraiu płodem i towarem. Dzieli ſię na Styryą gorną, dolną i Hrabſtwo Cilleyſkie. *Gratz* nad Muerą M. S. kraiu i Styryi dolney, Akademią, pięknemi pałacami &c: zaſzczycony. Inne miaſta: *Fridau*, *Fridberg*, *Hardberg*, *Herberſtein*, *Weltz* &c: Górney Styryi M. S. *Judenbourg*, *Marien-Celle* miaſteczko ſławne obrazem cudownym M. P, *Muerawa* &c Hrabſtwa Cilleyſkiego M. S. *Cilley* nad Sanem. *Windiſch-Gratz*, *Altenbourg Rain* &c.

Karynthia obſituie w bydło, żelazo, ſtal, rybę i zwierzynę, zamyka 12 miaſt, 20 miaſteczek, 175 zamków i 60 tyſięcy dymów. Kraiu całego i Karyntyi dolney M. S. *Klagenfurt* nad Glaną wałami niezwyczaynie ſzerokiemi otoczony. *S. Weit*, *Oſterwitz*, *Lawamunda* &c: *Ortenbourg* nad Drawą M. S. Karyn: górney. *Muhlſtadt* ſtolica przedtym Kawalerów S. Ierzego. *Dietrichſtein*, *Oſſiak* Klaſztór Auguſtyańſki nad iezioręm, do którego Bolesław śmiały Król Polſki zabóyca S. Staniſława według powieści Mnichów pod zmyślonym imieniem ſkrył ſię na pokutę i tu umarł Roku 1090.

Karniola przypiera do morza Adryatyckiego, obfituie w wino, żelazo, ſtal, żywe śrebro i zboże ledwie iednak potrzebom

kraiu

kraiu wyſtarczaiące, ludność kraiu zawiſła na 21 miaſtach, 36 miaſteczkach, 254 zamkach i 4000 wſi. Do Karnioli należą Marchia Wandalſka abo *Windiſmarck*, Iſtrya Auſtryacka i Hrabſtwo Goryckie. Karnioli M. S. *Laubach* nad rzeką tegoż imienia dawnych Xiążąt Karyntſkich rezydencya. *Kołowrat* zkąd Hrabiowie tego imienia wynieśli ſię do Czech. *Mokrzyca*, *Auersberg*, *Czirnitz* nad iezioren tegoż imienia, *Hydria* przy którey ſławne żywego śrebra ſzyby daią pod czas na rok 300 tyſięcy funtów merkuryuſzu. Marchii Wandalſkiey oſadzoney Wandalami M. S. *Metling*. Iſtryi Auſtryackiey M. S. *Trieſt* nad wybrzezem tegoż imienia z portem morſkim wolnym głębokim na ſtóp 50 do 80 ale wiatròm podległym. *Proſeco*-Pucinum, *Vindolo*, *Fiuma*, *Piſina* abo Mitterbourg, *Pedena*, *Akwileia* w Friulii przedtym drugi Rzym, teraz wieś rybacka. Hrab: Goryckiego M. S. *Gœrtz*-Goritia z mocnym zamkiem i Arcybiſkupſtwem R. 1751. tam założonym. *Gradiſka* &c:

Hrabſtwo Tyrolſkie kray górzyſty iednak urodzayny, obfituie w zboże kraiu potrzebom wyſtarczaiące, w wino, w ſzyby złote, ſrebrne i miedziane. Liczą w tym kraiu 28 miaſt i miaſteczek, dwa biſkupſtwa Trydentſkie i Bryxieńſkie pod protekcyą

Arcy-

Arcyxiążąt, 48 klaſztorów, 230 kościołów, 355 zamków, 894 wſi i 100 tyſięcy obywatelów, którzy ſą pracowici, od wygód i przepychu dalecy, panom ſwym wierni &c: M. S. Hrabſtwo *Inſpruck* nad Inem piękne, pałacami i zamkiem ozdobione. Pałac w którym Kancellarya kraiowa ieſt oſadzona, dach miedziany pozłacany pokrywa. *Franciſzek* I. Ceſarz Roku 1765 w tym umarł mieście. *Umbras* zamek o milę od Inſpruka w którym biblioteka i różne ciekawości ſą złożone. *Meran* nad Adigą, *Covolo* na górze broniącey przeyścia z Niemiec do Włoch, *Kuſtein* zamek obronny, *Trydent* ſławny oſtatnim zborem powſzechnym ſkończonym R. 1563 Trydentſkiego, a *Brixen* Brixyeńſkiego Biſkupſtw miaſta ſtołeczne.

Szwaby Rakuſkie po cyrkule rozrzucone Szwabſkim zamykaią: 1) Wielkie woytowſtwo Szwabſkie nad ieziorem Konſtancyenskim, 2) Miaſto Konſtancyą, 3) 4 miaſta leśne *Reinfeld*, *Seckinge* na wyſpie Renu moſtem złączoney z lądem, *Lauffenbourg*, *Waldshout*, 4) Land-hrabſtwo Nellenburskie z M. S. *Nellenbourg*, 5) Margrabſtwo Burgawskie przy Dunaiu z M. S *Guntzbourg* 6) Briſgowią, w którey miaſta Stary i nowy *Briſak*, *Fribourg* w czarnym leſie przedtym obronny, *Heitern* &c: 7) Ortenawią na

prze-

przeciwko Straſzburga, 8) Hrabſtwo Montfortſkie 9) Hrab: Bregentzſkie, 10) Hrabſtwo Sonnebergſkie 11) Woytoſtwa na około Ulmy. 12) Hrabſtwo de *Feldkirch* 13) Hrab: Hohenbergſkie przy rzece Nekrze w Xięſtwie Wirtemberſkim z miaſtami *Schemberg*, *Rottenburg*, *Horb*, *Oberndorff*.

Co zawiera cyrkuł Bawarſki?

Cyrkuł Bawarſki część dawnego Noryku i Windelicyi zawiera 6 państw znaczniey-ſzych, 2 świeckie a 4 duchowne, a te ſą 1) Xięſtwo *Elektorſtwo Bawarſkie* ſkłada ſię z Xięſtwa i Woiewòdztwa abo Palatynatu gòrnego 2) Xięſtwo Neuburſkie z Xięſtwem Sultzbachſkim należy do Elektora Palatyna Reńſkiego 3) Arcybiſkupſtwo Salisburſkie z M. S. *Saltzburg*. *Muhldorf* ſławny w hiſtoryi dla zwycięſtwa Ludwika Bawarczyka Ceſarza nad Fryderykiem Auſtryackim R. 1322 odnieſionego. 4) Biſkupſtwo Freſingeńſkie z M. S. tegoż imienia 5) Biſkupſtwo Ratysbońſkie którego M. S. wolne Ceſarſkie *Ratysbona*; w tym mieście uſtawiczny trwa Seym Niemiecki od R. 1662. 6) Biſkupſtwo Paſſawſkie z M. S. tegoż imienia.

Które ſą miaſta znacznieyſze dwòch państw świeckich cyrkułu Bawarſkiego?

Munnich (Monachium) nad Izerą M. S. Elektorſtwa Barwarſkiego piękne, pałacem wſpa-

wſpaniałym i rezydencyą Elektora ozdobione, *Nymfemburg* i *Schleiſchem* dwa piękne pałace Elektorſkie z roſkoſznemi ogrodami. *Ingolſtadt* miaſto obronne z Akademią ſławną. *Straubinga*, *Landshut*, ſtara *Etinga* ſkarbem kościelnym zbogacona, *Amberg* Stol: Woiewodztwa gòrnego. *Neuburg*, *Sultzbach* także ſtołeczne Xięſtw tegoż imienia. W Xięſtwie Neuburſkim leży *Hochſtadt* klęſką Francuzòw R. 1704. ſławny.

Ktòre kraie zamykaią ſię w cyrkule Szwabſkim?

Ieſt w nim 31 miaſt wolnych: *Auſzpurg* Auguſta Vindelicorum, *Biberach*, *Heilbron*, *Kempten*, *Offenbourg*, *Rotweil*, *Ulma* &c; 17. Hrabſtw także wolnych, iako *Pappenheim*, *Rechberg*, *Ems*, *Fugger*, *Koenigſeck*, *Waldbourg*; &c: 16. opactw męſkich; 6 panieńſkich na ſeymie ławę i głos maiących; 5 powiatòw Szlachty wolney i 10 państw znacznieyſzch. 1) Biſkupſtwo Auſzpurſkie, *Dellinga* rezydencya Biſk: 2) Biſk: Konſtancyeńſkie ktòrego miaſta *Merſebourg* nad ieziorem rezydencya Biſkupia, *Arbon* & 3) Opactwo Kempteńſkie. Opat ieſt Marſzałkiem dziedzicznym Ceſarzowey. 4) Opactwo Elwageńſkie. 5) Xięſtwo Wirtemberſkie rzeką Nekrą ſrzodkiem kraiu płynącą oblane; M. S. *Stutgard* z pięknym zamkiem.

Tu-

Tubinga z ſławną Luterſką Akademią, *Ludwigsburg* przepyszny Xiążęcy pałac &c: Do Xiążęcia Wirtemberſkiego należy Xięſtwo Montbeliarſkie kraiami Francuzkiemi Burgundyą, Sundgawią i Lotaryngią okrążone. M. S. *Montbeliard* wielkie i piękne, inne miaſta *Horbourg*, *Blamont Paſſavant* &c: 6) margrabſtwo Badeńſkie dzieli ſię na Katolickie de *Bade-Baden* M. S. *Bada*, *Raſtadt* w ktòrym traktat pokoiu między Ceſarzem i Francyą R. 1714. zawarty. *Fawotita* pałac piękny &c: i na Margrabſtwo Luterſkie *Bade-Durlach*, ktòrego M. S. *Durlach*, *Karlsrouhe* miaſteczko z pięknym pałacem i ogrodem. 7) Xięſtwo Firſtemberſkie M. S. *Furſtemberg* & 8) Xięſtwo Hohen-Zolleranſkie z M. S. *Zollern.* 9) Xięſtwo Oettingenſkie z M. S. tegoż imienia 10) Dzierżawy Bawarſkie: Xięſtwo Mindelheimſkie, Hrabſtwa Schwabeck, Wiſenſteig &c:

Wylicz mi Państwa cyrkułu Frankońſkiego?

Znayduie ſię 7 znacznieyſzych w tym cyrkule. 1) Bamberſkie, 2) Wurtzburſkie, 3) Aichſztadſkie Biſkupſtwa z M. S. tegoż imienia 4) Margrabſtwo Kulembachſkie abo *Bareitſkie* z miaſtami tegoż imienia 5) Margrabſtwo Anſpachſkie z miaſtami *Anſpach* i *Szwabach*. 6) Dzierżawy W. Miſtrza

ſtrza Krzyżackiego z *M. S. Margentheim.* Oprócz tych 7 państw, są dwa Xięstwa Koburſkie i Szwartzemberſkie.

W tym cyrkule ieſt Hrabſtw wolnych 17, Szlachty wolney familii 1500 na 6 Powiatów podzieloney, 5 miaſt wolnych: *Norimberga* w którey ſą złożone kleynoty i relikwie Rzeſzy Niemieckiey, piękna handlowna i bogata, *Schweinfurt*, *Rottenbourg* nad Tabrą, *Weiſſenbourg*, *Windsheim.*

W cyrkule Saxonii dolney wiele liczyſz znacznieyſzych kraiów?

Ośm które ſą: 1) Xięſtwo Brunświckie-Wolfenbütelſkie z miaſtami *Brunſwick*, *Wolfenbütel i Bewern*; to Xięſtwo należy do linii pierworodney Xiążąt Brunświckich. 2) Xięſtwo Halberſtadſkie. 3) Xięſtwo Magdeburſkie, obu tych Xięſtw ſekularyzowanych miaſta ſtołeczne ſą tegoż imienia i należą do Króla Pruſkiego 4) Xięſtwo Elektorſtwo Hannowerſkie abo państwa domu Brunświckiego-Luneburſkiego króluiącego dziś w Anglii, które ſię ſkładaią z Xięſtw Hannowerſkiego, Bremeńſkiego, Luneburſkiego i Ferdeńſkiego. *Hannower* ieſt M. S. Elektoratu, *Herrenhauſen* bliſko Hannoweru ieſt pałac roſkoſzny Elektorſki, *Hamelen* miaſto obronne. *Eimbeck*, *Gottinga* z ſławną Luterſką Akademią. *Zell* nad Allerą

Lune-

Luneburg i *Lawenburg* M. S. ſwoich Xięſtw nad Elbą. *Stade* miaſto obronne przy uściu Elby. 5) Biſkupſtwo Hildesheimskie, 6) Xięſtwo Meklenburskie: Xiążęta Maklenburſcy pochodzący od dawnych Królów Wandalskich i Obotryckich dzielą ſię na 2 linie; pierworodna piſze ſię Meklenburską na Szwerynie, do niey należą Xięſtwa Meklenburskie, Wendeńskie, Szweryńskie z Hrabſtwem tegoż imienia i państwem Roſtockim; młodſza Meklenburską na Strzelicy; poſiada Xięſtwo Ratzenburskie, panſtwo Starogardzkie i bierze z cła *Boitzenburg*, 30,000 talerów twardych. *Wyſmar* miaſto wielkie i piękne należy do Króla Szwedzkiego 7) Xięſtwo Holſztyńskie należy do Króla Duńskiego i Wielkiego Xiążęcia Moskiewskiego iako Xiążęcia *de Holſtein-Gottorp*. Regencya Królewska ieſt w *Glückſtad*, a W. Xiążęcia Moskiewskiego w *Kiell*, w którym Xiążęta Holſztyńſcy na Gottorpie przedtym mieſzkali. 8) Biſkupſtwo Luterskie Lubeckie należy do domu Holſztyńskiego. Miaſta Ceſarskie ſą: *Brema* nad Wezerą. *Hamburg* naywiękſze i naybogatſze miaſto w Niemczech nad Elbą, *Lubeka*, *Goslar*.

Na wiele części dzieli ſię cyrkuł. Saxonii górney?

Na

Na trzy 1) na Saxonią właściwą 2) na Elektorat Brandeburski 3) na Pomeranią.

Na wiele części dzieli się Saxonia właściwa?

Na cztery: 1. na Xięstwo Elektorstwo Saskie. 2) na Margrabstwo Myszyńskie abo Myśnią, którego naywiększa część należy do Elektora Saskiego. 3) na Landgrabstwo Turyngii. 4) na Xięstwo Anhaltyńskie.

Znacznieysze miasta w Saxonii i Myśnii: *Wittemberg* M. S. Xięstwa Saskiego nad Elbą z sławną Akademią Luterską. *Torgaw* miasto obronne nad Elbą. W Myśnii *Drezno* M. S. i rezydencyą Elektorów Saskich. *Lipsk* sławny Akademią Luterską i iarmarkami nad rzeką *Pleiss*. *Meissen* miasto sławne fabryką porcelleny nad Elbą. *Königstein* zamek niedobyty na skale, *Deitz*, *Mersburg*, *Pirna*, *Naumburg*, *Weissenfels*, *Muhlberg*, *Fridberg*, *Zwikaw* &c: *Gera* należy do Hrabi *de Reussen*, a *Altenburg* do Xiążęcia *de Saxe Gotha*.

W Turyngi miasta: *Erfurt* i *Duderstad* z częścią miasta *Drefurt*, z powiatem *Eichsfeld* należą do Elektora Mogunckiego; *Gotha* M. S. Xięstwa *de Saxe-Gotha*; *Weimar*. *Jena*, *Eisenach* należą do Xiążęcia *de Saxe-Weimar* linii Ernestyńskiey; *Salfeld* do Xiążęcia *de Saxe-Salfeld*; *Mansfeld* M. S. Hrabstwa

ſtwa tegoż imienia w ſekweſtrze u Elektorów Saskiego i Brandeburskiego będącego. *Muhlhauſen* i *Nordhauſen* dwa miaſta wolne Cesarskie.

Xięſtwa Anhaltyńskiego podzielonego na 4 linie domu Askańskiego miaſta: *Deſſau* nad zbiegiem Elby i Muldy należy do linii pierworodney Xiążąt *d'Anhalt-Deſſau*; *Bernburg* do Xiążąt *d'Anhalt-Bernburg*; *Cœthen* do Xiążąt *d'Anhalt-Coeten*; *Zerbſt* do Xiążąt *d'Anhalt-Zerbſt*. *Quedlinburg* M. S. Opactwa Kalwińskiego dla Dam wyſokiey rodowitości pod protekcyą domu Brandeburskiego.

Które ſą znacznieyſze miaſta Elektorſtwa abo Marchii Brandeburſkiey?

Berlin M. S. Marchii i wſzyſtkich państw Króla Pruskiego nad Sprą. *Frankfurt* nad Odrą, *Brandeburg* i *Potzdam* nad Hawelą. *Kiſtryn* miaſto obronne. *Landzberg*, *Rupin* *Reinsberg*, *Prentzlow*, *Templin*, *Drezdenko*, &c

Pomerania rzeką Penną dzieli ſię na Pomeranią Pruską i Szwedzką. W Pomeranii Pruskiey, *Szczecin* miaſto obronne, *Anklam*, *Kamin*, *Stargard*, *Rugenwalda*, *Kolberg* port morski; wyſpy *Uſedom* i *Wolen*. Korona Szwedzka ma w Pomeranii bliżſzey. 1) Powiat Bartzki z miaſtem mocnym *Stralſund*. 2) cyrkuł Gutzkowſki z miaſtem *Wolgaſt*, *Gryp-*

Grypſwaldą & 3) Wyſpę *Rugen.*

Które kraie zamykaią ſię w cyrkule Renu górnego?

Znacznieyſzych 10. 1) Biſkupſtwa Wormackie. 2) Spireńskie z miaſtami ſtołecznemi tegoż imienia. 3) Bazyleńſkie z *Brondrut* abo *Porentru* rezydencyą biſkupią. 4) Xięſtwo dwoch moſtòw abo Zweybruckie z M. S. tegoż imienia. *Birkenfeld* ſtolica Xięſtwa Birkenfeldzkiego, 5) Xięſtwo Simmereńſkie z M. S. *Simmern* 6) Landgrabſtwo Haſkie, ktòrego M. S. i obronne *Kaſſel*. Inne miaſta : *Eſwega Rothenburg*, *Gieſſen*, *Hirſzfeld*, *Treiſa*, *Alsfeld*, *Marpurg* &c. 7) Xięſtwo Weldeńſkie z M. S. *Weldentz.* 8) Weterawia, gdzie ſą: Hrabſtwa Hanawskie należące do domu Haſkiego; miaſto *Homburg* należy do Xiążąt de *Heſſe-Homburg*; miaſto i Xięſtwo *Darmſtad* należy do Xiążąt *de Heſſe-Darmſtad*; *Catzenellenbogen* M. S. Hrabſtwa tegoż imienia. 9) Hrabſtwo Naſſawſkie, w ktòrym ſą miaſta *Naſſaw*, *Uſingen*, *Deitz*, *Weilburg* &c: od których nazwały ſię różne linie domu Naſſawſkiego. 10) Xięſtwo Opactwo Fuldeńſkie podwyżſzone na godność Biſkupią od *Benedykta* XIV. 1752) z M. S. *Fuldą* oyczyzną Kirchera. W tym cyrkule wiele ieſt hrabſtw udzielnych; miaſta wolne: *Frank-*

furt nad Menem, elekcyą, koronacyą Cesarzow i złożeniem złotey bulli na ratuszu, ozdobiony; *Wetzlar* do ktòrego nayważszy trybunał nazwany izbą Cesarską z Spiry R. 1693 iest przeniesiony. *Frideberg.* Szlachta wolna na 3 dzieli się powiaty.

Ktòre kraie zawiera cyrkuł Elektorski abo dolnego Renu?

Zawiera 4 Elektorstwa. 1) Elektorstwo Arcybiskupstwo Moguncкie, ktòrego M. S. *Moguncya* nad zbiegiem rzek Renu i Menu. *Aszafenburg* rezydencya Elektorska, 2) Elektorstwo Arcybiskupstwo Trewirskie z M. S. tegoż imienia; *Koblentz* nad zbiegiem rzek Renu i Mozelli rezydencya Elektora. *Ehrenbreitstein* zamek mocny, na przeciwko Koblentzu. 3) Elektorstwo Arcybiskupstwo Koloński z M. S. wolnym i wielkim *Kolonią* nad Renem. *Bonna* rezydencya Elektorska. 4) Elektorstwo Faldshrabstwo Ryńskie ktòrego M. S. *Heidelberga* nad Nekrą. *Manheim* miasto arcypiękne rezydencyą Elektorow zaszczycone. *Eiffalia* do ròżnych należy Panòw Niemieckich.

Ktòre kraie leżą w cyrkule Westfalskim?

4 Biskupstwa, 8 Xięstw, wiele opactw płci oboiey, wiele hrabstw udzielnych i 3 miasta wolne.

1,

1. Biſkupſtwo Leodyiſkie wąskie ale długie. M. S. *Leodium* (Liége Lüttich) nad Mozą wielkie, ludne i obronne, rożnemi rękodziełmi a naybardziey ſtrzelby ogniſtey ſławne. *Tongres*, *Dinant*, *Spa* wodami mineralnemi ſławna, *Maſtrych* obronny twierdzą Hollenderſką oſadzony 2) Biſkupſtwo Munſterſkie M. S. *Munſter* - Monaſterium abo dawna Monigroda wielkie, obronne i pokoiem między Ceſarzem i Francyą tu zawartym R. 1648. ſławne. *Coesfeld*, *Warendorf* nad Emſą. 3. Biſkupſtwo Oſnabrugſkie M. S. *Oſnabrug*, wielkie, piękne i dla traktatu tam zawartego między Ceſarzem, Rzeſzą Niemiecką i Szwedami R. 1648. znaiome. Znacznieyſze miaſta ſą. *Petersbourg*, *Iborg*, *Huntebeurg* &c. Według traktatu Weſtfalſkiego Biſkupem Oſnabrugskim ieſt na przemianę ieden z domu Xiążąt Brunświckich z Katolickim Prałatem od Kanonikòw Katolickich wolnie obrany. Gdy Biſkupſtwo zoſtaie w domu Brunświckim, zwierzchność duchowną nad Katolikami ſprawuie Arcybiſkup Kolońſki. Kapituła ſkłada ſię z 22 Katolickich, a 3 Luterſkich Kanonikòw. 4) Biſkupſtwo Paderbońſkie z M. S. tegoż imienia. *Warburg.*

Xięſtwa, 1) Juliackie dzieli ſię na 25 woytòwſtw. M. S. *Juliers* - Juliacum. *Linnich*,

przy ktòrym walney bitwy R. 1444 ſtoczoney order S. Huberta od Xiążęcia Juliackiego uſtanowiony ieſt pamiątką. 2) Kliwſkie z M S. *Kliwią*-Cleves na pagòrkach oſiadłe, od ktòrych wzięło nazwiſko. *Weſel* miaſto wielkie i mocnym zamkiem utwierdzone. *Emmerick*, *Duysbourg* &c: 3) Bergeńſkie M. S. *Duſſeldorff* nad Renem z pałacem Xiążęcym, w ktòrego kilka ſalach przednie obrazy ſą złożone. 4) Ferdeńskie z Biſkupſtwa na Xięſtwo R. 1648 zamienione z M. S. *Ferden* nad Allerą. 5) Mindeńſkie także z Biſkupſtwa za Xięſtwo uznane M. S. *Minden* ſtolica rządu kraiowego. 6) Oſt-Fryzyiſke nad morzem Niemieckim, obfite w zboże i bydło. M. S. *Embden* z portem morſkim. 7) Murſkie M. S. *Murs* abo *Meurs*, 8) Weſtfalskie M. S. *Arensberg*. Wſchodnia część tego Xięſtwa nazywa ſię *Sauerland* i ſtyka ſię z Biſkupſtwem Paderborńſkim.

Opactwa męſkie ſą: Korweyſkie, Werdeńſkie &c: Opactwa Panieńſkie: *Herwordeńſkie* dla 15 Kanoniczek Kalwińſkich z ktòrych 11. ſą Xiężniczki abo Hrabianki. Katolickie opactwa ſą: *Burscheid*, *Eſſen*, *Munſter-Bilſen*, *Thoren*.

Hrabſtwa: Baſſeimh, Teklenburg, Hoya, Lingen, de la Marck, Oldenbourg, Delmen-

menhorſt, Plettenberg, Pyrmont Rawenſberg, Ravenſtein &c:

Miaſta wolne: *Akwisgran*-Aix-la Chapelle ma zaletę od wòd mineralnych, pokoiu tam zawartego R. 1748. rękodzieł ſukiennych &c: *Kolno*-Colonia Agrippina miaſto wielkie ale nie ludne. *Dortmund* w Hrabſtwie Markańſkim.

Iaka ieſt właſność kraiu Niemieckiego?

Powietrze ieſt zdrowe i umiarkowane, bardziey iednak zimne niż ciepłe zwłaſzcza nad morzem. Grunta ſą urodzayneledwie gdzie znayduią ſię takie mieyſca, ktòreby nie obfitowały we wſzyſtkie rzeczy do wyżywienia potrzebne. Nie ſchodzi Niemcom na wybornych winach zwłaſzcza nad rzekami Nekrą i Renem, na wodach mineralnych tak ciepłych iako zimnych, na minerach ſrebrnych, miedzianych, cynowych, żelaznych i żywym ſrebrze. Niemiecka kraina obficie ſzafuie dobre piwa, wełnę, grube ſukna, materye wełniane, konie, owce &c:

Iakie ſą przymioty narodu Niemieckiego?

Niemcy ſą ſzczerzy, przyſtoyney poſtaci, woienni, dobrzy żołnierze, ſpoſobni do attakowania i wytrzymania trudòw woyſkowych, nie ſą zbytnią rozumu oſtrością zaſzczyceni, zdatni iednak do handlu i kun-

kunſztów rzemieślniczych; kochaią ſię w woynie, iedzą tłuſto, piią zbytecznie, z tym wſzyſtkim ſą pracowici i ćwiczą ſię pomyślnie w kunſztach i naukach. Celuią w Chimii, umieiętności obchodzenia ſię z kruſzczami, w lekarſtwie, w prawie i matematyce. Bardziey ſpoſobni do zbierania z kſiąg, tłumaczenia i wydawania piſm pracowitych niż dowcipnych.

Które kraie zoſtaią pod obowiązkiem lenności Rzeſzy Niemieckiey?

1) *Czechy* z ſwemi przynależytościami, 2) Xięſtwa Włoſkie, 3) Niderland Auſtryacki.

Iakie ſą granice, obſzerność i obfitość Królеſtwa Czeſkiego?

Czechy graniczą na północ z Miſnią i Luzacyą, na wſchód z Sląſkiem, na południe z Auſtryą, na zachód z Bawaryą, położeniem ſwym owatę wyrażaią. maią długości mil 60, ſzerokości więcey niż 40. kray to ieſt górzyſty, zimny i nienadto zdrowy, obfituie iednak w zboża, owoce, paſtwiſka, ſzafran, i w niektórych mieyſcach w wino. Góry Czeſkie ſą bogate w ſrebro, cynę, ołów, w granaty i inne kamienie na kſztałt wſchodnich. Obywatele ſą dowcipni, pracowici, mocni, dobrzy żołnierze, ale do piiańſtwa ſkłonni.

Które ſą miaſta znacznieyſze oſmnaſtu

cyr-

cyrkułów, na które się dzielą Czechy?

Cyrkuły albo powiaty Czeskie biorą swe nazwisko od miast stołecznych. Całego królestwa M. S. *Praga* nad Mołdawą na 3 miasta Pragę starą, nową i małą podzielona, Arcybiskupstwem, Akademią sławną i pięknym mostem ozdobiona. Zamek Wiszerad na skale zbudowany broni Pragi. Inne miasta są: *Czastaw Kuttenberg, Leitomeritz, Königsratz; Karlsbadt* i *Teplitz* wodami mineralnemi sławne. *Egra* miasto obronne. *Glatz* M. S. Hrabstwa tegoż imienia ustąpione Królowi Pruskiemu.

Które są przynależytości Królestwa Czeskiego?

1) Xięstwo Sląskie. 2) Margrabstwo Morawskie. 3) Margrabstwo Luzackie, z których większa część Xięstw Sląskich i Luzacya odpadła od Czech, i są przyłączone do państw domów Brandeburskiego i Saskiego.

Iakie są granice i podział Xięstwa Sląskiego?

Xięstwo Sląskie od Kazimierza W. Króla Polskiego Koronie Czeskiey ustąpione styka się na pòłnoc z Marchią Brandeburską i Polską; na wschód z tąż samą Polską, na południe z Morawą i Węgrami, na zachòd z Luzacyą i Czechami. Długie iest mil około 75. szerokie 30. Obfituie w zbo-

że,

że, laſy, paſtwiſka, bydło, w len dobry, w miòd, w ròżne po gòrach kamienie, w kruſzcowe ſzyby, w marmury, &c: Sląsk dzieli ſię na dolny i gòrny; gòrny zaś może ſię dzielić na Sląſk Pruſki i Auſtryacki.

Sląſk dolny zamyka w ſobie 12 Xięſtw nazwanych od miaſt ſtołecznych, ktòre wſzyſtkie traktatem Wrocławſkim d. 11. Czerwca R. 1742 uſtąpione ſą Kròlowi Pruſkiemu. 1) *Wrocław* ludne i handlowne nad Odrą. 2) *Lignica* Akademią Rycerſką przedtym ſławną ozdobiona 3) *Jawor* 4) *Swidnica* miaſto obronne. 5) *Oleśnica* (Oels) 6) *Brzeg* miaſto mocne 7) *Wolawa*, 8) *Głogow* miaſto po Wrocławiu nayludnieyſze. 9) *Sagan*. 10) *Kroſno* z całym Xięſtwem iuż R. 1538. domowi Brandeburſkiemu uſtąpione 11(*Munſterberg*. 12) *Niſſa* M. S. Xięſtwa Grotkowſkiego nad wſzyſtkie miaſta Sląſkie naymocnieyſza. Oprocz tych miaſt ſtołecznych Xięſtw tegoż nazwiſka, ſą: *Wartenberg*, *Trachenberg*, *Milicz*, *Trzebnica* o mil 3 od Wrocławia klaſztorem panieńſkim od Henryka brodatego i S. Iadwigi iego żony fundowanym ſławna.

Sląſka gòrnego Pruſkiego Xięſtwa ſą: Opolſkie M. S. *Opole* nad Odrą, w tym Xięſtwie leży *Głogòw* mnieyſzy i *Koſel* obronne; Xięſtwo Raciborſkie M. S. *Raciborz* nad Odrą.

Xię-

Xięſtwa Sląſka gòrnego Rakuſkiego ſą 1) Oppawſkie, ktòrego M. S. Opawa (Troppau); 2) Karnowſkie z M. S. *Karnowem* (Iaegerndorf); 3) Cieſzyńſkie ma M. S. *Cieſzyn*, należy do Albrychta Kròlewica Polſkiego Xiążęcia Saſkiego. *Bielſk* nad granicą Polſką M. S. Xięſtwa Bielickiego dziedzicznego domu Xiążąt Sułkowſkich. *Iabłunka* forteca nad granicą Węgierſką.

Ktòre miaſta znacznieyſze znayduią ſię w Margrabſtwie Morawſkim?

Morawa od rzeki Morawy nazwiſko biorąca obfituie w wina, paſtwiſka, bydło rogate, len &c: ma M. S. *Ołomuniec* niedawno na mocną obròcony fortecę, piękny i ludny, Akademią i Biſkupſtwem ozdobiony. *Brynn* miaſto z zamkiem na wyſokiey gòrze położonym. *Znaim*, *Niklasburg* o mil 8 od Wiednia. *Proſnica*, *Igława*, *Polna*, *Krumłòw*, *Straſwitz*, *Prerawa*, *Oſtra*. &c:

Iak ſię dzieli Luzacya, i ktòre ſą znacznieyſze iey miaſta?

Luzacya między Sląſkiem, Czechami, Miſnią y Marchią położona domowi Saſkiemu od Auſtryackiego R. 1635. uſtąpiona, dzieli ſię na gòrną i dolną; gòrney miaſta ſą: *Bautzen* nad Sprą ſtołeczne margrabſtwa. *Görlitz* ſukiennemi, à *Zitau* lnianemi manufakturami ſławne, dolney Luzacyi

mia-

miaſta ſą: *Luben*, *Guben*, *Luckau*, *Spremberg*, *Coſau* &c: miaſta: *Cottbus*, *Peitze*, *Boeſckau*, *Storckau*, *Sommerfeld* &c: należą do Krola Pruſkiego.

Ktore Xięſtwa Włoſkie podlegaią prawu lennemu Rzeſzy Niemieckiey?

1) Xięſtwa domu Auſtryackiego. 2) Pańſtwa Krola Sardyńſkiego 3) Xięſtwa domu Ateſtyńſkiego (po łacinie *Domus Ateſtina*) zoſtaią pod obowiązkiem mańſtwa.

Xięſtwa domu Auſtryackiego ſą: 1. wielkie Xięſtwo Toſkańſkie ieſt z Pańſtw Auſtryackich wydzielone dla Leopolda Arcy-Xiążęcia, i iemu oraz iego męſkiey płci potomſtwu, na wieczne czaſy uſtąpione. 2) Xięſtwo Medyolańſkie 3) Xięſtwo Mantuańſkie.

Iakie ſą granice, rozległość y żyzność W. Xięſtwa Toſkańſkiego?

Toſkania graniczy na pòłnoc i wſchód z pańſtwem Papieſkim, na zachòd z Genuą, Luką i Modeną, na południe oblana ieſt morzem; długości ma mil około 40, ſzerokości 30. obfituie w wino, zboże, cytryny, pomarańcze i inne delikatne owoce; w ſzafran, iedwab, lny, w marmury alabaſtr, porfir, minery ałunowe, żelazne, miedziane i ſrebrne.

Co Xięſtwo Toſkańſkie z Rzeczypoſpolitey

wol-

wolney uczynione X.ięſtwem dla domu de Medicis *zawiera?*

Zawiera 1) Powiat abo kray Floreńſki nad ktòrym Alexander *de Medicis* przywłaſzczył ſobie dziedzictwo i moc panowania udzielną z tytułem Xiążęcia od Karola V. nadanym; ſyn iego Koſmus otrzymał tytuł W. Xiążęcia od Piuſa V. Papieża R. 1569. 2) Powiat Pizańſki zawoiowany od Florenczykòw R. 1406. 3) Powiat Senneńſki uſtąpiony od Filipa II. Króla Hiſzpańſkiego R. 1557. W. Xiążęciu Toſkańſkiemu oprócz miaſt garnizonowych, ktòre zoſtały ſię przy Kròleſtwie Neapolitańſkim.

Florencya nad Arną miaſto piękne, całego kraiu ſtołeczne, rezydencyą Arcy-Xiążęcia, pięknemi pałacami, 150 Kościołami, 17 rynkami, i 169 ſtatuami ozdobione. *Pratolino* zamek roſkoſzny W. Xiążęcia. *Arezza* miaſto wielkie na gòrze położone. *Piſtola*, *Barberino* oyczyzna zacnego domu. *Camaldoli* wſławione opactwem pierwiaſtkowym zakonu Kamedulſkiego fundowanego od S. Romualda. *Piza* miaſto dawne, piękne i wielkie nad Arną. *Liworna* (Portus Liburnus) z portem morſkim dla wſzyſtkich narodòw do handlu wolnym. *Sienna* miaſto piękne i obronne, oraz delikatnością ięzyka Włoſkiego zalecone. *Monte*

Poli-

Policiano wybornym winem ſławne.

Xięſtwo *Medyolańſkie* ſtyka ſię na połnoc z Szwaycarami i Gryzonami, na wſchòd z państwem Weneckim, Parmą i Mantuą, na południe z Parmą i kraiem Genueńſkim, na zachòd z państwami Kròla Sardyńſkiego, długość iego ieſt mil 40, ſzerokość 20. obſituie we wſzyſtko. Miaſta ſtołeczne powiatòw to Xięſtwo ſkładaiących ſą: *Medyolan* nazwany Wielki ma 230 kościołòw, 66 klaſztorów, 10 ſzpitalòw, Akademią i Arcybiskupſtwo; *Come* nad ieziorem tegoż nazwiska, *Pawia*, *Kremona*, *Anghiera*, *Lodi* przedtym *Laus Pompeia*. Z Xięſtwa Medyolanskiego uſtąpione ſą Kròlowi Sardyńskiemu: *Dolina Sezya*, część powiatu Angerskiego, Pawezanskiego: powiaty Nowarski, Wigewanowski, Lomeliński, Alexandryński, Tortoński: Hrabſtwo *Bobbio* i wſzyſtkie dzierżawy lenne Ceſarskie (Feudi Imperiali) na południu Tortony leżące.

Xięſtwo Mantuańskie leży między Państwem Kościelnym, Weneckim, Modeńskim, Parmeńskim, Medyolańskim, obſituie w zboże, paſtwiska, owoce, i wyborne wina, od R. 1708. należy do domu Auſtryackiego, długie ieſt na mil 16, ſzerokie 12. *Mantua* M. S. położone na wyſpie rzeką *Mincyą* otoczoney, ieſt mocne i obronne,

wſpa-

wſpaniałym dawnych Xiążąt z domu *Gonzagów* pałacem i innemi przepyſznemi gmachami ozdobione. *Oſtyglia* zamek nad Po. *Piktola* miaſteczko blisko Mantui oyczyzna Wirgiliuſza. *Borgoforta*, *Oſtiglia*, *Luzara*, *Goita*, *Caſtiglione* &c:

Ktòre Xięſtwa należą do Kròla Sardyńſkiego?

Kròl Sardyński trzyma 4 znaczne Xięſtwa: Sawoyskie, Piemonckie, Montferackie i część Xięſtwa Medyolańskiego, położone między Francyą, Szwaycarami, Medyolanem, Parmą i Genuą długie na mil 90, ſzerokie 70.

Sawoya kray gòrzyſty mniey obſity dzieli ſię na 7 powiatòw, ktòrych miaſta ſtołeczne ſą: *Chamberi* ſtolica całego Xięſtwa i Parlamentu. *Montmelian*, *Apermont*, *Anneci* M. S. powiatu Genewskiego. *Tornon* M. S. Xięſtwa Szablańskiego (*Chablais*) *Ripalla* &c: *Moutiers* przedtym *Forum Claudii* M. S. hrabſtwa Tarantezyńskiego (*de Tarantaiſe*) *S. Jan Mauryeńſki* M. S. hrabſtwa Mauryeńskiego. *Fauſſigni* M. S. powiatu tegoż nazwiska.

Xięſtwo Piemontańskie (po Włosku Piemonte) obfituiące we wſzyſtko, weſołe i ludne, ma w gòrach ktòremi ieſt otoczone, minery złote, ſrebrne, miedziane i żelazne.

Oby-

Obywatele ſą dowcipni, przemyślni, ku cudzoziemcom ludzcy, weſeli; panu ſwemu życzliwi i w dochowaniu wiary Katolickiey ſtateczni. *Turyn* (Auguſta Taurinorum) M. S. Xięſtwa tego i wſzyſtkich państw Króla Sardyńskiego; rezydencyą Królewską, Arcybiskupſtwem, Akademią, zamkiem, pięknością gmachów, porządnym ulic rozłożeniem ozdobione nad zbiegiem rzek Doryi i Pô położone. *Wenerya i Riwola* dwa roskoſzne królewskie zamki leżą za Turynem. *Coni* miaſto mocne dwa razy od Francuzów oblężone ni razu niedobyte. *Pignerol Feneſtrella.* *Saluſſa* M. S. Margrabſtwa Saluſſańskiego, w którym leżą miaſta obronne: *Demont* i *Karmagnolla.* *Nica* nad morzem M. S. Hrabſtwa Niceńskiego. *Willa-Franca*, *Onelia* M. S. Xięſtwa Oneliańskiego. *Suza* (Seguſium) M. S. margrabſtwa Suzańskiego. *Aoſta* (Auguſta Prætoria) M. S. Xięſtwa Aoſtańskiego. *Jurea*, z mocnym zamkiem M. S. Hrabſtwa Kanawezańskiego (Canaveſe) *Wercella* M. S. Państwa Wercelskiego; *Aſta* M. S. Hrabſtwa Aſteńskiego. Do Pedemontańskiego Xięſtwa przyłączone ſą traktatem Wiedeńskim R. 1735. dzierżawy lenne Ceſarskie nazwane *Langhes* (feuda Langarum) których ieſt w liczbie 54.

Xię-

Xięſtwa Montferackiego położonego między Piemontem i Medyolanem od Xięſtwa Mantuańskiego oddzielonego i domowi Sawoyſkiemu uſtąpionego R. 1708 M. S. *Kazal* nad rzeką Po, przedtym naymocnieyſza we Włoſzech forteca, zburzona R. 1700, ktòrey część twierdz Krôl *Sardyński* naprawił, *Trin* nad Po; *Alby* &c. Powiaty odłączone, od Xięſtwa Medyolańskiego dla Krôla Sardyńskiego ſą: *Alexandryiſki*, *Tortoński*, *Nawarski* &c:

Które Xięſtwa ſą dziedziczne domu Ateſtyńſkiego?

Xięſtwa 1) Modeńskie. 2) *Reggio.* 3) *Carpi*, 4) *Corregio*, 5) Mirandola z Margrabſtwem *Concordia*, 6) Nowellara. 7) Maſſa-Carrara, ktòre Xięſtwo przynioſła w poſagu domowi Ateſtyńskiemu oſtatnia onego dziedziczka *Marya-Tereſſa* z domu Xiążąt *Cibo.* Wſzyſtkie te Xięſtwa razem wzięte mogą mieć długości mil 20, ſzerokości 10. Obfituią w zboże, wyborne wino i inne rzeczy do potrzeby i wygody ſłużące. M. S. *Modena* w kraiu weſołym i urodzaynym położona, mocnym zamkiem obroniona. Pałac Xiążęcy ieſt wielki i wſpaniały. *Riwalta* i *Saſſula* pałace roskoſzne Xięcia Modeńskiego leżą między Modeną i *Reggio.*

Które Prowincye ſkładaią Niderland Auſtryacki? Ni-

Niderland przedtym nazwany Niemcami dolnemi, potym cyrkułem Burguńskim składa się z 17 Prowincyi, ktòrych 7 wybiwszy się z posłuszeństwa Królów Hiszpańskich, wolnym stały się narodem pod nazwiskiem *Prowincyi skonfederowanych*, abo *Rzeczypospolitey Hollenderskiey*. *Artezya* osma Prowincya dostała się w moc Francuską, dziewięć pozostałych z odłączeniem iednak od nich znacznych kraiòw dla Kròlòw Francuzkiego, Pruskiego i Rzeczypospolitey Hollenderskiey, zostały się przez traktat Utrechtski przy domu Austryackim w Niemczech panuiącym, iako to trzy Hrabstwa: Flandryiskie, Hannońskie, Namurskie; cztery Xięstwa: Brabańskie Luxemburskie, Limburskie Geldryiskie; Państwo Malińskie i Margrabstwo Antwerpskie. Wszystkie Prowincye Belgickie Austryackie składaią kray długi mil 38. szeroki 24. obfituią w zboże, pastwiska, lasy i są iednym z nayludnieyszych kraiów w Europie dla gęstych miast, nasiadłych miasteczek i nie przerwanym prawie ciągiem wsiòw z sobą spoionych. Manufaktury kamlotowe, szpalerowe i koronkowe wsławiaią ten kray i bogacą. Belgowie są wzrostu pięknego, mocni, do trudòw woiennych, nauk, kunsztòw wyzwolonych i rzemiòsł sposobni; rzetelni,

słowa

słowa dotrzymuiący, ku cudzoziemcom grzeczni, do handlów się naywięcey przykładaią, smaczno iedzą, wiele a często niepomiarkowanie piią.

Flandrya dzieli się na Francuską, Hollenderską i Austryacką. Flandryi Austryackiey M. S. *Gand* nad zbiegiem Skaldy i Lizy, różnemi kanałami dzieli się na 26 wysp złączonych z sobą 300 mostami. Inne miasta są: *Bruga* ustanowieniem Orderu złotego runa od Filipa dobrego Xiążęcia Burguńskiego sławna r. 1430. *Ostęnda* z dobrym portem i mocnemi twierdzami od Ambrożego Spinoli Wodza Hiszpańskiego r. 1604 po trzyletnim oblężeniu, a od Francuzów R. 1745 w dziesięć dni dobyta. *Neuport* nad Yperlą, miasto mocne. *Furna*, *Ypry*, *Menin*, *Tornak* (Tornay) *Udernada*, *Alost*, *Knok*, forteca mocna, *Dyxmuda* naylepszym w tym kraiu syrem i masłem sławna. *Niniwa*, *Kortrycht* &c.

Hannonia (*Hainau*) dzieli się na Austryacką i Francuską; Austryackiey M. S. *Mons*, piękne, bogate i mocne, którego iedna połowa leży na górze, a druga na dolinie błotnistey. *Ath* nad Dandrą obronny, *Halla*, *Gislenopol* (St. Guillain) którego służy miasto *Mons* w potrzebie zalewaią, *Lessina*, *Stenkerka*, *Chimay*, *Solra* &c.

Hrabstwo *Namurskie* oprocz *Charlemontu*

przyłączonego do Hannonii Francuskiey, całe należy do domu Austryackiego, M. S. *Namur* nad zbiegiem Mozy i Sambry iedno z naymnieyszych w Europie, *Charleroi* fortecą obronna. *Buvina, Fleurus, Walkurt* &c.

Brabancya dzieli się na Austryacką i Hollenderską: Austryackiey i wszystkich Prowincyi Belgickich M. S. *Bruxella* nad Senną piękna, wielka i obronna, gdzie Wielkorządźca i naywyższa mieszka rada. *Lowanium* Akademią sławną zaszczycone. *Tillemont, Grimberg, Niwella, Judogna,* a przy niey *Ramilly* klęską Francuzów R. 1706 pamiętna. *Wilworda, Senef, Genap* &c.

Xięstwo *Luxemburskie* należy do Austryi i Francyi. Austryackiego *Luxemburgu* M. S. *Luxemburg* mocnemi opatrzony twierdzami. *Kronenbourg, S. Hubert, Wirton* &c.

Xięstwa *Limburskiego* M. S. *Limburg* &c. Hollendrzy tu maią *Dalem, Wyck, Rolduk* i *Falkemburg.*

Geldrya dzieli się na Austryacką, Pruską i Hollenderską. *Geldrya* dolna należy do Hollendrow; W górney Austryackie miasta są: *Ruremonda* i *Erkelens;* Pruskie: *Geldrya, Werda* i *Stralen;* Hollenderskie: *Venlo* wynalezieniem i pierwszym doświadczeniem bomb sławna. *Stewensweerd* zamek mocny nad Mozą.

Pań-

Pańſtwa *Malińſkiego* M. S. *Malina* nad Dylą pięknemi kościołami i Arcybiſkupſtwem ozdobiona.

Margrabſtwa *Antwerpſkiego* M. S. *Antwerpia* nad Skaldą, piękna, mocna i wielka. *Lierra*, *Sandfliet*, *Eckem* &c.

Co ſą, i które ſą miaſta Barrierowe?

Te miaſta obronne w Niderlandzie Auſtryackim nazywaią ſię *Barrierowemi*, w których Rzeczpoſpolita Hollenderſka dla ubeſpieczenia granic ſwych i wſtrzymania woyſka Francuſkiego pod czas woyny od naiazdów, trzyma ſwoie załogi podług traktatu *Barrierowego* R. 1715 zawartego. Te zaś miaſta ſą: *Namur*, *Tornak*, *Menin*, *Furna*, *Warneton*, *Ypry*, i zamek *Knok*. *Dundermonda* żołnierzem Auſtryackim i Hollenderſkim ieſt oſadzona.

ROZDZIAŁ III.

O Pańſtwie Tureckim.

Które ſą Pańſtwa Sułtana Tureckiego?

Są te: 1) Turcya Europeyſka, 2) Turcya Azyatycka, 3) Turcya Afrykańſka, 4) Wyſpy Tureckie, 5) Pańſtwa hołduiące.

Jakie ſą granice Turcyi Europeyſkiey?

Od zachodu ſtyka ſię z golfem Weneckim, Dalmacyą Wenecką, Kroacyą Rakuſką; od południa z morzem ſrzódozięmnym; od wſchodu z morzem czarnym i Archipelagiem; od północy z Węgrami, Zięmią Siedmigrodzką i Wołoſką. Ma z zachodu na wſchód mil 200, a 250 z południa na północ, całe zaś państwo Tureckie wraz z kraiami hołduiącemi rozciąga ſię na mil, 800 od ſtrony zachodniey króleſtwa Algierſkiego aż do Balſory leżącey na końcu odnogi Perſkiey, a mil około 700 z północy na południe.

Na które kraie dzieli ſię Turcya Europeyſka?

Dzieli ſię na Turcyą północną na północ gór *Caſtagnas*, w którey zamykaią ſię: 1) Beſſarabia. 2) Kroacya Turecka. 3) Dalmacya Turecka. 4) Boſnia. 5) Serwia. 6) Bulgarya. 7) Romania abo Romelia i czworo państw hołduiących; i na Turcyą południową abo dawną Grecyą, w którey leżą. 1) Macedonia. 2) Albania. 3) Epir. 4) Teſſalia. 5) Liwadya. 6) Morea.

Jakie narody mieſzkaią w Beſſarabii?

Tatarowie Oczakowſcy i Budziaccy bardziey wolni niż poddani Turkom, którzy tu niektóre tylko trzymaią miaſta, te zaś ſą: *Oczaków* nad uściem Dnipru, ſtolica Ta-

tarów Oczakowſkich, twierdzą Turecką oſadzony. *Białogród* abo *Akirman* ſtolica Tatarów Budziackich także garnizonem Tureckim utwierdzony. *Bender* abo *Tekin* rezydencya Baſzy Tureckiego, nad Dnieſtrem.

Które ſą znacznieyſze miaſta w Turcyi północney?

Kroacya Turecka inna od Rakuſkiey ma M. S. i obronne *Wichicz* abo *Bichacz*. Ten kray obfituie w oliwę i wino. *Moſtar* ieſt M. S. Dalmacyi i rezydencya Baſzy. *Narenta*, *Trebigna*, *Redina*, *Antivari* &c.

Bośnia tak zwana od Boſny rzeki tam płynącey, przedtym była króleſtwem, które w roku 1366, fundował Stefan Miryes; Machomet II podbił ią r. 1463. i Stefana V Króla żywego ze ſkóry odrzeć kazał. M. S. tego kraiu ieſt *Bagnaluk*, *Taycza*, *Orbach*, *Kornich* abo *Zwornik* nad Dryną &c.

Serwii M. S. *Belgrad* nad zbiegiem Dunaiu i Sawy przedtym przedmurze Chrześciańſtwa, teraz rezydencya Baſzy oddany Porcie r. 1739. Inne miaſta ſą: *Semendrya*, *Janibazar*, *Niſſa*, *Paſſarowicze* miaſto ſławne pokoiem tam zawartym między Ceſarzem i Portą r. 1718. Serwia przedtym mocne Słowackie króleſtwo doſtało ſię w moc Turecką. R. 1463.

Bul-

Bulgaryi M. S. *Zofia* blisko rozwalin dawney Sardyki, *Widdin* forteca nad Dunaiem, *Silistrya*, *Nikopol* zwycięstwem Bajazeta I. nad Zygmuntem potym Cesarzem, R. 1396. *Ternowa*, *Chiprowacz*, *Kopelowacz*.

Warna przy morzu czarnym klęską Władysława III. Króla Polskiego i Węgierskiego R. 1444. wsławione. *Mangalia* abo *Tomis-Wara* nad morzem czarnym wygnaniem Owidyusza pamiętna. *Babuduk*, *Prostawica* przy uściu Dunaiu. *Giurdziewo*, *Brahiłow* &c.

Konstantynopol po Turecku *Sztambuł* po Polsku *Carogród* iest M. S. Romanii i państwa Tureckiego szturmem dobyty od Mahometa II. R. 1453. Miasto to nad cieśniną Carogrodzką położone, zaszczyca się pięknym i bespiecznym portem, i iest iedno z naywiększych na świecie. Ulice ma ciasne, kamienice niskie i zle budowane, ale pałace i meczety wspaniałe. Pałac W. Sułtana nazwany saraiem iest gmach rozległy i wspaniały; od wielkiey bramy, ktòrą do niego wchodzą państwo Tureckie iest nazwane *Portą Ottomańską*. W mieście mieszkaią Turcy, Grecy i Żydzi. Chrześcianie Europeyscy na przedmieściu nazwanym *Galata*, a Posłowie cudzoziemscy na przedmieściu *Pera*. Położenie miasta

tego nayrofkofznieyfze na świecie, podlega zatrzęfieniu ziemi, pożarom i morowey zarazie, które oftatnie dwa nieszczęścia można przypifać niedbalftwu i nieochędoftwu Tureckiemu. Inne miafta są: *Adryanopol* podbity od Amurata I. R. 1362, *Demotyka*, *Filipol*, *Trajanopol* nad Marizą, *Gallipol* nad cieśniną tegoż imienia, gdzie Admirał Turecki rezyduie. *Dardanelle* są 2 zamki, ieden w Europie, drugi w Azyi broniące weyścia okrętom na Helefpont. *Rodofta* nad Marmorą &c. *Hem*, *Rodopa* dwie fławne góry leżą w Romanii abo dawney Tracyi.

Które są znacznieyfze miafta dawney Grecyi abo Turcyi południowey?

Macedonii po Turecku *Comenolitari* M. S. *Salonika* dawna *Teffalonika*, handlowna, ludna, bogata, naylepfzym fzczyci się w Grecyi portem. *Geniffar* - Pella narodzeniem Alexandra W. fławna; *Chitro* - Pidna klęfką Perfeufza oftatniego Króla Macedońfkiego, a *Filippi* Bruta i Kaffyufza Dziejopifom znajome. *Libanowa* - Stagira, *Emboli* - Amphipolis, *Konteffa* abo *Stremona*, *Okryda*, *Bolina* &c. Na południe wybrzeża *Conteffa* wbiega na morze góra *Athos* teraz *Monte-Sancto* iedna z naywyżfzych w Europie od lądu pafmem gór zamknięta, mnichami

chami osadzona Greckiemi. Rachuią we 22 klasztorach i 40 pustelniczych mieszkaniach mnichów z różnych narodów na 6000, którzy ostre życie prowadzą, z pracy rąk swych żyią i daninę Porcie płacą. Pustelnicy z ostrością życia okropną łączący odludność, zawrotu dostaią głowy i w dziwackie wpadaią myśli. Z tego mieysca naywięcey mnichów wychodzi do rządu dyecezyi, i naywięcey tu mieszka złożonych z urzędu Władyków.

Miasta Albanii są *Scutari* abo *Iskodar* stołeczne, *Durazzo* i *Walona* porty morskie; *Kroja* męstwem, a *Alissa* Lyssus grobem Skandeberga wsławione. *Dulcigno* port morski; obywatele są dobrzy marynarze i nazywaią się *Dulcignotami*. *Dibra*, *Driwasta* &c.

Epiru abo według niektórych Krajopisów dólney Albanii M. S. *Delwino*, *Chimera* Acroceraunia; obywatele pod nazwiskiem *Cimeriotów*, na rozboie wypadaią morskie. *Kocyt* i *Acheron* strumyki i gay *Dodona* w okolicy są Chimery. W Epirze leży przy lądek *Figalo* prom: Actium w bliskości którego August Cesarz zwyciężył Antoniego i Kleopatrę. Turcy Albanią i Epir i piechotę z tych dwoch kraiów zaciągnioną nazywaią *Arnaut*.

Tessalii, którą Turcy nazywaią *Janna*

mia.

miasta są: Sto: *Janna*-Cassiope, *Larissa* oyczyzna Ulissessa nad Selamprią-*Peneus*, *Zeiton* nad wybrzezem tegoż imienia przedtym Maliacus Sinus nazwany, *Farsa*-Pharsalia przy ktòrey Cesarz zwyciężył Pompejusza; góry *Olimp* teraz Lacha, *Ossa*, *Pelion*, *Pind* i rozkoszna dolina *Tempe* tu się znayduią.

Miasta znacznieysze Liwadyi są: *Liwadya* Lebadia stołeczne, *Atyna* abo *Setyna* przedtym *Ateny* tak zniszczone, że z rozwalin nie można poznać dawney onych wielkości. *Marathon* o 2 mile od Aten przy którym Milciades zwyciężył Persów. R. 490. przed C. P. *Tywa* abo *Stywa* dawne Teby, *Lepante*-Naupactus wsławione zwycięstwem Chrześcian nad Turkami R. 1571. Od miasta tego odnoga morska bierze nazwisko, łączy się z morzem Jońskim cieśniną dwoma zamkami małe Dardanelle nazwanemi, obronioną. *Castri* dawne Delfy. Liwadya za panowania Rzymian zwała się Achaią i zamykała: Attykę. Beocyą z miastami Plateą, Cheroncą, Lewktrami; Focydę z Delfami, Antycyrą &c. Lokrydę, Dorydę, Etolią. *Parnas*, *Cytheron* i *Helikon* tu się znayduią; sławny wąwóz *Termopilæ* na mappach *Bocca di Luppo* iest między Liwadyą i Tessalią.

Miasta

Miaſta Morei abo dawnego Peloponezu ſą: *Korynt* abo *Korynto* ſtolica przedtym ſławney Rzeczypoſpolitey. *Patras*, *Modon*, *Koron*, *Belwedera* u dawnych Elis, *Longenico* przedtym Olimpia igrzyſkami ſławna. *Arkadya*, *Kalamata*, *Maſſeniga*-Meſſena, *Mandi* dawna Mantinea, *Napola Romańſka* obronna; *Napola Malwazyiſka* na wyſpie małey moſtem z lądem złączoney, niedobytym zamkiem zaſłoniona i winnicami wina małwazyi otoczona. *Argo*, *Leontari*-Megapolis oyczyzna Filopemena i Polibiuſza Dzieiopiſarza. *Nawarin* dwoma zamkami obroniony. *Miſitra* na rozwalinach abo bliſko nich dawney Sparty dwoma zamkami na niedoſtępney ſkale oſiadłemi mocna; w bliſkości miaſta tego znayduią ſię Maniotowie (Magnotes) czyniący ſię naſtępcami dawnych Spartanów i innych Greków wolność dochowuiący; płacą daninę Turkom, rządzą ſię ſwemi prawami, nie wſtydzą ſię rozbiiać na morzu i na lądzie. Do nich należą miaſta: *Maina*, *Vitulo*, *Preſti* i 300 wioſek. W Peloponezie zamykały ſię dawne kraie: Achaia, Argolida, Elida, Meſſenia, Arkadya, Lakonia albo Lacedemonia.

Jakie ſą granice Turcyi Azyatyckiey?

Na północ iey granicą ſą, morze czar-

ne

ne i Georgia, na wſchód Perſya, na południe odnoga Perſka i Arabia, na zachòd morze śrzòdoziemne i Archipelag. Z pòłnocy na południe wyciąga ſię na mil 425, a z zachodu na wſchód mil 430.

Jak dzieliſz Turcyą z Azyatycką?

Na cztery wielkie części, które ſą: 1) Natolia przedtym Azya mnieyſza. 2) Syrya od Turkòw nazwana *Suryſtan.* 3) Turkomania abo Armenia większa. 4) Dyarbek to ieſt dawna Aſſyrya, Mezopotamia i Babilonia.

Turcy dzielą Natolią na cztery Prowincye: na Natolią właściwą, na Karamanią, Amazyą i Aladulią.

Natolii zamykaiącey dawne kraie, Bitynią, Paflagonią, małą Fryzyą, Mizyą, Troadę, Lidyą, Eolidę, Jonią, Karią i część Pontu miaſta: ſtoł: *Chyutaya* we śrzodku kraiu; *Scutari* - Chryſopolis, *Kadiaci* - Chalcedon na przeciwko Sztambułu; *Iſmid*- Nicodemia chrztem i śmiercią Konſtantyna W. R. 337, a *Gebiſa* - Libiſſa Annibala otruciem ſię ſławne, *Iſnich*-Nicæa, *Burſa*-Pruſa pod górą Olimpem; *Karamuſal* - Pronutus, *Jalowa* - Drepanum, *Ghio* - Chius nad wybrzezem nazwanym ſinus Gionus, *Mudania* - Apamea, *Chiziko* - Cyzicus, *Artaki* - Artace, *Lamſaki* - Lampſacus, *Eſki* - *Stambul* o kil-

kilkoro ſtaiów od dawney Troi, *Laruſar*-Lariſſa, *Gargara*, *Antandra*, *Edremit*-Adramyttium, *Jalea*-Elxa port Pergamu, ktòry teraz ſię nazywa *Bergamo*, *Tochia*-Phocæa, *Iſmir*-Smyrna do tych czas bogata i handlowną, *Wurla*-Claſomene na pòł wyſpie, *Altoboſki*-Colophon, *Ayaſoluk* Epheſus ſławny kościołem Dyany ſpalonym od Heroſtrata; *Guſcliſar*-Magnezia Jońſka, *Sigagik*-Teos *Milet*, *Aſſem-Kalaſi*-Jaſſos, *Halikarnaſs*, M. S. dawney Karyi, *Stadia*-Gnidus; *Benderachi* Heraclæa, *Napoli* z portem morſkim i warſztatem okrętòw Tureckich. *Samaſtra*-Amatris, *Sinopa* &c. We śrzodku krain *Sart* M. S. Króleſtwa Lidyiſkiego; *Abullona*-Apollonia, *Geredeh*-Cratia, *Boli*-Hadrianopolis; *Sultan-hiſar*-Trallæ, *Ladik*-Laodicæa, *Akſhehr*-Antiochia ad Piſidiam, *Angura*-Ancyra &c.

Karamanii złożoney z dawnych Likaonii, Izauryi, Piſidyi, Pamfilii, Licyi i części Cylicyi miaſta ſtołeczne *Cogni*-Iconium dawne, wielkie, ludne. *Iſmil* Pſibela, *Mira*, *Soli* od obywatelòw miałła tego złych Grammatykòw początek bierze ſolæciſmus. *Teraſſo*-Tharſus nad Cydnem, przygodą Alexandra W. i Fryderyka I. Ceſarza w hiſtoryi znaiomym. *Satalia* nad morzem, *Tyana* Apolloniuſza Tyańſkiego oyczyzna.

Ama-

Amazyi, ktòra zamyka część Pontu i Kapadocyą M. S. *Siwas*-Sebaste, *Tokat*-Berisa, *Amasan*-Amasia, *Trebisond* nad morzem czarnym, stolica Cesarstwa, *Niksar*-Neocæsarea, *Zezima*-Amisus.

Aladulii, ktòra część Cylicyi i małey Armenii zabiera miasto, stol: *Maracz*-Marasia potym Germanicia, *Malacia*-Melirina, *Laiazzo*-Issus, przy ktòrym powtòrnie Alexander W. zwyciężył Daryusza. *Selenti*-Selinus śmiercią Trajana pamiętne &c.

Na wiele znacznieyszych części dzieli się Syrya?

Trzy w niey znayduią się prowincye: Syrya właściwa, Fenicya i Palestyna abo Ziemia Swięta.

W Syryi *Alep* abo *Halep* M. S. Syryi, naywiększe po Sztambule i Kairze, ludne i handlowne. Antyochia dziś *Antakia* nad Orontą. *Alexandreta* abo *Skaderona* port morski, gołębie ztąd listy noszą aż do Alepu o mil 24, *Latikia*-Lacodicea, *Hamah*-Apamæa nad Orontą. *Gebileh*-Gabala.

W Fenicyi *Damaszek* M. S. sławne fabryką adamaszków, nożów i szabel. *Sour* dawny *Tyr*. *Trypol* nad morzem śrzodoziemnym. *Seyda* abo *Sidon*, *Balbek* u dawnych Heliopolis 15 mil od Damaszku, ku pòłnocy w rozwalinach ciekawych pokazuie

dawną

dawną wſpaniałość. *Tadmor* dawna Palmyra na dzikich Syryiſkich polach ku Arabii puſtey, w hiſtoryi Rzymſkiey dla przepychu gmachów, bogactw obywatelów, męſtwa Zenobii, a w teraźnieyſzych dla rozwalin zburzonego tego miaſta od Anglików opiſanych i R. 1753 wydanych ſławna.

W Paleſtynie *Jerozolima* M. S. męką CHRYSTUSA Pana poświęcona. *Jaffa* dawna *Joppé*, *Akra* dawna *Ptolomaida*, *Gaza* porty trzy morſkie.

Gdzie ſię znayduie góra Liban?

W Fenicyi o mil 5 od Trypolu, *Liban* okryty cedrami, ciągnie ſię paſmem w 6 rzędów zawſze wyżey w górę podnoſzących ſię. *Anti-Liban* druga ieſt góra na przeciwko Libanu leżąca, która od Sydonu ciągnie ſię aż do Arabii. Każda z tych gór ma mil 100 w koło, a 40 długości; iedna od drugiey w równey leży odległości. Kray między temi górami leżący nazywa ſię *Cele-Syrya*, to ieſt Syrya lochowata bardzo żyzna. Maronitowie naród Chrześciańſki mieſzkaią na *Libanie*, a Druzowie na *Anti-Libanie*.

Co ſą Maronitowie i Druzowie?

Maronitowie ſą Chrześcianie do Rzymſkiego Kościoła przyłączeni; imię ich bierze początek od miaſteczka *Maronii* nazwanego

od

od S. MARONA, który wieku V. wybudował klasztór blisko ich kraiu.

Druzowie udaią się za Chrześcian, ich iednak Chrześciaństwo na samym tylko wzywanie z uszanowaniem imion JEZUS i MARYA zawisło. Zydów równie iako i Mahometanów nie nawidzą, wina używaią, z własnemi córkami i siostrami żenią się, posty i pacierz odrzucaią, powierzchownie są uczciwi, w lochach mieszkaią, wychodzą zawsze szablą i muszkietem uzbroieni, same niewiasty umieią czytać i pisać, mężczyzni do zacnieyszych zabaw sądzą się być urodzonemi, niż piórem malować na papierze. Xiążę abo Emir tego narodu pod naywyższą Sułtana Tureckiego zwierzchnością zostaiący całemu rozkazuie narodowi, i ma do straży swoiey 12,000 woyska. Dowodzą, że pochodzą od Francuzów, i że dawnieysi ich Emirowie byli z familii Lotaryńskiey *Mann.*

Które miasta znayduią się w Turkomanii abo górney Armenii?

Turkomania wschodnia należy do Persyi, w zachodniey do Turków należącey *Erzerum* M. S. nie daleko źrzódła rzeki *Eufratu.* Niektórzy uczeni ludzie rozumieią, że ray ziemski blisko tego znaydował się mieysca, gdzie *Eufrat* i *Tygrys* rzeki

zaczynaią się. Góra *Ararat* w tym leży
kraiu. Inne miasta są: *Kars*, *Van* &c.

Które kraie znayduią się w Dyarbeku?

Dyarbek właściwy abo dawna Mezopo-
tamia ku zachodowi, Irak-Arabi abo da-
wna Babilonia na południe, Kurdystan abo
Assyrya na wschod; niektórzy raiowi ziem-
skiemu mieysce w Dyarbeku naznaczaią.

Dyarbek przedtym *Amida* nad Tygrem
M. S. Dyarbeku właściwego. *Mozul* nad
Tygrem na przeciwko dawney *Niniwy* ztąd
muśliny imię i początek biorą: *Urfa* przed-
tym *Edessa*, *Birmardin* &c. Irak-Arabii
M. S. *Bagdad* nad Tygrem R. 1638. Per-
som wydarty na przeciwko dawney Seleucyi.
Bassora abo *Basra* przy zbieżeniu Tygru i
Eufratu. *Helleh* o mil 2 od rozwalin Babi-
lonii W Kurdystanie panuią Xiążęta Kur-
dowie, iedni pod hołdem Tureckim, dru-
dzy pod Perskim.

Turcy tam trzymaią miasta *Kierkouk*,
Turc-Van, *Irbil* abo dawną *Arbellę* klę-
ską Daryusza wsławioną &c.

Które są dzierżawy Tureckie w Afryce?

1) Egypt. 2) Derna abo Barka. 3) strona
północna Abechu.

Egypt dzieli się na górny, dolny i śrze-
dni. *Girga* iest M. S. Egyptu górnego, In-
ne miasta są: *Asiot*, *Kena* przedtym *Ko-*
ptos

ptos; w ſtronie południowey ſą rozwaliny ſławnego miaſta Tebòw 100 bram maiącego. *Kair* ieſt ſtolica Egyptu śrzedniego i całey Turcyi Afrykańſkiey, miaſto wielkie i handlowne, domy ma niſkie i złe budowane, ulice ciaſne, ſzpetne i nie brukòwane. Naprzeciw Kairu za Nilem widzieć ſię daią rozwaliny miaſta *Memphis*, a o 4 mile ſą piramidy policzone, miedzy ſiedmią świata cudami, ktòre były grobem Krolów Egypſkich. *Alexandrya* po Turecku *Skanderyk* nad morzem śrzódziemnym ieſt ſtolicą Egyptu dolnego ſławna przedtym biblioteką Ptolomeuſzów, *Raſſit* u dawnych *Kanopa*, *Damieta* dawne *Peluſſium*, *Alberton* &c:

Barki *Derna* ieſt M. S. *Talometa* przedtym Ptolomaida, *Grena* dawna Cyrena. Barka od dawnych nazwana Libią zewnętrzną zamykała Cerenaikę i Marmarykę.

Turcy trzymaią w ſtronie pòłnocney Abechu: *Suagvem* abo *Suakwę*, *Eykiko* &c.

Które wyſpy należą do Turków?

Wſzyſtkie wyſpy należące do Turków leżą na morzu śrzódozięmnym i Archipelagu: iedne należą do Azyi, drugie do Europy.

Wyſpy Tureckie należące do Europy: 1) *Kandya* u dawnych *Kreta* od Turkòw

Wenetom po długiey i krwawey woynie R. 1669 wydarta. *Kandya* ieſt M. S. *Kanea* port wygodny. 2) *Negrepont* abo dawna *Eubæa* moſtem złączona z lądem. 3) *Cyklady* między któremi znacznieyſze ſą: *Milo*-Melos obfituie w ſòl, ałun, ſiarkę, żelazo &c: Nad wyſpiarzów nie maſz lepſzych marynarżów na całym Archipelagu. *Stampalia*-Aſtypalia urodzayna i w dzielne obfita konie: *Santorina*-Thera grunta ma urodzayne chociaſz okryte zużlem kamiennym. Na wybrzeżu morza do śrzodka wyſpy wchodzącym nowe z morza ròżnemi czaſy powſtały wyſpy, iakie ſą: *Thera*, *Theraſia*, *Thia*: oſtatnia wynurzyła ſię R. 1707. *Amorga*-Amorgus, *Nio*-Jos nazwana od Turków mała Malta z przyczyny że wſzyſtkich narodów rozboynicy morſcy tu ſię ſchraniaią. Niektórzy upatruią na niey gròb Homera; *Sikina*-Sicinus w wyborną żyzna pſzenicę, bawełnę i figi. *Nanſia*-Membliaros, *Anaphe* obfituie w pſzczoły i w wielką moc kuropatw, ktòre aby trawy i zboża wſchodzącego nie ziadały, obywatele tłuką iayca. *Polikandra*-Philocandros 6 mil ma na około i grunta ſkaliſte. *Argentaria*-Kimolos w ſzyby ſrebrne dawniey bogata, obfituie w kretę tłuſtą i gębczaſtą, któ-

rey

rey do bielenia płociennego używaią ſprzętu. *Sifanta* - Siphnus obfituie w ſzyby marmurowe i ołowiane, iedwab, bawełnę.oliwę, kapary, figi &c: obywatele miſternie robią kapeluſze ſłomiane; które wſzyſtkim wſchodnim przedaią kraiom. *Cherſa*-Seriphus, gorzyſta, obfituie w magnes zwierzchnią ziemi warſztą pokryty, cybule arcydelikatną i kuropatwy. Dawni Rzymianie winowayców ſwych tu wyganiali. *Naxya* Naxus nazwana królową Cyklad dla żyzności i roſkoſznego położ nia. Naxyanie chociaż Turkom poddani rządzą ſię na kſztałt Rzeczypoſpolitey. Wiele tu znayduie ſię familii Łacińſkich, które Grecy ſrożey od Turków prześladuią. *Paros* w wyborne obfituie marmury i w wyrobion z nich nayprzednieyſzym ſnicerſtwem ſetuki, których obywatele do pokładek, zpodług &c: używaią. Z teyto wyſpy wyſzły marmury Arondelſkie złożone w Akademii Oxfordskiey, na których wyryte epochy Hiſtoryi Greckiey od Cekropa pierwſzego Króla Ateńſkiego do rządu Dyogneta, zamykaią lat 1318. *Antiparos* na przeciwko Paros położona mil 5 ma na około. Same tu familie Francuſkie i Weneckie od dawnych rozbóników pochodzące

osiadły. *Dilli* wielka i mała-Delos w pośrzodku Cyklad niegdyś przepysznemi Apollina i Dyany kościołami ozdobione teraz opuszczone. *Mikouli*-Myconus na północ Naxyi od Greków naylepszych Archipelagu maytków mieszkana, obfituie w źwierzynę i wina, wyiąwszy ięczmień żadnego nie rodzi zboża. Dawnych obywatelòw miano za pasorzytów. Mikonianie dawni i teraźnieysi we 20 leciech łysieią. Damy za naywiększy urody wdzięk poczytuią, mieć nogi grube, dla tego po 6 par pończoch noszą. *Syra*-Syrus od 6000 Katolików mieszkana i dobrze uprawiona. Rozwaliny dawnego miasta Syrus przepych pokazuią. *Thermia*-Cythus od cieplic tak nazwana obfituie w zboże, wino, i owce. Obywatele wyiąwszy kilka familiy Łacińskich, wszyscy są Grecy odszczepieńcy. *Zia*-Cea na wschód Negrepontu tak przedtym ludna, że z ustawy prawa okrutnego wszystkie sześćdziesiątletnie osoby życia pozbawiano, aby liczba obywatelów nie przewyższała sposobów wyżywienia się. Teraz ledwie iedne znaydzie się miasteczko. Port tu morski tak iest wygodny i wielki, że naywiększą może ogarnąć flotę. *Tina*-Tenos wesoła, zdrowemi oblana źdródłami i dobrze u-

pra-

prawiona. *Jura*-Giarus prawie opuszczona. *Andra*-Andrus na pólnoc Tiny, która wspaniałość gruzy marmurowe pokazuią; na tey wyspie kończą się Cyklady. W odnodze Engiackiey *Engia*-Ægina od dobrych marynarzów mieszkana. *Coluri*-Salamis na przeciwko Aten. *Sciro*-Scyrus na wschód Nigrepontu wygnaniem i grobem Tezeusza, i oyczyzną Ferecida Filozofa zaszczycona. *Sciatta*-Sciathus, *Scopoli*-Scopelus na wschód Sciatty; *Celidroni* abo *Dromo*-Dromus; *Tasso*-Thassus w odnodze Contessa; *Samandracha*-Samothracia abo Samos, *Lembro*-Imbros na zachód Dardanelli Romańskiey; *Stalimena*-Lemnos obsita w zboże i wino; góra Athos przed słońca zachodem cieniem swym dosięga tey wyspy. Ztąd wychodzi ziemia czerwona *terra sigillata*, którą wschodni ludzie maią za skuteczną preserwę przeciwko zarazie i truciznom, Za pogaństwa cechowano ią postawą kozią i wieszano na szyi dzieci przeciwko czarom. *Tenedos* na przeciwko rozwalin Troi, obfituie w wyborną muszkatelę.

Wyspy Tureckie do Azyi należące: *Sporady*, między któremi znacznieysze: *Metelina*-Lesbos ma mil 70 na około, chociaż górzysta, obfituie iednak w zboże, fi-

gi,

gi, oliwę i wino: Pittacus, Alceuſz, Arion i Sapho z tey wyſpy byli rodem. *Scio* po Turecku *Saki*-Ghio między Cykladami i Sporadami nayludnieyſza; *Samos*-Samus wąſkim przeſmykiem *Bogas* od Azyi oddzielona, życiem dawnych obywatelów roſkoſznym i miękkim oſzpecona. *Nakarya*-Icaria nazwana od Ikara, który tu utonął uciekaiąc z Krety na okręcie maiącym żagle od niego wynalezione. *Patino*-Pathmos wygnaniem przez 18 mieſięcy S. Iana Apoſtoła wſławiona. *Nacri*, *Lipſo*-Lepſia, *Lero*-Lerus, *Calmina*-Calymna, *Stanchio* abo *Longo*-Cos dała dwom wielkim ludziom życie Hippokrateſowi i Apelleſowi, *Nicero* abo *Niſaro*-Nyſirus, *Piſcopi*-Telos i oſtatnia wyſpa Sporadzka *Scarpaneto*-Carpathus.

Rod-Rhodus długi mil 20, ſzeroki 10 od Solimana II Kawalerom Maltańſkim R. 1522 wydarty. M S. *Rod* był ſławny koloſſem Apollina i prawami morſkiemi od Rzymian przyiętemi.

Cypr zdawna na 7 króleſtw podzielony, od Perſów, Egypcyanów, na oſtatek Saracenów zawoiowany, był im od Chrześcian odebrany, od Rycharda I Króla Angielſkiego R. 1189. podbity doſtał ſię Wenetom R. 1458, którym R. 1571 wydarł

darł Selim II. Powietrze iest gorące i nie zdrowe, ale grunta żyzne wydaią zboże, owoce, cukier, oliwę, i przednie wina. M. S. *Nikozya*, *Famagusta* port i forteca. *Baffo* -Paphus, *Limissa*, *Masota* &c:

Iakie są własności Państwa Tureckiego?

Powietrze w tak rozległym państwie podług położenia kraiów różne, bardziey iednak iest gorące niż zimne. Grunta niemal wszędzie żyzne leżą odłogiem dla gnusności Turków, i uciemiężenia Chrześcian pod niemi w niewoli żyiących.

Iakie są przymioty Turków?

Turcy w powszechności są wzrostu przystoynego, poważni, wstrzemięźliwi, spokoynością i prożnowaniem bawiący się, idzie zatym, że nie są sposobni do podeymowania wielkich trudów. Turcy iednak Europeyscy są moeni, szczerzy, między sobą ludzcy i polityczni, lecz względem Chrześcian dumni i hardzi. Każdemu wiadomo z iakim są oni przywiązaniem do roskoszy, zbytku, i własnego interessu. Ludzkość i uczynność ku cudzoziemcom bez względu na wiarę im iest właściwa, a cierpliwość w nieszczęściu nad wszystkie inne narody celnieysza. Dawni Turcy z taką bystrością obszerne podbili kraie, że podobnego przykładu historya niema. Na

dzwięk ich imienia świat drżał od ſtrachu; teraźnieyſi krew ſwych przodków zmieſzali ze krwią narodów podbitych, od których wzięli pieſzkliwość życia i zbytek, którzy nie raz iuż zwyciężeni więcey nie ſą ſtraſznemi od ſiebie zwyciężonym. Cały naród Turecki nic dziś nie ieſt, tylko pomieſzanie Syryiczyków, Ormianów, Illiryiczyków, Greczynów, Polaków, Moſkalów, Niemców, Francuzów, Włochòw Arabòw i Zydow.

Ktòre kraie Turkom hołduią?

W Europie Porcie Ottomańſkiey 4 hołduią potencye: Han Tatarów Krymſkich, Hoſpodar Multańſki abo Mołdawſki, Hoſpodar Wołoſki i Rzeczpoſpolita Raguzańſka. W Azyi Xiążęta Georgiańſcy, 2 królestwa Arabſkie w Afryce zaś Rzeczypoſpolite Algierſka, Trypolitańſka i Tunetańſka bez żadney od Turków dependencyi pozwalaią Sułtanowi próżnego protektora tytułu.

Iakie kraie należą do Tataròw hołduiących Turkom?

Kray Tatarów hołduiących Turkom rozciąga ſię łękiem na mil 200 do rzeki Donu do Dunaiu, i zawiera Tartaryą mnieyſzą dla rożnicy od wielkiey w Azyi leżącey tak nazwaną. Tartarya mnieyſza abo Krymſka zawiera pół wyſpę tegoż

imie-

imienia i Tatarów Nahayſkich ku wſchodowi, Budziackich na pòłnoc i Oczakowſkich ku zachodowi oſiadłych.

Półwyſpa Krym od dawnych obywatelów Tawrów nazwana Cherſoneſus Taurica cieśniną na 2 małe mile ſzeroką z lądem złączona ieſt ludna, naſiadłemi wioſkami i miaſtami zabudowana, w pſzenicę, proſo naybardziey obfituie, wydaie wiele koni do biegu zdatnych, wielbłądòw, owiec i innego bydła. Miaſta niektóre należą do Hana Tatarſkiego, niektòre do Sułtana Tureckiego.

Miaſta Tatarſkie *Baciesaray* ſtołeczne przy końcu Krymu położone, pałacem Hańskim według Architektury Chińſkiey zbudowanym ozdobione, który Moſkale R. 1736 ſpalili. *Achmuzet* nad Salgirą w tymże Roku od Moſkalów ogniem zgładzony, *Kozłów* nad morzem czarnym, *Makupa* miaſto ludne, wielkie i handlowne nad rzeką Karas od Moſkalòw zburzone. *Arabat*, *Kercz*, nad przeſmykiem morſkim obronne z portem morſkim: bez tey fortecy nie mogą Moſkale panować nad czarnym morzem. *Pzrekop* we śrzodku cieśniny łączącey Krym z lądem. *Ienicza* nad odnogą morſką. *Stary-Krym* na zachòd Kaffy. &c.

Mia-

Miasta Tureckie *Bałaklawa* mocna z portem morskim warstatami okrętów Tureckich sławna. *Kaffa* dawna Theodosia nad morzem czarnym miasto portowe i handlowne od Turków Genueńczykom R. 1474 wydarte. *Jenikoła* nad przesmykiem Cymeryiskim teraz Kaffańskim. *Taman* i *Temrick* na drugiey stronie przesmyku Kaffańskiego.

Tatarowie Krymscy idą od Tatarów Zawolskich w Kapczaku osiadłych; Haddi-Kieray podbił Krym około R. 1441. Iego następca poddał się Sułtanom Tureckim pod obowiązkiem hołdu i służby woienney na każdą potrzebę. Ci Tatarowie wielkie maią podobieństwo do Kałmuków, od których iednak są piękniey-si, wzrostu średniego, płaskiego a szerokiego nosa, twarzy śniado-żołtawey, oczu czarnych zapadłych, gęby wąskiey, brody rzadkiey, którey nigdy nie golą, zębów białych rzadkich, szczęki zwierzchniey zapadłey, brwi gęstey, która im oczy zakrywa. Między wszystkiemi Tatarami są naymężnieysi, nayśmielsi, i naybitnieysi. Woynę z nieprzyiaciołami swemi rozboyniczym toczą obyczaiem, miasta, wsie paląc, ludzie stare zabiiaiąc, a młode w niewolą prowadząc, które potym Tur-

kom

kom zaprzedaią. Z rodowitości swey chełpliwi wywody od przodków im zostawione pilnie chowaią. Przełożeni nad Hordami nazywaią się Murzami a z tych szlachetnieysi tytuł Kirim sobie daią. Murzowie maią prawo obierać Hana i do rady w głównych narodu sprawach wchodzić. Obranego Hana Porta potwierdza, częściey sama na ten urząd sadzi, i z onego ztrąca zawsze osoby biorąc z familii Haddy-Kierayego.

Kray Tatarów Nahayskich, Budziackich i Oczakowskich nad czarnym leży morzem według umowy po traktacie Belgradzkim przy Nissie dnia 3 Października R. 1739 podpisaney granicy z Moskiewskim państwem z zachodu Dniepra według traktatu R. 1700 zawartego, ze wschodu zaś Dniepra od źrzodła rzeki Saliwy, i wód końskich linią prowadzoną do źrzodła wielkiey Bardy, a od Bardy do rzeki Mius.

Tatarowie Nahayscy mieszkaią w stepach, dzielą się na hordy, chałupy z iednego mieysca na drugie na wozach przewożą, wielkie trzody bydła, owiec, wielbłądów i koni stada chowaią. W kraiu ich miasta należą do Turków *Kinburn* nad uściem Dniepru. *Czarna dolina* nad tąż rzeką, *Azoff* nad Donem z twierdz obna-

żony

żony należy do Mofkwy.

Tatarowie Oczakowfcy mieſzkaią między Dnieprem i Dnieſtrem w Beſſarabii, gdzie miaſta Tureckie ſą: *Oczakow* nad uściem Dniepru, obronny. Tatarowie Budziaccy zaymuią zachodnią część Beſſarabii: do Turkòw należą miaſta: *Białogròd* abo *Akerman* mocny, bogaty i handlowny przy uściu Dnieſtru. *Bender* abo Tekin murami grubemi i foſſami głębokiemi otoczony. *Kilia nowa* nad Dunaiem.

Iakie ſą granice i miaſta Xięſtwa Multańſkiego?

Mołdawa graniczy Dnieſtrem z Podolem i Tartaryą mnieyſzą, na południe ma Beſſarabią, na zachód ſtyka ſię z Wołochami i Tranſylwanią; przy powietrzu zdrowym obfituie w zboża, wino, miody, wielkie woły i wieprze, piękne konie &c: M. S. *Iaſſy* nad Prutem rezydencya Hoſpodara. *Soczawa* nie daleko rzeki Seretu. *Soroka*, *Fokſzany*, *Chocim* Turecką twierdzą oſadzony, ktòry Turcy R. 1769 dwa razy Moſkalòw od oblężenia odpędziwſzy nakoniec opuścili.

Hoſpodar od Turków ſtanowiony i zrzucany bywa, płaci im corocznego haraczu rachuiąc w to upominki Wezyrowi i Dwo-

Dworzanom 133 kies Lewów, abo 66500 talerów twardych w pieniądzach, a naymniey 15000 takichże talerów w wosku, miodzie, smole, łoiu, płotnie, oprócz tego upominki przy obięciu godności i co trzeci rok następuiący zwyczayne przechodzą 120000 talerów. Przydać tu trzeba podarunki i pensye, które corok posyła Hospodar Wezyrowi i przednieyszym panom dla pozyskania ich przyiaźni i łaski. Hospodar Multański sam osobą swoią powinien stawić się na woynie w 7 lub 8000 zbroynych ludzi.

Iakie iest położenie, miasta, żyżność &c: Xięstwa Wołoskiego?

Wołochy druga część dawney Dacyi z południa na północ na mil 50, a z zachodu na wschód od Dunaiu do Seretu na mil blisko 70 wyciągnione, w grunta obfituią żyżne ale dla gnuśności obwatelów zaniedbane, które iednak wydaią owoce, zboża, wina, miód i wosk. Woły, owce, konie Wołoskie wszędzie maią szacunek, rzeki z gór Węgierskich i Siedmiogrodzkich płynące piasek toczą złoty. Obywatele reszta dawnych Illiryiczyków, Sasów i Węgrów są leniwi, lekkomyślni, obyczaiów twardych i dzikich. Hospodara równie iak Multańskiego stanowi i zrzu-

ca Cesarz Turecki, ktòremu idzie większy daleko roczny haracz z Wołoskiey niż z Multańskiey ziemi, wynosi ten na rok, oprócz wkupienia się na państwo i trzyletnie upominki na 180 tysięcy talerów twardych. Miasta Wołoskie są Stoł: *Targowisk* handlowne i wrzkomo obronne. *Bukorest* wielkie, tu mieszka Hospodar i Arcybiskup Grecki, a Czercy w wielkim klasztorze maią drukarnią. *Bakòw* nad zdroiem rzeki Jalonicy w miłym położeniu, stolicą Biskupią od Roku 1405 Łacińskiego zalecony. Król Polski na to Biskupstwo podaie, a sami Dominikanie z Franciszkanami na przemianę ie sprawuią. *Sydowa*, *Brankowan*, *Kraiowa* &c: Część zachodnia Wołoch zawoiowana od Cesarza powróciła do Turków traktem Belgradzkim R. 1739 z nową Orsową na wyspie Dunaiu położoną.

Gdzie leży Rzeczpospolita Raguzańska?

W Dalmacyi nad Golfem Weneckim. Panuie nad wyspami *Meledą* i *Agostą*. *Raguza* miasto bogate, handlowne i portem zaszczycone iest stołeczne. Rząd tey Rzeczypospolitey iest arystokratyczny. Senat składa się z 60 Senatorów. Doza albo Xiążę nazywa się Rektorem, i co dwa miesiące bywa obierany, aby pod czas tak

krò,

krotkiego panowania nie mògł nic przeciwko wolności poczynać. Raguzanie płacą corok Sułtanowi Tureckiemu 24,000 cekinòw, gwardyą maią z ſamych Węgròw złożoną, cudzoziemcòw, a naybardziey Turkòw na noc w kwaterze wyznaczoney zamykaią, bramy mieyſkie latem przez 3 godziny, a zimie przez pòłtory tylko otwieraią, ſzlachcie noſić ſzpady zabraniaią.

Kròre ſą prowincye Georgii Ottomańſkiey abo zachodniey?

Georgia między Kaſpiyiſkim i czarnym morzami położona korreſponduie dawnym Kolchidzie i Iberyi, dzieli ſię na 5 prowincyi z ktòrych dwie wſchodnie Kakiet i Karduel należą do Perſyi, a zaś trzy zachodnie Guriel, Imiretta i Mingrelia hołduią Turczynowi. Zboże, wino, owoce, bydło i wſzyſtkie rzeczy do wyżywienia ludzkiego ſłużące Georgianów obfitością i wyborem bogacą. Krew w obu płciach Georgiańſkich na całym świecie ma być nayczyſtſza, a uroda w białey płci naypięknieyſza. Męſzczyzny ſą dowcipni, lecz proſtacy, piiacy, lubieźni, okrutni, niewierni, a naybardziey Mingrelianie żeniący ſię ze ſwemi ſynowicami i ſieſtrzenicami, ſą oraz wyperſwadowani, że za-

biiać

biiać właſne dzieci w niedoſtatku, abo chorych bez nadziei życia zoſtaiących, ieſt dzieło Chrześciańſkiey miłości. Nie dziw, że w tym kraiu nayprzednieyſze familie maią za ozdobę ſprawować urząd Kata abo Miſtrza gardłowey ſprawiedliwości.

Guriel M. S. Gurielu, w ktòrym Xiążę mieſzka, miaſto haraczu przyſtawuie Porcie 46 młodych oboiey płci pięknych ludzi od lat 10 do 20. *Gonia* i *Akalſika* ſą dwa miaſta Turecką twierdzą oſadzone.

Imiretty M. S. *Imiretta*. *Radia*, *Seorgia* i *Scander* trzy mieyſca obronne należą do Xiążęcia, a *Cotaris* do Turków. Xiążę prowadzi ród ſwóy od Dawida i Betſabei nazywa ſię *Meppa*, daie corok w haraczu Porcie 40 panienek i tyleż kraſnych pacholąt. Ponieważ ten kray obfituie naywięcey w wino i świnie dwie rzeczy w zakonie Mahometa zakazane, Turcy nie obracaią Imirety w prowincyą dziedziczną, corok iednak z niey wyciągaią różnemi ſpoſobami ſiła młodzi płci oboiey.

W Mingrelii dwa ſą miaſta: *Izagur* i *Suwas*; kray cały na 2 dzieli ſię części, i trzem podlega panom ſobie wzaiemnie nie podległym, a Turczynowi podlegaiącym i haracz w ludziach płacącym. Naymożnieyſzy z tych Xiążąt nazywa ſię *Dadian*.

dian. Wszyscy trzey maią moc nie określoną nad życiem i maiątkiem swych poddanych, a szlachta kraiowa też samę rozciąga moc na nieszczęśliwych kmieciów, których ona często zabiia a częściey Turkom przedaie. Taż sama szlachta ustawiczną toczy woynę: iedni na drugich włości napadaią, rabuią, palą, i ludzi zabranych przedaią. *Dadian* oprócz haraczu w ludziach, daie Porcie 6000. sążni płótna.

Rzeczypospolite Barbarzyńskie: Algierska, Tunetańska i Trypolitańska bardziey sprzymierzone niż hołdownicze potencyi Tureckiey leżą w Afryce nad morzem śrzodoziemnym.

ROZDZIAŁ IV.

O Państwie Moskiewskim.

Które są państwa Monarchii Moskiewskiey?

Wszystkie te obszerne kraie, które się zamykaią pod powszechnym *Moskwy* imieniem na Moskwę Europeyską i Azyatycką podzielone. Moskwa *Europeyska* z Inflantami Moskiewskiemi i Estonią długa iest na mil 215, szeroka z południa na północ

mil 440. Moſkwa *Azyatycka* ma mil 400 ze wſchodu na zachód; a 650 z południa na północ.

Z któremi kraiami graniczy Moſkwa?

Na północ, oblana ieſt oceanem lodowatym, na wſchod morzem Amerykańſkim i golfem Kamſzatſkim, na południe ſtyka ſię z Tartaryą Chińſką, Tartaryą wolną i Tartaryą małą, na zachód z Polſką, morzem Baltyckim, Szwecyą i Laponią Duńſką.

Na wiele części dzieli ſię Państwo Moſkiewſkie?

Na 14 Wielkorządztwa abo Prowincyi, z których 3: Kazan, Aſtrachan, i Tobolſk abo Syberya z częścią Archanioła ſą w Azyi, inne zaś w Europie: 5 w części północney, a 6 w południowey.

Jak ſię nazywaią Wielkorządztwa północne?

Petersburg, *Rewel*, *Ryga*, *Wielki-Nowogród* i *Archanioł*, którego część wſchodnia należy do Azyi. Wielkorządztwa Petersburſkiego, do którego należy Ingrya abo Ingermania, część Karelii wſchodniey, Wirlandya abo Eſtonia wſchodnia, ſą miaſta: *Petersburg* ſtołeczne Państwa Moſkiewſkiego, rezydencyą Carów, przepyſznemi pałacami ozdobione, założone od Piotra I.

roku

roku 1703. na wielu wyſpach rzeki Newy, o ćwierć mili od oney uścia, pożarem roku 1737. i 1771. uſzkodzone. *Kronslot* port morſki na wyſpie *Kronſtadt*. *Sliſſelbourg* nad Ladogą w tym mieyſcu gdzie Newa z niey wypływa śmiercią Iwana III. roku 1764. ſławny. *Wiburg* M. S. Karelii Ruſkiey. *Narwa* miaſto obronne, przy którym roku 1700. Szwedzi w 8000. zbili 100,000. Moſkalów, *Rewel*, *Hapſal*, *Ryga* przy uściu Dzwiny. *Dunemonda* abo *Diament* forteca, *Wenda*, *Parnaw*, *Derpt*, *Nowogród-Wielki*, ſtolica prowincyi tegoż imienia nad *Wołchową* od Witołda W. Xiążęcia Litt: roku 1427. do płacenia daniny przymuſzony, a od Cara Iwana Waſilewicza roku 1467. podbity. *Nizigród* &c.

Miaſta znacznieyſze ſześciu prowincyi południowych, 1) *Moſkwa* M. S. nad Moſkwą wielkie i po większey części drewniane. Przy Cerkwi S. Jana dzwon naywiękſzy w Europie, ważący 160. tyſięcy funtów roku 1701. pod czas pożaru ſpadł na ziemię i rozłupał ſię. *Koſtrom* nad Wołgą, *Roſtów*, *Rezan*, *Włodziemierz*, *Suzdal*, *Kaługa*, nad Okką, *Tula* nad Upą. 2) *Smoleńſk* nad Dnieprem ſtołeczne i mocne miaſto Xięſtwa Smoleń: uſtąpionego od Polaków Moſkalom roku 1686. 3) *Kijów* nad

Dnieprem sławny pieczarami stolica Xięstwa Kijow: także Moskalom od Polaków, ustąpiony. *Pułtawa* sławna klęską Szwedów roku 1709 *Czerniechów*, część Ukrainy abo Kozaczyzny należą do wielkorządztwa Kijowskiego. 4) *Białogród*. 5) *Woronez. Niski - Nowogród* &c.

Które są miasta znacznieysze trzech prowincyi Azyatyckich?

1) *Kazan* M. S. Królestwa Kazańskiego: Moskale wzięli to miasto Tatarom r. 1531, a całe królestwo podbili r. 1554. 1) *Astrachan* na wyspie *Dołgoy*, którą czyni rzeka Wołga M. S. Królestwa Astrachańskiego, *Caryczyn* nad Wołgą od którego Piotr I. zaczął był ciągnąć kopanicę dla złączenia Wołgi z Donem, ale dla skalistego gruntu musiał zaczęte dzieło porzucić. 3) *Tobolsk* M. S. Syberyi abo Tobolska. Rozległa ta kraina iest osadzona częścią Moskalami, częścią różnemi Tatarami Pogańskiey i Mahometańskiey wiary. Pół - wysep *Kamszatka* z miastem i portem tego imienia należy do Syberyi. *Nerzinsk* sławny traktatem Moskalów z Chińczykami. *Ochota* nad golfem *Amur*.

Jakie są własności kraiow Moskiewskich?

Powietrze wszędzie iest zimne, kray cały niemal przez 3 ćwierci roku śniegiem i lodem

lodem zawalony, iednakże po większey części, a zwłaszcza ku granicom Polskim obfituie w zboże, bydło, źwierzynę, ryby, sól i inne rzeczy potrzebne do wyżywienia ludzkiego. Futra, ryby solone, kawiar, skòry, wosk, miòd, talk, łòy, mydło, konopie, len, potaż, *rhubarbarum* są Moskiewskie towary za granice wychodzące. Moskale handluią z Hollendrami, Anglikami, Persami i Chińczykami, do tych ostatnich tak wiele wychodzi z Moskwy pieniędzy, wiele z kraiu nie pieniężnego wychodzić może, ale teraz handel Chiński iest prawie zaniedbany. Więcey daleko Moskale na towarach swych zyskiwaliby, gdyby one do Hollandyi, Francyi, Hiszpanii &c. na swych okrętach posyłali. Lecz do tych czas maytkowie Moskiewscy nie mogą liczyć się między dobremi, chociaż maią okrętòw i statkòw pod dostatku.

Jakie są przymioty narodu Moskiewskiego?

Moskale nie dawno byli grubianie, nie obyczayni, prości, niewierni w dotrzymaniu traktatòw i zabobonni. Zyiąc w niewoli pod panami także niewolnikami nie znali ani nauk i kunsztòw, ani poznawali swych własnych potrzeb i pożytkòw. Za *Piotra* W. Prawodawcy tego narodu zaczęli

troche

trochę śię polerować i z cudzoziemſkiemi kraiami poznawać. Moſkale ſą wzroſtu miernego, mocni, z przyrodzenia podeyrzliwi, ſrodzy, zuchwali w ſzczęściu, a małego ſerca w przeciwności, ſą ſpoſobni do woyny, żyią niekoſztownie, wytrzymuią wielkie trudy i ſą ślepo poſłuſzni ſwym Generałom. *Piotr* W. uſtawicznie ich ćwicząc, a *Karol* XII. Król Szwedzki nie przeſtannie zwyciężaiąc, nauczyli ich woiować z ſławą. Jednakże umyſł ich ma coś ieſzcze niewolniczego i braknie im na tych pobudkach ſławy i honoru, które czynią ludźmi wielkiemi.

ROZDZIAŁ V.

O Króleſtwie Francuſkim.

Co zamykaią Państwa Króla Francuſkiego?

Zamykaią: 1) Dwanaście wielkich prowincyi abo dawne Wielkorządztwa. 2) Prowincye podbite abo nabyte. 3) Dzierżawy za Europą leżące.

Jakie ſą granice Króleſtwa Francuſkiego?

Francya nazwana przedtym *Gallia* ma granice na północ cieśniną morſką *la Manche*

che i Niderland; na zachód Ocean; na wschód Niemcy, Szwaycaryą, Sabaudyą, Piemont, i część Włochów Alpami oddzielonych; na południe morze śrzodoziemne i góry Pireneyskie, które ią odłączaią od Hiszpanii. Leży Francya między 13-20 i 25-40 gradusami długości, a 42-20 i 51-10 szerokości geograficzney; więc długa iest około mil 186, szeroka na mil 177.

Jak się nazywaią Wielkorządztwa dawne Francuskie?

1) Wyspa Francuska, 2) Pikardya, 3) Normandya, 4) Brytania, 5) Xięstwo Aureliańskie, 6) Akwitania, 7) Langwedocya, 8) Prowancya, 9) Delfinat, 10) Prowincya Lugduńska, 11) Burgundya, 12) Szampania.

Które są miasta znacznieysze 12 Prowincyi Francuskich?

1) Wyspy Francuskiey i Francyi M. S. Paryż nad Sekwaną pięknością, bogactwem, osiadłością i wielkością naypierwsze w Europie, ieszcze przed *Juliuszem Cesarem* sławne. W nim 1. Akademie: *Akademia* albo *Universitas* przez *Karola* W. podług wielu mniemania r. 790. fundowana, *Collegium Królewskie* od *Franciszka* I. dla nauki różnych ięzyków założone. *Akademia Francuska* dla wydoskonalenia ięzyka Francuskiego; *Akademia napisow* dla tłumaczenia dawnych

dawnych napisów i medalów, ustanowiona. *Akademie nauk wyzwolonych: Malarstwa, Snycerstwa, Architektury* i *Cyrulictwa*. Biblioteki publiczne sławnieysze są: Królewska, Mazaryńska, S. Wiktora. Ogród Królewski ziołami cudzoziemskiemi i różnemi drzewkami napełniony, w którym znayduie się gabinet w różne ciekawości przyrodzone bogaty.

2) Place publiczne: *Plac Królewski*, na którym *Ludwika* XIII; *Plac Wandomski*, na którym *Ludwika* XIV. posągi na koniach stoią. *Plac zwycięski* ozdobiony posągiem *Ludwika* XIV. w szatach, których Królowie Francuscy na koronacyi używaią: zwycięstwo kładzie mu koronę na głowę, a cztery narody w kaydanach widzieć się daią pod nogami. *Plac Ludwika* XV.

3) Pałace i gmachy znacznieysze: *Louvre* i *Tuilleries* dwa pałace Królewskie złączone z sobą długą galeryą. *Luxembourg* pałac także Królewski z obszernym ogrodem. *Pałac Królewski* tak nazwany należy do Xiążęcia Aureliańskiego. *Szpital żołnierski*, *Ratusz*, *Bastilla*, *Pałac* w którym parlament zasiada. *Sorbona*, w kościele którey przepyszne *Mausoleum* iest Kardynała *de Richelieu*. Kościół Katedralny, Kościół S. Sulpicyusza, Kościół i *Collegium* czterech

naro-

narodów od Kardynała Mazaryniego fundowane.

4. Pałace Królewſkie na około Paryża: *Werſal* o 4. mile od Paryża dla zamku, ogrodu, wód, kaplicy i galeryi podziwienia godny. *Dom S. Cyra* o milę od *Werſalu* przez *Ludwika* XIV. dla edukacyi 250. Panien ſzlachetnie urodzonych fundowany. *Zamek S. Germana*, *Marly*, *Choiſi*, *la Muette*, *Bellevue*, *Vincennes* &c.

Inne miaſta wyſpy Francuſkiey ſą: *S. Dyonizy* miaſto ſławne Opactwem Benedyktyńſkim, w którego kościele grzebią ſię Królowie Francuſcy, a w klaſztorze złożony ieſt ſkarb korony Francuſkiey. *Fontainebleau* i *Compiegnie* zamkami Królewſkiemi zaſzczycone, *Soiſſons*, *Beauvais*, *Laon*, *Noyon*, *Pontoiſe*, *Melun*, *Clermont* &c.

3) Pikardyi M. S. *Ambian* abo *Amiens* nad Sommą, inne miaſta: *Peronna*, *Conti* Xięſtwo, od którego Xiążęta krwi Królewſkiey *de Conti*; *Calais* miaſto mocne z cytadellą i portem obronnym, *Bolonia*, *Abbevilla*. *Crecy* klęſką Francuzów roku 1346. ſławne, *Vermand*, *Ardres*, *Ham* &c.

3) Normandyi *Rotomag* abo *Rouen* nad Sekwaną M. S, *Dieppe*, *Yvetot* baiecznym Króleſtwem zaſzczycony, *Eu*, *Longueville*, *Caen* ſtolica dolney Normandyi. *Cherbourg* &c.

4) Brytannii *Rennes* stołeczne, *Nantes* nad Ligerą piękne, bogate i handlowne. *Saint-Malo*, *Vannes*, *L'Orient* sławny składem towarów kompanii Indyiskiey, *Brest* z portem w całey Francyi naypięknieyszym.

5) Akwitanii *Burdegala* (*Bordeaux*) nad Garonną wielka, bogata i handlowna. Inne miasta są: *Fronsac* Xięstwo, *Cahors*, *Montauban*, *Rhodez*. Gaskonia i Nawarra dolna, Alwernia, Bearnia, Turenna należą do dawnego Wielkorządztwa Akwitańskiego.

6) Langwedocyi M. S. *Tolosa* nad Garonną stolicą Arcybiskupią, Parlamentem, Akademią zaszczycona. Inne miasta są: *Alby* nad Tarną, *Karkassona*, *Narbonna*, *Montpellier*, *Nismes*, *Agda*, *Lunel*, *Frontignan* &c.

7) Prowancyi M. S. *Aix* (Aquæ Sextiæ) miasto wielkie, *Arelata* (Arles) stołeczne przedtym Królestwa Arelateńskiego, *Sisteron* nad Durancą, *Marsylla* nad morzem, miasto piękne i bogate, *Toulon* naypierwszy port Francuski nad morzem śrzodoziemnym, *Antiba* także port morski. Do Prowancyi należą wyspy: Hierskie i Leryńskie oraz Xięstwo Arauzykańskie (*d'Orange.*)

8) Delfinatu M. S. *Gracyanopol* (Grenoble) *Wiedeń*, *Embrun*, *Walencya*. O 3 mile od *Gracyanopolu* iest wielka Kartuzya gdzie Generał całego zakonu mieszka.

9)

9) Xięſtwa Aureliańſkiego M. S. *Aurelian* (*Orléans*) nad Ligerą. Biſkup miaſta tego w dzień ſwego wiazdu na Biſkupſtwo ma przywiley uwalniać więźniów gardłowey karze podległych; inne miaſta znayduią ſię: *Chartres* (*Carnutum*) *Maintenon*, *Vendome*, *Blois*, *Chambort*, *Bourges* ſtolica Xięſtwa Bituryceńſkiego. *Nevers*, *Montargis* &c.

10) Prowincyi Lugduńſkiey M. S. *Lugdun* abo *Lion* nad zbieżeniem Sonu i Rodanu: miaſto to w wielkości i naſiadłości iednemu tylko uſtępuie Paryżowi. Kanonicy Lugduńſcy nazywaią ſię Hrabiami i używaią infuły Biſkupiey. Nayprzednieyſze iedwabne manufaktury w tym mieście ſą założone. Inne miaſta ſą: *Montbriſon*, *Moulins*, *Gueret*, *Roane*, *S. Stefan*, *Condrieux* &c.

11) Xięſtwa Burguńſkiego M. S. *Dijon*, *Chatillon*, *Auxerre* (Antiſſiodorum) *Semur*, *Autun*, *Macon*, *Avalon*, *Citeaux* pierwſze Opactwo Cyſterſkie. *Cluny* Opactwo Kluniackie. *Trévoux* M. S. Xięſtwa udzielnego Dąbſkiego od *Ludwika* XV. przyłączonego do korony.

12) Szampanii *Remy* (Reims) M. S. nad Weſlą, koronacyą Królów Francuſkich założone. *Chalons* nad Marną, *Provins* ſtolica Prowincyi *Brie*, *Sens*, *Tonnere* ſławne winem, *Sedan*, *Troyes*, *Langres*, *Rocroi* &c.

Które

Które ſą Prowincye Francuſkie podbite abo nabyte i onych miaſta znaczniey ſze?

1) Flandrya Francuſka, 2) Artezya, 3) Alſacya, 4) Hrabſtwo Burguńſkie, 5) Hrabſtwo Ruſſilońſkie, 6) Lotaryngia i Bar, 7) Korſyka.

Flandryi Francuſkiey, miaſta ſą: *Lille* ſtołeczne i obronne, *Duak* nad Skarpą, *Dunkierka* nad morzem ogołocona z twierdz, *Grawellina*, *Kaſſel* &c. *Cambrai* M. S. Kambrezyi; *Walencienna* nad Skaldą M. S. Hannonii Francuſkiey, *Charlemont* obronny nad Mozą, *Condé* od którego linia iedna krwi Królewſkiey nazywa ſię, *Givet* forteca &c.

2) *Artezyi* M. S. *Arras*, *S. Omer*, *Heſdin*, *Betuna*, *Lens*. 3) Alſacyi M. S. *Strasburg* wielkie i obronne. Inne miaſta ſą: *Enſisheim*, *Kolmar*, nowy *Brizak*, *Sawerna*, *Lauterbourg*, *Laudau* na końcu Alſacyi ku Faltz Hrabſtwu ieſt miaſto iedno z naymocnieyſzych w Europie. W Sundgowii miaſta ſą: *Belfort*, *Huninga*, *Feretta*. 4) Hrabſtwa Burgundſkiego M. S. *Beſançon*, *Dola*, *Ornans* &c. 5) Hrabſtwa Ruſſillońſkiego w górach Pireneyſkich przy Hiſzpanii, od którey ieſt oderwane, leżącego M. S. *Perpinian* obronne i z mocnym zamkiem. *Elna*, *Riveſaltes*, *Mont-Louis* założony od *Ludwika* XIV. 6) Lotaryngii M. S. *Nancy*. Inne miaſta ſą: *Remiremont*, Opactwem bogatym

gatym Kanoniczek świeckich zaſzczycone. *Plombiéres* ſławne wodami mineralnemi. *Luneville* rezydencyą i pałacem Xiążąt Lotaryńſkich ozdobione; tu dnia 23 Lutego r. 1766 Staniſław Król Polſki umarł i familią Leſzczyńſkich ſkończył. *Bar le Duc* ſtołeczne Xięſtwa Barſkiego razem z Lotaryngią uſtąpionego Królowi Staniſławowi r. 1735, a po iego śmierci koronie Francuſkiey. Biſkupſtwa Lotaryńſkie: Tulſkie, Werdeńſkie i Metſkie, za panowania Henryka II. doſtały ſię Francyi r. 1552.

7 Korſyka od Genueńczykow Francuzom traktatem umownym uſtąpiona, mocą którego od tych do zupełnego poſłuſzeńſtwa dnia 10 Czerwca r. 1769 przyprowadzona, leży na morzu śrzodoziemnym na północ Sardynii, długa mil 33, ſzeroka 15 do 17 dzieli ſię na 4 ſtrony: na północną abo przedgórną, południową abo zagórną, wſchodnią abo wewnętrzną, zachodnią abo zewnętrzną, w tych 4 ſtronach ieſt 68 piewów abo powiatów na 5 biſkupſtw podzielonych, w których ſię znayduie 112 tyſięcy obywatelów.

M. S. całey wyſpy *Baſtya* z portem miałkim wielka i ludna. *Bonifacya* z portem morſkim piękna i handlowna; *Alerya*, *Sarla*, *Adiazza*-Urcinum nad morſkim wybrzeżem.

żem. *Sagona* prawie zburzona. *Calvi*, *Mariana*, *Nebbia*, *San-Fiorenzo*, i *Korta* w pośrzodku wyspy zasadzona, do którey Francuzi ze wszystkich miast portowych drogi sypać kazali.

Powietrze Korsykańskie grube i niezdrowe, grunta górzyste i twarde, a oprócz tego złe uprawiane przeszkadzaią wielkiey ludności, doliny iednak okrywaią się zbożem, a pagórki winnicami, oliwnym, migdałowym i innym drzewem owocowym.

Cały naród od roku 1730 obroną wolności zaprzątniony, opuścił prawie rolę, przemysł i handel. Genueńczycy dla wyspy zaludnienia w przeszłym wieku sprowadzili z Morei 600 Maniotów zdatnieyszych do rozboiu, niż do roli uprawy.

Korsykanie są wzrostu przystoynego chociaż chuderlawi, dowcipu bystrego, poięcia prędkiego, wymowy gładkiey i tak łatwey, że nayprostszy człowiek z niepo- równaną słów i wyrazów obfitością się tłomaczy. Mowa kraiowa nie wiele się różni od ięzyka Włoskiego. Z przyrodzenia Korsykanie zawzięci, mściwi, prożniacy wstrzemiezliwie prowadzą życie, wieśniacy latem na owocach, rybach i mięsie, a zimie na chlebie ięczmiennym i kasztanach przestaią; niewiasty wszystkie tu prace domowe i

po

po więkſzey części rolnicze podeymuią, męſzczyzni oſtatni prożniacy we wrotach chałup ſwych nikczemnych i brzydkich ſiedzą, tytuń uſtawicznie ciągnąc, abo po ulicach chodzą rząd kraiowy bramuiąc, i wiadomości publiczne ſobie wzaiemnie powiadaiąc. Nie maſz narodu nad Korſykańſki, któryby większą miał do kart ſkłonność; dla iednego tylko polowania ci gnuśni prożniacy grę kart porzucaią. Piiańſtwo, niewierność małżeńſka, niedotrzymanie danego ſłowa ſą tu prawie wyſtępki nieznaiome.

Które kraie za Europą leżące należą do Francyi?

W *Afryce*, ku zachodowi wyſpa *Gorea* przy brzegach Gwineyſkich; ku wſchodowi wyſpy *Borbońſka* i *Francuſka*: w Króleſtwie Algierſkim *Baſtyon Francuſki* forteca.

W *Azyi*, *Ponticheri* nad brzegami Koromandelu z tey ſtrony gangeſu.

W *Ameryce*: część *Guyany* na lądzie Ameryki południowey. Wyſpy: *Martinika*, *Gwadalupa*, *Grenada*, *Maria-Galanta*, *Deſiderada*, *SS. Bartłomieia*, *Marcina*, *Łucyi*, *Aluzyi*, *Kaienna*, część wyſpy *S. Dominika* abo *Hiſzanioli*, wyſpy *S. Piotra i Miquelon* w ſtronie półnoocney dla ſuſzenia ſtokwiſzu od Anglii pozwolone i warowane.

Jaka ieſt żyzność i własności kraiu Francuſkiego?

Powietrze iest czyste, zdrowe i umiarkowane. Położenie kraiu piękne, miłe i do prowadzenia wielkich handlów sposobne. Kray cały żyżny, roskoszny i pięknemi rzekami oblany, obfituie w zboże, iarzynę, różne leguminy, kwiaty, owoce wyborne, wina, oliwę, sól, bydło, konie, owce, osły, muły, zwierzynę wszelaką, w kruszce żelazne, ołowiane, miedziane, srebrne, wielce iest ludny, ponieważ na 20 millionów ludzi w nim rachuią. Nauki, kunszty i rzemiosła są tam we czci i poważeniu, tak zaś są wydoskonalone, że żaden naród z Francuskiemi rzemieślnikami zrównać się nie może. Francya ma wiele Akademii abo uczonych ludzi zgromadzeniów, 25 Universitates, 18 Arcybiskupstw, 112 Biskupstw, 700 Opactw, 14,700 Klasztorów, 1240 Przeorstw, 240 Kommendorstw Maltańskich, 13 Parlamentów abo naywyższych Trybunałów.

Jakie są przymioty złe i dobre narodu Francuskiego?

Francuzom przyrodzone są chęć i sposobność do woyny, te dwa przymioty pochodzą z skłonności woienney Gallów, i rządu żołnierskiego Franków. W woysku iednak ich karność nie zachowuie się należyta, ani daie się nauka w sztuce żołnier-

skiey

ſkiey potrzebna. Sami Officyerowie rzadko znaią ſię gruntownie na kunſzcie rycerſkim; Królom ſwoim Francuzi zawſze wierni i życzliwi, nie mniey maią ſpoſobności do wſzyſtkich nauk, iako do dzieł odważnych. Pięknym ich przymiotom i zaſzczytom od nauki i wychowania udzielonym uymuią ceny żywość zbytnia, nie pomiarkowane czci pragnienie, lekkość, á nadewſzyſtko zaſmakowanie w naganney roſkoſzy, uciechach, romanach i lekkich zabawach, które cały naród opanowały tak, że Paryż żywym ieſt wyobrażeniem Rzymu za czaſów *Ammiana Marcellina.* Edukacya Francuſka tak powſzechnie chwalona ieſt wielce nie doſkonała z ſtrony nauk politycznych,

---

ROZDZIAŁ VI.

O Królestwach Hiſzpańſkim, Portugalſkim, i Sardyńſkim.

Które pańſtwa Król Hiſzpańſki poſiada?

W Europie ma Hiſzpanią; w innych świata częściach, á naybardziey w Ameryce obſzerne kraie ſą pod panowaniem Króla Katolickiego.

Jakie ſą granice, obſzerność i podział Hiſzpanii?

Hiſzpanii granice ſą: morze, Portugalia, gòry Pireneyſkie, ktòre ią oddzielaią od Francyi. Cała ta półwyſpa ieſt pod panowaniem Kròla Hiſzpańſkiego oprocz Portugalii, która ma własnego Króla, i Gibraltaru, który od roku 1704 należy do Anglików.

Rozległość Hiſzpanii niemal ieſt taż ſama co i Francyi, wyſpa też Maiorka należy do Hiſzpanii, á Minorka do Anglii.

Dzieli ſię na 13 prowincyi po większey części zaſzczyconych tytułem króleſtw, że przedtym nad niemi panowali właśni królowie tak Chrześciańſcy iako Maurowie. Z tych prowincyi cztery leżą nad oceanem: Biſkaya abo Kantabrya, Aſturya, Galicya ku pòłnocy, á Andaluzya ku południowi; cztery nad morzem śrzódoziemnym: Grenada, Murcya, Walencya i Katalonia; pięć we śrzodku: Nawarra, Arragonia, Kaſtylia dawna, króleſtwo Leońſkie i Kaſtylia nowa, do ktorych maią być przydane wyſpy na morzu śrzódoziemnym.

Jaki ieſt podział, i które ſą miaſta trzynaſtu prowincyi Hiſzpańſkich?

1) Biſkaya dzieli ſię na trzy powiaty: na Biſkayą, Gwipuſkoę i Alawę: *Bilbao* ieſt M. S. całey Biſkaii, inne miaſta ſą: *Fontarabia* obronne, *S. Sebeſtyan*, *Gwetarya*, *Płacencya* &c. Biſkayczykowie ſą naylepſi w całey Hiſzpa-

ſzpanii żołnierze i nayſpoſobnieyſi marynarze, maią oſobliwy ſwoy język, żadnego niemaiący podobieńſtwa z innemi językami Europeyſkiemi.

2) Aſturya dzieli ſię na *Aſturyą Owiedańſką*, ktòrey M. S. *Owiedo*. i *Aſturyą Santyllańſką*, ktòrey M. S. *Santyllana*. Pierworodni ſynowie Królòw Hiſzpańſkich piſzą ſię Xiążętami Aſturyi. Szlachta Aſturyiſka ieſt nayzacnieyſza w całey Hiſzpanii.

3) Gallicya ktòrey M. S. *Kompoſtella* pięknemi rynkami i wſpaniałemi kościołami, á naybardziey Metropolitańſkim ozdobiona. Poſpòlſtwo ieſt tego zdania, że ciało *S. Jakuba Apoſtoła Większego* tam ſpoczywa. *Corogne* i *Ferrol* ſą dwa ſławne porty morſkie w Gallicyi, *Lugo*, *Tuy*, *Vigo*. &c.

4) Andaluzya u dawnych *Betyka* tak nazwana od rzeki *Bœtis* dziś *Gwadalkwiwir* ieſt nayżyznieyſzą, naybogatſzą i nayweſelizą prowincyą Hiſzpańską, obfituie w dzielne konie, w delikatne wina, i w zboże, dla czego poſpolicie ią nazywaią, ſtaynią, piwnicą i ſzpichlerzem Hiſzpanii: M. S. *Sewilla* nad Gwadalkwiwirem liczy ſię miedzy naypierwſzemi miaſtami Hiſzpańſkiemi. Inne miaſta ſą: *Korduba* oyczyzna dwuch *Senekòw* i *Lukana*, *Palos*, *Lucena*, *Oſſuna*, *Medina*. *Sidonia*, *Kadix* na małey

wyſpie, miaſto wielkie, mocne, bogate i ſławne ſwym portem, z którego flota kupiecka wychodzi do Ameryki i ztamtąd naładowana złotem i bogatemi towarami powraca. *Rota* winem ſławna, *Ubeda*, *Moron*.

5) *Grenada* piękne wielkie i roſkoſzne ſtołeczne króleſtwa Granateńſkiego. Inne miaſta ſą: *Antekwera*, *Gwadix*, *Malaga* dla wina delikatnego ſławna, *Marbella*, *Wera* &c.

6) *Walencya* M. S. kròleſtwa Walentyńſkiego, piękne i ludne. *Morwedra* na rozwalinach *Saguntu* ſtoiąca, *Gandya*, *Montesa*, *Alikant* w wino obfituiący, *Bunol* &c.

7) Króleſtwa *Murcyi* M. S. *Murcya* nad Segurą. Inne miaſta: *Lorka Almakaron Kartagena*, której port morſki za naybeſpiecznieyſzy w Europie ieſt poczytany.

8) Katalonii M. S. *Barcellona* piękna zaſłoniona fortecą *Montjoui*, *Tarragona*, *Tortosa*, *Leryda*, *Girona*, *Roża* ſą miaſta obronne, *Urgel*, *Maya*, *Kardona*, *Palamo*. &c:

9) Nawarry gòrney M. S. *Pampeluna* według poſpolitego mniemania od *Pompejuſza* założona; *Olita*, *Wiana*, *Tudela* &c: dolna Nawarra należy do Francyi.

10) Kròleſtwa Arragońſkiego M. S. *Saragossa* (*Cæſar-Auguſta*) nad Ebrem. *Albarazin*, *Balbaſtro*, *Fraga*, *Hueſka*, *Tarakona*, *Mukon*, *Jaka*, *Monzon* ſą miaſta znacznieyſze.

11)

11) Kaſtylii dawney M. S. *Burgos*; rynki, gmachy publiczne, fortany i za miaſtem przechadzki ſą tam piękne i roſkoſzne. Nie daleko od tego miaſta ieſt ſławne opactwo *Las-Hueglas*, w ktorym naymniey mieſzka 150 zakonnic z nayprzednieyſzych domòw Hiſzpańſkich; Xieni ma pod ſobą 17 klaſatorów Panieńſkich, 12 Kommanderyi kawalerkich i ieſt Panią nad 50 miaſt i miaſteczek. *Kalahorra*, *Kalaroga*, *Oſma*, *Lerma*, *Segowia*, *Medina-Cæli*, *Olivares*, *Walladolid*, *Soria*, ſą miaſta znaczne w dawney Kaſtylii.

12) Króleſtwa Leońſkiego M. S. *Leon* (*Legio*) kościołem katedralnym w całey Hiſzpanii naypięknieyſzym zalecony. Inne miaſta ſą: *Aſtorga*, *Zamora*, *Toro*, *Salamanka* z akademią nayſławnieyſzą w Hiſzpanii,

13) Kaſtylia nowa dzieli ſię na 4 prowincye: *Algaryą*, *Sierrę*, *Manchę* i *Extremadurę*. Algaryi i całey Monarchii Hiſzpańſkiey M. S. *Madryt* nad potokiem *Manzanarą*, rezydencyą królewſką i wſzyſtkich rad koronnych zalecony, *Tolet* na Tagiem bogatym arcybiſkupſtwem ozdobiony Pałace królewſkie na koło Madrytu ſą: *Buen-Retiro*, *Florida* z ogrodem roſkoſznym i ciekawym; *El-Pardo* o dwie mile od Madrytu; *S. Ildefons* Werſal Hiſzpańſki; *Eſkuryał* o 6 mil od Madrytu nad *Gwadarą*

ſła-

ſławny klaſztór Hieronimianow od *Filipa* II na cześć *S. Wawrzyńca* zbudowany, z mieſzkaniem dla Króla i dworu królewſkiego. *Alranjuez* nad *Tagiem* weſołym położeniem, ogrodami, fontanami &c: zalecony.

Sierry miaſta ſą: *Kuenza*, *Walerya*, *Almanza*, &c. Manchy: *Kalatrawa* kawalerów Kalatrawſkich gniazdo, *Gwadalupa*; Extremadury: *Badajos* (*Pax Auguſta*) *Meryda*, *Alkantara* kawalerów Alkantarſkich ſtolica, *Placencya*, &c. klaſztor Hieronimia•ów *S. Juſta* w ktorym *Karol* V Ceſarz przeżywſzy w oſobności lat 2 umarł roku 1558.

Które wyſpy na morzu śrzodozięmnym należą do korony Hiſzpańſkiey?

Balerary to ieſt *Maiorka* z M. S. tegoż imienia, *Iwika*, *Fromentera* dla wielości wężów opuſzczona. *Minorka* podbita r. 1708 od Anglików doſtała ſię im przez traktat Utrechſki.

Które kraie za Europą leżące ſą pod panowaniem Hiſpańſkim?

Filip II Krol Hiſzpanſki mawiał: że w pańſtwach iego ſłońce nigdy nie zachodziło; w rzeczy ſamey do Hiſzpanii obſzerne należą za Europą kraie:

W *Afryce* miaſta obronne: *Ceuta*, *Marſalquibir*, *Pignon de Velez*, *Oran* i na oceanie zachodnim wyſpy Kanaryiſkie: *Palma*,

Fera

Fera, *Gomera*, *Wielka Kanarya*, *Teneryfa* na którey iest góra nazwana *Le Pic de Ténerife* naywyższa na całym świecie, *Fortawentura Lancerotta* &c.

W *Azyi* wyspy Filipińskie i Maryańskie abo rozboynicze. Miedzy Filipińskiemi znacznieysze są: *Manilla*, *Mindanao*, *Cebu* &c.

W *Ameryce połnocney na lądzie*: 1) Mexyk abo nowa Hiszpania obsituie w szyby złote, srebrne, ałunowe &c: przy którey są lasy farbiarskiego drzewa. 2) Nowy Mexyk od ludzi dzikich mieszkany. 3) Luizyana od Francuzów Hiszpanom ustąpiona. 4) Kalifornia kray piękny i zyzny.

W *Ameryce południowey*: 1) Ziemia tęga abo *Tierra firma*, 2) Peru abo Peruwia. 3) Królestwo Chileńskie abo *Chili*. 4) Tukumania. 5) Zięmia Magellańska. 6) Parakwarya, w ktòrey leży zięmia Missionarska wdłuż rzeki Parany.

Wyspy na morzu północnym Amerykańskim: 1) Wyspy Antylskie, część *Hiszpanioli* abo S. Dominika wschodnia i południowa, *Porto-Ricco* &c:, 2) Wyspy Lukayskie, których rachuiąc skały nad wodę podniesione, iest więcey niż 400 znaczniejszych. &c. 3) Z wysp Karaybskich wyspa *Trinidada* przy zięmi tęgiey leżąca.

Iakie są własnosci powietrza i gruntów Hiszpańskich? Po-

Powietrze kraiow Hiſzpańſką Monarchią w Europie ſkładaiących ieſt ciepłe, ſuche i zdrowe, słońce zawſze wypogodzone wznieca upały częſtokroć tak wielkie, że rzeki pławne wyſychaią. Morze więkſzą część Hiſzpanii oblewaiące czyni ią kraiem do prowadzenia wielkich handlòw ſpoſobnym, porty morſkie ſą i częſte i dobrze opatrzone: Prowincyi nadmorſkich żyzność i weſołe położenie Hiſzpani do raiu przyrownywaią ziemſkiego, śrzodek krolestwa ſkładaiące ſą nie urodzayne; wina, owoce delikatne, zwierzyna, bydło, á mianowicie owce od wſzyſtkich narodòw ſą cenione i ſzukane. Konie Hiſzpańſkie, wełna Segowſka, iedwab Grenadſki, kordyban Kordubeńſki, len i konopie Andaluzańſkie, miedź i żelazo Biſkayſkie wſzędzie i wielki znayduią ſzacunek i odbyt; Nie ſchodzi Hiſzpanii na żupach ſolnych, minach żelaznych, cynobrowych, á nawet złotych i śrebrnych, tych iednak dwuch oſtatnich kruſzców Hiſzpani nie dobywaią, maiąc Amerykańſkie kraie żyżne w bogate góry, zkąd do Hiſzpanii niezmierne przychodzą bogactwa, á z Hiſzpanii po całey rozlewaią ſię Europie.

Jakie ſą ſkłonności i przymioty narodu Hiſzpańſkiego?

Mię-

Miedzy wszystkiemi Europeyskiemi narodami Hiszpani sami iedni mogą być stawieni za przykład rzetelności, cierpliwości, statku i cnoty. Zadnym nieszczęściem i przeciwnością nie ustraszeni w nayniepomyślnieyszych przypadkach umysłu i serca nie tracą. Zbytecznie z swego szlachectwa się chełpiący gardzą rolnictwem i wszystkiemi rzemiosłami, które ręczną sprawuią się robotą. Trudy woienne przezwyciężaią wstrzemięźliwością, trzeźwością, á nay bardziey stałym wykonaniem tego, co raz przedsięwzięli. Humor i edukacya równie dokładaią się do tey powagi, którą Hiszpani celuią inne narody. W pismach swoich miasto wyrazów naturalnych nay więcey używaią metafory i hiperboli, rzeczy małe umnieyszaiąc á wielkie nad miarę powiększaiąc; obdarzeni są dowcipem bystrym i w uwagach głębokim, umysłu nieporuszeniem i bacznością doskonale umieią prawdziwe swoie taić i ukrywać zamysły. Długim naradzeniem się i uważaniem często swoie psuią sprawy.

Z których kraiów składaią się państwa Króla Portugalskiego?

W

W *Europie* z Portugalii i Algarwii; w *Afryce* z wyſp i kraiòw Afrykańſkich, z wyſp miedzy Afryką i Europą leżących; w *Ameryce* z Brezylii i południowey Guyany; w *Azyi* z miaſt Azyatyckich; nakoniec z kraiów koronie Portugalskiey hołduiących.

Jakie ſą granice, obſzerność i dział Portugalii?

Portugalia na zachód i południe oblana ieſt oceanem; na pólnoc ſtyka ſię z Gallicyą; na wſchòd z Kaſtylią, Legionem, Extremadurą i Andaluzyą prowincyami Hiſzpańſkiemi; długa ieſt z południa na pólnoc mil 100, ſzeroka około mil 40: od miaſta *Porto* przedtym *Portukale*, to kroleſtwo u dawnych *Luzytania* nazwana ieſt *Portugalia.*

Dzieli ſię na 6 prowincyi, ktore z pòlnocy na południe takim leżą porządkiem: 1) *Antradura* 2) *Tra-los-Montes*, 3) *Beira*, 4) *Extremadura Portugalſka*, 5) *Alenteia*, 6) *Algarwia*.

Które miaſta znacznieyſze znayduią ſię w Prowincyach Portugalſkich?

1) W Antradurze *Braga* M. S. całey prowincyi arcybiſkupią ſtolicą ozdobione. *Gwimanara* mocnym zamkiem zaſloniona, *Walencya* nad rzeką *Minho* obronna na przeciwko *Tuy* fortecy Hiſzpańſkiey, *Wiana*, *Kaminha*, *Porto* miaſto nadmorſkie drugie

po

po Lisbonie handlowne i bogate. Auglicy tu osiadli wszystkie wina Portugalskie przedtym na siebie zakupowali, a potym do Anglii i kraiów północnych posyłali, *Cerwera.*

2) W Tra-los-Montes *Braganza* M. S. Xięstwa Bragatyńskiego należącego do familii panuiącey. *Miranda*, *Villa-Real*, *Villa Flor*, *Pinhel* miasta małe, ale piękne.

3) W Beirze *Lamega* z mocnym zamkiem, *Aweira* z portem morskim, *Viseo*, *Gwarda*, *Salwatierra*, *Konimbryka* z sławną akademią przedtym królestwa Portugalskiego stolica, są znacznieysze Beiry miasta.

4) W Extremadurze *Lisbona* przy uściu rzeki Tagu, stolica całego królestwa, pałacem królewskim w pośrzodku miasta położonym, katedrą arcybiskupią, godnością Patryarchowską wielkiemu Iałmużnikowi służącą, mocnym zamkiem, wygodnym i obszernym portem iest zalecona, ale przez wielkie ziemi trzęsienie r. 1755 niemal zburzona. Inne miasta są: *Setuwal* nad uściem *Zadany* handlem solnym sławny; Hollendrzy to miasto nazywaią *Saint-Ubes*, *Leiria* obronna, *Aljubarota*, *Tomar*, *Santaren* &c:

3) W Alenteii *Ewora* M. S. z arcybiskupstwem i akademią, *Beja*, *Serpa*, *Owryka*, przy którey *Alfons* I w roku 1139 zbiwszy piąciu królow Saraceńskich pierwszym królem

lem Portugalskim był obwołany, *Elwa*, *Portalegra*. *Oliwenza*, *Avis*, *Campo-Major*. &c.

6) W Algarwii abo Algarbii *Tawira* stołeczne, ma port dobry mocnym zasłoniony zamkiem. *Sylwa* dla rofkoſznego położenia nazwana *raiem Portugalſkim*, *Lagos*, *Faro*, *Caſtro-Marino* przy uściu Gwadyany, *Kap. S. Wincentego*.

7) Wyſpy *Kapu Zielonego*. 8) Wyſpa *S. Tomaſza* pod Ekwatorem, 9) wyſpa Xiążęca (*L'Isle du prince*) 10) wyſpa Fernand-*Po*. 11) Wyſpa *Annabon*, wſzyſtkie cztery nad brzegami Gwineyskiemi. 12) Wyſpy *S. Macieia* i *Wniebowſtąpienia* bardziey ku zachodowi niż cztery pierwſze leżą. 13) Wyſpa *Możambik* przy brzegach wſchodnich Afryki.

Na lądzie Afryki do korony Portugalſkiey należą kraie: 1) Zamki. *Cachao*, *Bintam*, *Biſſar* i inne nad rzeką *Gambrą*. 2) Zamki i ſkłady kupieckie w kroleſtwie Gwineyſkim. 3) Obſzerne dzierżawy Angolańſkie na 8 powiatów podzielone ź M. S. *Swięty Paweł de Laonda*. 4) Dzierżawy Kongańskie. 5) Dzierżawy Bangwelskie na 70 mil równie długie iak ſzerokie.

W *Afryce wſchodniey na lądzie:* 1) w Państwie Monopotańſkim zamki *Teta* i *Sena* nad rzeką Zambezą. 2) Miaſto handlowne

wne i obronne na wyſpie rzeki *Sofali* w króleſtwie tegoż imienia. 3) zamek *Inhakwea* o 5 mil ood Zofali. 4) Góry złote *Manninas* w kroleſtwie Zofalskim. 5) Zamek obronny w mieście *Meliudzie* dla ſkładu i beſpieczeńſtwa towarów. 6) Miaſto *Ampaza* i inne dzierżawy na brzegach Zangwebarskich.

Jak ſię nazywaią wyſpy Portugalſkie miedzy Afryką i Ameryką leżące?

Azorskie (*Açores*) abo iaſtrzębie, od mnogości iaſtrzębiów tam znayduiących ſię, obfituią w bydło rogate, w owoce, w wino, w zboże, i mogłyby wielkie czynić pożytki, gdyby do pracowitſzego należały narodu niż ſą Portugalczykowie; M. S. *Angra* na wyſpie *Tercerze*, gdzie mieſzka wielkorządzca wſzyſtkich dziewiąciu wyſp.

Co Król Portugalſki trzyma w Ameryce południowey?

Brezylią z częścią Guiany na wſchód i pòłnoc morzem północnym oblaną, na zachòd z kraiem Amazońſkim, na południe z Parakwaryą i morzem ſtykaiące ſię.

Sąż iakie kraie Portugalſkie w Azyi?

W Indyach na brzegu Malabarſkim. 1) Miaſto *Goa*. 2) Miaſto *Chaoul* zamkiem *Elmorą* obronione. 3) Miaſto *Baſſaim* wyſpą Salſettą zaſłonione. 4) Miaſto *Diu* po-

łożone na wyſpie tegoż imienia w Guzaracie.

Oſady *Ceylańſkie*, wyſpy i oſady *Molu-ckie*, miaſta *Kananor*, *Kochin*, *Kranganor*, *Kap dobrey nadziei* w Afryce &c: Portugalczykom wydarli Hollendrzy, a królestwo Ormuskie, Król Perski z poſiłkami Angielſkiemi.

Które kraie ſą pod hołdem korony Portugalſkiey?

Wſzyſtkie takowe kraie leżą w Afryce wſchodniey iako to: Rzeczpoſpolita *Brawańſka*. Króleſtwa *Jubańſkie*, *Pempańſkie*. *Zangwebarſkie*, *Monſiańſkie*, *Kwiloańſkie*, *Sofalańſkie* wſzyſtkie nazwane od miaſt ſtołecznych.

Jakie ſą właſności przyrodzone, żyzność handel Portugalii

Powietrze w Portugalii ieſt umiarkowane i zdrowe, kray chociaż gorzyſty ieſt iednak miły i urodzayny; obfituie w wina wyborne, oliwę, morwowe drzewa, cytryny, pomarańcze, które przed 160 lat z Chin przeſadzone, tak ſię rozkrzewiły, że całe laſy z iednego ſzczepu tam wyroſły i w innych kraiach, ánaybardziey w Francyi południowey rozmnożyły ſię, konie ſzacowne, ſól, marmury, kamienie drogie: rubiny, ſzmaragdy, hiacynty, kruſzce ołowiane,

cynowe, ałunowe zbogacaią Portugalią. Szyby złote i srebrne po wielu mieyscach dla gnuśności obywatelów abo dla łatwego tych kruszców z Afryki, a bardziey ieszcze z Brezylii sprowadzenia leżą nie tykane.

Jakie są przymioty narodu Portugalskiego?

Portugalczyków wzrost wysoki i składny szpeci cera żołtawa, którą w nich sprawuie powietrze gorące, a bardziey ieszcze, zwłaszcza w ludziach gminnego urodzenia, powinowactwo z Murzynami. Ostrość rozumu i dowcip przenikaiący są Portugalczykom udzielone od przyrodzenia, a łakomstwo i żądza zebrania lichwiarstwem bogactw od powinowactwa z Żydami. Wstrzemięźliwości są osobliwcy, skryci w radach, stali w przedsięwzięciach, miłosierni ku swym krewnym w potrzebie, podeyrzliwi w pożyciu małżeńskim, pyszni w szczęściu, zuchwali w nieszczęściu, nieumiarkowani w zemście, szydzący z drugich w posiedzeniu, przystępni cudzoziemcom, nie prędcy do gniewu, ale nie ubłagani aż do wściekłości w gniewie. Rownie są pyszni iak Hiszpani, ale mniey rostropni, a bardziey zabobonni.

Nad ktoremi kraiami panuie Krol Sardyński?

Do

Do Kròla Sardyńskiego należą: 1) Sardynia wyspa na morzu śrzodoziemnym. 2) Państwa Włoskie: Sabaudya, Piemont, Monsferat, Powiaty Medydyolańskie.

Jakie są granice i wielkość wyspy Sardynii?

Sardynia długa mil 50, szeroka dwadzieścia, morskim przesmykiem od Korsyki oddzielona, ze wszystkich stron morzem oblana dzieli się na 3 części. 1) Na *Capo di Cagliari*, 2) Na *Capo di Lugoduri*, 3) na wyspy małe na około *Sardynii* leżące.

Cagliari po łacinie *Calaris* M. S. całego krolestwa i stolica rządu Sardyńskiego. Miasto to iest wielkie, obronne, handlowne, akademią, arcybiskupstwem i portem dobrym ozdobione.

Oristagni (Usellis Colonia) miasto obronne ale nie ludne, *Sassari* miasto obronne i nasiadłe, *Algery* przedtym *Corax* nad morzem. *Castro-Aragonese* przedtym *Tibula* nad rzeką Termą, *Mandas*, *Bosa*, *Ampurias*, *Alez*, *Sarda*, *Sargana* &c.

Wyspy leżące na około Sardyni są: *Asinara* na pòłnocy *Sardynii* leżąca, obfituie w dziki, ielenie, bawoły, wyborne sokoły, żołwie &c. 2) *S. Damaz* wysoką gòrą sławny, 3) *S. Piotr* portem wygodnym zaleceny &c.

Jakie są własność powietrza i żyzność Sardynii?

Po-

Powietrze Sardyńſkie całe ieſt nie zdrowe dla bagnów wielkich, które w tym nieludnym znayduią ſię kraiu i ſzkodliwe wyrzucaią exhalacye. Grunta zyzne zbogacaią Sardynią różnym zbożem, winem, oliwą, delikatnemi owocami, iako to pomarańczami, cytrynami &c. W górach znayduią ſię minery ołowiane, żelazne, ałunowe &c. wielkie owiec trzody, woły, konie nie wielkie ale prawie nie ſpracowane, bogatym ſą płodem wyſpy. Przy iey brzegach łowią ſię korale, ſardele i inne morſkie ryby. Zbywaiące nad potrzebę zboże, wełna, bydło, konie, korale, ryba, ſyry, maſło całym ſą handlem tego ubogiego, i nieprzemyślnego kraiu.

Jaki ieſt Sardyńczykow charakter i przyrodzone właſności?

Sardyńczykowie obyczaie maią grube, dowcip byſtry i do nayſubtelnieyſzych nauk zdatny, ale dla niedoſtatku cwiczenia i dobrey edukacyi żadnym polorem nie przetarty. Szlachta Sardyńſka wielkiemi zaſzczycona przywileiami żadnych nie płaci podatków, te ſpadaią na ſame miaſta i wſie, ztąd wynika nędza i uboſtwo oraczów, kupców, rzemieślników.

ROZDZIAŁ VII.

O Kroleſtwach Angielſkim i Węgierſkim.

Nad któremi kraiami panuie korona Angielſka?

1) Nad Wielką Brytanią to ieſt Anglią, Szkocyą, i Irlandyą. 2) Nad wyſpami nakoło Wielkiey Brytanii leżącemi. 3) Nad kraiami od Hiſzpanii oderwanemi. 4) Nad oſadami i wyſpami Amerykańſkiemi, Afrykańſkiemi i Azyatyckiemi.

Jakie ſą granice i obſzerność W. Brytanii?

Wielka Brytania tak nazwana dla różnicy od Brytanii mnieyſzey prowincyi Francuzkiey, morzem zewſząd oblana; na południe ma Francyą, od którey ią dzieli ciaſne morze nazwane *La manche*; na wſchód Niderland, Niemcy, Dania i Norwegia; na północ ocean północny; na zachod Irlandya oddzielona kanałem *S. Jerzego*. Długość Anglii i Szkocyi z południa na północ ieſt mil 170, ſzerokość naywiękſza mil 90. Anglia u dawnych *Albion* nazwiſko wzięła od Anglów narodu Niemieckiego, à Szkocya, która przedtym nazywała ſię *Caledonia*, od Szkotów.

Jak

Jak dzielisz Anglią?

Augiia dzieli się na Anglią własną, na Xięstwo Galskie, i na wyspy do Anglii należące. Anglia własna dzieli się na 40, a Gallia abo Wallia, na 12 Hrabstw abo *Shires.*

Jak się nazywa miasto stołeczne całego państwa?

Londyn nad Tamizą iedno z miast naypięknieyszych, naywiększych i nayludnieyszych na świecie. Znacznieysze tego miasta i *Westminstern* z nim złączonego gmachy są: Pałace Królewskie: *Withehal, S. James abo S. Jakuba, Sommerset-House;* Ratusz abo *Guidd-Hall* wewnątrz pięknie ozdobiony; *Giełda Kupiecka* wspaniała przyozdobiona posągami wszystkich królow od *Wilhelma Zwycięzcy* w framugach ustanowionemi, a w pośrzodku dziedzińca posągiem pieszym *Jakuba II.* z marmuru białego; *Bridwell* pałac dawny królewski na dom poprawy obrocony; *Dom Kompanii Indyiskiey; Dom celny; Bank; Pałac Parlamentowy Westminsterski*, w ktorym iest sala dla balów w dzień koronacyi królow i inne uroczystości, 170 stóp długa, a 148 szeroka bez żadnych pilastrow; *Zamek* abo *wieża Londyńska*, w którey biią monetę, strzegą więźniow obwinionych o występki przeciwko stanom królestwa, chowaią kleynoty koronne, papie-

ry publiczne, i broń do uzbroienia 60,000 ludzi. *Dwa mosty*, z kamienia ciosanego: ieden łączący *Londyn* z *Soutwarkiem* 900 stóp długi, 30 szeroki na 20 arkadach z obu stron sklepy kupieckie maiący; drugi *Westminsterski* na 15 arkadach 1223 stopy długi, a 45 szeroki. Kościoły: *Katedralny S. Pawła* w Londynie, a *Opacki S. Piotra* w Westminstrze grobem królów i wielkich ludzi zaszczycony, są godne dla wielkości i Architektury podziwienia cudzoziemców; nakoniec liczą w Londynie 7,000 ulic bardzo błotnistych, 135 Parafii, 16 wielkich rynków, 130 tysięcy domów i więcey niż milion obywatelów.

Które są porty Angielskie i zbroiownie morskie?

Portsmuth naylepszy i naymocnieyszy port w całym kraiu, *Plymuth*, *Rye*, *Dartmuth*, *Douvres*, naprzeciwko *Kaletu* morzem ciasnym siedm tylko mil szerokim odłączony. *Jarmuth*, *Lever*, *Hull*, *Scarboroug*, *Sunderland*, *Woolwich*, *Suthampton* &c

Które miasta onacznieysze Anglii własney?

Yorck którego Xiążęciem brat krolewski pospolicie tytułuie się, *Kingston*, *Rippon* manufakturą sukienną sławny: *Richemont*, *Halifax*, *Norwich*, *Ipswich*, *Kolchester*, *Kantorbery* arcybiskupstwem i prymasowstwem

za-

zaſzczycony, *Rocheſter*, *Arundel*, *Lewerpool*, *Gwilſordt*, *Salisbury*, którego kościoł katedralny ma tak wiele drzwi, wiele jeſt mieſięcy w roku, okień wiele tygodni, kolumn i pilaſtrow wiele dni. *Oxford* ſławny Akademią z 25 kollegiow złożoną, *Kambridga* także Akademią ſławną, *Petersborougb* grobem Maryi królowey Szkockiey z rozkazu Elżbiety ściętey zaſzczycony, *Warwick*, *Elſmera* w bliſkości którey umarł R. 1635 Tomaſz Parre 152 roku wieku ſwego. *Okeham* miaſteczko maiące przywiley od każdego konia podkutego cło wybierać, *Briſtol*, *Haſtings*, *Bedford* *Conventry*, *Kendalle*, *Darby*, *Bath*, *Wels*, *Weymuth*, *Lincoln*, *Stafford*, *Harwich*, *Exceſter*, *Gloceſter* &c.

Które miaſta ſą w Xięſtwie Galſkim?

Wallia czy Gallia od Rzymian nazwana *Britania ſecunda*, górzyſta, zimna i miernie urodzayna zrównać ſię z Anglią niemoże ani pięknością miaſt, ani kraiu naſiadłością. Miaſteczka znacznieyſze ſą: *Kardiff*, *Brecknock*, *Pemprocke*, *Harlegh*, przy którym ſtraſznie wielkie kamienie muſiały być zażyte od Druidow do obrządków wiary. *Denbigh* gdzie nikt nie przychodzi do ſtarości dla niezdrowych wody własności, których po warſtach wapiennych nabywa płynąc i one udziela piwu i pokarmom wa-

rzonym. *Anglesey* wyspa, u starożytności stolica i szkoła Druidów należy do Wallii.

Które wyspy leżą na około Anglii i do niey należą?

Wyspa *Man* na morzu Irlandzkim w tym czasie Hrabiom *Derby* od korony zapłacona dla przeszkodzenia wprowadzeniu i wywozom towarow zakazanych, Wyspy *Sorlinskie* (Silurum Insulæ) których liczą 145 w cyrkuł ułożone, przy brzegach Kornwallii, obfitaią w cynę, zwierzynę &c. naywięcey między niemi iest skał do mieszkania niezgodnych. *Wight* wyspa obszerna, żyzna i wielkie trzody owiec żywiąca, tam *Yarmouth* port wygodny. *Garnesey* i *Jarsey* dwie wyspy nad brzegami Normandyi.

Na wiele części dzieli się Szkocya?

Szkocya na północy względem Anglii położona, dzieli się na 3 części: na Szkocyą południową i północną, oraz na wyspy w stronie północney leżące.

W Szkocyi południowey są miasta: *Edymburg* stolica królestwa, a przedtym Królow rezydencya. *Duns*, *S. Andrzey*, *Glaskow*,

W Szkocyi północney miasta są: *Dornoch*, *Perth*, *Inwerness*, *Montross*, *Brechin*.

Jak się nazywaią wyspy do Szkocyi należące?

1) *Orkady*, na pòłnocy Szkocyi, między któ-

którėmi *Main land* ieſt naywiękſza. 2) *Setlarſkie* na pòłnocy wyſp Orkad. 3) *Hebrydy* abo *Weſterny* na zachodzie Szkocyi: wſzyſtkich tych wyſp obywatele ſą ubodzy, dzicy, żyiący z połowu ryb i polowania.

Jakie ſą granice, obſzerność, podział Irlandyi i własności przyrodzone obywatelów?

Irlandya na wſchód morzem niebeſpiecznym do żeglugi nazwanym *Kanał S. Jerzego* od Anglii i Szkocyi oddzielona, długa ieſt mil 75, ſzeroka 43, powietrze ma łagodne i umiarkowane, ale dla gęſtych iezior, -bagnòw i morza, bardzo wilgotne; żadnych iadowitych gadzin ani wężòw ziemia Irlandzka nie cierpi, które zkąd inąd tu przynieſione zaraz zdychaią; w drzewie Irlandzkim żadne robaki nie rodzą ſię: obfituie w bydło, owce dobre, konie pſzczoły, len, konopie, ołów żelazo i cynę. Irlandczykowie ſą dowcipni, mocni, lekkowierni, do gniewu prędcy, w gniewie nie przebłagani, niewygody życia, głód, pragnienie, zimno cierpliwie znoſzący, ale nie obyczayni, leniwi, próżniacy; w cudzoziemſkiey ſłużbie będący w ſztuce żołnierſkiey dobrze ſię ćwiczą, i na pochwałę męſtwa i odwagi zaſługuią, w własney oyczyznie żołd prowadzący bardzo ſą miernemi żołnierzmi. Irlandya dzieli ſię na 4 prowincye: na *Ultonią*

nią abo *Ulter*; *Konnacyą* abo *Connaught*; *Legenią* abo *Leinſter*; *Mommonią* abo *Munſter*.

Które miaſta większe ſą w Irlandyi?

Dublin M. S. Legenii i całego królestwa nie daleko od morza, stolicą arcybiſkupią Parlamentu i rządów kraiowych zalecony. *Wexford*, miaſto portowe, piękne i wielkie. *Karig Fergus* miaſto bogate i mocne, *Zondon derry*. *Dungal*, *Armach* Prymaſa Irlandzkiego katedrą ozdobiony, *Galloway*, *Limerick*, *Waterford* &c. W Irlandyi ſą 4 arcybiſkupſtwa, 19 Biſkupſt, 1600 parafii, 32 hrabſtwa, 141 Baronii, 226 zamków, 120 miaſt większych.

Które kraie od Hiſzpanii oderwane należą do Korony Angielſkiey?

Miaſto *Gibraltar* w Andaluzyi obronne, mocne, i z lądu nieprzyſtępne, z portem morſkim kilka zamkami uzbroionym. Wyſpa *Minórka* na morzu śrzodoziemnym obfituiąca we wſzyſtkie potrzeby i wygody życia, na którey M. S. *Port-Mahon*, miaſto bogate i handlowne z portem wygodnym i zamkiem mocnym. Minorkę i Gibraltar uſtąpiła Hiſzpania Anglii traktatem Utrechtſkim roku 1713.

Które kraie w Afryce ſą pod panowaniem korony Angielſkiey?

Oſady i dzierżawy Senegalſkie od Fran-

cyi

cyi Anglikom traktatem ostatnim Paryskim r. 1763 ustąpione. Dzierżawy te po nad brzegami *Senegali* wielki handlom przynoszą pożytek dla obfitości gummy, piasku złotego i wielości niewolników, na których przedtym Franzuzi teraz Anglicy towary Europeyskie zamieniaią. *Senegala* podlega wylewom, podobnym Nilowi pewnego czasu przypadaiąceym i wielką moc żywi krokodylow. Dawnieysze Angielskie zamki i kupieckie składy nad brzegami Afryki zachodniey są: *Capo-Corso*; w Gwinei: *Carlsfort*, *Komenda*, *Eniachan*, zamek *S. Iakuba*; przy uściu Gambii: *Insulma*, *Wimpa*, *Zakouda*; wyspa *S. Heleny* na 300 mil od lądu leżąca, powietrzem arcy-zdrowym zalecona iest stanowiskiem okrętów Angielskich z Indyi do Europy żegluiących.

Czy ma iakie kraie Anglia w Azyi?

Ma bardzo obszerne i bogate kompanii kupieckiey Indyiskiey do handlu pozwolone, na półwyspie morzem wschodnim i odnogą Bengalską oblane, a mianowicie kray znaczny, w którym znayduią się minerały Goldońskie długi na mil 100 Angielskich; tamże miasto *Madras* iest stolicą handlu i rządu kompanii Angielskiey, części królestwa Bengalskiego i Bokar prowincya leżące nad rzeką Gangesem handlowne, bogate

gate kompanii Indyiſkiey Angielſkiey znaczny dochód przynoſzące.

Jak ſą obſzerne kraie, które korona Angielſka ma w Ameryce?

Kraie Angielſkie w Ameryce iedne leżą na lądzie, drugie ſkładaią ſię z wyſp na morzu północnym Amerykańſkim.

Wſzyſtkie kraie Angielſkie na lądzie leżą w Ameryce północney i z południa na północ do uścia rzeki *S. Wawrzyńca* wyciągaią ſię na mil 500; położenia onych ten ieſt porządek: 1) Floryda. 2) Karolina. 3) Wirginia. 4) Maryland. 5) Penſylwania. 6) Nowy Jerſey, 7) Nowy York, 8) Nowa-Anglia, 9) Akadya albo Nowa Szkocya, 10) Kanada, 11) Część Luizyany:

Wyſpy Angielſkie leżące na morzu północnym Amerykańſkim ſą: 1) *Antykoſta* laſami zaroſła w odnodze S. Wawrzyńca 2) *Nowa ziemia* z M. S. *Placencyą*, obfituie w paſtwiſka i laſy, 3) *Kap Breton* albo *Wyſpa Królewſka* z M. S. *Luisburgiem*, którego twierdze Anglicy rozrzucili, 4) *Wyſpa S. Jana*, 5) *Jamaika* naybogatſza i nayludnieyſza ze wſzyſtkich wyſp Angielſkich obfituie w cukier, kakao, tabakę, bawełnę i wſzelakie zboża, ma drzewa zawſze liściem a pola zielonością okryte i dni nocom przez cały rok niemal równe. M. S. *Jaga de la Ve-*

Vega od Hiſzpanów zbudowane. a Hiſzpanom od Anglików z całą wyſpą r. 1655 odebrane, 6) *Bermudy*, ktòrych znaczniejſzych ieſt 5 od *Jana Bermuda* wynalezione i nazwane, 7) *Barbada*, 8) *Antygoa*, 9) *S. Kryſztof*, 10) *Barruda*, 11) *Montferrat*, 12) *Newis*, 13) *S. Wincenty*, 14) *S. Dominik*, 15) *Tabago*, 16) *Angwilla*, 17) *Grenada*, 18) *Grenadyny* &c.

Jaka ieſt żyzność, urodzaie, własności kraiu, przemyſł i handel króleſtwa Angielſkiego?

Powietrze ieſt grube, mgliſte, zimie długiey iednakże nie bardzo tęgiey podległe, dla mgły ciepłey z morza wyſtępuiącey: odmiana powietrza tak ieſt tam zwyczayna że częſto we 24 godzinach cztery roku pory, iedna po drugiey naſtępuią. Grzmot, błyſkawica, piorun tak innym kraiom zwyczayne, rzadko w Anglii widzieć i ſłyſzeć ſię daią. Wiatr zahcodni przez trzy części roku od Oceanu wieiący częſte deſzcze, chmury i powietrze napędza wilgotne; południowy zaś na wioſnę panuiący arcy ſzkodliwe w owocach, bydle i ludziach ſkutki ſprawuie, podczas porównania dnia z nocą tak ieſiennego iako wioſiennego ſrogi, wiatry ſtraſzliwe wzniecaią nawałności i burze. Anglia ieſt kraiem bardziey równym niż górzyſtym; gaie ſą rzadkie i tylko dla pię-

knośći, rozrywki i polowania zostawione; grunta wszędzie uprawne i zasiane zbożem, a odłogi i łąki wielkiemi okrywaią się trzodami owiec i bydła rogatego. Wszystkie zboża, owoce, szafran, pszczoły, ogrodowiny dobrze się tam nadaią; owce naywiększym są kraiu bogactwem, konie, syr, masło, skury, piwo w całey Europie wielki maią szacunek i odbyt. W żadnym Europy kraiu tak wiele i tak delikatney nie znayduie się zwierzyny: sarn, zaięcy, królików i wszelakiego leśnego ptastwa, iak w Anglii. Rolnictwo rozumne i doświadczeniem fizyki oświecone początek u Anglików wzięło i ostatniey nabyło doskonałości. Minery srebrne, cynowe, ołowiane, węglów ziemnych zbogacaią kray i wspieraią handel, który dla wielkości zysków, wielości kraiow, do których Angielskie kupieckie zapadaią okręty, rozmaitości towarów tak z samey Anglii, iako Angielskich Amerykańskich i Azyatyckich osad, wychodzących, dla potęgi morskiey wszystkich narodów siły na morzu przewyższaiącey, Anglią naybogatszym w Europie czyni królestwem. Manufaktury Angielskie i rzemiosła wszystkie dowcip, przemysł i niespracowaną narodu pilność pokazuią, ale mierny maią odbyt dla wysokiey ceny, którą sprawuią

po-

podatki, na przemyśli rzeczy do wyżywienia i mieszkania potrzebne, nałożone. Anglia niedostatek wina nadgradza dobrym piwem i iabłecznikiem; wody mineralne na wielu mieyscach ma ludzkiemu pomocne zdrowiu; od wielu wieków od wilków uwolniona nie cierpi szkody w trzodach.

Jaki iest charakter Anglików, Szkotów i Irlandczyków?

Anglicy, Szkotowie i Irlandczykowie pod jednemi żyiąc prawami i rządem, iednym mówiąc ięzykiem, iedne maiąc oyczyznę powinniby się wzaiemnie kochać; nienawidzą się iednak, iakby byli obcemi i sobie zawisnemi narodami charakter pierwiastkowy każdemu narodowi właściwy tę sprawuie nienawiść. O dobrych i złych tak przyrodzonych iako nabytych skłonnościach trzech narodów, można mówić: że Anglicy są obdarzeni gruntownym i przenikaiącym rozumem, bystrym poięciem; szczerzy i otwarci, przemyślni, mężni, sprawni i nie zwyciężeni na morzu, odważni na ziemi bez chluby wspaniali, w posiedzeniu milczą, o rządzie gruntownie piszą, politykę do gruntu przenikaią. Szkotowie są wierni, grzeczni, przyiemni, przyiacielscy, w posiedzeniu mili i zabawni, ale im Anglicy nieprzyznawaią tych przymiotów; we-

dług

dług nich: Szkot z przyrodzenia nic niema zacnego, i dla podłości umysłu rodzi się raczey do iarzma, niż do rządów steru. Irlandczycy są dowcipni, ludzcy i wspaniali. Te są trzech narodów zaszczyty, następuią wady: Anglik iest ponury, melancholik, w pomyślności hardy i zuchwały, w przeciwności niecierpliwy, do zemsty i okrucieństwa skłonny. wiele o sobie rozumie, naród swóy nad wszystkie inne przenosi, zawsze głowę ma uwagami zaprzątnioną politycznemi; Angielskie iednak damy rzadkim przykładem nie mieszaią się do rządu, pilnuią gospodarstwa, ćwiczą się w naukach; troskliwe o swoie pięknośc i wdzięki, któremi wszystkich Europeyskich narodów celuią urodę, chętnie z cudzoziemcami obcuią, i onym grzecznemi się stawią. Anglik kocha oyczyznę i wolność narodową aż do nadmiaru, ta zbyteczna miłość praw narodowych ustawiczną go trapi boiaźnią, aby wolność praw a obywatele wolności nieutracili; tą ogarniony zapomina na domowe potrzeby i sprawy, a iedynie myśląc o ocaleniu wolności narodowey podaie w niebespieczeństwo wolność osobistą . przez śmialei niebaczne mowy, pisma, postępki. Irandczyk pełen iest próżności, a Szkot dumy. Jedna wada wszystkie te trzy narody do

sie-

śiebie zbliża, to ieśt pijaństwo, którym iednak Irlandczyk Szkota, a Szkot przenośi Anglika, wszyscy zaś trzey swych sąśiadow.

Które kraie należą do korony Węgierskiey?

1) Węgry gòrne i dolne, 2) Sklawonia lub ziemia Słowieńska, 3) Kroacya Węgierska, 4) Dalmacya Węgierska, 5) Transylwania albo ziemia Siedmiogrodzka.

Iakie są granice, obszerność i podział Węgier?

Węgry w dawney Pannonii i Dacyi granicach zamknione na wschod graniczą z Styryą, Austryą i Morawią; na południe z Sklawonią i Serwią; na zachód z Siedmiogrodem i Wołochami; na północ z Sląskiem i Polską. Długość naywiększa z wschodu na zachòd ieśt mil 120, szerokość z pòłnocy na południe mil 80, dzielą śię na Węgry dolne i górne. Węgry gòrne leżą na północ i wschód Dunaiu; Węgry dolne leżą na zachòd teyże samey rzeki. Węgry tak dolne iak górne zamykaią 53 Hrabstwa, 2 Kumanie i Bannat Temeswarski, które dla łatwieyszego rządu politycznego podzielone są na 4 cyrkuły, 1) Przeddunayski, 2) Zadunayski, 3) Przedtyszański. 4) Zatyszański.

Cyrkuł Przeddunayski od Dunaiu do gó-

ry Karpatu wyciągniony zamyka hrabstw 15: Presburskie, Nitrańskie, Tręczyńskie&c. Kumanią mnieyszą od rodowitych Hunnów mieszkaną. W tym cyrkule miasta są: *Presburg po łaci.* Posonium, *po Węgier.* Posany nad Dunaiem M. S. królestwa zamkiem obroniony, *Tyrnawa* kapitułą Strygońską i akademią sławną, *Tręczyn* nad wodą *Turocza*, *Kremnica* ztąd czerwone złote Kremnickie, *Nowygrad*, *Pest* nad Dun: *Budzyn* (Buda, Offen) dawna stolica królestwa, *Tekely*, gniazdo domu tegoż nazwiska, *Wyszograd* nad Dun: *Kołocza*, *Pandur*, ztąd nazwisko Pandurów, ktorzy w miastach im naznaczonych, po gòrach i lasach przyległych mieszkaią. Do tego cyrkułu należy wyspa *Schutt* przy zbiegu Dunaiu, Wagi i Raay 20 mil długa z 3 miast: *Szerdabely*, *Waika*, *Samaria*.

Cyrkuł Zadunayski z 13 składa się hrabstw, w których miasta: *Edenburg* Sopronium ziazdem stanow dolnych Węgrów zaszczycony, *Raab* Jaurinum, *Kommora*, *Gran* Strigonium, *Parkan*, *Mohacz* klęską Węgrow i śmiercią Ludwika II. r. 1525 pamiętny, *Pets* abo 5 *Kościołow*, *S. Gottard* Turecką klęską r. 1664 sławny, *Wesprym*, *Palota*, *Papa* &c,

Cyrkuł Przedtyszański przed rzeką Tyszą *Tibiscus*, ma 11 hrabstw i wielką Kumanią, w nich miasta są: *Lewocza* i *Kesmark* w hra-

hrabstwie Spiskim, od którego 13 miasteczek Polakom zastawionych r. 1412. *Preszów* nad Tarysżą, *Zemplin*, *Tokay* naywybornieyszym winem sławny, *Koszyce*-Cassovia miasto wolne, &c. W tym cyrkule leżą 1) Kraina Jaszerska - Jazygum regio osadzona niedobitkami Jadzwingów z Polski około r. 1282 rugowanych. M. S. *Jaszberin*, &c, Kumania wielka, w niey miasta: *Madarasz*, *Kartzag-Wiszada* &c.

Cyrkuł Zatyszański od Karpatu do Dunaiu miedzy rzeką Tyszą i górami Siedmiogrodzkiemi położony zamyka hrabstw 15, á w nich są miasta: *Mongacz*, *Rona* żupami solnemi, á *Kapnik* szybami złotemi sławne. *Zatmar*, *Erdoda*, *Bator*, zkąd zacna wyszła Batorych familia, *Debreczyn*, Wielki *Waradyn* nad Drawą mocnemi otoczony twierdzami, *Temeswar* M. S. Banatu Temeswarskiego, *Lippa* nad Maroczą, *Pancowa* nad Dunaiem, *Bekieszyn*, *Bihar*, nowy *Arad* &c.

Jakie są położenie, obszerność i podział Sklawonii?

Sklawonia od Sarmatów Słowaków nazwana, leży między rzekami Sawą, Drawą i Dunaiem, długa iest z zachodu na wschód aż do *Belgradu* mil 90, szeroka od Drawy do Sawy mil około 20, dzieli się na górną i dolną. Gòrna styka się z Styryą, i nazywa

się *Rascyą* mieszkana od Rascyanów; dzieli się na 4 hrabstwa; á dolna abo zachodnia właściwa Sklawonia opieraiąca się o Dunay na 3, i iest mieszkana od Serbów, Kroatów, Włochów, Niemców, i Węgrów.

M. S. Sklawonii górney *Warasdyn* z mocnym zamkiem nad Drawą; *Zagrab* nad Sawą; *Kralowa Wielika*, *Jwanice*, *Chasma* &c.

W Sklawoni dolney *Peterwaradyn* nad Dunaiem forteca obronna; *Essek* nad Drawą także obronny, *Zemlin* zamek mocny naprzeciwko Belgradu, *Szreim* abo Sirmich *Sirmium* oyczyna Cesarzów *Probusa*, Aureliana, Konstantego II, Gracyana, i śmiercią Marka Aureliusza roku 180. pamiętny, *Gradyska*, *Mitrowica*, i *Karłowicz* miasteczko sławne pokoiem tam zawartym między Chrześcianmi i Turkami roku 1699.

Jakie są granice, obszerność i miasta Kroacyi Węgierskiey?

Kroacya Węgierska abo Austryacka graniczy na północ rzeką Sawą z ziemią Słowieńską: na zachód z Karniolą; na południe z Dalmacyą; na wschód z Kroacyą Turecką; długość iey z południa na północ iest mil 26, szerokość z zachodu na wschód mil 20. Miasta znacznieysze są: *Karlstadt* M. S. i mocne iest przedmurzem Chrześciściańskim od Turków. *Sissek* nad Kulpą;

Pe-

Petryna, *Chrastowica*, *Kostanica*, *Zrin*, są miasta obronne i twierdzami Kroackiemi osadzone, *Dubica* i *Grozdanka* nad Unną.

Gdzie Dalmacya Węgierska leży i iakie ma miasta?

Dalmacya Węgierska część mała dawnego Królestwa Dalmackiego od Węgrów, Turków, Wenetów, Raguzanów rozerwanego leży miedzy Karniolą Istryą, Kroacyą Węgierską i Turecką, Dalmacyą Wenecką i odnogą Adryacką. Miasta 5 powiatów stołeczne są: *Zenga*, *Modruza*, *Ostrowica*, *Korlawa*, *Zwonigrod*. Inne miasta: *Bukaryza*, *Karlopaga* &c.

Gdzie leży i iakie ma granice ziemia Siedmiogrodzka?

Ziemia Siedmiogrodzka leży miedzy Polską, którą ma na północ; miedzy Mołdawą, którą ma na wschód; Wołochami z któremi się styka na wschód i południe; Węgrami, z któremi graniczy na południe i zachód. Długość iey z północy na południe wyciąga się na mil 65, szerokość na mil 45. *Transylwania* iest mieszkana od trzech narodów, Sasów, Węgrów i Hunnów *Sikulami* nazwanych; obfituie w zboże i wino, ma w górach swych minery złote, srebrne, ołowiane, miedziane, merkuryusz i ałun. *Hermanstadt* (po Węgiersku *Szebeny*)

miasto Saskie stołeczne Xięstwa, wielkie, piękne i obronne. Inne miasta są: *Kronstadt* abo *Brassow*, *Weissenbourg-Alba Julia*, *Klausenburg* abo *Koloswor*-Claudiopolis, *Karlsburg*-Alba Carolina. *Huniada*, *Posteny*. &c.

Jakie iest Węgier położenie, powietra własność, żyzność?

Ta część Węgier, która na pòłnoc zachodzi, chociaż zimna i mniey urodzayna, czystym iednak i zdrowym szczyci się powietrzem; część ku południowi pomknięta żyżna, w ròwninach położona częstey podlega zarazie od Turkòw przychodzącey. Częste gorączki i frebry nie tak upały, iako obywatelów przynosi niewstrzemięzliwość. W powszechności Węgry obfituią w rożnego rodzaiu zboża, w tabakę, w wyborne wina, w pastwiska, bydło, konie, woły, owce, osły, muły &c, w delikatne ogrodowe leguminy, w owoce &c. gòry Węgierskie z bogatych składaią się szyb złotych, srebrnych, miedzianych, żelaznych, ołowianych, merkuryuszowych, cynobrowych, spisglasowych, siarczanych, kuperwasowych, solnych, magnesowych, alabastrowych i marmurowych; rzeki Węgierskie tak obficie pędzą drobne miedziane cząstki, że żelazo do nich wrzucone w miedź zdaie się obracać; lasy i góry dzikiego ptastwa

ſtwa i zwierza ròżne żywią rodzaie: kuropatwy, iarząbki, bażanty, ielenie, ſarny, niedzwiedzie, ryſie, kuny &c.

Jakie ſą przymioty i charakter narodu Węgierſkiego

Obywatele Węgierſcy z ròżnych narodòw złożeni na Węgròw, to ieſt dawnych Scytòw; Słowakòw to ieſt Czechòw, Kroatów, Serbów, Raſcyanòw, Ruſaków, Winadòw; Niemców iako to Auſtryaków, Bawarczykòw, Saſòw, Szwabów, Wołochòw podzieleni, nie tylko ięzyków, ale przymiotów, zwyczaiòw, charakteru i ſkłonności przyrodzonych inſzością od ſiebie ſię rożnią. Obcowanie uſtawiczne, prawa też ſame, edukacya razem brana, pokrewieńſtwa częſte rożnicę tę coraz bardziey tępią, i z ſzczegulnych każdego narodu obyczaiów powſzechne wſzyſtkim czynią. Aże naród Węgierſki inne narody wraz z ſobą mieſzkaiące liczbą przewyżſza, zwyczaie onego i ſkłonności na cały kray ſię rozciągnęły. Są tedy Węgrzy poſtanowienia ciała krwiſto-choleryczne go, zkąd umyſł wypływa żwawy, ogniſty, do gniewu, zapalczywości, dzieł odważnych, a częſtokroć zuchwałych bardziey niż do nauk i kunſztów ſkłonny. Zywość przyrodzoną edukacya hamuie i do łagodności nakłania. Cnoty i

wady Węgrom zwyczayne ſą: hardość, umyſłu wynioſłość, męſtwo, odwaga, czci zbyteczna żądza, wetołość i inne własności narodowi woiennemu przyrodzone. Jazda Węgierſka z pułków ſkłada ſię Huſſarſkich do puſtoſzenia kraiu nieprzyiacielſkiego i podiazdów arcy-ſpoſobna. Piechota abo hayducy zaſzczytem męſtwa dzielą ſię z Niemcami.

ROZDZIAŁ VIII.

O Króleſtwach Szwedzkim, Duńſkim, Pruſkim.

Które kraie należą do korony Szwedzkiey?

1) Szwecya właściwa, 2) Gothia, 3) Finlandya, 4) Laponia Szwedzka, 5) Wyſpy do Szwecyi należące, 6) Dzierżawy Niemieckie.

Jakie ſą granice obſzerność i podział Szwecyi?

Szwecyi granice ſą: Laponia Duńſka na północ; Moſkwa, odnoga Botnicka i morze Baltyckie na wſchód; toż morze Baltyckie na południe; Dania i Norwegia na zachód. Długość Szwecyi z północy na południe wynoſi mil 300, z zachodu na wſchód mil 200. Szwecya właściwa dzieli

ſię

ſię na 2 części. na Szwecyą i Nortlandyą; Szwecyi prowincye ſą 1) Uplandya, w niey miaſto ſtołeczne całego kraiu, i Szwedzkiego rządu *Sztokolm*-Holmia, założony r. 1252 nad morzem Baltyckim przy iezierze Meler. *Upſal* ſtolicą arcybiſkupią, akademią, grobem królów ozdobiony; *Drottingholm* pałac królewſki na wyſpie *Lofon* od Katarzyny Jagiellonki założony; *Nortelga*, *Lindhom* urodzeniem Guſtawa I. ſławny, *Wira* fabryka oręża ręcznego &c: 2) Sudermania, w niey M. S. *Nikopinga* nad morzem z portem, zamkiem i warztatem okrętów; *Strengnes* przy Melerze; Karol IX r. 1611. zmarły z całą familią tu pogrzebiony &c, 3) Nerycya, w niey M. S. *Orebra* nad iez: Hilmer fabryką ſtrzelby ſławna; *Axberg* przy górze w kuperwas, ſiarkę i kredę czerwoną żyzny. 4) Weſtmania, którey M. S. *Weſteras*, w tym mieście r. 1544 Szwedzi koronę dziedzicznym prawem oddali familii *Wazów*; *Lindesberg* ſzybami żelaznemi i wodami zdrowemi wſławiony, *Hellefors* przy którym minery ſrębne znayduią ſię. 5) Dalekarelia mniey w zboże żyzna, ale w kruſzce, zwierzynę, rybę, bydło obfita: M. S. *Hedemora*; naywięcey tu prochu ruśnicznego robią, *Fahlun* abo *Gamala-Kupferberg* w całey Szwecyi miaſto naywiękſze, o którym

mò-

mówią: *Sveciam neſcit qui Fahlun neſcit*; *Idra Sarna*, *Noor*, *Aweſtadt*, *Sather* &c.

Norlandyi prowincye ſą: 1) Geſtrycya, którey M. S. *Gewal* nad Geſlą w łoſoſie obfitą; *Folker* &c.: 2) Helſingia M. S. *Hudwigſwald* z portem głębokim; 3) Medelpadia M. S. *Sundſwald* wełnianemi krosnami ſławny, 4) Jemptelandya M. S. *Froſon* handlem naczynia żelaznego ſławny 5) Heriedalia, wyſokiemi górami od Norwegii zatoczona; 6) Angermania przy wybrzeżu leży Botnickim M. S. *Herneſand* na wyſpie, *Ulſon* w żelazo, à *Tazia* w miedź obfita &c: 7) Botnia M. S. *Uhma* od Guſtawa Adolfa zbudowana; *Torno* handel prowadzi wielki z Moſkalami, Lapończykami &c.

Gotya dzieli ſię na 3 prowincye, 1) Oſtrogotlandyą w którey zamyka ſię Smalandya M. S. *Linkopinga* kościołem katedr: z cioſanego kamienia ozdobiona; *Norkiopinga* ludna płòtnem i wełnianemi warſztatami ſłynie; *Wadſten* niegdyś relikwiami S. Brygitty ſławny; w roku 1747 zbudowany tu ieſt klaſztòr za ſtaraniem królowy wdowy dla ſzlachetney krwi panien; *Medewi*-Villa medicorum wodami kruſzcowemi S. Brygitty do tych czas zwanemi ſławne &c: *Kalmar* M. S. Smalandyi z portem morſkim ziednoczeniem Szwecyi, Danii i Nor-

we-

wegii r. 1397 od Margorzaty Królowy dokonanym pamiętny; *Wester-Wick* z dobrym portem &c. 2) Sudergotlandyą, w ktòrey zamykaią ſię Blekinga, Skania od Danii Szwedom r. 1658 uſtąpiona, i Hallandya. Miaſta Blekingi ſą: *Karlſkrona* z portem morſkim; Rada admiralſka z Sztokolmu tu ieſt r. 1680 przenieſiona; *Karlshafen* także z portem; *Rottenby* &c: Skanii M. S. *Lunden* akademią, biſkupſtem, biblioteką ozdobione, *Landskrona* przy Zuncie trzema zamkami uzbroiona; *Kryſtianſtadt* nad Helgą; *Huena* abo *Ween* wyſpa wyſoka, 4 mile na około maiąca ſławna ſtrażnicą gwiazdarſką od Tychona Brahe zbudowaną r. 1580 *Uranienburg* nazwaną; ktòra po śmierci Tychona w Pradze r. 1601 zmarłego na ſtaynie folwarczne była obròcona &c: Hallandyi wyſpy mil 40 długiey M.S. *Halmſtadt* z twierdz obnażony. 3) Weſtrogotlandya zamyka prowincye: Weſtro abo zachodnią Gotyą właściwą z M. S. *Gottenburg* w którym kompania Indyiſka oſiadła; Wermelandyą w którey miaſta; *Karlſtadt* handlowny; *Filipſtadt*, *Kryſtinehæm* od Kryſtyny królowy r. 1642 zbudowany; Dalią w niey miaſta: *Dalenborg* &c; Bahus od Norwegii oderwany z miaſtami; *Bahus*, *Kongell* &c.

Finlandya dzieli ſię na 7 prowincyi, 1)

Na

Na Finlandyą właściwą, którey M. S. *Abo* pokoiem miedzy Moſkwą i Szwecyą r. 1743 á *Nyſtadt* r. 1721 zawartym ſławne; 2) Na Kajanią, w niey miaſta: *Kajana*, ktòrey zamek Moſkale r. 1716 zburzyli; *Jakobſtadt* od Moſkalòw ſpalony, &c: 3) Na Tawaſtlandyą w niey *Tawaſthus* abo *Kronenberg*; *Pejenda* iezioro 36 mil długie, 4) Na Nylandyą, w ktòrey miaſta: *Helſingfors* mocny z portem wygodnym; *Degerby* nowa pograniczna forteca z portem: 5) Na Karelią za rzeką Kymeną leżącą, ktòra żadnego niema znacznego miaſta; Karelia na zachòd i pòłnoc położona od rzeki Kymeny *Kymmenegard* nazwana Moſkwie ieſt r. 1743 uſtąpiona, á r. 1721 Karelia wſchodnia; w nich miaſta Moſkiewſkie: *Fryderksham* z portem; *Wilmanſtrand*, *Wiburg* twierdzami i portem ſłynie; *Petrowka* &c: 6) Na Sawolaxyą z M. S. *Nyslot*, 7) Na Kexholmią pòłnocną z M. S. *Leżą*; południowa przy Ladodze leżąca należy do Moſkalów z M. S. *Kexholm*.

Laponia Szwedzka ledwie kilka ma ludnych miaſteczek; kray cały zimny, zwierza drąpieżnego pełny, śniegiem i lodami zawalony dzieli ſię na 7 Marchyi, ktòre ſię nazywaią od rzek. Lapończykowie mieſzkaią w chałupach małych, drewnianych, ſkòrami pokrytych, ktòre z iednego na drugie

miey-

mieyſce przeprowadzać mogą. Zadne tam owocowe drzewa dla zimnego powietrza utrzymać ſię nie mogą.

Które wyſpy należą do Szwecyi?

Trzy znacznieyſze 1) *Alandya* leży na morzu Baltyckim miedzy Szwecyą właściwą i Finlandyą, ieden zamek *Kaſtelhom* wyſpy tey ieſt ozdobą, 2) Wyſpy *Gatlandya* i *Oelandya* leżą przy Oſtrogotlandyi. *Wisby* M. S. *Gotlandyi* ieſt bogate i handlowne; 3) *Oelandya* długa á wąſka, przeſmykiem Kalmarſkim od lądu oddzielona żyżnemi ſzczyci ſię gruntami. M. S. *Borcholm*; *Ottenby* miaſteczko z mocnym zamkiem.

Jakie ſą dzierżawy Szwedzkie w Niemczech?

Z obſzernych dzierżaw które koróna Szwedzka w państwie trzymała Niemieckim, zoſtały ſię iey: 1) Miaſto *Wiſmar* z portem wygodnym w Xięſtwie Meklenburskim, 2) Wyſpa Rugen nad brzegami Pomeranii z M. S. *Bergen* w pośrzodku wyſpy położonym, 3) Część Pomeranii bliżſzey rzeką Pennąod Pomeranii Brandeburſkiey oddzielona, dwa zamyka powiaty Bartſki i Gutzkowſki: M. S. Pomeranii Szwedzkiey *Stralſund* mocne i portowe, *Grypſwalda* nad małą odnogą morſką, *Gutzków*, *Wolgaſt*, *Barth*, *Damgarten* &c. Odpadły od Szwecyi Xięſtwa Bipontyńſkie, Bremeńſkie, Ferdeń-

ſkie,

ſkie, Inflantſkie, i Pomerania bliżſza oprócz dwuch powiatów.

Jakie ſą własności powietrza, obfitość, handel Króleſtwa Szwedzkiego?

Powietrze oſtre czyni zimę tęgą do dziewięciu mieſięcy poſpolicie przedłużoną, po którey naſtępuią upały wielkie słońcem długo na horyzoncie świecącym wzniecone: góry, laſy, ieziora częſte, bagna wielkie, większą połowę obſzernego tego zabieraią króleſtwa. Grunta piaſzczyſte i nieurodzayne dla niedoſtatku ludzi odłogiem leżą i obywatelów kraiowym nie mogą wyżywić zbożem. Bydło rogate ieſt daleko w Szwecyi mnieyſze, niż w innych Europy częściach południa bliżſzych; gęſte i wielkie laſy żywią wiele niedźwiedzi, wilków, ryſiów, kun, łoſiów i inne źwierząt rodzaie. Rafinet zwierzę wygodne, wielkie Laponii czyni pożytki. Z gór kruſzcowych Szwedzkich wychodzą naylepſze w Europie żelazo, przednia miedź, magnes &c.

Jakie ſą przyrodzone narodu Szwedzkiego własności i charakter?

Własności powietrza zimnego ale zdrowego daią Szwedom poſtanowienie ciała mocne, rozum zaś czynią mniey byſtrym i przenikaiącym; zkąd Szwedzi zawſze chętniey i pomyślniey przykładaią ſię do kunsztu

ſztu rycerſkiego, niż do nauk, między któremi naukami prawną, lekarſką, handlemi kupiectwem bardziey ſię brzydzi ſzlachta, niż w każdym innym kraiu. Męſtwa i odwagi Szwedzkiey doświadczyły ſąſiedzkie narody: Niemcy, Polacy, Duńczykowie, i Moſkale. Młódź ſzlachecka po zakończonych naukach uczy ſię polityki, rządów i nabywa wiadomości w ſprawach publicznych przy poſłach Szwedzkich u dworów cudzoziemſkich i przy różnych radach i trybunałach kraiowych, á naybarziey w kancellaryi koronney ſprawuiąc urząd piſarków, regentów, ſekretarzów &c. Szwedzi w młodym wieku cudzoziemſkie zwiedzaiąc państwa nabywaią obyczayności, grzeczności i w ſprawach politycznych doświadczenia.

Które kraie ſkładaią króleſtwo Duńſkie i do onego należą?

Kraie ſkładaiące króleſtwo Duńſkie iedne na lądzie, drugie leżą na morzu, w Europie i za Europą. Kraie leżące na lądzie ſą: 1) Jutlandya-*Cherſoneſus Cimbrica* północna, 2) Jutlandya południowa abo Xięſtwo Sleświckie. Kraie leżące na morzu ſą wyſpy: 1) Selandya, 2) Fionia, 3) Wyſpy mnieyſze. Kraie leżące w Europie za Danią ſą: 1) Norwe-

wegia z wyſpami po nad brzegami iey położonemi, 2) Wyſpy północne, 3) Państwa Niemieckie. Kraie za Europą leżące ſą: oſady Duńſkie w Afryce, Azyi i Ameryce.

Jakie ſą granice Danii?

Dania na południe ſtyka ſię z Niemcami, z innych ſtron ieſt dwiema oblana morzami: Niemieckim i Baltyckim, które z ſobą ſię łączą trzema morſkiemi przeſmykami: *Beltem małym - fretum Balticum minus* miedzy Fionią i Jutlandyą na 4 mile ſzeroko płynącym; *Beltem wielkim* na 8 mil ſzerokim - *fretum Balticum majus* miedzy Fionią i Selandyą biegącym; *Zuntem - fretum Oreſundicum* miedzy Selandyą i Skanią na pół mili ſzerokim, przez który wſzyſtkie przechodzą okręty.

Które znacznieyſze ſą miaſta w Jutlandyi?

Albourg, *Wibourg*, *Arrhus*, *Rypen* ſą miaſta biſkupie w północney *Jutlandyi*; *Sleswick* M.S. Xięſtwa Sleświckiego. Inne miaſta ſą: *Gottrop*, *Huſum*, *Flesbourg*, *Tondern*, *Appenrada*, *Frederikſtadt* od Ormianów zbudowany, *Tonninga* &c. Xięſtwo Sleświckie od r. 1720 całe należy do korony Duńſkiey.

Jakie miaſta znayduią ſię na wyſpach Selandyi i Fionii;

Koppenhaga - Hafnia M. S. Selandyi i

krò.

króleſtwa Duńſkiego z wygodnym, obſzernym i beſpiecznym portem na dwuch wyſpach Selandyi i Amaku moſtem zwodzonym z ſobą złączonemi położona. Pałace królewſkie: *Chryſtianburg* od *Kryſtyana* VI Króla r. 1740 dokończony; *Roſenbourg* z ogrodem roſkoſznym każdemu do przechadzki wolnym; *Charlotenbourg*, zbroiownia *Bremmerholm* nazwana, biblioteka królewſka, giełda kupiecka, domy i ſkłady towarzyſtw kupieckich Indyi wſchodniey i zachodniey, ſzkoła żołnierſka, akademia i inne gmachy przepyſzne ſą przednią ozdobą tego bogatego i handlownego miaſta.

Pałace królewſkie za *Koppenhagą* leżą: *Fryderiksbourg* o mil 8 od *Koppenhagi*; *Friedensbourg* o mil 10, *Jaegersbourg*, *Sorgenfrey*, *Friderikstbal* o mil 2, *Sophienburg*, *Friderikſberg* &c.

Inne miaſta Selandyi: *Rothschild* przymierzem pokoiu miedzy Duńczykami i Szwedami r. 1658 zawartym ſławny; *Kronenbourg* zamek, *Glaſeneur* lub *Helſinor* piękne miaſto nad Zuntem: ſą to dwa mieyſca, gdzie okręty wſzyſtkich narodòw przez Zunt przechodzące płacą cło królowi Duńſkiemu.

Miaſta wyſpy Fionii: *Odenſa*, *Nibourg*, *Swinborg*, *Aßens*, *Ozenberg* *Faaburg*, z portem. &c.

Jak ſię nazywaią wyſpy mnieyſze Duńſkie?

Wyſp

Wyſp mnieyſzych Duńſkich liczą kraiopiſarze 12: *Amack*, *Langelandya*, *Lalandya*, *Falſter*, *Guldebourg*, *Moena*-Virginea Danica, *Aaron*, *Bornholm*, *Samſon*, *Anhut*, *Leſſowa*, *Soltholm*. &c:

Jakie ſą Norwegii położenie, granice, obſzerność i miaſta?

Norwegia od r. 1387 do Danii przyłączona, zimna, laſami zaroſła i nieurodzayna w dłuż Szwecyi, którą ma na południe i wſchód położona, z Laponią Moſkiewſką ſtykaiąca ſię, oceanem północnym i morzem oblana, długa mil 360, ſzeroka 60, a w niektòrych mieyſcach tylko 2, dzieli ſię na 4 wielkorządztwa, które ſą: 1) *Aggerhus*, ktòrego M. S. *Anslo*, teraz *Chriſtiania*, *Fryderycks-Halla* śmiercią roku 1718 *Karola* XII króla Szwedzkiego ſławna, 2) *Berghen* z M. S. tegoż imienia, 3) *Drontheim*, 4) *Warhhus* zamyka Laponią Duńſką kray gòrzyſty i cale nieurodzayny, dla tego nie ludny. Maiątkiem obywatelòw ſą rafinety, pożywieniem zaś mleko, ſer, ryba i zwierzyna. *Kap pòłnócny* i *Kap Kyn* ſą dwie góry Europeyſkie w morze wbiegłe naydaley pomknione ku pòłnocy. Od *Kapu* północnego (Nord Cap) naywiękſza Europy bierze ſię długość do *Kapu Matapan* w Morei, abo dawnym Peloponezie.

Ja-

Które wyspy po nad brzegami leżą Norwegii?

Wyspy małe nad brzegami Norwegii pòłnocney leżące są: *Maggeroya*, ktòrą kończy *Kap* północny, *Surroya*, *Samiana*, &c: za cyrkułem polarnym położone. Miedzy małą wyspą *Werą* i brzegiem południowym wyspy *Loffereny* sławny znayduie się zakręt lub wir morski od rodakòw *Mal-strom*, od starożytności *umbilicus maris* nazwany, który przez 6 godzin gwałtownie połykaiąc okoliczne wody i wszystko co mu się tylko nawinie, przez drugie 6 ztąż gwałtownością pochłonione wody i zgruchotane by naywiększe wyrzuca okręty.

Jak się nazywaią wyspy północne na oceanie leżące?

1) *Islandya* wyspa zimna, nieurodzayna brzozy tylko i iałowiec rodząca, gòrzysta, mieszkana iest od ludzi małych, wielkich próżniakòw, upartych i cale dla niedostatku wychowania głupich. Miasta Iślandyi są: *Skalholt* stołeczne, *Ballenstadt* zamek gdzie mieszka wielkorządzca, *Holum Hofs-os*&c, *Hekla* gòra śniegiem i lodem zawsze okryta płomienie wyrzuca. *Krafla* druga góra ognista.

2) Wyspy *Ferro-Glessariæ* miedzy Iślandyą i wyspami Schotlantskiemi należą do korony Duńskiey; liczą ich wszystkich 25 á

osiadłych 17: *Stroma*, *Sudera*, *Borda*, &c.

3) *Gronlandya* ledwie co poznana, od Duńczyków przywłaszczona styka się na wschód z Tartaryą, na zachód z Ameryką, na pòłnoc z nieznaiomemi kraiami abo też morzem; żadnych niema miast, lecz tylko niektòre porty co ie nawiedzaią Duńczykowie, Hollendrowie, Anglicy &c. Obfituie w bydło, konie, zaiące, rafinety, wilki, lisy, niedźwiedzie białe, bobry, kuny &c. Gronlandczykowie karmią się mięsem i rybami surowemi nadgniłemi i dla tego tak śmierdzą, że cudzoziemcom znieść ich nie podobna. Piią tłustość wielorybią; wino im iest nieznośne i przeciwne; wielkie z postaci i ciała kształtu maią podobieństwo do Lapończyków, żyią bez wiary, prawa i rządu; z przyrodzenia smutni, w posiedzeniu iednak żartobliwi i weseli; zazdrość, kradzież, piiaństwo, zdrady, podeyścia i namiętności od wiary zakazane, a rozum ludzki hańbiące w tym narodzie nie są znaiome.

Ktòre kraie Niemieckie należą do korony Duńskiey?

1) Hrabstwo Oldenburskie z M. S. *Oldenburgiem* nad Huntą, 2) Hrabstwo Delmenhorstańskie z M.S. tegoż imienia; oba w cyrkule Westfalskim. 3) Trzy dzierżawy w Xięstwie Holsztyńskim: Rendsburgska, Hon-

row

rowska i Wilster-Marchia, w ktòrych miasta *Itzehoe*, *Wilster*, *Draga*, *Rendsburg*, *Honrow* &c.
W Dytmarsii miasta *Meldorf*, *Brunsbuttel* nad Elbą, *Bockenbourg* &c.
W Stormarii-*Steinbourg* nad Elbą, *Glückstadt*-Tychopolis miasto obronne, w ktòrym wielkorządzca Duński mieszka &c: do Stormarii należą dwie części hrabstwa Pinnenbergskiego, w którym miasta są: *Pinnenberg*, *Altona* lub *Altena* na strzelenie działa od *Hamburga*, handlowna i ludna, *Wedel* &c.
W Wagryi: *Segeberg* M. S. dzierżawy Duńskiey; *Ratzów*, *Lutkenborg* &c. Inne wszystkie dzierżawy i miasta w Xięstwie Holsztyńskim, Dytmaryi, Stormarii i Wagryi należą do Xcia Holsztyńskiego następcy tronu Rossyiskiego,

Jakie osady ma Dania w innych trzech częściach świata?

W Afryce na brzegu Gwineyskim Dania trzyma zamki: *Chrystyansbourg* i *Fryderyksbourg*.

W Azyi na brzegu Koromandelskim miasto *Trankwebar* r. 1630 od Duńczyków założone i mocnym zamkiem zasłonione, ludne, handlowne z wolnym dla Katolików i wszystkich Chrześcian, Turków, Indyanòw obrządkòw wiary sprawowaniem. W tym mieście od Duńczykòw założona

iest drukarnia pierwsza i iedna w Indyach; osadzeni Missionarze Auszpurskiego wyznania dla nawracania Pogan, nakładem królów Duńskich.

W Ameryce miedzy wyspami Karaybańskiemi dwie wyspy: *S. Tomasza* obfituiąca w cukier i indych; *S Krzyża* wyspa równie długa iak szeroka mil 9 u Francuzów r. 1735 kupiona, żyżna, i zamkiem od Duńczyków zbudowanym ubespieczona.

Jakie są urodzaie. żyżność, handel Królestwa Duńskiego?

W kraiach królestwa Duńskiego powietrze iest zimne; ale zdrowe? szkorbut tak Duńczykom zwyczayny barziey sprawuie używanie mięsa solonego, niż powietrze szkodliwe. Tak wielkie iak mnieysze wyspy urodzayne maią grunta, i obfite wydaią żniwa. Konie Duńskie u całey Europy są w szacunku. Woły, wieprze, owce w wielkiey wychodzą liczbie do Niemiec i Holandyi. Manufaktury potrzebne dla wygody kraiu założone; galony, hafty złote i srebrne, kleynoty &c. zakazane, na handlu, rolnictwie, á podóbno naywięcey na rybach zyskane, zatrzymuią w kraiu pieniądze. W górach Norwegskich znayduią się minery srebrne, miedziane i żelazne; naywiększą iednak intratę przynoszą temu królestwu

ma-

maſzty i drzewa do budowania domòw i okrętów zdatne.

Jakiego ſą Duńczykowie przyrodzenia, i charakteru?

Duńczykowie ſą wroſtu pięknego, dowcipni, mocni, odważni, do nauczenia ſię ięzyków cudzoziemſkich, kunſztów i nauk ſpoſobni, chociaż nie nazbyt ſkłonni, pyſzni, ſkryci, ku cudzoziemcom iednak dość ludzcy. Naymilſzą ich zabawą ieſt rolnictwo, handel, koni i bydła wychowanie. Białey płci Duńſkiey przyznawaią cudzoziemcy piękność i urodę, pracowitość i uczynność w domu, wdzięczność i przyiemność w poſiedzeniu, wierność w małżeńſtwie, czyſtości cnotę w wdowim i panieńſkim ſtanie.

Które kraie należą do Króla Pruſkiego?

1) Królestwo Pruſkie, 2) Marchia Brandeburſka dawniey od kraiopiſów Polſkich Xięſtwem Zgorzelſkim zwana, 3) Pomerania bliżſza i dalſza, oprócz dwuch powiatów do korony Szwedzkiey należącch, 4) Xięſtwo Sląſkie, to ieſt Sląſk dolny, znaczna część górnego i Glatz, 5) Xięſtwa Magdeburſkie i Halberſtadſkie, miaſto Halla Salka, hrabſtwo Mansfeldſkie ſpólnie z Elektorem Saſkim w ſekweſtr wzięte, 6) Dzierżawy i miaſta

ſta Luzackie, 7) W cyrkule Weſtfalſkim: Xięſtwa Kliwſkie, Mindeńſkie, Murſkie (*Moerſch*) i Fryzyi wſchodniey; hrabſtwa Markańſkie - *de la Marck*, Teklenburſkie, Lingeńſkie, Rawensbergſkie, 8) W Niderlandzie: część Geldryi gòrney z M. S. tegoż imienia, 9) Przy Szwaycarach Xięſtwa Newemburſkie-*Neuchatel* i Walengeńſkie. 10) W Polszcze ſtaroſtwa lenne: Bytowſkie i Lawemburgſkie; zaſtawne ſtaroſtwo Drahimſkie i Żuławy Elbląſkie: w Litwie dziedziczne włości Sereia i Tawrogi.

Jakie ſą położenie i obſzerność kròleſtwa Pruſkiego?

Pruſy od panuiącey tam familii nazwane Brandebuſkie naprzód podbite od kawalerów Krzyżackich do Polſki ſprowadzonych od Konrada Xięcia Mazowieckiego r. 1226, potym od Kazimierza IV Kròla Polſkiego do hołdu przymuſzone, a od ſyna iego Zygmunta I na Xięſtwo świeckie obròcone i Albrychtowi Margrabi Brandeburſkiemu oſtatniemu Miſtrzowi Krzyżackiemu w Pruſach na lenność dziedziczną oddane roku 1525; daley traktatem Wielawſkim r. 1657 od Jana Kazimierza i Rzeczypoſpolitey z hołdu wypuſzczone, nakoniec od Fryderyka I do tytułu królewſkiego r. 1701 podnieſione, graniczą na pòłnoc z morzem

rzem Baltyckim i Xięſtwem Zmudzkim; na wſchòd z Xięſtwem Litewſkim i Podlaſkim; na południe z Xięſtwem Mazowieckim i zięmią Dobrzyńſką; na zachòd z Pruſami Polſkiemi; długość ich naywiękſza z pòłnocy na południe mil 60, ſzerokość z zachodu na wſchòd mil 50.

Na wiele prowincyi dzielą ſię Pruſy?

Na trzy cyrkuły: Samlandyą - *Circulus Sambienſis*, Natangią - *Circulus Natangenſis*, Hokerlandyą - *Circulus Hockerlandiæ*. Samlandya dzieli ſię na Samlandyą właściwą, na Sklawonią i Nardyą: dwie oſtatnie nazywaią ſię Litwą małą abo Pruſką dla używania w nich ięzyka Litewſkiego; Natangia na Natangią właściwą, Bartonią, Sudawią i Galindyą: Hokerlandya na Pomezanią i Pogezanią abo Hokerlandyą właściwą.

Jakie ſą miaſta znacznieyſze Pruſkie?

Królewiec po Niemiecku Könisberg nad Pregłą od Ottokara II Kròla Czeſkiego r. 1254 założony ieſt M. S. Samlandyi i całego kròleſtwa Pruſkiego, ſtolicą rządu, trybunału naywyżſzego, akademii r. 1544 fundowaney &c. Miaſto to ludne, ochędożne, handlowne, zamkiem nazwanym *Fryderyksburg*, pałacem kròlewſkim, ratuſzem, ſzpitalami, giełdą &c ozdobione, dzieli ſię na trzy miaſta, na *Miaſto ſtare*, *Loebnicht* i *Kniephof*.

In-

Inne miasta: *Piława*-Pillau miasto małe ale obronne, na małey półwyspie, między morzem Baltyckim i portem *Frisch* naprzeciwko uścia rzeki Pregli położone; iest przedmurzem królestwa od morza. Wszystkie okręty kupieckie tu stawaią i zapłaciwszy cło królowi Pruskiemu towary na statkach małych Preglą do Królewca 7 mil odległego przesyłaią, á na odwrót Krolewieckie towary biorą. *Fischhausen* nad hafem z zamkiem mieszkanym przedtym od Biskupów Sambieńskich. *Tapiewo* na górze przy Pregli położone z zamkiem z kamienia ciosanego zbudowanym, w którym złożone są papiery publiczne królestwa, *Allenburg*, *Wielawa* przymierzem pokoiu miedzy Koroną Polską i Fryderykiem Wilhelmem Elektorem r. 1657 zawartym i zwycięstwem Moskalów, potym w lat 100 (1757) nad Prusakami odniesionym, sławna. *Nerung* miedzymorze miedzy morzem Baltyckim i ieziorem Kurlandzkim.

W Sklawonii: *Memel* przy granicy Zmudzkiey miasto obronne, z portem głębokim i bespiecznym. W zamku broń i narzędzia woienne dwie napełniaią zbroiownie. *Tylża* nad Niemnem, *Heydenkrug*, *Ragneta* &c.

W Nardyi abo Nadrawie; *Labiawa* miasteczko zamkiem obronne. *Insterburg*, *Gumbin*, *Stołupiany*, *Gołdawa*, *Rausenburg* &c.

Wylicz miasta cyrkułu Natangeńskiego?

W Natangii właściwey: *Brandeburg, Kreytzburg, Dumnów, Heiligebeil*-święta siekierka. W Bartonii: *Bartenstein, Landsberg, Rastenburg*, w bliskości którego *Swięta Lipka* wspaniałym kościołem Katolickim stoi wsławiona. *Nordenbug, Angersburg, Gerdawa, Landsberg, Arys* &c.

W Sudawii: *Johannesburg, Biała, Olęcko, Prosken, Łick*, &c.

W Galindyi: *Willenberg, Ortelsburg, Passenheim* oyczyzna *Hartknocha* tu narodzonego roku 1644. *Kasztemburg, Nidenburg*.

W Pomezanii *Kwidzyń* - Marienwerder nie daleko Wisły przedtym miasto katedralne biskupstwa Pomezańskiego. *Gardensa* nad ieziorem: *Chrystburg* nad Sarguną, *Saalfeld*; *Riesenburg* nad Liebą. *Rosenberg, Osteroda* nad Drwęcą *Schenberg, Gilawa*, Deutsch-Eylan, *Działdów*-Soldau nad ieziorem; *Liebemuhl* zamek dawnych Biskupów Pomezańskich: *Dąbrowna*-Gilgenburg nad rzeką Gildą; o mil 2 od tego miasta *Tannenberg* i *Grunewalda* są wsie, miedzy któremi Władysław Iagiełło walną zwiódł bitwę r. 1410 z Ulrykiem de Jüngingen XXIV Mistrzem Krzyżackim i pamiętnym wiarołomnych Krzyżaków pogromił zwycięstwem; sam Mistrz i przednieysi rycerze

Nie-

Niemieccy legli na placu; woyſka zwycięzkie ſprawował Zyndram Maſzkowſki Chorąży Krakowſki; *Mormerk*-Morungen, *Hohenſtein, Lieſtadt, Finckenſtein*, zamek &c.

W Pogezanii: *Holland* miaſto bogate i ludne, *Mulhauſen* miaſteczko weſołe.

Jaka ieſt żyżność, Prus Branbeburſkich?

Las ciemny i nieprzebyty niedźwiedzi, łoſiów, ieleni, ſarn, bawołów pełny Pruſy ſtykaiące ſię z Litwą okrywa, znaczną część gruntów piaſzczyſtych, częſtemi bagnami i iezioramí przeciętych, nieurodzaynych, obywatelów przemyſł i twarda praca do wydawania pomyślnych przymuſza urodzaiów, które opędziwſzy domowe obywatelów potrzeby i ſkromne wyżywienie dodaią zboża handlowi zamorſkiemu. Wſzyſtkie zboża, len, konopie, trzody bydła, ſtada koni zwłaſzcza w dobrach królewſkich, manufaktury grube wełniane, płótna, rzemiosła &c, handel utrzymuią Pruſki i daią obywatelom ſpoſob do płacenia ciężkich i na wiele rodzaiów podzielonych podatków. Morze Pruſy oblewaiące żołty wyrzuca burztyn, który także w rozkopanych na kilka ſtóp w głąb ziemi znayduie ſię warſztach.

Jakie ſą przyrodzone Pruſaków ſkłonności i charakter?

Właśni kraiu obywatele Sarmatowie w ſzczegulności zaś Scyrowie, Sudynowie, od

których część cyrkułu Natageńskiego do tychczas nazywa się Sudawia lub Sudynem, Estyanie &c, od niepamiętnych czasów Prussy zaludnili. Są Pisarze świadczący, że Borussowie czy Prussowie w wieku X wyszedłszy z Rusi w tym osiedli kraiu i onemu nazwisko nadali teraźnieysze. Kawalerowie Krzyżaccy sprowadzili do Prus naywięcey Westfalanów, Sasów dolnych, i gornych, Frankończyków; Hugonoci potym tam przyszli Francuscy, naostatek Salburczykowie. Panowanie domu Brandeburskiego blisko przez półtrzecia wieku wielu tam Brandeburczyków, á bliskość mieysca Polaków i Litwinów przeciągnęła. Tak wielka róznych narodów społeczność różne do Prus wprowadziła obyczaie, skłonności i charakter. Rodowici Prusacy, którzy w samym zostali się gminie, są mocni, postaci przystoyney, pracowici, wstrzemięźliwi, sposobni do wytrzymania trudów woiennych i dobrzy żołnierze.

ROZDZIAŁ IX.

O Rzeczachpospolitych Weneckiey, i Hollenderskiey.

Które kraie należą do Rzeczypospolitey Weneckiey?

Z obszernych państw i kraiów, które Rzeczpospolita orężem lub polityką i przemysłem nabyła, zostały się iey 1) Włochy Weneckie. 2) Dalmacya Wenecka. 3) Albania Wenecka, 4) Wyspy na morzu Jońskim położone.

Na wiele prowincyi państwo dzieli się Weneckie?

Według położenia i rządu politycznego na dwie Wenetowie kray swòy dzielą części, które państwem nazywaią lądowym i morskim. Kray nie stykaiący się z morzem abo Lombardya Wenecka zowie się państwem lub *Stanem lądowym*; kray zaś morzem oblany iako Xięstwo Weneckie, abo *Dogada*, część Istryi, Dalmacyi, Albanii i wyspy Weneckie są poczytane za *Stan morski*.

Które prowincye i znacznieysze miasta leżą w państwie Weneckim lądowym?

Państwo abo *Stan lądowy* 12 zamyka prowincyi, te są: 1) Bergamask. 2) Kremask. 3) Bresciana. 4) Weroneza, 5) Polezyna Rowigańska, 6) Powiat Padewski, 7) Wincentyna, 8) Trewizana, 9) Feltryna, 10) Belluneza, 11) Kadoryn 12). Fryulia.

1) Bergamasku M. S. *Bergam*, ludne, bogate, obronne i zamkiem na wysokiey położonym gòrze zasłonione. Obywatele te-

go

go kraiu handluią żelazem, obiciemi bydłem i marmurem 2) Kremaſku M. S. *Krema* nad rzeką Seryą wpadaiącą do Addy; miaſto to mocne zdobi ſię biſkupſtwem r. 1580 uſtanowionym. 3) Breſciana-*Ager Brixianus* ma grunta żyżne, obfituie w zboże, wino, i żelazo; M. S. wielkie, obronne i bogate r. 1769 trzęſieniem ziemi ſkołatane *Brzeſcia*; piękna ztąd wychodzi broń ogniſta. Kościoł katedralny, zbroiownia dobrze opatrzona, mocny zamek na ſkale położony, wieża nazwana *Pallada* ozdobą ſą miaſta. Inne miaſta *Sala* nad ieziorem Gardą, *Chiara.* &c. 4) Weroneza-*Ager Veronenſis* ſzczupłość ſwych granic nadgradza gruntów żyżnością, wina, oliwy i owocow delikatnych obfitością. *Werona* M. S. Adigą przez ſrzodek płynącą na dwie części podzielona, trzema mocnemi zamkami obroniona, grubemi wałami i głębokiemi foſſami otoczona, ſłynie biſkupſtwem, towarzyſtwem ludzi uczonych nazwanych *Gli Philarmonici* dawnością założenia, handlem oliwy i rękodzielmi iedwabnemi. Wſławiaią ieſzcze Weronę *amphitheatrum* od Rzymian zbudowane do tych czas niemal całe, ratuſz wſpaniały poſągami Korneliuſza Nepoſa, Emiliuſza-Marka, Pliniuſza ſtarego, Witruwiuſza, Ieronima Frakaſtora w tym mieiesc

ście urodzonych, przyozdobiony; dwa rozległe do przechadzki rynki, ieden dla ſzlachty, drugi dla mieſzczan i kupcòw, na którym arcypiękny poſąg wyraża miaſto Weronę z koróną u nóg leżącą. Inne miaſta ſą: *Garda* i *Peſchiera* nad ieziorem Gardą 12 mil długim á 3 ſzerokim, *Lengnago* nad Adigą, *La Chiuſa* zamek na gòrze położony, *Sermiona*-Sermio oyczyzna Wierſzopiſa Katulla; wyborne wino przy tym małym miaſteczku rośnie nazwane *Vino ſanto.* 5) Polezyna Rowigańſka od Xięſtwa Ferrarſkiego oderwana obfituie w zboże i bydło. *Rovigo*-Rhodigium nad Adigą M.S; *Adria* przedtym wſpaniała i wielka, od ktòrey odnoga Wenecka nazywa ſię do tychczas morzem Adryatyckim, teraz od ſamych rybakòw mieſzkana i bardziey do wſi niż miaſteczka podobna; *Bellino* &c. 6) Powiat Padewſki-*Patavinus ager* ma M.S. *Padwę*-Patavium nad Brentą, ſławną akademią, wielką biblioteką w pałacu Rzeczypoſpolitey złożoną, dwoiakim zgromadzeniem uczonych ludżi, iednym nazwanym *gli Riſoverati*, drugim *gli Infiammati*, różnemi pięknemi pałacami, grobem *S.* Antoniego od tego miaſta Padewſkim nazwanego, urodzeniem Tita-Liwiuſza i innych ſławnych ludzi zaſzczycona. Trzęſienie ziemi r. 1756 przepyſzny

tego miasta ratusz i wiele pięknych gmachów rozwaliło. *Abano* zdrowemi cieplicami sławne. *Esta* od którey początek bierze familia Xiążąt Modeńskich. *Arqua* grobem Franciszka Petrarchy tu r. 1474 pogrzebionego, zalecona. 7) Wincentyna - *Ager Vincentinus* dla roskoszneg położenia, żyznych gruntów, wybornego wina, ogrodem Weneckim nazwana, obfituie w źwierzynę, bydło, masło i syry, Miasta iey są: *Wicenca* Vicentia wielka, ludna i mocnemi wałami opasana miedzy dwiema rzekami Rotoną i Bachiglioną i dwiema gòrami w pośrzodku wesołey równiny położona; zdobią to miasto katedra biskupia, piękne pałace, wspaniałe kościoły, obszerne rynki. Wicencyanów maią za naymściwszych miedzy wszystkiemi Włochami. *Marostyka* wałami i zamkiem zmocniona. *Brendola* zdrowym powietrzem zaszczycona &c. 8) Trewizany M. S. *Trewiza* - Torvisium dawna, piękna i obronna, biskupią stolicą, wspaniałemi pałacami z przyczyny, że tu naywięcey mieszka szlachty Weneckiey, narodzeniem Totili króla Gotów i Benedykta XI Papieża zalecona. Inne miasta: *Ceneda*, *Torcello*, *Mezorbo*, *Bassano* &c. 9) Feltryna - *Ager Feltrinus* naywiększy handel prwadzi żelaza. M. S. *Feltri* stolica biskupia i piękne zaleca poło-

że-

żenie. 10) Belluneza w żelazne obfituie rudy. M. S. *Belluna* nad Piawą z biſkupſtwem, mała ale piękna. 11) Kadoryn, ktòrego M.S. *La Pieva di Cadora* nad rzeką Piawą. Według D. Vaiſſete obywatelów tego miaſta od wſzyſtkich podatków Rzeczpoſpolita uwolniła dla ich życzliwości w ciężkich okolicznościach ſtatecznie dotrzymaney. 12) Friula *Forojulienſis Tractus* cała ieſt Wenecka oprócz miaſta Akwilei przedtym Patryarchowſkiego do Arcyxięſtwa Rakuſkiego należącego. M. S. *Udyn* ſtolicą Arcybiſkupią ozdobiony. Inne miaſta w tym kraiu leżą: *Palma-nova* założona r. 1593 dla zaſłonienia państwa Weneckiego od Niemców i Turków. *Friula*-Forum Julium po Włoſku *Civita di Friuli*, przedtym M. S. kraiu do tych czas obronne, *Konkordya* od Attili zburzona, do tego czaſu z rozwalin nie powſtała, *Grada* na małey wyſpie na przeciwko Akwilei położona; ztąd ſtolica Patryarchówſka do Wenecyi ieſt przenieſiona.

Jakie miaſta znacznieyſze znayduią ſię w prowincyach Państwa abo Stanu morſkiego Weneckiego?

1) Xięſtwo Weneckie abo Dogada nad brzegiem morſkim położona, od lądu zaś ſinnych prowincyi Weneckich granicami ściśniona zamyka wiele wyſp małych przy

brze-

brzegach rozrzuconych.

Miasto stołeczne państw Rzeczypospolitey Weneckiey i Dogady iest *Wenecya* na 72 małych wyspach wystawiona, piękna, bogata, handlowna i ludna. Wszystkie domy, pałace, gmachy na ubitych palach zasadzone nie ulicami, ale kanałami dzielą się; niektóre kanały nakształt Hollenderskich groblą kamienną z oboiey strony ubitą obwarowane dla przechodu pieszych daią sposobność, ale po wszystkich innych trzeba wozić się gondołami to iest czółnami. Kanały iedne do drugich wpadaią, á ulice i wyspy mostami pięknemi, których tu liczą na 500, łączą się. Naypięknieyszy i naywspanialszy most *Rialto* długi stóp 187 na wielkim kanale na 12,000 palów iednę tylko unoszących z białego marmuru arkadę, osiada. Ta arkada 80 stóp wysoka, á 90 długa iest nadowcipnieyszym kunsztu budowniczego wynalazkiem. Kramy kupieckie we 2 rzędy uszykowane dzielą most na 3 ulice, á 4 z nayprzednieyszego marmuru posągi sztuce przydaią ozdoby: 1) Archanioł Gabryel zwiastuiący Maryi Pannie wcielenie Syna Bożego. 2) Marya Panna przyimuiąca to zwiastowanie. 3) S. Marek Ewangelista,

4) S. Teodor, oba Patronowie miasta Wenecyi. Most *Rialto* kosztował Rzeczypospolitey 250 tysięcy dukatòw. Dom Niemiecki dla składu towarów z tego kraiu przychodzących od kupcòw Niemieckich mieszkany nad tym stoi kanałem. Rynki publiczne, kościoły, pałace, zbroiownia cudzoziemcòw wędruiących godne są podziwienia. Rynków w Wenecyi małych i wielkich do targów i rozrywek liczą 53, które wszystkie rynek S. Marka i S. Geminiana facyatą pałacu Xiążęcego, biblioteką, mennicą, prokuratoryami S. Marka i innemi przepysznemi gmachami galerye spodnie maiącemi otoczony, wspaniałością i pięknością przenosi. Strona prawa tego rynku ku morzu obròcona nazywa się *Broglio*, i iest mieyscem na przechadzkę i rozmowy dla samey szlachty uprzywileiowanym. Z 150 przepysznych pałacòw, pałac Rzeczypospolitey Xiążęcy facyatą na rynek S. Marka obròcony iest naywspanialszy; w dolnych onego salach zasiadaią wszystkie rady sądowe Weneckie, na drugie piętro dwoie iest wschodów, iedne prowadzą do pokoiów Xiążęcych, drugie do izb Senatorskich i innych wszystkich rad Rzeczypospolitey.

Biblioteka Rzeczypospolitey na przeciwko pałacu iest iedna z naycennieyszych w

E-

Europie, mianowicie dla rękopismów Greckich, które ze wszystkiemi swemi księgami Kardynał Bessaryon Rzeczypospolitey odkazał. Na tenże rynek wychodzi pałac menniczny nazwany *Zecca*.

Kościół Kollegialny S. Marka ze śrzodka marmurem powleczony, na 36 kolumnach czarnych marmurowych wsparty, naypięknieyszą mozaiką na sklepieniu ozdobiony, iest właściwie mówiąc kaplicą Xiążęcą. Kapituła składa się z 26 Kanoników i Dziekana nad niemi przełożonego, który obrządkiem Biskupim nabożeństwo odprawuie, na kleryki święci i zwierzchności Weneckiego Patryarchy nie podlega. Xiążę abo Doża na wszystkie tego kościoła duchowne podaie godności. W. Kaplicy nayświętszego Sakramentu złożone iest ciało S. Marka z Alexandryi, według powieści Wenetów, tu sprowadzone, i skarb tak kościelny, iako publiczny Rzeczypospolitey. Wieża na przeciwko kościoła z kamienia ciosanego wysoka iest stóp 316, pokryta dachem złoconym. Przed kościołem S. Marka widzieć się daią 3 wysokie maszty na podstawkach mosiężnych misternie robionych osadzone, na których w dni uroczyste 3 wywieszaią okrętowe flagi, pierwszą z herbem Weneckim, drugą z Cy-

pryiskim, trzecią z Kandyiſkim.

Po Kościele S. Marka idzie kościoł katedralny Patryarchy Weneckiego pod tytułem S. Piotra *de Caſtello* zaſzczycony wſpaniałym grobem S. Wawrzyńca Juſtynianiego pierwſzego Weneckiego Patryarchy na tę godność r. 1451 wynieſionego.

Arſenał abo zbroiownia Wenecka w końcu miaſta kanałem oddzielonego nad morzem położona, murem opaſana, 3 mile Włoſkie na około maiąca ieſt ſkładem drzewa i innych materyałòw do budowania ſtatkòw wodnych woiennych i broni ròżney ręczney w całey Europie naybogatſzym. Podług świadectwa ludzi wiadomych 2000 dział Rzeczpoſpolita ma zawſze w tey zbroiowni do używania gotowych, a na uzbroienie 200 tyſięcy piechoty i 25,000 iazdy, broni złożoney w ſalach gòrnych, w dolnych zaś znayduią ſię wſzyſtkie narzędzia woienne dla woyſka tak lądowego iako wodnego. Na bramie wielkiey napis złotemi wyryty literami potrzebną wſzyſtkim narodom wraża naukę: *Felix eſt civitas. quæ tempore pacis de bello cogitat.* Dozor nad pracuiącemi uſtawicznie tu rzemieślnikami, ktòrych liczbę niektòrzy do 2000 podnoſzą, poruczony ieſt urzędnikowi nazwanemu *Amiraglio*, á rząd trzem ſzlachcicom w zbroiowni zaw-

ſze

ſze mieſzkaiącym i przez lat 3 urząd ſprawuiącym.

Liczą w całey Wenecyi kościołòw parafiałnych 72, domòw zakonnych płci męſkiey 39 płci białey 25, ſzpitalòw 17, rynków 53, pałacòw 150, wież wyſokich 115, poſągòw marmurowych 74, ſpiżowych 23, á 160 tyſięcy obywatelòw. Port *Malamow* w rynek S. Marka wſuniony dwa z Carogrodu za Sebaſtyana Ziani ſprowadzone zdobią koloſſy, na iednym ieſt S. Teodor, na drugim lew S. Marka. Na oſtatek tak wiele Wenecya zamyka w gmachach, moſtach, malowaniach piękności i ozdób, że Sannazar przeniòſł ią nad Rzym w ſześciu pięknych wierſzach, które Rzeczpoſpolita hoynie opłaciwſzy, na czarnym kazała wyryć marmurze.

Położenie Wenecyi na pòłtory mili od lądu czyni ią od nieprzyiaciòł beſpieczną, á wielkie rzeki Po, Adiga, Brenta, Piawa, na przeciw lub bliſko wyſp, na których ſtoi, do morza wpadaiące, iako i kanały nakładem Rzeczypoſpolitey kopane, do prowadzenia wielkiego handlu, bez którego ona upadłaby, ſpoſobną.

Na około Wenecyi 16 małych leży wyſep dobrze naſiadłych, na ktòych Weneci maią ogrody ſwoie i domy dla odmiany powietrza i letniego mieſzkania. Znaczniey-
ſze

ſze ſą: *Chioza* abo *Chioggia* w ſól obfitująca, z ktòrey znaczne dochody ſkarb zbogacaią publiczny. *Malamòw* z portem wolnym od lat kilku dla wſzyſtkich narodów. *Murano* zdrowym zaſzczyca ſię powietrzem, dla tego naywięcey tam mieſzka ſzlachty Weneckiey i naypięknieyſze robią ſię zwierciadła Weneckie. *Paleſtryna* naywiękſza i nayludnieyſza z 16 wyſp. *Pida* ſłuży Wenecyi za tamę od nawałności morſkiey; Żydzi Weneccy na tey wyſpie maią ſwoię mogiłę. *Guiudecca* roſkoſznemi zaſadzona ogrodami. Ieſt tu klaſztór Auguſtyanek, do którego damy Weneckie po karnawale udaią ſię na bogomyślność, i wzruſzone namiętności uſpokaiaią.

Iſtrya Wenecka położona na północ ku wſchodowi odnogi Weneckiey na półwyſpie tąż odnogą oblaney niezdrowemu podlega powietrzu i na wielu mieyſcach ſłodkiey niema wody, obfituie iednak w ſól, oliwę, ſzyby marmurowe i laſy do budowania okrętòw zdatne. Część Iſtryi pòłnocna i wſchodnia z miaſtami *Trieſt*, *Proſeco*, *Vindolo*, *Piſino*, abo *Mitterburg* &c: należy do domu Rakuſkiego; zachodnia zaś i południowa do Wenetów.

Iſtryi Weneckiey miaſta ſą: *Capo d'Iſtria* Juſtinopolis lub Egida ſtołeczne Iſtryi, obron-

bronne i ludne. *Citta-nova* z portem wygodnym. *Pola*-Pietas-Julia miaſto dawne i ſtarożytnościami Rzymſkiemi ſławne. *Parenza*, *Rovigna*, *Albona*. *Orſera*, *Iſola* &c.

Dalmacyi Weneckiey miaſta ſą: *Zara*-Jadera na pòłwyſpie odnogi Weneckiey położona ma arcybiſkupſtwo, port wygodny i mocny zamek, *Nona* obronna nad tąż odnogą, *Sebenico* miaſto mocne z portem dwoma zamkami zaſłonionym, *Spalatra* M. S. Dalmacyi Weneckiey, ſtolicą arcybiſkupią, naſiadłością i mocnemi zaſzczycona wałami, na rozwalinach pałacu Dyoklecyana Ceſarza wybudowana, *Salona* oyczyzna Dyoklecyana, od niego po złożonym państwie mieſzkana, teraz cale opuſzczona. Wyſpy po nad brzegami Dalmacyi leżące Oſera, Cherſa, Weglia, Orba, Peroſina, Leſina &c: pod Weneckim zoſtaią panowaniem.

W Dalmacyi Weneckiey Albańczykowie uſzedłſzy z pod panowania Tureckiego oſiedli około góry Morlachu i od niey nazwali ſię Morlachami. Gdy Wenetowie maią woynę z Turkami, miaſto żołdu płacą im za każdego Turczyna głowę czerwony złoty. Uſkokowie podobni Morlachom ale z innego narodu oſiedli w Dalmacyi Rakuſkiey.

W Epirze albo Albanii dolney na-

leżą

leżą do Wenetów miaſta: *Butrinto* z portem morſkim, *Larta* nad odnogą tegoż nazwiſka u dawnych Ambracius ſinus handlowna i ludna, *Preweza* nad odnogą Lartańſką obronna, w bliſkości którey był port Actium ſławny zwycięſtwem Auguſta odnieſionym nad Antoniuſzem r. 31 przed Chryſtuſem.

Wyſpy na morzu Jońſkim położone Weneckie 1) Corfou przedtym *Corcyra* ma naokoło mil 40, obfituie w ſól, wino, oliwki, limonie, figi naydelikatnieyſze i cedry; M. S. *Corfou* z portem wielkie, mocne, liczną żołnierſką oſadą ſtrzeżone i dwoma zamkami obronione. 2) S. Maura przedtym *Leucas* od Wenetów r. 1684 Turkom wzięta, ma około mil 16 i M. S. tegoż nazwiska. 3) Cefalonia długa około mil 20, ſzeroka 14, handluie winem, oliwą, muſzkatowemi gałkami i rozenkami. Według zdania Iakuba Spona Cefalonia za czaſów Homera nazywała ſię Samos i była nayznacznieyſzą częścią dziedzictwa Uliſſeſſa z dwoma przyległemi na wſchód wyſepkami Thiaką u dawnych *Dulichium*, i Jataką przedtym Jtaką według Wirgiliuſza narodzeniem Uliſſeſſa ſławną. Obywatele pokazuią do tych czas rozwaliny pałacu czyſtey Penelopy mieſzkaniem poświęconego. M.S. *Cefalonia*

mo-

mocne i portowe. 4) Zanta *Zacinthus* 6 mil długa á 4 ſzeroka obfituie naybardziey w rozenki małe nazwane Koryntſkie, że z okolicy Koryntu tu były przeſadzone; M. S. *Zanta* mocnym zamkiem obroniona z wygodnym portem.

Kurſolary Echinadæ małe wyſepki, których ieſt 5, odnogą oblane Lepańſką nie ludne i niemal opuſzczone, nabyły w dzieiach ſławy z otrzymanego tam r. 1571 nad Turkami zwycięſtwa od Chrześcian pod Ianem Auſtryakiem ſprzymierzonych, którzy iednak nie umieli z okoliczności korzyſtać. 5) Ceriga-*Cythera* miedzy Kandyą i Moreą położona ma na około mil 60, obfituie w ſokoły, zaiące, przepiórki, ſynogarlice &c. Według niektórych piſarzów dwie ſtarożytne piękności Wenera i Helena na tey wyſpie ſię urodziły. M. S. *Ceryga* na ſkale położona i mocnemi twierdzami przeciwko Turkom uzbroiona. 6) Morze abo odnoga Adryatycka ieſt od Wenetów poliezona między dzierżawami Rzeczypoſpolitey dziedzicznemi, na znak panowania każdego roku w dzień Wniebowſtąpienia Pańſkiego uroczyście Doża ią zaślubia w przytomności ſenatu i poſłów cudzoziemſkich.

Jakie ſą własności kraiu, urodzaie, handel Rzeczypoſpolitey Weneckiey?

Po-

Powietrza własności względem ciepła i zimna są podobne do innych Włoskich kraiów. Urodzaie we wszystkich prowincyach Weneckich pracą i przemysłem obywatelów pomnożone przenoszą potrzebę kraiu i handel zasiluią zewnętrzny. Marmury, żelazo, drzewo do budowania okrętów, zboże różne, zioła lekarskie, owoce delikatne, ptastwo leśne i źwierzyna, owce, bydło, iedwab, miòd, wosk &c: własnym są kraiów Wenetom poddanych płodem. Handel Europeyski, ktòry wszystkie świata części obiega, początek wziął w Wenecyi i iey panowanie po obszernych rozciągnął kraiach. Upadek mocy polityczney Weneckiey iest znakomitą w dzieiach Europy epochą, pochodzi zaś z upadku handlu Indyi wschodnich, który przed znalezieniem Kapu dobrey nadziei od Portugalczyków, Wenetowie sami iedni prowadzili i wschodnich kraiów bogactwa całey szafowali Europie.

Jakie są przyrodzone Wenetów skłonności i charakter?

Wenecyanie oprócz własności wszystkim Włochom powszechnych ròżnią się od nich charakterem do ich praw przystosowanym: są poważni, rostropni, stateczni w przyiaźniach, iednostayni w postępkach, cierpliwi

pliwi w ſprawach długiego zawodu i trudnych, ludzcy i przyiemni tym, którzy ſię z niemi umieią obchodzić, ſpokoynością zewnętrzną pokrywaią arcyſztucznie naywiękſze nieukontentowania i wewnętrzne burze; ſprawy publiczne i domowe długo roztrząſaią, uważnie ſtanowią, á od wykonania poſtanowionych naywiękſzemi trudnościami odwieść ſię nie daią. Poſłow ich oſobliwa zaleca ſpoſobność do wyrabiania ſpraw publicznych u dworów cudzoziemſkich, których oni zwyczaie, układ, obcowania ſpoſób, tak przeymuią, że zdaią ſię wyzuwać z przyrodzonych właſności i ſkłonności, á przyſwoiać charakter tych dworów, u których mieſzkaią: pokazuią ſię być Francuzami w Paryżu, Hiſzpanami w Madrycie, Niemcami w Wiedniu, Anglikami w Londynie &c.

Po wſkrzeſzonych w Europie naukach Wenetowie uczonemi światu przyſłużyli ſię piſmami. Liczba iednak Piſarzów tego narodu ſzczupła pokazuie małą Rzeczypoſpolitey na pomnożenie nauk, które bez zachęcenia i nadgrody doſtatecznie zakwitnąć nie mogą, baczność i hoyność, á w obywatelach wielkie przeſzkody. Szlachta albowiem powinnościami urzędowemi zatrudniona, á mieſzczanie handlem, á bardziey ieſzcze z uſtawy rządu aryſtokratycznego,

aby

aby swego nie czuli poniżenia, próżnemi rozrykami, iakie są: bal Wenecki, morza zaślubienie, komedye ustawiczne, koncerty muzyczne &c: zabawni nie maią dość czasu, sposobności i zachęcenia do nabycia wiadomości i poloru,

Muzykę którą Włosi inne narody celuią osobliwszym w Wenecyi zwierzchność kraiowa pomnaża i doskonali sposobem. Są domy skarbu publicznego nakładem utrzymywane, do których panienki ubogie przyimuią i one w muzyce i śpiewaniu pod dozorem naydoskonalszych mistrzów ćwiczą. Koncerty każdego tygodnia ustanawiane i dawne wzniecaią w uczących się ochotę i chęć przesadzenia się iednych nad drugie.

Które kraie należą do Rzeczypospolitey Hollenderskiey?

Kraie Rzeczypospolitey Hollenderskiey w Europie składaią się z 7 prowincyi własnemi prawami rządzących się, ale z sobą węzłem wiecznego przymierza związanych, i które iednę powszechną Rzeczpospolitą pod imieniem *Stanów generalnych sprzymierzonych* składaią; z kraiu generalność do 7 prowincyi sprzymierzonych nie wchodzą-

dzącego, lecz po przymierzu iedności Utrechtſkim zawoiowanego lub innym ſpoſobem pozyſkanego. Za Europą obſzerne i bogate dzierżawy w trzech częściach świata á mianowicie w Azyi, lubo ſą włáſnością i państwem kompanii kupieckich Indyi wſchodnich, i zachodnich zoſtaią iednak pod nayważſzą Rzeczypoſpolitey udzielnością.

Jakie ſą granice, obſzerność i podział Rzeczypoſpolitey Hollenderskiey?

Rzeczpoſpolita Hollenderſka od wſchodu ſtyka ſię z Weſtfalią; od południa z Niderlandem Auſtryackim; na zachód i pôłnoc z oceanem; długość iey naywiękſza mil 58, ſzerokość 45, obwód 150. Siedmiu prowincyi według porządku przodkowania i głoſów na radzie narodowey nazwiſka ſą: 1) Geldrya 2) Hollandya, 3) Zelandya, 4) Utrecht, 5) Fryzya, 6) Oweriſel, 7(Groninga.

Geldrya Hollenderſka pôłnocna abo dolna (gôrna abo południowa należy do domu Auſtryackiego i Krôla Pruſkiego) dzieli ſię na trzy powiaty, na Betawią, Welawią i Hrabſtwo Zufteńſkie. M. S. Geldryi i Betawii *Nimega* nad Wahalem obronna, wielka, ludna, handlowna zawartym r. 1679 przymierzem pokoiu i oyczyzną Piotra Kanizego Jezuity ſławna. Inne miaſta: *Bommel* nad Wahalem, *Buren* &c: Welawii M. S.

Ar-

Arnheim; *Harderwick* nad odnogą morſką *Zuyderſée*, *Loo* zamek wſpaniały dziedziczny Stadhudera. *Zutphen* M. S. Hrabſtwa tegoż imienia nad Iſſelą, *Doesbourg*, *Groll*, *Lochem*, *Anholt*, *Breword*, *Borckelo*, *Lichtenword* &c.

Hollandya naywiękſza i naybogatſza miedzy 7 prowincyami dzieli ſię na północną i południową. Północney ieziorem Yą i rzeką Sparą oddzieloney od południowey miaſta ſą: *Alckmar* piękny i 8 baſztami obroniony. *Horna* przy Zuyderze; naywięcey ztąd ſyrów i maſła do cudzych wychodzi kraiów, *Enkchuza* nad morzem z portem wygodnym; *Medenblik* tu Hollendròy drzewo z pòłnocnych kraiòw przychodzące ſkładaią. *Pettenheim*, przy tym mieście zaczynaią ſię z ſtrony północney tamy i ciągną ſię wzdłuż morza, ktòre wſtrzymuią wały morſkie, aby zięmi niżey od morza leżącey nie zalewały. Utrzymanie tych grobel do niezmiernego Hollendrow pociąga koſztu. *Texel* wyſpa przy uściu Zuyderze, przy ktòrey okręty wychodzące z portów Hollenderſkich, á mianowicie Amſterdamſkiego zatrzymuią ſię na wiatr czekaiąc pomyślny. *Saardam* wieś o 2 mile odległa od Amſterdamu, ktòrey obywatele budowaniem okrętòw bawią ſię i mogą w potrzebie wyſtawić każdego dnia okręt kupiecki, á każdego tygodnia woienny.

Hol

Hollandyi południowey M, S. *Amſterdam* nad rzeką Amſtelą i ieziorem Yą, wielkie, bogate i handlowne; naybardziey to miaſto zdobią ratuſz cudnie piękny z kamienia białego budowany, giełda kupiecka, port na 1,000 i więcey okrętòw obſzerny, ale dla piaſku wyſypanego nazwanego *Pampus* w tym nie wygodny, że nie mogą tam zawiiać chyba pod czas wezbrania morza; kanały drzewami oſadzone, na ktòrych więcey niż 4000 moſtòw ſtoi murowanych; kościoły wſpaniałe, 18 ſzpitalów dla ludzi ròżnego wieku i ſtanu, miedzy którémi 2 ſą Katolickie, 2 Synagogi iedna dla żydòw Niemieckich cale ubogich, druga wſpaniała dla Portugalſkich hardych i bogatych &c. Inne miaſta ſą: *Narden* forteca i przedmurze Amſterdamu; *Harlem* nad Sparą; obywatele tuteyſi cienkie tką płótna i iedwabne materye, piękne leią druki i handluią kwiatami. Tu ſię urodził Wawrzyniec Coſter, któremu Hollendrzy przypiſuią wynalazek drukòw. *Leyda*-Caput Germanorum abo Lugdunum Batavorum nad dawnym Renu przekopem ſłynie akademią, ludnością, domòw pięknością i rożnemi rękodziełmi, á mianowicie ſukna w Hollandyi nayprzednieyſzego; *Katwick* wieś przy ktòrym Ren ginie. *Delft* miaſto małe ale piękne, miłe i

gro-

grobem Stadhuderów, zbroiownią, rękodziełmi, mianowicie farfurowemi ſławne. *Rotterdam* nad odnogą Mozy nazwaną Merwa z portem daleko od Amſterdamſkiego wygodnieyſzym. *Dort* abo *Dordrecht* nad Mozą obronny. *Guda* wielka, handlowna i obronna. *Gorcum*, *Worcum* nad Mozą, *Iſſelſtein*, *Leerdam*, *Gertrudenberg*, *Klundert* &c: *Haga*-La Haye, Haga Comitum ſtolica rządu Hollenderſkiego, wſpaniałością domów nakſztałt pałaców budowanych, ſzerokością i długością ulic, mieſzkaniem posłów cudzoziemſkich zalecona. *Ryswick* miedzy Hagą i Delftem dał imię traktatowi pokoiu tu r. 1697 zawartemu, *Brilla* na wyſpie Wornie z dobrym portem przy uściu Mozy.

Zelandyi z 6 wyſp, ktòre ſą Walkrena, Schowen, Duwelandya, Bewelandya pòłnocna, Tolena i Bewelandya południowa, złożoney M. S. *Middelburg*-Metelli caſtrum na Walkrenie, wielkością, pięknością, handlem ſię ſzczyci. *Fleſſinga* port morſki i miaſto obronne przy uściu Skaldy-Eſcaut, *Goes*, *Zirieza*, *Ter-Vera*, *Armuyda*, *Tolen* &c.

Utrechtu M. S. *Utrecht*-Traiectum ad Rhenum nad Renem piękne, weſołe, ludne pierwſzym prowincyi Belgickich przymierzem r. 1579 i traktatem pokoiu r. 1713 zawartemi, akademią, narodzeniem Adryana

VI.

VI Papieża ſławne. Kanał z Utrechtu do Amſterdamu przez 6 mil ciągniony zdobią z iedney i drugiey ſtrony roſkoſzne ogrody. Inne miaſta: *Monfort*, *Renna*, *Ameronga*, *Zeiſt* &c *Soeſt-Dyck* pałac Stadhudera.

Fryzyi M. S. *Leuwarda* w ktorey rząd prowincyi oſiadł. *Franecker* akademią ozdobiony. *Harlinga*, *Stawerna*, *Schneck* zamek obronny. *Molckwerda* ktòrey obywatele mówią ięzykiem dawnych Fryzonów &c.

Oweriſſelſkiey krainy M. S. *Dewenter* nad Iſſelą oyczyna Iakuba Gronowiuſza. *Zwalla*, miaſto mocne. *Oldenzel*, *Coworden*, *Campen*&

Groningi wybrzezem *Dollart* od Niemców oddzieloney M. S. *Groninga* piękna, ludna, obronna i akademią ozdobiona. Przyległy kray nazywa ſię Ommelandya, w ktòrey miaſto *Dam*, *Delfzil* nad Emzą przedmurze Groningi od Niemcòw, *Winſchoten*.

Kraie generalności nie wchodzą do rządu ani uczeſnictwa praw i wolności, ktòrych prowincye ſprzymierzone używaią, takich kraiów ieſt pięcioro. 1) Część Flandryi 2) Część Brabancyi, 3) Część Geldryi gòrney, 4) Część Xięſtwa Limburſkiego, 5) Część biſkupſtwa Leodyiſkiego, nadto miaſta baryerowe.

Część Flandryi abo Flandryi Hollender-

ſkiey miaſta ſą: *Sluys* nad ſzerokim przekopem, *Hulſt* obronny, oyczyzna Kornelego Janſeninſza, *Axel*, *Iſendyck* fortece: *Izabella*, *Morycz*, *Donaet*, *Katarakta Gandawſkale ſas de Gand*, *Bierliet* na wyſpie, w którym Wilhelm Beuckelin pierwſzy ſolenia śledzi wynalazca umarł r. 1397. *Middelbourg*, *Filipina*, *S. Andrzey*, *Ardenburg* &c.

W Brabancyi Hollenderſkiey znaczniey ſze miaſta: *Breda* piękna, wielka i 15 baſztami obroniona: wſławia to miaſto traktat pokoiu między Anglikami i Hollendrami r. 1667, zawarty; *Herzogenboſch* Silva Ducis-Bo is-le Duc iedna z naymocnieyſzych fortec Hollenderſkich, *Grawa*, *Einwoden*, *Lillo*, miaſta obronne; *Rawenſtein* i *Berg-op-zom* ſą miaſta ſtołeczne kraiów należących do Elektora Reńſkiego. *Berg-op-zom* miany za niedobyty, był od Francuzów r. 1747 ſzturmem wzięty. *Helmont*, *Oſterwik*.

W Geldryi Auſtryackiey do Hollendrów należą *Venla* wynalezieniem bąmb ſławna; i *Stewenwerd*; w Limburgu dwa miaſta *Falkenburg* i *Dalem*; w biſkupſtwie Leodyiſkim miaſto obronne, piękne i wielkie *Maſtrycht*-Trajectum ad Moſam od Francuzów r. 1673 i 1748 dobyte. Hollendrzy weſpół z Biſkupem Leodyiſkim nad tym panuią miaſtem.

Mia-

Miaſta *barryerowe*, w ktòrych Hollendrzy dla zaſłonienia ſwego kraiu od naiazdów Francuſkich, mocą traktatu r. 1715 z Ceſarzem uczynionego, żołnierſkie trzymaią załogi, ſą: *Furna*, *Namur*, *Tornak*, *Menin*, *Warneton*, *Ypry* i zamek *Knok*. *Ruremonda* od Auſtryakòw i Hollendrów ieſt ſtrzeżona.

Ktore ſą za Europą dzierżawy Rzeczypoſpolitey Hollenderſkiey w mańſtwo kompaniom kupieckim oddane?

Trzy ſą kompanie kupieckie w Hollandyi: iedna Indyi-Wſchodnich, druga zachodnich, trzecia Surynamſka, ktòre obſzerne i bogate w trzech świata częściach poſiadaią kraie pod zwierzchnim Rzeczypoſpolitey panowaniem.

Kompania kupiecka Indyi-Wſchodnich naybogatſza i naymocnieyſza miedzy wſzyſtkiemi w Europie kompaniami panuie nad przylądkiem dobrey nadziei na końcu Afryki położonym, w Azyi zaś obſzerne i żyżne poſiada krainy, na utrzymanie których ma w żołdzie ſwym około 100 okrętów woiennych od trzydzieſtu do 60 armat, 10,000 woyſka lądowego, wielkorządcę generalnego na wyſpie Iawie, rząd przedziwny i porządek rozumnie ułożony.

Kraie do tey kompanii należą w Afryce:

Przylądek dobrey nadziei z kraiem na 50 mil ku śrzodkowi Afryki pomkniętym, winnicami zaſzczepionym i ludnemi wſiami zabudowanym. Na przylądku miaſto i zamek mocny bronią portu, do ktòrego na ſpoczynek zawiiaią okręty do Indyi, i z Indyi żegluiące. W mieście Hollendrzy maią porządny ſzpital dla fliſòw, a przy fortecy ogród na świecie całym podobno nayroſkoſznieyſzy, drzewami, ziołami i różnemi z czterech świata części roślinami zaſadzony i na 4 wielkie kwatery podzielony, z których każda noſi nazwiſko tey części świata, której właściwe zamyka rośliny.

W Azyi Jawa wyſpa w ryż, cukier, pieprz, imbier, owoce wſzelakie, ſzyby złote, ſrebrne, miedziane, w rubiny, ſzmaragdy, dyamenty obfita, po większey części należy do kompanii. M. S. *Batawia* wielkie, piękne, ochędożne, handlowne, obronne z portem wygodnym i zamkiem do tych czas nie dobytym. *Batawia* ieſt ſtolicą rządu Hollenderſkiego, ſkładem towaru i narzędzia woiennego. Ceſarſtwo Materańſkie i kròleſtwo Bantamſkie na tey wyſpie położone hołduią kompani Indyiſkiey.

Na Sumatrze na wiele kròleſtw podzieloney do kompanii należy miaſto *Andragira* z 4 czy 5 zamkami. Na

Na wyſpie Ceylanie zamki nadmorſkie z kraiem na 12 mil w głąb wyſpy rozciągnionym. *Kolombo*, *Negombo*, *Matura*, *Punta-Galla Jafanapatnan* &c: wſzyſtkie laſy cynamonowe do teyże należą kompanii i niezmiernym ią zbogacaią dochodem.

Wyſpy Moluckie w goździki, gałkę muſzkatową i inne do zaprawy korzenie obfite, miedzy ktòremi znacznieyſze ſą: Celebes abo Makaſſar, Amboyna, Banda, Ternata &c: Obywatele tych wyſp ſą obowiązani ſamym tylko Hollendrom przedawać goździki, ktòrzy im płacą za bahar abo za 480 funtòw Amſterdamſkich, talerów bitych 60.

Puływyſpa Malaka Portugalczykom r. 1641. wydarta. Na brzegu Koromandelſkim miaſta: *Negapatnam*, *Nizipatnam*, *Tegepatnam*. *Paliakata* &c.

Na brzegu Malabarſkim: *Kananor*, *Kochin*, *Kranganor* &c.

Jakie ſą właſności powietrza i gruntów Rzeczypoſpolitey Hollenderſkiey?

Powietrze zwłaſzcza prowincyi nadmorſkich Zelandyi, Fryzyi nie zdrowe, grube i wilgotne dla błót, bagnów i częſtych przekopów wodą zawſze napełnionych, zwyczayne obywatelom ſprawuie choroby: ſzkorbut, pedogrę i częſte lubo nie zarazli-

we

we febry, Obywatele morowego nie znaiąc powietrza, bardzo rzadko do podeszłego przychodzą wieku. Woda błotnista i słona, ogień z węglòw zarażliwych pomnażaią życia niewygody. Gruntòw niskich i na wielu mieyscach do osiewu nie zdatnych płonność buyne nadgradzaią pastwiska, na ktòrych wielkie krów paszące się trzody tak wiele Hollendrom przynoszą syra i masła, że onych z wielkim swym pożytkiem cudzym udzielaią kraiom. Naywiększemi Hollendrow zyskami zbogacaią rękodzieła lniane i wełniane, ryb połów i handel do czterech części świata rozciągniony.

Jaki iest Hollendrów charakter i przyrodzone skłonności?

Hollendrzy składu ciała przystoynego i mocnego w podziale od natury wzięli pracowitość, cierpliwość, w trudach wytrwanie, w obcowaniu otworzystość, w posiedzeniu podufałość, w dotrzymaniu słowa rzetelność, ta ostatnia w kupcach Hollenderskich zbytku się chwytaiących temi czasy mocno słabieć zaczęła. Zadnemu na świecie narodowi Hollendrzy przemysłem, ochędostwem i oszczędnością nie ustępuią. Oboia płeć do gospodarstwa ziemiańskiego i wychowania bydła z nieporownanym przykłada się stat-

kiem i ochotą. W krainach nadmorſkich męſzczyźni bawią ſię ryb łowieniem, niewiaſty przyimuią na ſię ſtaranie około roli, ogrodów i bydła. W miaſtach wſzyſtkie domy zabieraią rzemiosła, warſztaty i kupieckie ſklepy. Handel i żegluga Hollenderſkich prowincyi po całym świecie rozſzerzone, barziey zbogacaią Hollandyą, niż Potozyiſkie gòry Hiſzpanią.

Wſtrzemięzliwość Hollendrów ieſt ku podziwieniu: lulka, kawał chleba z niewiele masła i ſera, albo też śledź z śklenicą piwa, á pod czas gorzałki, ieſt przepyſznym dla poſpolitego Hollendra bankietem.

Naród ten flegmatyczny nieprzędko ſię zapala, ale złość w nim wzruſzona z przyćmieniem wybucha rozumu i w pierwſzym zapale ſtraſzne ſprawuie ſkutki. Dowcipnemi paſkwilami i uſzczypliwemi piſmami albo medalami Hollendrzy wſzyſtkich przechodzą Europeyczyków; miedzy ludem poſpolitym hardość ieſt ſkutkiem wolności narodowey, á miedzy maytkami obyczaiòw grubość i odpowiedzi oſtrość dowodem ponurego i flegmatycznego przyrodzenia.

Sprawy rządowe i cudzoziemſkie zabieraią rozmowy i podpadaią pod roztrząſnienie nie tylko ludzi iakokolwiek oświeco-

nych,

nych, ale niewiaſt proſtych, kucharek i dragarzów. W Hollandyi iak przedtym w Atenach, ile obywatelów tyle polityków, ile ludzi, tyle zwierzchności urzędowey cenſorów.

Płeć żeńſką w Hollandyi zdobią gładkość i wdzięczność; wierność w małżeńſtwie ieſt iey zwyczayna, ochędoſtwo tak wielkie, i tak troſkliwie zachowane, iż od cudzoziemców za godne śmiechu bywa poczytane.

ROZDZIAŁ X.

O Rzeczypoſpolitey Szwaycarſkiey, Genueńſkiey, Łukie[illegible]iey, S. Maryńſkiey i Xięſtwie Parmeńſkim.

Z których części politycznych ſkłada ſię Rzeczpoſpolita Szwaycarſka?

Rzepoſpolita Szwaycarſka ſkłada ſię 1) z 13 Kantonów; ſą to ſzczegulne Rzeczypoſpolite właſnemi prawami i zwyczaiami rządzące ſię, wieczney iedności węzłem dla wzaiemney obrony i utrzymania wolności złączone, 2) z poddanych, 3) z 10 kraiów ſprzymierzonych.

Szway-

Szwaycarya graniczy na pòłnoc i wſchód z Tyrolem i Szwabami; na południe z Sawoyą i Włochami; na zachód z Hrabſtwem Burguńſkim. Wzięta razem z Gryzonami może mieć długości mil 75, ſzerokości 40.

Które ſą i iak ſię nazywaią Kantony Szwaycarſkie ſkładaiące Rzeczpoſpolitą?

Z 13 Kantonów Szwaycarſkich, 7 ieſt Katolickich: Uri, Underwald, Schwitz, Zug, Friburg, Solura, Lucerna; 4 Kalwińſkie: Zurich, Bazylea-Bâle, Szafuza-Schafouſé, Berna; 2 Katolikom i Kalwiniſtom ſpólne: Glaris i Appenzel- *Abbatis Cella.*

Kantonu *Uri* na roſkoſzney i żyżney dolinie miedzy Alpami położonego. M. S. *Altdorf* oyczyzna Wilhelma Tella przy rzece Ruſs. *Botzlinga* pòł mili od Altdorfu, w którey pierwſzey niedzieli mieſiąca Maia Kanton obiera co rok ſwych urzędników.

Kantonu Underwald wyſoką gòrą na dwie doliny rozdzielonego M. S. *Stantz* nad ieziorem Lucerną *Melchthal*, *Saxlen.*

Kontonu Schwitz M. S. tegoż imienia nad Muttą. *Einſidlen* oyczyzna Teofraſta Paracelſa, *Brunnen*, *Kuſnacht* &c.

Kantonu Zug M. S. *Zug* nad ieziorem tegoż nazwiſka pod górą oſadzony, pięknemi domami i ratuſzem ozdobiony. *Cham*, *Bar* &c.

Kan-

Kantonu *Fryburg* M. S. tegoż imienia leży częścią na ſkałach wyſokich, częścią miedzy ſkałami na dolinie, Biſkupa Lauzańſkiego mieſzkaniem zaſzczycony. *Gruyera*, *Romont*, *Eſtawayer*, *Fawernach* &c ſą znacznieyſze tego Kantonu miaſteczka. O milę od Fryburga ieſt puſtelnicze mieſzkanie w ſkale wyrobione. Ieſt to dom wielki w ſkale wycięty z kościołem na 63 ſtopy długim, á 36 ſzerokim i dzwonnicą 70 ſtòp wyſoką. Ieden to dzieło, puſtelnik zaczął, á drugi w przeciągu lat 25 dokończył na początku wieku tego.

Kantonu Sòlurańſkiego M. S. *Sòlura*-Soleure nad rzeką Aarą w roſkoſzney oſadzona ròwninie. Kościoły, gmachy publiczne, ogrody i domy za miaſtem weſołe barziey to ſławią mieyſce, niż nie pewne onego założenie do czaſòw Abrahama uſunione. Poſeł Francuſki u Rzeczypoſpolitey Szwaycarſkiey w tym zwyczaynie mieſzka mieście. Inne miaſta ſą: *Olten* nad Aarą, *Bechbourg*, *Falkenſtein*, *Dorneck* &c: *Blumenthal* cieplicami wſławiony.

Kantonu Lucerneńſkiego M. S. *Lucerna* piękna, bogata, wielka nad ieziorem Lucerną w tym mieyſcu, gdzie rzeka Rus wypływa, położona, nazwiſko bierze łacińſkie od

latar-

latarni, którą palono dla żegluiących po iezierze. *Lucerna* ieſt ſkładem towarów z Włoch do Niemiec przechodzących i mieſzkaniem Posłów Papieſkiego i Hiſzpańſkiego. Inne miaſta: *Williſów*, *Rottenburg*, *Sempach*, przy którym Leopold Xiążę Auſtryacki r. 1386 od Szwaycarów poległ porażony, *Ruswill* &c. Góra Piłatowa nad ieziorem tegoż nazwiſka w którym podług Szwaycarów powieści Poncyuſz Piłat z rozpaczy ſię utopił.

Czterech Kantonów Kalwińſkich miaſta ſą: Zurichtańſkiego *Zurich*-Tigurum nad ieziorem i wypływaiącą z tego ieziora rzeką Limatą oſiadłe, wielkie, ludne, handlowne zbogaca ſię z rękodzieł wełnianych, iedwabiów Włoſkich, z gruntów obfitych w zboże, owoce i winnice. Dwa moſty ſzerokie na Limacie, ratuſz z cioſanego kamienia zbudowany, biblioteka publiczna, zbroiownia, ſzpitale, dwa kościoły miedzy miaſta tego kładą ſię pięknościami. Konrad Geſner ſławny naturaliſta i Zwingl Kacermiſtrz tu ſię urodzili. *Winterthur i Stein* dwa miaſta pod obroną tego Kantonu rządzą ſię kſztałtem Rzeczypoſpolitych.

Kantonu Bazyleyſkiego M. S. *Bazylea* Auguſta Rauracorum Renem śrzodkiem

mia-

miasta płynącym oblana miedzy Szwaycarskiemi miastami naywiększa, akademią od Piusa II Papieża r. 1460 założoną, zborem powszechnym r. 1431 odprawionym, biblioteką publiczną &c sławna. Po wprowadzoney Kalwińskiey nauce Biskup miasta tego mieszka w *Porentru*, á Kapituła przeniosła się do *Fryburga* w Brysgowie. *Augst* nad Renem, *Wallenburg* na górze, *Liechstall. Homburg*, *Ramstein* &c są piękne miasteczka.

Kantonu Szafuzańskiego M. S. *Szafuza* Scaphusia nad Renem, pięknie zabudowana, wałami i zamkiem ubespieczona, ma ozdobę od ulic szerokich i pod sznur prowadzonych, fontan wysoko w gòrę wyskakuiących, zegara bieg i zaćmienie słońca i księżyca pokazuiącego, mostu kamiennego, którego iednak trzy frambugi r. 1751 obaliły się &c, o pòł mile od Szafuzy przy zamku *Lauffen* Ren ciasnemi spięty skałami z wielkim szumem z wysokiey gòry na dòł spada.

Kantonu Berneńskiego M. S. *Berna* rzeką Aarą ze trzech stron oblana, ludna, bogata, piękna, wspaniałym kościołem, pięknemi rynkami, zbroiownią dobrze opatrzoną, biblioteką w rękopisma dawne bogatą, wzgorkiem ktòry ze trzech stron wał

na

na 100 ſtóp wyſoki opaſuie, drzewami w kilka rzędòw zaſadzonemi, oprowadzonym &c, ozdobiona.

Kanton Berneńſki trzecią część zabiera Szwaycaryi abo Helwecyi dzieli ſię na dwie części: Niemiecką od używania ięzyka niemieckiego i Romańſką od używania ięzyka Francuſkiego tak nazwane. W kraiu Niemieckim oprócz Berny leżą miaſta: *Arberg* na wyſpie, *Nidau*, *Lentzburg*, *Habsburg* zamek ſpuſtoſzony, od którego wziął nazwiſko dom Auſtryacki na Karolu VI Ceſarzu w męſkiey płci r. 1740 wygaſły. *Kenigsfeld* przedtym ſławny klaſztòr Panieńſki na tym właśnie mieyſcu zbudowany, gdzie Albrycht I Ceſarz od Iana ſynowca ſwego był r. 1308 zabity, *Altenburg*, *Bruneck*, *Biberſtein*, *Wildenſtein*, *Burdorf*, *Fraubrunn* &c.

W kraiu Romańſkim lub też Waldeńſkim od ieziora Genewſkiego do Newemburſkiego *Neuchatel* rozwiedzionym w całey Szwaycaryi naywefelſzym i nayobfitſzym miaſta ſą: *Lauſanna* piękna, ludna i akademią ſławna, *Morga* nad ieziorem Genewſkim, *Copet*, *Rolla* &c: *Yverdun*-Ebrodunum Sabaudiæ na końcu ieziora Newemburskiego oſiadły, z roſkoſznego położenia piękny, wſławia ſię z wydawania kſiąg uczonych i wielce pożytecznych.

Kan-

Kantonów dwoch ſpólnych Katolikom i Zwinglianom miaſta ſą: *Glaris*-Glarona ſtolica Kantonu tegoż imienia, wielka i piękna. Katolicy i Zwinglianie w iednym tu czaſow umowionych kościele odprawuią ſwoie nabożeńſtwa. *Szwanden* mieyſce ſchadzek Zwingliańſkich. *Naefels* przy ktòrym r. 1388 Szwaycarowie Leopolda pyſznego Xiążęcia Auſtryackiego porazili, *Werdeberg* &c.

Appenzell-Abbatis cella M. S. Kantonu tegoż imienia nad rzeką Siterą.

Jakie ieſt powietrze, położenie, żyżność Szwaycaryi?

Powietrze Szwaycaryi wyſokiemi otoczoney abo przeciętey górami ieſt umiarkowane, bardziey iednak zimne niż ciepłe. Kray górzyſty i laſami zaroſły nie wydaie tak wiele zboża, aby onym mogły być kraiowe opędzone potrzeby, muſzą Szwaycarowie za ſwoie maſło i ſery, ktòre z licznych trzòd zbieraią, kupować chleb od Niemcòw, Włochów i Francuzòw, ſól maią w Kantonie Berneńſkim, ta iednak tak ludnemu nie wyſtarcza kraiowi, ſzafuią ią mu Lotaryngia, Tyrol, i Burgundya. Po wielu mieyſcach pagòrki zaſadzone winnicami nie złe rodzą wina. Leśnego ptaſtwa, źwierzyny i ryb, koni, wołów, płòtna Szwayca-

rya

rya ſąſiedzkim udziela narodom. Cieplice ludzkiemu zdrowiu pomocne ſą częſte i doświadczone. Z górzyſtego tego kraiu płyną wielkie rzeki: Ren dwoma wypływa potokami, Rodan, Inn, Aar &c.

Jakie ſą przyrodzone właſności i charakter Szwaycarów?

Wzroſt większy od miernego, grubość, ſiła, zwięzłość i ſzerokie ramiona właściwe Szwaycarom czynią ich do trudów woyſkowych i żołnierſkiey ſłużby zdatnemi. Oprócz ułożenia ciała do broni ſpoſobnego, poſtronne narody ſzacuią w Szwaycarach odwagę i wierność przez tak wiele wieków doświadczone. Te dwa ſzacowne przymioty to ſprawuią, że wſzyſcy niemal Europeyſcy Monarchowie mieć chcą w ſwym żołdzie Szwaycarów, ſtraż oſób ſwych im powierzaią i wielkiemi ich obowięzuią dobrodzieyſtwy. Poczciwi ludzie, cnotliwi obywatele, mężni żołnierze Szwaycarowie, nad zyſki naywiększe i życie właſne wolność narodową przenoſzą, umowy z naywiększą wytwornością poty pełnią, póki przyrzeczenia im od innych pełnią ſię uczynione; te gdy uſtaią, na żadne czaſu okoliczności i względy nie uważaią. Nad powinność i umowione obowiązki nic nigdy Szwaycarowie.

wie nie czynią, i tak w tym ſą niéporuſzeni iak góry ſkaliſte, ktòre kray ich otaczaią.

Poſtronnych narodów piſarze nie wielką Szwaycarom przyznawaią z dowcipu i rozumu byſtrości do nauk zdatność, ale w tym naybarziey wieku oczewiście Szwaycarowie pokazali niemnieyſzą do broni, iako do pióra narodu ſwego ſpoſobność.

Niewiaſtom Szwaycarſkim nie braknie ani wdzięków, ani przymiotów, które płeć żeńſką czynią miłą i ſzacowną. Pracowitość od przyrodzenia, płodność od kraiu położenia i powietrza im ieſt udzielona. Naywiękſzemi Szwaycaryą zyſkami zbogacaią ſer, maſło, woły, płótna; temi zaś ſame zaprzątaią ſię białegłowy. Płodność niewiaſt Szwaycarſkich nie ma ſobie równey w Europie, ztąd pochodzi, że Szwaycarowie od roli, rzemiosł i rządowych usług zbywaiącym pozwalaią obywatelom w cudzoziemſką zaciągać ſię ſłużbę; w tym zaciągu liczą temi czaſy bez mała 80,000 Szwaycarów.

Którzy ſą poddani Rzeczypoſpolitey Szwaycarſkiey?

Przez poddanych Szwaycarſkich trzeba rozumieć niektóre kraie mieczem nabyte, które abo ſpólnie należą do wſzyſtkich Kantonów, abo do niektórych tylko, takowe

kra-

kraie iedne leżą przy granicach Niemieckich, drugie przy Francuskich, trzecie przy Włoskich.

Kraie leżące przy granicach Niemieckich są: 1) Hrabstwo Badeńskie na zachòd Zurychu od r. 1712 należy do kantonow Zurychtan: i Bernen: MS. *Buda*-Aquæ Helvetiæ nad Limatą bogata, piękna, zdrowemi cieplicami i dokończonym traktatem pokoiu miedzy Karolem VI Cesarzem i Ludwikiem XIV Królem Francuskim r. 1714 sławna. Inne miasta: *Klingnau*, *Wettingen* opactwo Cysterskie. *Zurzach* Fanum Tiberii, *Kayser-Stadt* Tribunal Cæsaris, gòra *Heittersberg* &c: W bliskości Bady znayduie się łąka, z której wielką moc kamiennych kostek do grania wykopuią, 2) Woytostwa wolne *Freyen Emter* do siedmiu naydawnieyszych należały kantonòw, lecz pokoiem Arawskim r. 1712 podzielone były przekopem od *Farwangen* do *Lunghofen* prowadzonym; częśc pòłnocna z miastem *Bremgarten* dostała się Kantanom Zurychtańskiemu, Berneńskiemu i Glareńskiemu; część południowa, w ktòrey leży *Maytenfeld* przy dawnych została kantonach. 3) Turgowia z M. S. *Frawenfeld* nad rzeką Turą osiadłym należy do ośmiu dawnieyszych

ſzych kantonów, 4) Rintalia z M. S. *Reineck* nad Renem, ieſt pod władzą 7 dawnych Kantonòw, Appenzelſkiego i Berneńſkiego, 5) Hrabſtwo Sargańſkie z M. S. *Sargans* nad Sarą należy do 7 dawnych kantonow 6) *Gaſtera*-Caſtra Rhætica podana Kantonom Schwitz i Glaris równie iak woytoſtwo Gamſkie, 7) Miaſto *Rapperſwyl* nad iezioręm *Zurich* piękne, na pagórku oſiadłe od r. 1712 Kantonom Zurichtańſkiemu i Berneńſkiemu uſtąpione. 8) Miaſta *Bruack Topſinga* i *Araw* żyią pod obroną Kantonu Berneńſkiego; *Araw* ſławny pokoiem r. 1712 tu zawartym miedzy 5 kantonami Katolickiemi zwyciężonemi i 2 Kalwińſkiemi zwyciężcami, &c.

Przy granicach Francuſkich miaſta *Granſon*, *Morat*, *Orba*, i *Schwartzburg* należą do kantonów Berneńſkiego i Fryburſkiego.

Przy granicach Włoſkich wſzyſtkie kantony, wyiąwſzy Appenzelſki, dzierżą 4 powiaty od Xięſtwa Medyolańſkiego oderwane i im od Maximiliana Sforcyi r. 1512 darowane, te ſą: 1) *Lugana* z 100 wſiami, 2) *Lokarna*, 3) *Mendriza*, 4) *Magia* abo *Madia*.

Do kantonu Ureńſkiego, Szwaycarskiego, Underwaldeńſkiego należą we Włoſzech 3 po-

powiaty, 1) Bellnizona z miaſtem tego imienia oſiadłym na piękney równinie nad Tyczyną, 2) Dolina Brenna, 3) Riviera, abo *Portugalio.*

Które ſą kraie ſprzymierzone z Rzecząpoſpolitą Szwaycarſką?

Dzieſięcioro ieſt kraiów z Rzecząpoſpolitą ſprzymierzonych abo pod obroną oney żyiących, 1) Miaſto Swięto-Galſkie, 2) Opactwo Swięto-Galſkie, 3) Rzeczpoſpolita Gryzońſka, 4) Rzeczpoſpolita Walezyiſka, 5) Rzeczpoſpolita Genewſka, 6) Xięſtwa Newemburſkie i Walengeńſkie, 7) Miaſto Bienna, 8) Biſkupſtwo Bazyleyſkie, 9) Miaſto Mulhauſen, 10) Biſkupſtwo Konſtancyeńſkie.

Miaſto *Swięto-Galskie* murem od opactwa oddzielone właſnemi rządzi ſię prawami i zaſzczyca ſię wolnością, ſłynie biblioteką publiczną, handlem, rękodziełmi płótna cienkiego.

Opactwa S. Galſkiego Benedyktyńſkiego obſzerne dobra leżą na północ, i południe kraiu północnego, i zdawna do opactwa tego należą. Opactwo S. Galla murem od miaſta oddzielone obſzerne i pięknie zabudowane; dzwony na wieży kościelney, biblioteka w klaſztorze i przy nim przepyſzny opaci pałac od wſzyſtkich krajopiſarzów ſą

wſpomniane. *Weyl* nad Turą z pałacem, w ktòrym Opat zwyczaynie mieſzka. *Roſzach* nad ieziorem Konſtancyeńſkim, *Lichtenſteig* ſtołeczne hrabſtwa Tockenburſkiego kupionego od Opata Ulryka r. 1468. *Wildenhaus* oyczyzna Ulryka Zwingla, *Iberg* &c:

Kray Gryzońſki od dawnych Rzymian nazwany *Rhœtia* gòrami otoczony na 26 mil tak długi iak ſzeroki ſtyka ſię na pòłnoc z Szwabami, z Tyrolem na wſchòd, z biſkupſtwem Trydentſkim, Xięſtwem Medyolańſkim, i Weneckim państwem, na południe, z Kantonem Uri i Glaris na zachòd; rządzi ſię właſnemi prawami pod nazwiſkiem Rzeczypoſpolitey Gryzońſkiey, ma 3 ligi: Gryzońſką, Domu Bożego, i 10 ſądów, z których każda nakſztałt prowincyi Hollenderſkich ſprawuie rząd gminowładny, ma właſne zwyczaie, ſądy, rady i urzędy, á wſzyſtkie 3 ligi wyſyłaią deputatów na ziazd narodowy w ſprawach do cáłey Rzeczypoſpolitey ściągaiących ſię.

Ligi Gryzońſkiey na 27 gromad podzieloney M. S. *Ilantz* nad źrzodłem Renu, *Diſent*, *Flims*, *Waltensburg*, *Lugnitz* &c.

Ligi Domu Bożego tak od Biſkupſtwa Koirſkiego, ktòre zamyka nazwaney i na 22 gromady podzieloney M.S. *Koira*-Curia bliſko

ſko Renu oſiadła, ludna, handlowna i katedrą biſkupią ozdobiona. *Furſtenau* zamek Biſkupa Koirſkiego. *Haldeinſtein.*

Ligi 10 ſądów na 14 gromad podzieloney M. S. *Mayenfeld* nad Renem klęſką woyſka Maximiliana I. Ceſarza r. 1499 wſławione, *Wazelola*, tu ligi 3 Gryzońſkie r. 1471. przymierze ſwoie przyſięgą zmocniły, *Dawa* &c.

Kraie Gryzonom poddane ſą: 1) Hrabſtwo Sziaweńſkie - *Chiavenne* z M. S. tegoż imienia, 2) Waltelina w wyborne obfita wina, którey miaſta *Morbegna* i *Tirana* nad Addą, *Sondrya* &c. 3) Hrabſtwo Bormeńſkie z miaſtami *Bormio*, *Braulio* &c.

Rzeczpoſpolita Walezyiſka miedzy kantonem Berneńſkim i Xięſtwem Sawoyſkim położona od źrzòdła Ronu do ieziora zachodzi Genewſkiego, obfituie w wino, zboże i ogrodowe owoce, rządzi ſię gminowładztwem. Przy ſamych obywatelach gòrney Walezyi ieſt rząd kraiu, biſkup na wſzyſtkich przodkuie radach.

M. S. *Sion* nie daleko Ronu w pięknym położeniu. inne miaſta: *Briga*, *Aragna*, *Wiſpach*, *Raren*, *Martigni*, *S. Maurycy* męczeńſtwem Swiętego Maurycego ſławny.

Rzeczpoſpolita Genewſka ciaſnemi ściśnio-

śniona granicami, leży miedzy Sawoyą i Francyą nad ieziorem tegoż imienia M. S. *Geneva* niemniey handlem, przemysłem i rzemiosły, iako naukami kwitnie.

Xięstwa Newemburskie-*Neufchatel* i *Wallangeńskie* miedzy Szwaycarami i Hrabstwem Burgunskim położone 12 mil długie á 6 szerokie, obfituią w wino, rządzą się własnemi prawami i od r. 1707 przez dobrowolne poddanie się należą do Króla Pruskiego.

M. S. *Newemburg* abo *Neufchatel* nad ieziorem piekne i ludne, Inne miasteczka są: *Wallangin*, *Zurlandra*, *Landeron*, *Cressi* &c.

Bienna osiada nad ieziorem miedzy Kantonami Berneńskim, Soluranskim i Xięstwem Newemburskim: obywątele są wolni, z Kantonem Berneńskim sprzymierzeni.

Miasto *Mulhausen* w Alsacyi nad rzeką Illą.

Biskupstwo Konstancyenskie i Bazyleyskie należą do Niemiec.

Jaka iest kraiów Rzeczypospolitey Genueńskiey obszerność?

Do Rzeczypospolitey Genueńskiey należy, 1) Część dawney Liguryi abo pomorze

w dłuż morza śrzodozięmnego rozwiedzione, 2) Wyſpa Kaprarya, 3) Magrabſtwo Finalſkie, 4) Wyſpa Korſyka za pamięci naſzey odpadła do Francyi. Kray Rzeczypoſpolitey nadmorſki długi około mil 46, ſzeroki naywięcey 11, naymniey 6, ſtyka ſię na południe z Toſkanią; na wſchòd z Maſſą; z Hrabſtwem Niceńſkim, Xięſtwem Monaceńſkim i Alpami na zachód; z Medyolanem, Parmą i Montferatem na północ, dzieli ſię na ſtronę wſchodnią, i zachodnią ktòre Włoſi rzekami nazywaią dla kſztałtu kraiu długiego a wąſkiego dorzeki podobnego.

Które ſą znacznieyſze miaſta w oboiey kraiu Genueńskiego ſtronie?

Strony wſchodniey po Włoſku *La riviera di Levante* i wſzyſtkiey krainy M. S. *Genua* nad morzem śrzodozięmnym nakſztałt amphitheatrum rozciągniona, ludna, bogata, obronna, portowa i pięknemi gmachami, pałacami Doży, ſenatu i ſzczegulnych familii Doryow, Pallawicynich, Grimaldów &c: kościołem katedralnym, zbroiownią, rękodziełmi materyi iedwabnych, á mianowicie akſamitu i adamaſzku ſławna. Port obſzerny groblą uſypaną 560 ſtòp długą á 13 ſzeroką ubeſpieczony, latarnią zawſze ieſt oświecony.

In-

Inne miaſta ſą: *Porto-Fino*-Portus Delphini z portem ſkałą zaſłonionym i dwiema zamkami obronnym. *Nervi*, *Moneglia* naywybornieyſzym winem ſławna, *Rapalla*, *Sarzana* przy granicach Maſſy, *Spezza*, *Seſtri* z portem i mocnym zamkiem, *Lerica*, *Brugneta*, S. *Szczepan* &c &c.

Strony zachodniey *Riviera di Ponente* miaſta: *Sawona* nayludnieyſza po Genui, obronna i wielka. Genuenczycy port zaſypali, aby handlowi Genui nie był na przeſzkodzie, *Vado*, *Noli*, *Albenga*, *Zuccarella*, *Wintimilla* dawna i ludna, S. *Rem* od Genuenczyków z przywileiów odarty i mocną żołnierſką oſadą zmocniony. *Araſſa* przy którey korale ſię poławiaią. *Cogureo* oyczyzna Krzyſztofa Kolumba wynalazcy Ameryki. Port *S. Maurycego* od Genuenczyków zaſypany, *Taggia*; *Bocheta* wąwòz miedzy gòrami trzema ſzańcami zmocniony.

Margrabſtwa Finalſkiego u Karola VI Ceſarza za 300,000 talerów r. 1713 kupionego M. S. *Final* mocne z portem morſkim wolnym.

Wyſpa Kaprarya-*Ægilon* 4 mile na koło maiąca, ſkaliſta na gruntach do zaſiewu nie zdatnych nic opròcz wina nie rodzi; Genueńczycy uſtępuiąc Koronie Francuſkiey

Kor-

Korſykę, tey yſpy dzierżawę ſobie warowali.

Xięſtwo Monaceńſkie udzielne domu Grimaldi pod opieką korony Francuſkiey ma M. S. *Monaco* Herculis Monæci portus zamkiem mocnym, Francuskiey załodze oddanym warowne. Inne 2 miaſta *Rocca-Bruna* i *Menton* naywybornieyſze w całych Włochach w okolicach ſwych zbieraią cytryny i pomarańcze.

Jakie ſą właſności, położenie i żyność kraiu Genueńskiego?

Kray Genueński gorący, gòrzyſty nie w wielkim u Włochów ieſt ſzacunku, przyſłowiem fałſzywym o nim mòwią: iż obywatele tuteyſi ſą bez rzetelności, laſy bez drzewa, woda bez ryb, niewiaſty bez wſtydu; wydaie iednak wyborne wino, delikatne owoce, przednią i w wielkiey obfitości oliwę, ròżne marmury, których cudzym udziela kraiom a mianowicie Francyi, Hiſzpanii, Portugalii i pòłnocnym kròleſtwom przez Hollandyą. Zyſkiem rękodzieł ſwych nadgradzaią Genueńczycy płonność gruntów ſkaliſtych. Handel znaczny zawiſł na iedwabiu ſurowym nie przędzonym który wyprowadzaią z portòw Sycyliyſkich, na materyach iedwabnych iako to akſamitach gład-

kich

kich i kwiecistych, nad ktòre lepszych żadne cudzoziemskie rękodzieła do tychczas tkać nie potrafiły, na adamaszkach, atłasach, złotogłowach, rękawiczkach, pończochach, kamizelkach, papierniach i drobnych towarach zależy. Budowanie okrętòw tak ku własney iako cudzych narodów żegludze wielkim handel kraiowy zbogaca zyskiem. Przestronny port Genueński oraz wygodne dla złożenia towarów szpichlerze, są przyczyną, że większa część Włochów ziemi i przemysłu swego towary przez Genueńczykòw do nadmorskich i zamorskich miast posyła.

Jakie są przyrodzone skłonności Genueńczykow?

Oprocz skłonności wszystkim Włochom właściwych szlachta dumna, w zamysłach, przedsięwzięciach i przyiaźniach niestateczna, o wolność żarliwa, mieszka przepysznie, żyie w zbytkach, bawi się handlem ogulnym i przykłada się do nauk, które tu akademia nazwana *Sopiti* znacznie rozkrzewiła. Kupcy znaią się dobrze na handlu, á wieśniacy i ludzie prości na marynarstwie i żegludze, wszyscy w powszechności obywatele małe płacą podatki, zkąd w przysłowie o Genui i Wenecyi weszło, że Genua

iako

iako Rzeczpospolita iest uboga, á Genueńczycy we Włoszech naybogatsi, przeciwnym sposobem Wenecya naybogatsza, á Wenetowie ubodzy. W Genui nie znaią tey maxymy że im wolność iest większa tym podatki są znacznieysze.

W iakich granicach zamyka się Rzeczpospolita Łukieska?

Rzeczpospolita Łukieska czy Luceńska miedzy państwami Toskańskim, Modeńskim, i Genueńskim położona długa i szeroka około mil 6, obfituie w wino, oliwę, proso i kasztany, któremi tylko dwiema ostatniemi rzeczami wieśniacy tu żyią. Rząd Arystokratyczny sprawuią możnieysze familie. Doża abo *Gonfalonier* na 2 obrany miesiące ma sobie przydanych 9 starców. Wielka rada złożona z 160 szlachty należy do praw stanowienia, mnieysza z 36 osób do rządu sprawowania.

M. S. *Luka* ludna, obronna i handlowna; nazywaią ią przemyślną dla sprawności i pracowitości obywatelów. Pałac Xiążęcy, kościół katedralny, zbroiownia w broń na 20,000 ludzi opatrzona, pomnażaią ozdobę Luki. *Via-Reggio* albo *Voreggio* miasteczko portowe.

Ja-

Jakie ieſt położenie, obſzerność, rząd Rzeczypoſpolitey Swięto-Maryńskiey?

Rzeczpoſpolita Swięto-Maryńſka Romanią i Xięſtwem Urbińskim otoczona, 2 mile długa, á półtory ſzeroka pod obroną ſtolicy Rzymskiey obyczaiem rządzi ſię aryſtokratycznym przez dwuch kapitanów, ktòrych 2 razy na rok w Marcu i Pazdzierniku odmienia. Rada wielka z 48 składa ſie oſób. S. *M ryn* M. S. na pagòrku oſiadłe, obronne, do ktòrego należą 2 miaſteczka i kilka zamków, iako to: *Penna*, *Roſta*, *Serravalla* &c. Obywatele ſzczupły prowadzą handel, dla tego ſą ubodzy, ludność tego kraiu 9000 duſz nie przenoſi.

Które kraie należą do Xiążęcia Parmeńſkiego?

Xiążę Parmeński Ferdynand wnuk Filipa V Kròla Hiſzpańskiego panuie udzielnie i iedynowładnie nad trzema Xięſtwami traktatem Akwisgrańskim r. 1748 oycu iego Filipowi uſtąpionemi: Parmeńskim, Placeńskim i Gwaſtalskim, które ſtykaią ſię na wſchód z Xięſtwem Modeńskim, na południe z państwem Genueńskim, na zachód z nowemi dzierżawami Kròla Sardyńskiego od Medyolanu odłączonemi, na pólnoc

rze-

rzeką Po graniczą z kraiem Medyolańskim, obfituią w zboże, wino, owoce, sól, rudę żelazną, pastwiska żyzne, bydło i sery całey Europie znaiome Parmezany. Xięstwo Parmeńskie ma 18 mil długości, 10 szerokości, Placeńskie 15 długosci 12 szerokości, Gwastalskie 4 długości á 2 lub 3 szerokości.

Parma stolica Xięstwa Parmeńskiego nad Parmą, piękna, ludna, mocnym zamkiem obroniona, rządem 3 Xięstw, biskupstwem, pałacem Xiążęcym ozdobiona. *Colorno* nad Po pałac Xiążęcy z roskosznemi ogrodami. *Sala* nad Bagansą zamek także roskoszny. *Rosena*, *Soragna*, *Gibello*, od Gibellinow, *Gwelfo* od Gwelfow zamki zbudowane.

Placencya M. S. Xięstwa nad Po na roskoszney osiadła ròwninie, wielka, obronna i dla wspaniałości kościołów, piękności domòw, rynkow, ulic, fontan &c: słusznie Placencyą nazwana.

Rotto fredo mieysce wsławione zwycięstwem Austryakòw nad woyskami Francuskim i Hiszpańskim r. 1746 odniesionym. *S. Łazarz*, *Campo-Morto* nad Trebią zwycięstwem Annibala pamiętne, *Roncaglia* &c.

Gwastalla M. S. Xięstwa Gwastalskiego Mantuańskim otoczonego wielka, mocna i pięknie zabudowana, *Sabionetta* nie wielka

ale roskoſzna i zamkiem obroniona. *Bozo-lo* także zamkiem warowna.

ROZDZIAŁ XI.
O Państwach Korony Polſkiey.

Jak długo i ſzeroko rozciągaią ſię państwa Korony Polſkey?

Państwa Korony Polſkiey z kraiami ziednoczonemi i pod mańſtwem zoſtaiącemi wzięte rozciągaią ſię z pòłnocy na południe ukośne od oſtatniey krainy Biſkupſtwa Piltyńſkiego do uścia rzeczki Yaorliku w Dnieſtr wpadaiącey mil 220, i to ieſt naywiękſza długość; ze wſchodu na zachòd od od Mściſławia do granicy Wielkopolſkiey ſtykaiącey ſię z gruntami miaſta Sternberga w Margrabſtwie Brandeburſkim mil 200, i to ieſt naywiękſza ſzerokość.

Kròleſtwo Polſkie od zachodu graniczy z gòrnym i dolnym Sląſkiem, Margrab: Brandeburſkim i Xięſtwem Pomorſkim; na pòłnoc morze Baltyckie oblewa Pruſy, Zmudź i Kurlandyą, Dzwina oddziela tęż Kurlandyą, á Ewikſzta Inflanty Polſkie od Moſkiewſkich, dáley teź Inflanty Polſkie, Woiewòdztwa Połockie i Witebſkie ſtykaią

ſię

ſię z Xięſtwem Pleſkowſkim, wielkiemi Łukami &c: Od wſchodu Woiewództwa Witebſkie, Mśćiſławſkie, Mińſkie i Kiiowſkie graniczą z Xięſtwami Smoleńſkim, Kiiowſkim i Ukrainą Moſkiewſką; na południe toż Woiewòdztwo Kiiowſkie przypiera do Nowey Serwii; Woiewództwo Bracławſkie od Tartaryi mnieyſzey rzeki Sinia Woda i Kodema; od ziemi Multańſkiey Podole, Dnieſtr; Pokucie i Małopolſkę góry Bieſzczad i Krępak od ziemi Siedmigrodzkiey i Węgier oddzielaią.

Na wiele znacznieyſzych części dzielą ſię państwa Rzeczypoſpolitey Polſkiey?

Polſka z ròżnych złożona narodòw i drobnieyſzych kraiòw wielorakiemu podlega podziałowi. Polityczny iey podział na trzy prowincye Wielkopolską, Małopolską i Litewską ieſt nayproſtſzy i do prawa kraiowego ſtoſowany. W tym podziele Wielkopolska zawiera Woiewòdztwa tym porządkiem prsodkowania rozmiarkowane. 1) Woiewòdztwo Poznańskie z ziemią Wſchowską. 2) Woiewòdztwo Kaliskie. 3) Woiewòdztwo Sieradzkie z ziemią Wieluńską, 4) Woiewództwo Łęczyckie, 5) Woiewództwo Brzeskie Kuiawskie. 6) Woiewodztwo Inowrocławskie. 7) Ziemię Dobrzyńską. 8) Woie-

iewòdztwo Płockie. 9) Woiewództwo Mazowiekie. 10) Woiewòdztwo Rawskie; te 3 ostatnie Woiewództwa składaią szczegulną prowincyą Mazowiecką, á Pruską 3 następuiące. 11) Chełmińskie. 12) Malborskie, 13) Pomorskie. 14) Wdztwo Gnieźnieńskie

Prowińcya Małopolska dzieli się na Woiewodztwa. 1) Krakowskie z Xięstwy Oświecimskim, Zatorskim, Siewierskim i starostwem Spiskim. 2) Sandomierskie, 3) Kiiowskie, 4) Ruskie, 5) Wołyńskie, 6) Podolskie, 7) Lubelskie, to Woiewòdztwo wraz z Krakowskim i Sandomierskim składa właściwą prowincyą Małopolską. 8) Bełzkie, 9) Podlaskie, 10) Bracławskie, 11) Czerniechowskie z powiatem Nowogrodzkim pod mocą zostaie Moskiewską, tytuły iednak urzędów warowanie Polakom traktatem Moskiewskim r. 1686.

Prowincya Litewska zamyka Woiewòdztwa. 1) Wileńskie, 2) Trockie, 3) Xięstwo Zmudzkie, 4) Smoleńskie tytularne, 5) Połockie 6) Nowogrodzkie, 7) Witebskie, 8) Brzeskie, 9) Mścisławskie. 10) Mińskie, 11) Inflantskie obu narodom spolne.

W tych trzech wielkich prowincyach kraie niektòre osobliwe noszą nazwiska. *Woiewodztwa Wielkopolskie* znaczą Poznańskie

skie, Kaliskie i Gnieźnieńskie; *Kraina* ieſt ta część Powiatu Nakielskiego, ktòra ſię ſtyka z Woiewództwem Pomorskim; *Kaſzuby* ſą częścią Woiewòdztwa Pomorskiego leżącą przy Xięſtwach Wendeńskim i Kaſzubskim iako to: ſtaroſtwa Bytowskie, Lawemburskie w mańſtwo domowi Brandeburskiemu oddane, Puckie, Człuchowskie &c; *Kuiawy* ſą dwa Woiewództwa Brzeskie i Inowrocławskie; *Mazowſze* Woiewodztwa Płockie, Mazowieckie, Rawskie; *Podgórze* część Woiewòdztwa Krakowſkiego i ziętni Przemyſkiey z Węgrami granicząca; *Pokucie*, powiat Kołomyiſki ziętni Halickiey; *Ruś Czerwona* Woiewództwa Ruſkie, Bełzſkie &c; *Ukraina*, Woiewòdztwa Bracławſkie i Kiiowſkie; *Ruś Biała* Woiewòdztwa Połockie, Witebſkie, Mściſławſkie, Mińſkie i Nowogròdzkie: oſtatnie to Woiewòdztwo nazywa ſię poſpolicie *Ruſią Czarną*, chociaż Gwagnin ią kładzie w pańſtwie Moſkiewſkim około Białego ieziora, i aż do Azyi rozciąga; *Poleſie* ieſt część Woiewòdztwa Brzeſkiego - Litewſkiego, Wołyńſkiego, &c. *Pobereże* kray Woiewòdztwa Bracławſkiego leżący nad Dnieſtrem; *Trakt Zapuſzczańſki* ieſt część Woiewództwa Trockiego od rzeki Niemna po

R nad

nad granicą Pruſką, ku Podlaſiowi poſu niona &c.

W podziale Kraiopiſarſkim wiele zamyka części prowincya Wielkopolſka?

Cztery znacznieyſze: Wielkopolskę, Kuawy, Mazowſze i Pruſy.

Wielkopolſka zawiera w ſobie Woiewodztwa Poznańſkie z ziemią Wſchowſką, Kaliſkie, Gnieźnieńſkie, Sieradzkie z ziemią Wieluńſką i Łęczyckie.

Woiewództwo Poznańſkie ma za herb orła białego bez korony w polu czerwonym; dzieli ſię na powiaty: Poznańſki, Wſchowſki czyli ziemię Wſchowſką, Kościańſki i Wałecki. M. S. Woiewództwa i całey wielkiey Polſki *Poznań* nad Wartą murem opaſany, naywiękſzą ma ozdobę od kościołów Katedralnego, Iezuickiego i innych wielu.

Kościan głowa powiatu nad rzeczką Obrą i miedzy błotami; gruzy pokazuią, że był przedtym murem obtoczony.

Srem nad Wartą, *Przemęt* Opactwo Cyſter: *Szmigiel*, *Wſchowa*-Frauſtadt nad granicą Sląſką M. S. ziemi Wſchowſkiey do Xięſtwa Głogowſkiego od Henryka Xiążęcia Zegańſkiego przyłączoney, á od Kazimierza W. r. 1343 odzyſkaney i traktatem

w

w Namyslowie zawartym Polszcze warowaney r. 1346. Przy tym mieście r. 1706 Sasi od Szwedòw porażeni. *Kopanica* nad błotami, *Obra* Opac: Cyster: *Kargowa*, *Babimost*, *Grodzisk* piwem sławny, *Lwowek*, *Bledziesiow* opac: Cyster: *Miedzyrzecz* nad dwiema rzeczkami z błòt ciągniącemi się położony; zamek przedtym od Niemieckich Xiążąt i Krzyżaków niedobyty z rozwalin może iescze być poznany, *Wronki* nad Wartą imienia Kozmińskich, *Oborniki*, *Rogożno* nad ieziorem: tu Kròl Przemysław od Margrabiów Brandeburskich zdradziecko zabity r. 1296, *Czarnkow*, *Wałcz* M. S. powiatu Wałeckiego, *Wieluń* nad błotami, *Leszno* wygasłego na Królu Stanisławie Xciu Lotaryńskim domu Leszczyńskich gniazdo, rękodziełmi sukiennemi na całą Polskę sławne. Na około miasta iest na kilka set wiatraków; należy teraz do Xiążąt Sułkowskich. *Rydzyna* pałac ozdobny z roskosznym ogrodem o pół mili od Leszna, *Boianowo*, *Rawicz* z pięknego ulic rozłożenia i rękodzieł sukiennych chwalony; *Sarnowa*, *Poniec* &c.

Województwo Kaliskie ma za herb Wieniawę, abo żubrzą głowę, przez którey nozdrza przechodzi pierścień, składa się z powiatów Kaliskiego, Pyzdrskiego. Konin-

ſkiego, i Nakielskiego; M. S *Kaliſz* nad Proſną, kollegiatą, ſzkołami Jezuickiemi &c: ozdobiony, przy ktòrym Szwedzi pod Mardefeldem r. 1706 byli porażeni. Inne miaſteczka: *Odolanòw*, *Zduny*, *Jarocin*, *Pyzdry* nad Wartą, *Wrzeſnia*, *Srzoda* ſeymikom wyznaczona, *Biechow* z klaſztorem Filipinów, *Ląd* Opac: Cyſterſkie, *Konin*, *Koło*, *Kazimierz*, przy którym *Patkul* od Saſòw Szwedom wydany r. 1707 był w koło wpleciony, a r. 1005 pięć braci puſtelnikòw męczeńſką odnieśli koronę, *Kleczew*, *Krotoſzyn*, *Słupca*, *Nakło* nad Notecią, *Mrocza*, *Złotów* imienia Działyńſkich, *Obłok*, *Chocz*.

Woiewòdztwo Gnieznieńſkie zamyka powiaty: Gnieznieński i Kcyński. M. Stoł. *Gniezno* przedtym króleſtwa, teraz Arcybiſkupſtwa i Woiewództwa Stolica, oprócz kościoła Katedralnego i S. Jerzego Krzyżakòw nie ma nic wſpaniałego. Inne miaſta *Witkòw*, *Pobiedziſka*, *Kłecko* nad ieziorem i błotami, *Trzemeſzyn* pierwſze w Polſzcze opactwo Kanonikòw regul: *Wągrowiec* opac: Cyſter: *Łopieſzno* miedzy ieziorami, *Kcynia*, *Łabiſzyn*, *Szubin*, *Zerniki*, *Gołańcza*, *Janowiec*, *Znin* &c.

Woiewództwo Sieradzkie ma za herb pòł orła i pół lwa czarnych pod iedną koroną,

ſkła-

ſkłada ſię z powiatów Sieradzkiego, Szadkowſkiego, Piotrkowſkiego, Radomſkiego i zięmi Wieluńſkiey. M. S. drewniane *Sieradz* nad Wartą, nie daleko miaſta zamku leżą rozwaliny. Nad tąż rzeką oſadzone ſą: *Warta*, *Szadek* ſeymikami Woiewództwa uprzywileiowany, *Unieiów* opact: Bened: Bogumiła Arcybiſkupa Gnieznieńſkiego r: 1182 zmarłego zwłokami uczczony w łęgach pod Wartą. Inne miaſteczka: *Rozprza*, *Spicimierz*, *Błaſzki*, *Łaſk* zaſzczycony kollegiatą Infułacką nad Widawą: *Widawa* nad Grabią, *Labianice*, *Wolborz* miaſto Biſkupſtwa Kuiawſkiego przyozdobione pałacem i ogrodem przepyſznemi od teraznieyſzego Biſkupa Antoniego Oſtrowſkiego założonemi i dokończonemi, *Lutomirz*, *Koniecpol* nad Białą i Pilicą, przedtym imienia Koniecpolſkich, teraz Czapſkich dziedziczny pałacem i ogrodem zalecony, *Witow* Norbert: *Suleiów* Cyſterſkie opactwa; *Piotrków* miaſto murowane trybunałem prowincyi Wielkopolſkiey znakomity, *Radomſko* kaſzą ſławne, *Gidle*, *Kurzelów*, &c.

Zięmia Wieluńſka ma za herb baranka z chorągiewką i krzyżem, ſkłada ſię z powiatu Wieluńſkiego i Oſtrzeſzowſkiego, M. S. *Wieluń* tak iak wſzyſtkie miaſta Króle-

wſkie z dzierżawy Królów wypuſzczone ſpuſtoſzały, ſamemi ſię zdobi tylko klaſztorami i kościołami, farnym, Piarów, Paulinów &c: *Oſtrzeſzów i Boleſławiec* nad Proſną, *Grabów, Działoſzyn, Wieruſzów* &c:

Woiewództwo Łęczyckie noſi za herb pół lwa czerwonego i pół orła białego grzbietami do ſiebie obròconych pod iedną koroną, zamyka powiaty Łęczycki, Brzeziński, Orłowſki, Inowłocki, M. S. *Łęczyca* murem rozwalonym i przekopem obwiedziona z zamkiem ſpuſtoſzonym na górze; za błotami bliſko Łęczycy ieſt kollegiata naypierwſza w Polſzcze po katedrach, dla czego ſię zowie archi-kollegiatą. Inne miaſteczka znacznieyſze ſą: *Inowłodz, Piątek* i *Bielawy* nad Bzurą, *Kłodawa, Orłów, Kutno, Brzeziny, Stryików* o 5 mil od Łęczycy narodzeniem r. 1547 Macieia Strykowſkiego Kanonika Zmudzkiego Hiſtoryi Litewſkiey Piſarza wſławiony. *Łogiewniki* klaſztorem i kościołem OO. Franciſzkanów ozdobione.

Woiewództwo Brzeſkie Kuiawſkie w herbie używa wraz z Inowrocławſkim, poł orła białego i pòł lwa czarnego, iedną koroną uwieńczonych i grzbietami do ſiebie obròconych, składa ſię z pow: Brzeskiego,

Kowalſkiego, Przedeckiego, Kruświckiego i Radzieiowſkiego. M. S. *Brześć* przedtym ludne, mocne, wałem i głębokim przekopem warowne, teraz iedyny ma zaſzczyt od 2 kościołów murowanych Farnego i Dominikańſkiego, *Wrocławek* nad Wiſłą katedrą Biſkupſtwa Kuiawskiego z Kruświcy tu przenieſioną zaſzczycony, *Radzieiów*, *Kruświca* nad Gopłem oyczyzną Piaſta kołodzieia według naſzych dzieiów na tron Polſki wynieſionego pamiętna. Sama lekkowierność od czasów oświeconych daleko uſuni ona mogłaby to przyiąć podanie, że Popiela II tu myſzy zagryzły; *Kowal* Stoł: powiatu *Strzelno* z klaſztorem Norbertanek, *Nieſzawa* komora celna &c.

Woiewództwa Inowrocławſkiego przedtym Gniewkowſkim zwanego na powiaty Inowrocławski i Bydgoski rozdzielonego M. S. *Inowrocław* nad Notecią z Gopła płynącą. W bliskości wieś *Płowce* wygraną Władyſława Łokietka bitwą r. 1331 nad Krzyżakami pamiętna, *Dybów* naprzeciwko Torunia, *Bydgoſzcz* - Bromberg nad Brdą traktatem miedzy Polską i Elektorem Brandeburskim r. 1657 dokończonym i składem ſoli Królewskiey znaioma *Labiſzyn*.

Ziemia Dobrzyńska rzeką Skrwą od

Wo-

Woiewództwa Płockiego oddzielona przedtym do Mazowsza należąca, od Konrada Xiążęcia Mazowieckiego Krzyżakom oddana, á od Władysława Iagiełła im odebrana i do Korony przyłączona, używa w herbie głowy człowieka szędziwego, u ktòrey pod samą brodą korona iedna, á druga na głowie zwierzchu z dwoma bawolemi rogami z niey wychodzącemi: zamyka powia: Dobrzyński, Lipiński i Słoński, M. S. *Dobrzyń* nad Wisłą spustoszone, *Bobrowniki* ziemskich i Grodzkich ksiąg złożenie, *Lipne* seymikami, *Skąmpe* cudownym Matki Boskiey obrazem zaszczycone. *Słońsk*, *Gorzno*, *Rypin* &c:

Prowincya albo Xięstwo Mazowieckie składa się z Woiewództw Płockiego, Mazowieckiego i Rawskiego, wydzielone od Leszka Białego Konradowi Bratu młodszemu dziedzicznym do iego i następcow iego należało prawem: i rozdzieliło się na Xięstwa Czerskie, Warszawskie i Płockie. Ziemowit Czerski, Troyden Warszawski, Wanko Płocki Xiążęta Mazowieccy dobrowolnie poddali się w państwo Kazimierzowi W z tym warunkiem, że państwa każdego z nich miały spadać na Króla w niedostatku płci męskiey. Wkrótce Płocka i

War-

Warſzawska linie gdy uſtały, krol obawiaiąc ſię, aby Ziemowit do Czech lub Krzyżaków ſię nie udał, ucz nił z nim w Kaliſzu d. 27 Grudnia r. 1355 taką zgodę: iż Ziemowit miał całe Mazowſze z daru Królewskiego otrzymać przyſięgę wierności wykonawſzy. Roku 1462 po śmierci Ziemowita i Władyſława braci Xiążąt Płockich Płock, Bełz, Rawa i Goſtynin do Korony powrociły, reſzta zaś Mazowſza po śmierci oſtatniego Xiążęcia Mażowieckiego Januſza r 1526 zeſzłego do tevże Korony przypadła,

Woiewództwo Płockie rzeką Łydynią do Wkry wpadaiącą od Mazowieckiego oddzielone noſi za herb orła czarnego z literą P. na pierſiach wyrytą; zamyka pow: Płocki, Bielski, Raciązki, Sierpski, Płoński, Strzeński, Niedzborski i Mławski: te trzy oſtatnie składaią ziemię Zawskrzyńską; M. S. *Płock* nad Wiſłą, katedrą i pięknemi kościołami, grobem Władyſława Hermana i Boleſława Krzywouſtego ozdobiony. Inne miaſteczka: *Sierpc*, *Raciąż*, *Płońſk*, *Radzanow* nad Wkrą, *Bielſk*, *Drobin*, *Bieżun*, *Mława* nad rzeczką Mławką &c.

Woiewództwo Mazowieckie ma za herb orła białego bez korony, składa ſię z 10 ziem: Czerskiey, Warſzawskiey, Wiskiey,

Wy-

Wyszogrodzkiey, Zakroczymskiey, Ciechanowskiey, Łomżyńskiey, Rożańskiey, Liwskiey, Nurskiey. Ziemia Czerska zamyka 4 powiaty: Czerski, Groiecki, Warecki, Garwoliński, M. S. *Czerſk* nad Wiſłą, *Groiec*, *Garwolin Gòra*, *Warka*, nad Pilicą &c. Ziemi Warſzawskiey z powiatów Warſzawskiego, Błońskiego i Tarczyńskiego złożoney i całego króleſtwa M. S. *Warſzawa* na lewym Wiſły brzegu przed rokiem 1300 założona, mieſzkaniem Królow, mieyſcem ſeymów, rad, Senatu, kommiſsyi woyskowey i ſkarbowey, ſądów zadwornych, &c; koronocyą STANISŁAWA AUGUSTA zaſzczycona. Zalecaią ieſzcze tę króleſtwa ſtolicę zamek Królewſki od Zygmunta III nad Wiſłą w końcu Starego-miaſta zbudowany i w nim pokoie á mianowicie marmurowy nowemi portretami Królow Polskich od panuiącego Kròla na cudnie piękny kſztałt przerobiony; poſąg Zygmunta III. pozłacany na kolumnie marmurowey 26 ſtóp geometrycznych wyſokiey od Władyſława IV wyſtawiony; biblioteka publiczna Załuskich od Iędrzeia Krakowskiego i Jozefa Kiiowskiego Biskupów na pożytek narodu oddana; zbroiownia z ſzpitala żołnierskiego | od Sie-

Stefana Batorego założonego, á od Władysława IV pod dozorem Grodzickiego pierwszego starszego nad armatą, abo iak teraz, Generała artylleryi na skład rynsztunku woiennego przerobiona; Szkoła rycerska od panuiącego Kròla fundowana i w pałacu Kazimierzowskim osadzona, á od Rzeczypospolitey na edukacyą 200 kadetòw dochodami opatrzona; trzy akademie abo *Collegia Nobilium* pod dozorem XX. Teatynòw, Piarów i Jezuitów; szkoły publiczne Jezuickie i Piiarskie; Kapituła Marywilska PP. Kanoniczek od z Zahorowskich Zamoyskiey wprowadzona; szpitale S. Rocha, Benona i generalny *Dzieciątkiem Jezus* nazwany pobożnego cudzoziemskiego kapłana *Baudouin* staraniem z iałmużny wybudowany; Kościoły Parafialne: S. Jana tytułem Kollegiaty r. 1410 ozdobiony z Kapitułą z katedralnemi r. 1669 porownaną, P. Maryi i S. Krzyża, &c. Pałace rożnych panòw przepyszne mianowicie domu Saskiego, Krasińskich Rzeczypospolitey dla czterech iurysdykcyi kupiony &c. Stara-Warszawa murem opasana szczupłość mieysca nadgradza kamienic pięknością, i mieszkańców nasiadłością; Nowa-Warszawa od Starey bramą Nowomieyską oddzie-

lo-

lona rozciąga ſię do koſzar gwardyi pieſzey koronney i nabywa z domów murowanych codzień powſtaiących ozdoby; przedmieścia: Krakowskie wzdłuż Wiſły położone ieſt częścią tey ſtolicy nayokazalſzą, Nowy-świat, Grzybowo, Wielopole, Leſzno Niemcami oſadzone, Nowolipie &c. Na końcu nowego świata *Uiazdów* pałac Krola panuiącego wielkim nakładem pięknie przekſztaltowany, do ktorego należą *Łazienki* i *Belweder* dla pięknego położenia i założoney w nim farfurowey fabryki widzenia godzien; mile od Warſzawy na trakcie Lubelskim *Willanów* pałac koſztowny z ogrodem imienia Xiążąt Czartoryskich r. 1686 od Krola Jana III zbudowany, tegoż Króla śmiercią r, 1696 ſławny, *Marymont* pałacyk z zwierzyńcem należy do domu Saskiego, *Wola* pałac drewniany z kſztaltnym ogrodem: W Pawęskach i Mokutowie budowania zaczęte przydadzą ozdoby okolicom Warſzawskim.

W borze Królewskim Bielany, to ieſt klaſztor i kościoł OO. Kamaldułow od Władyſława IV dopełniaiącego ślub pod czas woyny Moskiewskiey uczyniony fundowane, gruntem, młynem Rudą i wſią Polkowem nadane, á od Jana Kazimierza

bar-

bardziey zbogacone. *Młociny* pałac drewniany z zwierzyńcem &c. Na przeciwko Warſzawy za Wiſłą *Praga* targami piątkowemi i batalią Polaków z Szwedami r. 1656 przegraną ſławna. O dwie mile od Pragi *Kobyłka*, w ktòrey kościół fundacyi Załuskich ſłuſznie miedzy pięknemi ſię liczy. Inne miaſteczka zięmi Warſzawskiey: *Tarczyn*, *Błonie*, *Piaſeczno*, *Okuniow*, *Radzimin* z pałacem i ogrodem &c.

Wyſzogród M. S. Zięmi Wyſzogrodzkiey nad Wiſłą. *Czerwieńſk* opactwo Kanon: regularnych S. Auguſtyna.

Ciechanów w ròwninie między błotami położony M. S. zięmi na powiaty Ciechanowski, Sąchociński i Przaſnyski rozdzieloney; *Przaſnyſz* &c.

Zakroczym M. S. ſwey zięmi nad Wiſłą w glinę do farfur zdatną obfituie. Ziętmia składa ſię z powiatów: Zakroczymskiego, Serockiego i Nowomieyskiego od miaſteczek głòwnych nazwanych.

Łomża nad Narwią, collegium Jezuickim i nowofundowanym od Ewy z Leſzczyńskich Szembekowey Kanclerzyny W. Koronney nowicyatem ozdobiona M. S. ſwey zięmi złożoney z powiatów: Łomżyńskiego, Kolińskiego, Zambrowskiego i O-

ſtro-

ſtrołęckiego od miaſteczek głównych nazwisko biorących.

Rożan M. S. zięmi zamykaiącey 2 powiaty: Rożański i Makowski. *Pułtuſk* nad Narwią należy do Biskupa Płockiego, ozdobiony pałacem biskupim, kollegiatą i ſzkołami Iezuickiemi.

Liw nad Liwiem M. S. zięmi Liwskiey noſzącey w herbie pół orła czerwonego i pół niedźwiedzia czarnego.

Nur M. S. zięmi Nurskiey, którą składaią powiaty: Nurski, Kamieńczykowski i Oſtrowski od miaſteczek głównych nazwane.

Woiewòdztwo Rawskie wraz z Mazowieckim do Korony przyłączone, ma za herb orła czarnego w polu czerwonym z literą R. na pierſiach, dzieli ſię na trzy zięmie od miaſteczek głównych nazwane: Rawską, Sochaczewską i Goſtyńską.

Rawa nad rzeką Rawą wpadaiącą do Bzury M. S. zięmi Rawskiey przedtym na kommiſſyą skarbową Koronną r. 1569 z Podskarbiego W. Kor. 2 z Senatu i 2 z ſtanu rycerskiego kommiſſarzów uſtanowioną do odebrania i ſzafowania kwarty z ſtaroſtw wyznaczona. Inne miaſteczka: *Nowemiaſto* nad Pilicą pałacem Granowskich ozdobio-

bione, *Mogielnica*, *Skierniewice* pałacem i ogrodem Prymasowskim zasczycone &c: Ziemi Sochaczewskiey na 2 powiaty: Sochaczewski i Msczonowski podzieloney M.S. *Sochaczew* nad Bzurą; *Bolemów*, *Miedniewice* wieś przyozdobiona klasztorem OO. Reformatów. *Łowicz* nad Bzurą M. S. Xięstwa Łowickiego darowanego od Konrada Xiążęcia Mazowieckiego za zabicie Czapli Prymasom pod tym iednak obowiązkiem, aby pierwszemi kanonikami Płockiemi się mianowali i na znak hołdu do skarbu Xiążęcego grzywnę srebra płacili. To miasto iest przyozdobione zamkiem Prymasowskim, kollegiatą, klasztorami XX. Piarów, Missyonarzów, Bernardynów &c. Ziemi Gostyńskiey 2 powiaty, Gostyński i Gąbiński maiącey M. S. *Gostyń* nad Bzurą; w zamku tamecznym Szuyski Car Moskiewski z bracią swą osadzony, umarł

Prowincya Pruska złożona z 3 Woiewództw Chełmińskiego, Malborskiego i Pomorskiego nosi w herbie orła czarnego w białym polu na szyi koronę maiącego, z którego prawego skrzydła wychodzi ręka mieczem uzbroiona; tego herbu używaią Woiewództwa Chełmińskie i Malborskie. W Pruskim każdym Woiewództwie

znay-

znayduie ſię iedne miaſto więkſze: w Chełmińskim *Toruń*, w Malborskim *Elbląg*, w Pomorskim *Gdańſk*, á w całey Prowincyi ieſt miaſt mnieyſzych 27, którym przodkuie *Malborg.*

Woiewództwo Chełmińskie na prawey ſtronie Wiſły połozone zamyka zięmię Michałowską rządem z ſobą złączoną. Woiewództwo dzieli ſię na powiaty: Chełmiński, Toruński, Grudziążki, Kowalewski, Radzyński; zięmia zaś Michałowska na powiaty: Brodnicki, Nowomieyski, Golubski, Łaſiński. Miaſta znacznieyſze ſą: *Chełmno* na górze przy Wiśle położone wſpaniałemi ozdobione kościołami daie nazwisko Woiewództwu, należy do Biskupa, *Chełmża* od katedry biskupiey ma zaletę, *Starogród*-Altenhaus zamek biskupi, *Brodnica*-Strasburg, *Kowalewo*-Schonſée, *Radzyn*-Reden, *Nowemiaſto*-Neumarck, *Grudziądz*-Graudentz, w którym Generały Pruskie na przemianę z Malborgiem ſię odprawuią. *Lubawa* rezydencya Biskupa Chełm: *Golub* nad Drwęcą; *Toruń* od Krzyżaków r. 1231 założony, pięknie zabudowany chociaż nie ludny nad Wiſłą pod moſtem drewnianym płynącą wałem i przekopem opaſany; ztąd wychodzą ſławne pierniki, rzepy, mydło

dło i delikatne kiełbaſy. W tym mieście miedzy trzema Pruſkiemi miaſtami naypierwſzym, Ludwik von Erlichhauſen W. Miſtrz Krzyżacki część Prus którą Polskiemi zowiemy, Kazimierzowi IV na wieczne czaſy uſtąpił, reſztę zaś tychże Prus pod hołd poddał d. 19 Pazd: r. 1466. *Archivum* ziem Pruſkich tu ieſt złożone; za Władyſława IV r. 1645 nie rozmowa, ale zwada miedzy Katolikami i Dyſſidentami odprawiła ſię. Dzierżawy mieyſkie 25 wſi naſiadłych i pięknych zamykaią.

Woiewództwo Malboſkie zamyka 4 Powiaty: Sztumſki, Kiſzporſki, Malborſki i Elblągſki; miaſta znacznieyſze ſą: *Malborg*-Marienburg przedtym miſtrzów Krzyżackich, teraz Woiewództwa ſtolica nad Nogatem od Wiſły przy Szpicy Montawſkiey oddzielonym. Zuławy Malborſkie żyzne i porządnemi Hollenderſkiemi wſiami zabudowane ciągną ſię ku Gdańſkowi 6 mil ztąd odległemu. *Kiſzporg*-Chryſtburg, *Sztum* ſądami ziemſkiemi i ſeymikami zaſzczycony, *Tołkmicko*-Tolckemit, nad Friſchhaffem, *Elbląg* drugie miaſto większe Pruſkie, piękne, mocne i twierdzą Polſką oſadzone. Zuławy i przedmieścia ſą w zaſtawie u Króla Pruſkiego. Przy tym Woie-

wództwie leży Xięstwo biskupstwo Warmińskie królestwem Pruskim otoczone pod udzielnym Biskupa rządem, żyżnością, wsiów porządnych licznością, miast pięknością znakomite; w nim 12 miast znacznieyszych: *Helsberg* rezydencya biskupia, *Fraumburg* kościołem katedralnym i pięknemi Kanoników domami ozdobny, Mikołaia Kopernika śmiercią r. 1543 wsławiony, *Bnusberg* nad Passorgą; piękny i ludny blisko haffu; tuteysze Jezuitów *collegium* nay-pierwsze iest w Polszcze, do którego oni od Kardynała Hosyusza sprowadzeni weszli, *Orneta*-Wordmit nad Drwęcą, *Ressel Bisztynek*-Bistein, *Zeburg*, *Biskupice* Bisburg, *Olsztyn* - Altenstein, *Wartemburg*, *Melzak*, nad Walszą, *Gutstad* nad rzeką Allą.

Wdztwo Pomorskie właściwiey Pomerelskie ma za herb gryffa czarnego z nogami przedniemi wspiętemi do biegu, z skrzydłami wyciągnionemi do lotu, z ięzykiem wywieszonym, z koroną na głowie dzieli się na 10 powiatów: Tczewski, Nowski, Gdański, Swiecki, Tucholski, Człuchowski, Mirachowski, Pucki, Kościerzyński, Skaszewski. Powiaty Lemburski i Bytówski oddane są w państwo Domowi Brandeburskiemu r. 1657.

Mia-

Miasta znacznieysze Województwa są: *Gdańsk* trzecie z miast większych Pruskich, ale bogactwy, wielkością, ludnością i przywileiami od Królow Polskich nadanemi naypierwsze nad Motławą i Radunią rzekami blisko Wisły o mile ztąd szerokim rozwodem do morza wpadaiącey położone, zaszczyca się handlem po całey prawie Europie rozciągnionym; samego tu zboża corok wchodzi na 65 tysięcy łasztów, wychodzi zaś za morze przeszło 50 tysięcy. Zdobią to miasto arsenał, szpitale, ratusz, giełda, brama wysoka, kościół farny &c. O mile od Gdańska leży forteca *Minda*-Wesselmunda abo latarnia morska przy uściu Wisły do morza żołnierzem Gdańskim osadzona. Zuławy Gdańskie Wisłą i Motławą obiane, ludnemi zasadzone wsiami w żyznych rozciągaią się rowninach i dochody mieyskie znacznemi pomnażaią podatkami. Na około zaś miasta na mile wzdłuż piękne dla rozrywki i powietrza odmiany Gdańszczanie maią domy z roskosznemi ogrodami. Miasteczko *Oliwa* o mile także od Gdańska odległe, kościołem, klasztorem Cystersów i traktatem tu r. 1660 zawartym sławne. Pałac Opata wielkim nakładem dla ozdoby całego kraiu zbudowa-

ny i ogród z profpektywą na morze przez bór wycięty pod fznur wypufzczoną przekfztałtowany wieczną będą pamiątką zacnego męża Jacka Rybińfkiego Opata mieyfca tego. *Tczew* Dirfchau, *Peplin* Opac:Cyfterfkie, *Skarfzew*-Schöneck nad Ferzą, *Człuchów* nad Brdą, *Choynice*-Conick, *Frysland*, *Tuchola*, *Kościerzyna*, *Pucko*, od którego aż do Gdańfka morze do ziemi wbiega i czyni zatokę Pucką nazwaną *Pautzkerwik*, *Gniew* przy uściu Ferzy do Wifły, *Nowe*, *Hamerfztyn*, *Swiecie* nad Wifłą, *Zarnowiec* opactwo Norbertanek, *Ray-Maryi*-Paradifus Mariæ klafztór Kartuzyanów miedzy 2 ieziorami nie daleko Mirachowa &c.

Wiele zamyka Woiewództw Prowincya Małopolfka?

Prowincya Małopolfka dzieli się na cztery mnieyfze prowincye: Małopolskę, Ruś, Ukrainę i Podlafie. Małopolfka zamyka 3 Woiewództwa: Krakowfkie, Sandomierfkie, i Lubelskie; Podlafie składa się z trzech ziem Drohickiey, Mielnickiey i Bielskiey; Ruś, ktòrą czerwoną zowiemy, zamyka 4, Rufkie, Bełzkie, Wołyńskie, Podolskie; Ukraina 3, Kiiowskie, Bracławskie i tytularne Czerniechowskie;

Woiewodztwo Krakowskie ma za herb

orła białego w złotey koronie na czerwonym polu z złotą linią zamyka 8 powiatów i 3 Xięstwa; Powiaty są: Krakowski, Sądecki, Biecki, Proszowski, Xiężki, Czchowski, Lelowski Szczerzecki. Xięstwa: Oświecimskie, Zatorskie i Siewierskie wszystkie 3 od Sląska odłączone.

Miasta znacznieysze: *Kraków* przedtym stolica królestwa nad Wisłą, do tych czas iest mieyscem Królòw koronacyi i składem kleynotów. Miasto to piękne i wspaniałe zdobią kościoły zwłaszcza katedralny widzenia godny, Jezuicki S. Piotra, Akademia od Kazimierza W założona, á od Jagiełła dochodami nadana, przedmieścia: *Stradom*, *Piasek*, *Kleparz*, *Wesoła*, *Zwierzyniec*, i *Kazimierz*, *Tyniec* Benedykt: *Mogiła* i *Jędrzeiów* Cyster: *Hebdów* Norbert: opactwa. *Olkusz* przy górach srebrnych, cynowych, ołowianych wodą teraz zapłynionych położony, *Bochnia* i *Wieliczka* żupami solnemi przy dochodach stołu Krolewskiego zatrzymanemi Europie znaiomie, z których Król soli suchedniowey na Woiewództwa 3 Małopolskie, Sieradzkie, Mazowieckie, Podlaskie, Rawskie, Płockie, Łęczyckie i ziemię Wieluńską daie beczek 25,206; *Biecz* M. S. powiatu murem obtoczone nad Rabą, pianę tey rzeki

zbie-

zbieraią i ſiarkę z niey robią; *Proſzowice* ſeymikami Wdztwa wſławione, *Lelów* nad Białą, *Olſztyn*, *Częſtochowa* klaſztòr i kościòł OO. Pawlinòw od Bolesława Xiążęcia Opolskiego á na òw czas Wieluńskiego i Dobrzyńskiego r. 1389 fundowany, i obrazem MARYI Panny z Bełza tu przenieſionym zbogacony, potym ſzańcami i wałem nakſztałt zamku obwarowany, nie raz nadaremnie obleżony. Rzeczpoſpolita na utrzymanie twierdz i oſady żołnierskiey naznaczyła ſtaroſtwa Kłobuckie, Brzeznickie, i Dębowiec. *Częſtochowa* miaſteczko nad Wartą należy do ſtaroſtwa Holſztyń: *Sądecz* nad Dunaycem murem opaſany kollegiatą i opac: Norbert:, á *Sądecz ſtary* klaſztorem bogatym Panien Franciſzkanek od S. Kunegundy fundowanym ozdobione, *Nowytarg* nad granicą Węgierską; *Czorſztyn* i *Xiąż* nad Dunaycem, *Zarnowiec*, *Czchow* murem opaſany, *Woynicz* nad Dunaycem, *Lanckorona*, z zamkiem od Kazimierza W. na wyſokiey górze zbudowanym, *Pilica* z którey ſtawu rzeka Pilica wypływa, *Pieſkowa ſkała* zamek na gòrze miedzy skałami położony, *Tęczyn* gniazdo zasłużoney w Oyczyznie Toporczyków dzielnicy Tęczyńskich na Ianie Woiewodzie Krakowskim.

skim r. 1638 wygasley. *Oświecim* M. S. Xięstwa Oświecim: od Janusza Xcia Kazimierzowi IV Królowi r. 1457 za 50,000 grzywien groszy szerokich Praskich to iest 500 tysięcy talerów bitych przedanego. *Borek* zamek niegdyś mocny nad Sołą. *Zator* M. S. Xięstwa Zatorskiego od tegoż Janusza Albrychtowi Królowi za 80,000 czerwonych złotych r. 1494 przedanego. *Kęty* oyczyzna S. Jana Kantego. *Zywiec* imieniowi Wielopolskich przyniesiony w posagu od Krystyny Hrabianki na Orawie i Liptowie Komorowskiey Kasztelanki Oświecimskiey. *Bernwald*, *Biała* nad Białą na granicy Sląskiey. *Siewierz* M. S. Xięstwa Siewier: od Zbigniewa Oleśnickiego Biskupa Krakowskiego u Wacława Xcia Cieszyńskiego za 6000 grzywien groszy szerokich Praskich r. 1443 kupionego i do dobr biskupich przyłączonego. *Sławków*, przy górach w ołów obfitych, *Koziegłowy* &c: Biskup Krakowski przy tytule Xiążęcym sprawuie udzielną kraiową zwierzchność nad tym Xięstwem.

Do Woiewodztwa Krakowskiego należy Starostwo Spiskie od Zygmunta Cesarza Króla Węgierskiego Władysławowi Iagiełłowi r. 1412 w summie 37000 kóp gro-

szy

ſzy ſzerokich Praskich, to ieſt 370,000 talerów bitych bez żadnego innego warunku tylko wrocenia teyże ſamey ſummy zaſtawione, z 13 miaſt nakſztałt kantonow Szwaycarskich rządzących ſię, i trzy razy w rok na ſpolną radę zieżdżaiących ſię, oraz trzech innych miaſt do 2 zamków przyſłuchiwaiących złożone. 13 miaſt ſą: *Lubica*, *Iglo* lub Nowa wieś, *Waral* lub Podgrodzie, *Walendorff* lub Włochy, *Biała*-Bela, *Maynhard*-Wierzbów, *Sobota*, *Popı ad*, *Matzdorff*, *Michelsdorff*, *Felka*, *Dudelsdorff*, *Ryſdorff*. Miaſta przy zamkach Podolinieckim *Podoliniec* handlowny i nowicyatem XX Piarów przyozdobiony; przy Lubowolskim na górze położonym *Lubowla* targami i iarmarkami ſławna, *Gniazda* abo Gnezen.

Woiewództwo Sandomirskie ma za herb tarczę na dwoie podzieloną, na iedney połowie ſą trzy pola białe tak że po każdym czerwonym białe naſtępuie, na drugiey połowie w polu błękitnym 9 gwiazd we trzy rzędy rozłożonych, zamyka 6 powiatów. Sandomirski, Wiślicki, Pilźnieński, Radomski, Opoczyński, Chęciński, i ziemię Stężycką.

M. S. *Sandomierz* nad Wiſłą przyozdobio-

bio.

bione kollegiatą bogatą, *collegium* Jezuickim, &c. Inne miasta: *Radom*, *Wiślica*, nad Nidą, *Pilzno* nad Wisłoką, *Opoczno*, *Chęciny*, *Opatów* seymikami tego Woiewodztwa zaszczycony, *Raków* stolica przedtym Aryanów, *Kielce* mieszkanie Biskupów Krakow: zimowe, *Zawichost* nad Wisłą zwycięstwem Polakow nad Rusakami i śmiercią Romana Xiążęcia Halickiego r. 1205 pamiętny, *Samsonów*, *Końskie* imienia Małachowskich, kuźnicami żelaznemi i rzemieślnikami wsławione, *Drzewica*, miasto piękne murowane, *Przysucha* nowozałożona, *Szydłowiec* z zamkiem, *Kolbuszowa*, *Staszów*, *Głogów*, *Gilniów*, *Skrzynno*, *Dukla*, *Mielec*, nad Wisłoką, *Zmigród*, *Pińczow* nad Nidą stolicą Margrabstwa i ordynacyi domu Wielopolskich od Piotra Woiewody Krakowskiego i Zygmunta Kasztelana Woynickiego Myszkowskich braci rodzonych uczynioney, á na seymie r. 1601 potwierdzoney. *Borzęcin*, *Iłża* &c. *S. Krzyż* abo *Łysa góra* i *Sieciechów* opactwa Benedykt: á *Wąchocko* i *Pokrzywnica* Cysterskie.

Woiewództwo Lubelskie z ziemi od Kazimierza IV tytułem Woiewództwa około r. 1471 ozdobione, nosi w herbie ielenia białego rogatego, ktòrego szyia koroną

krò-

królewską otoczona, á przednie nogi iakoby do biegu podnieſione w polu czerwonym, dzieli ſię na ziętnię Lubelſką i Łukowską z powiatem Urzędowskim. M. S. *Lublin* nad Byſtrzycą murem obwiedziony, pięknemi kościołami i trybunałem prowincyi Małopolskiey ozdobiony. Tu r. 1569 ſtanęła ſławna na wieczne czaſy Korony z Litwą Unia, którey warunki ſą prawem ziednoczonych narodów gruntowym. Inne miaſta: *Łuków*, *Urzędów*, *Kock*, *Siedlce*, *Kurów*, *Łęczna* iarmarkami, *Kazimierz* ſzpichlerzami, *Puławy* imienia Xiążąt Czartoryskich, *Lubartów* Xiążąt Sanguſzków, *Radzyn* Potockich, wſzyſtkie trzy mieyſca pałacami wſpaniałemi i ogrodami roskoſznemi wſławione, *Czemerniki*, *Parczew* &c.

Woiewództwo Xięſtwo Podlaskie od Litwy oderwane i do Korony r. 1569 wcielone używa w herbie z iedney ſtrony orła białego, z drugiey pogoni Litewskiey, dzieli ſię na trzy ziemie: Drohicką, Mielnicką i Bielską, a ta oſtatnia na 3 powiaty Brański, Tykociński i Surazki; M. S. Woiewództwa i ziemi Drohickiey, *Drohiczyn* nad Bugiem przyozdobione collegium i ſzkołami Jezuickiemi. W tym to mieście Daniło Romanowicz Xiążę Kiiowski, Hali-

cki

ęki &c. otrzymawszy od Innocentego IV Papieża koronę przez Opiza Biskupa Madeńskiego przy Prandocie Krakowskim i innych Biskupach Polskich na królestwo Ruskie r. 1253 był koronowany. *Węgrow* rzemieślnikami cudzoziemskiemi osadzony; *Sokołow*, *Boćki*, *Siemiatycze* paleniem dobrey gorzałki wsławione, domem XX. Missyonarzów przyozdobione, *Grodek*, *Bielsk* M. S. ziemi, *Brańsk*, i *Goniądz* miasteczka grodowe, *Tykocin* nad Narwią, z włościami w nadgrodę woiennych zasług Czarneckiemu Woiewodzie Kijowskiemu dziedzictwem nadany, tegoż woiownika kamiennym posągiem od świeżo zeszłego Branickiego Hetmana W. Kor. w rynku wystawionym, szpitalem żołnierskim, i ustanowieniem orderu orła białego r. 1705 wsławiony. *Białystok* iedno z znayporządnieyszych w Polszcze miasteczek wspaniałym pałacem, pięknym i kosztownym ogrodem, roskosznemi w okolicy dla rozrywki domami przyozdobiony i Wersalem Podlaskim słusznie nazwany. *Knyszyn* z włościami do 8 pokoleniow imieniowi Gnińskich dany, znaiomy iest w historyi dla śmierci Zygmunta Augusta ostatniego Jagiellończyka r. 1572, *Suraż*, *Augu-*

stow

ſtów, *Raygród*, *Mielnik* nad Bugiem, *Konſtantynów* z pałacem murowanym i ogrodem &c.

Województwo Ruskie noſi w herbie lwa złotego, w koronie złotey na polu błękitnym dzieli ſię na 6 ziem: Lwowską, Przemyską, Sanocką, Halicką, Chełmską i Zydaczewską na Seymie koronacyi Iana III urzędami ziemskiemi nadaną.

Lwów M. S. ziemi Lwowskiey i całey Ruſi miedzy górami od Lwa Daniłowicza Xiążęcia Ruskiego około r. 1280 założony, dwiema zamkami warowny, pięknemi kościołami, trzema Katolickiemi katedrami Łacińską arcybiskupią, Grecką i Ormiańską, akademią &c: ozdobiony, z kontraktów na 3 Króle otwieraiących ſię ſławny. Inne miaſta: *Grodek* pamiętny śmiercią Władyſława Iagiełła r. 1434, *Zołkiew* pałacem, ogrodem, kollegiatą i mieſzkaniem częſtym Iana III zaſzczycona. *Gliniany*, *Złoczów*, *Białykamień*, &c.

Przemyśl M. S. ziemi, na 2 powiaty Przemyski i Przeworski podzieloney maiącey za herb orła dwugłownego pod iedną koroną w polu błękitnym nad Sanem murem opaſane, zamkiem, katedrą, ſzkołami Iezuickiemi &c ozdobione, *Iaroſław* nad Sanem

nem osiadły, handlowny dobrze zabudowany; *Rzeszow*, *Przeworsk*, *Łancut* trzy mieysca imienia Xiążąt Lubomirskich zamkami i ogrodami sławne. *Krasiczyn*, *Wiśnia* seymikami Ruskiemi wsławiona. *Samborz* stoł: ekonomii Krolewskiey; tu sól warzoną skarb królewski spuszcza do żup Dybowskiey i Bydgoskiey i przedaie zięmi Dobrzyńskiey, Kuiawskim i Wielkopolskim Woiewództwom beczek 15890 po groszy 48, á bez żadney zapłaty zamiast dosypki daie 1710 beczek.

Sanok M. S. zięmi nad Sanem iedenże herb z Przemyską maiącey. *Krosno* miasto murowane nad Wisłoką.

Halicz M. S. zięmi nad Dniestrem, ktôra nosi w herbie kawkę czarną w koronie złotey z rozciągnionemi skrzydłami w polu białym, dzieli się na trzy powiaty: Halicki, Trembowelski i Kołomyiski. Halicka zięmia pod Rusakami małym była krôlestwem, ktôre krôlowie Węgierscy dla familii swoiey nie raz przywłaszczyli, i do tych czas krôlami piszą się Halickiemi i Włodzimierskiemi, chociaż Ludwik Król Węgierski á potym i Polski na znak wdzięczności, że od Kazimierza wuia naślednikiem był naznaczony, prawa swego się zrzekł r. 1349.

Tre-

Trębowla miasto grodowe z zamkiem spustoszonym, *Kołomyia* M. S. powiatu, który iest właściwym Pokuciem. *Sniatyn* nad Prutem. *Stanisławow* miasto piękne i obronne imienia Potockich.

Chełm M. S, ziemi maiącey za herb niedzwiedzia białego miedzy trzema drzewami w polu zielonym na 2 powiaty Chełmski i Krasnostawski rozdzieloney, *Krasnostaw* nad Wieprzem murem oprowadzony, katedrą z Chełmu przeniesioną ozdobiony. Maxymilian arcyxiążę Rakuskie, który umarł W. Mistrem Krzyżackim zwyciężony pod Byczyną od Iana Zamoyskiego r. 1588 w zamku tuteyszym przez rok więzienie podeymował.

Zamość M. S. ordynacyi Zamoyskiey od Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. Kor. założony wybudowany i umocniony z Akademią i Ordynacyą dla domu swego na seymie r. 1589 utwierdzoną.

Zydaczew M. S. ziemi Zydacz: która w herbie ma 3 lewkow w polu błękitnym.

Woiewództwo Wołyńskie od Kazimierza IV do Litwy przyłączone á r. 1569 Koronie powrócone używa w herbie orła Polskiego w pośrzodku krzyża białego w czerwonym polu, dzieli się na 3 powiaty:

ty: Łucki, Włodzimierski i Krzemieniecki. Miaſta ſtołeczne powiatów: *Łuck* nad Styrem Łuckiego, *Włodzimierz* Włodzimie: *Krzemieniec* Krzemie: Inne miaſta: *Dubno*, *Oſtróg*, *Korzec*, *Zbaraż*, *Ołyka*, *Wiśniowiec*, *Konſtantynów*, *Bereſteczko*, *Brody*, *Klewan*, *Czartoryſko*, *Oleſko* urodzeniem r. 1629 Iana III. ſławne, *Rowne*, *Miedzyrzecz*, *Kołki*, *Targowica*, *Podkamień* &c.

Wodztwo Podolskie przez udzielnych Xiążąt Ruskich rządzone, od Tatarów zhołdowane, tym od Olgierda Xiążęcia Litewskiego r. 1331. odebrane, po śmierci Witołda do Polski przyłączone r. 1430, noſi w herbie ſłońce złote w polu białym, dzieli ſię na trzy powiaty: Kamieniecki, Latyczewski i Czerwonogrodzki.

Kamieniec Podolski nad Smotryczem M. S. Woiewodztwa od Turków Polakom r. 1672 mocą wzięty, á 1699 traktatem Karłowickim wrocony, na skale położony, wieżami, dwoiſtym zamkiem i wałami za ſtaraniem panuiącego Króla Staniſława Auguſta odnowionemi i artylleryą powiękſzoną oſadzonemi, zmocniony. O trzy mile od Kamieńca *Okopy S. Tróycy* forteca nad Dnieſtrem koſztem tegoż Króla z gruzów dzwigniona. *Batów* ſławny klęską

ską Marcina Kalinowskiego Hetmana Pol: Kor: ż całym woyskiem r. 1652. *Zwaniec* naprzeciwko Chocimia, *Latyczow*, *Zwinogrod*, *Paniowce*, *Buczacz*, *Usiatyn*, *Tarnopol*, *Czorstkow*, *Iazłowiec*, *Zaleszczyki* warsztatami sukiennemi i kamlotowemi sławne, *Bar*, *Szurogrod*, *Satanow*, *Miedzyborz*, *Czarnokozienice* w gruntach swych alabastr i marmur maiące; *Krzywce*, *Ormiany*, *Barszczowo* i *Jagielnica*, według Rączyńskiego maią lochy podziemne nakształt ulic ciągnione, w szybach marmurowych i alabastrowych wycięte. Zydzi we wszystkich miasteczkach zasiadli z pracy rąk nieszczęśliwego poddaństwa żyią i dziedzicom się opłacaią.

Woiewództwo Bełzkie od Króla Władysława Jagiełła Xiążętom Mazowieckim ustąpione, po śmierci Władysława Rawskiego i Ziemowita Płockiego Xiążąt braci bezpotomnie zeszłych w r. 1461 przez Kazimierza IV do korony w rok wcielone używa w herbie gryffa białego w koronie złotey z skrzydłami do góry wspiętemi i łapami podniesionemi w polu czerwonym; dzieli się na powiaty: Bełzki, Grabowiecki, Horodelski, Lubaczewski i ziemię Buską. Miasta znacznieysze: *Bełz* stoł: Wdztwa, ztąd obraz M. P. przeniesiony od Bolesława

Xcia Opolſkiego do Częſtochowy. *Grabowiec*, *Sokal* nad Bugiem z zamkiem murowanym na ſkale; klaſztór OO. Bernardynów i kościół zdobią to miaſto. *Tartakow* iarmarkami, á *Kryſtynopol* pałacem i ogrodem imienia Potockich ſławne. *Magierów*, *Rubieſzów*, *Waręż*, *Buſk*, *Szczurowice*, *Moſty* &c.

Woiewództwo Xięſtwo Kiiowſkie ſtolica Xiążąt Ruſkich r. 1320 od Gedymina Xiążęcia Litewſkiego zwoiowane i pod ſprawę Mindowa Xiążęcia Holſzańſkiego oddane, po śmierci Siemiona Olelkowica Xiążęcia, lubo ten ſyna Waſila zoſtawił, od Kazimierza IV króla na Woiewództwo obrócone r. 1470, á od Zygmunta-Auguſta r. 1569. do Korony przyłączone, używa w herbie z iedney ſtrony chorągwi Anioła białego w czerwonym polu w iedney ręce miecz goły ku zięmi ſpuſzczony, w drugiey pochwy trzymaiącego; z drugiey zaś chorągwi ſtrony niedzwiedźia w białym polu z nogą lewą do góry podnieſioną. Dzieli ſię na 3 powiaty: Kiiowſki, Zytomierſki i Owrucki. Znaczna część powiatu Kiiowſkiego i cała prawie Ukraina do Moſkwy traktatem Grzymułtowskiego r. 1686 odpadła. Oddana Moſkwie za Dnieprem Ukra-

ina i te osady: *Pułtawa*, *Perewołocznia*, *Pe-*
ryestaw, *Mirogród*, *Lubny*, *Przyłusk*, *Ha-*
dziacz, *Ostrz*, *Baturyn*, *Niżyn* aż do *Pu-*
tywla; z tey strony Dniepru ustąpione: *Ki-*
iów, *Pieczary*, *Trypol*, *Stayki*, *Wasilków* i
wszytkie grunta miedzy rzeczkami Stulmą
i Irpienią na 5 mil od Kiiowa aż do Stay-
ków. W dole po nad Dnieprem przy Pol-
szcze zostały: *Ryszczów*, *Trechtymierów*, *Ka-*
niów, *Moszna*,, *Sokolnica*, *Czerkasy*, *Boro-*
wica, *Bużyn*, *Kryłów*, *Czebryn* aż do Ta-
śminy rzeki. Od tey rzeki w Moskiew-
skiey są mocy: *Zaporohy* czyli brzegi Dnie-
pra kamienne od ktòrych Kozacy *Zaporo-*
wscy; *Sicz Zaporowska* abo Kozacy Siczowi
od północy i wschodu gòrami zatoczeni,
dzikie pola i inne stepy Kozackie aż do gra-
nic Tataròw Oczakowskich. Ieszcze mia-
sta Polskie są: *Czarnobyl* nad Prypecią, *O-*
wrucż M. S. powiatu, collegium i szkołami
Iezuickiemi á *Zytomierz* także M. S. po-
wiatu katedrą Biskupstwa Kiiòw: ozdobio-
ne, *Berdyczów* przy ktòrym klasztòr OO.
Karmelitòw nakształt zamku warowny, i
twierdzą żołnierską pod kommendą Prze-
ora osadzony.

Woiewòdztwo Czerniechowskie za Dnie-
prem wzdłuż potoku tey rzeki położone

mę-

męſtwem Władyſława IV nabyte i do Korony przyłączone, za Iana Kazimierza od niey odpadło, á za Iana III Moſkwie z Kiiowem r. 1686 uſtąpione; tytuły tylko przy Polakach zoſtały, ma za herb orła o dwoch głowach pod iedną koroną. Dzieliło ſię na dwa powiaty: Czerniechowſki, i Nowogrodzki, ſeymikuie teraz w Włodzimierzu.

Na wiele Woiewódzw dzieli ſię Wielkie Xięſtwo Litewſkie?

Litwa przedtym państwo udzielne i przez narodu ſwego Xiążąt, á nie przez baiecznych owych Włochów, których przyiście i rozumowi ſię i hiſtoryi ſprzeciwia, ſprawowane, na wieczne czaſy z Polſką przymierzem Lubelſkim r. 1569 złączone, graniczy na pòłnoc z Kurlandyą, Inflantami Moſkiewſkiemi i Moſkwą; na wſchòd z tąż ſamą Moſkwą, z którą Woiewòdztwa Witebſkie, Mściſławſkie i Mińſkie ſtykaią ſię; na południe z Ukrainą, Wołyniem i z ziemią Chełmſką; na zachòd z Woiewództwem Lubelſkim, Podlaſiem, Pruſami Brandeburſkiemi i morzem Baltyckim miedzy Kurlandyą i Pruſami do Zmudzi przytkniętym. Długość Litwy od Mściſławia do Wiſztyńca, ze wſchodu na zachód mil 90, ſzerokość od granicy Wołyńſkiey do Maryenhauſa mil 100.

Używa w herbie Pogoni, to ieſt męża zbroynego w ſzyſzaku na białym koniu niby do biegu zapędzonym, ſiodło na nim i czaprak czerwony aż do kopyt rozwlekły z troiaką złotą frędzlą, w polu także czerwonym; w prawey ręce miecz goły, do cięcia w gòrę wynieſiony, na lewey zaś ręki barku tarcza z dwiema krzyżami w ieden ſpoionemi; ſkłada ſię z naſtępuiących Woiewództw: Wileńſkiego, Trockiego, Xięſtwa Zmudzkiego, Smoleńſkiego, Połockiego, Nowogrodzkiego, Witebſkiego, Brzeſkiego, Mściſławſkiego, Mińſkiego i Inflantſkiego równie do Korony iako do Litwy należącego.

Woiewództwo Wileńſkie używa herbu Xięſtwa Litewſkiego, dzieli ſię na 5 powiatów: Wileńſki, Oſzmiańſki, Lidzki, Wiłkomirſki i Braſławſki od miaſt ſtołecznych nazwane.

Wilno M.S. Xięſtwa całego i Woiewództwa, katedrą Biſkupią od Władyſława Iagiełła r. 1387 i akademią z ſtrażnicą gwiazdarſką nowowyſtawioną pod ſprawą XX. Iezuitów od Waleryana Protaſewicza Biſkupa Wileńſkiego r. 1579 fundowanemi, pięknemi kościołami, grobem S. Kazimierza

ozdo-

ozdobione, od Gedymina Xiążęcia Litewſkiego r. 1321 miedzy rzekami Wilią i Wilenką do niey wpadaiącą założone, á od Alexandra kròla wałem opaſane r. 1505; w mieście Lutrzy, za miaſtem Kalwini zbory, na przedmieściu Łukiſzkach Tatarzy maią meczet i publiczne nabożeńſtwo. W tymże mieście trybunał ziemſki ſądzi ſię niedziel 22, á duchowny 6. Inne miaſteczka: *Dubinki*, *Byſtrzyca*, *Kiernòw* &c. *Oſmiana* o mil 7 od Wilna M. S. powiatu, w którym miaſteczka: *Zodziſzki*, *Smorgonie*, *Dołhinow*, *Korzeniec*, *Miadzioł*, *Póſtawy*, *Daniłowicze*, *Łuczay*, *Iwie* &c. *Lida* z zamkiem ſpuſtoſzałym M S. powiatu w którym leżą: *Waſiliſzki*, *Szczuczyn*, *Zołudek*, *Bielica* &c. *Wilkomierz* nad rzeką Swiętą, w którey pod tym miaſtem Zygmunt Korybut Król Czeſki od Michała W Xiążęcia Lit: ieſt utopiony r. 1435, *Onikſzty*, *Kowarſko*, *Pieniany*, *Kupiſzki*, *Uſzpole*, *Subocz* &c. *Braſław* nad ieziorem z zamkiem ſtarym ſypanym. M. S. powiatowe, *Druia* czy Sapieżyn nad Dzwiną miaſteczko drewniane znaczne. *Widze*, *Sołok*, *Dryświaty*, *Iezioroſy*.

Woiewòdztwo Trockie w herbie używa pogoni w czerwonym polu, dzieli ſię na 4 powiaty: Trocki, Kowieńſki, Grodzieńſki

i Upitſki. *Troki* M. S. Województwa od Gedymina zbudowane bogatym probostwem ſławne. *Kowno* miaſto murowane nad zbiegiem Wilii i Niemna, o milę od Kowna, *Pożayście* klaſztòr z pięknym kościołem Kameldulſki od Krzyſztofa Paca Kanclerza W Lit: fundowany. *Grodno* nad Niemnem miaſto ſeymowe pałacem od Auguſta III i różnemi rękodziełmi od Staniſława Auguſta Króla dla pożytku kraiu ozdobione *Kuźnica*, *Sokołka*, *Janów*, *Merecz* śmiercią Władyſława IV r. 1648 i Michała Xcia Wiśniowieckiego oſtatniego z familii r. 1744 ſławny, *Olita* &c *Rożany-Stok* Dominikańskim, *Wygry* Kameldulſkim klaſztorami á *Poniewież* ſeymikami powiatu Upitſkiego i ſzkołami XX. Piarów zaſzczycone.

Xięſtwo Zmudzkie używa w herbie na iedney ſtronie chòrągwi niedzwiedzia czarnego z białą obrożą, na drugiey pogoni w polu czerwonym, dzieli ſię na 28 powiatów od miaſteczek głownych nazwanych: Eiragolſki, Wilkiſki, Wielońſki, Roſieńſki, Widuklewſki, Kroſki, Tendziagolſki, Jaſwońſki, Szawelſki, Wielko i Mało-Dyrwiańskie Berżańſki, Użwętſki, Telſzewſki, Retowſki, Poiurſki, Wieſzwiańſki, Korſzewſki, Szau-

dow-

dowſki, Gondyńſki, Twertki, Potumſzewſki, Birzyniańſki, Połongowſki, Powendeńſki, Medyngiańſki, Korklańſki, Zorańſki, z ktòrych pierwize 13, oprocz małych i wielkich Dyrwian należą do ſądòw ziemſkiego i grodzkiego Roſieńſkich, drugie 15 do Telſzewſkich. M. S. całey Zmudzi *Roſienie* ſeymikom naznaczone, *Wornie* katedrą biſkupią, *Kroże* hrabſtwo Xiążąt Radziwiłłòw ſzkołami Jezuickiemi fundacyi imienia Chodkiewiczòw ozdobione; *Szkudy*, *Kretynga*, *Szawle* ekonomia Królewſka, *Połąga* nad morzem, *Srzednik* nad zbiegiem Niemna i Dubiſſy, *Wielona* śmiercią Gedymina W. Xcia Litew: z ruſznicy ubitego r. 1378 pamiętna. *Siady*, *Kielmy*, *Jurborg*.

Woiewództwo Smoleńſkie ma za herb laſkę złotą na chorągwi czerwoney w ſzarym polu niemal całe Moſkwie r. 1686 uſtąpione, dzieliło ſię na dwa powiaty: Smoleńſki i Starodubowſki, Z powiatu Smoleńſkiego zoſtały ſię przy Rzeczypoſpolitey: *Siebież*, *Newel* &c:

Woiewòdztwo Połockie ma za herb pogonią w białym polu, wolnym Woiewody obieraniem przez ſeym r. 1647 ſtwierdzonym zaszczycone; M. S. *Połock* nad Dzwiną i Połotą katedrą Ruſką, koſciołem, domem

i

i ſzkołami XX. Jezuitów od Stefana Batorego fundowanych &c zaſzczycony, od Moſkwy r. 1564 dobyty, á od Stefana Batorego r. 1579 odzyſkany. *Dziſna* nad Dziſną i Dźwiną, *Oſwiey* miaſto nowowybudowane imienia Hilzenów, *Uſzacz*, *Łuſzki*, *Wiażyſzcze*, *Newel*, *Siebież*, *Czazniki* nad Ułą, w bliſkości których r. 1564. na polach Iwańſkich pamiętnym woyſko Litewſkie wſławiło ſię zwycięſtwem. *Iezierzyſzcze* zwycięſtwem od Staniſława Paca r. 1566 odnieſionym ſławne, *Uła* od Romana Sanguſzka r. 1568 dobyta.

Woiewództwo Nowogrodzkie ma za herb pogonią z iedney, á Anioła czarnego z drugiey ſtrony dzieli ſię na 3 powiaty: Nowogrodzki, Słonimſki, Wołkowyſki. *Nowowogródek* M. S. Woiewództwa na pagorku zalecony ſądem trybunalſkim każdego drugiego roku tu ſię przez niedziel 20 odprawuiącym, kościołami farnym, Jezuickim &c ozdobiony; tu r. 1252 Mendog na królestwo Litewſkie był koronowany. Miaſta imienia Xiążąt Radziwiłłów: *Nieświeź*, zamkiem, pałacami pięknemi, w znaczne ciekawości ſkarbeem bogatym, biblioteką &c zaſzczycony. *Słuck* wałami mocnemi otoczony nad Suczą, *Mir*, *Korelicze*, *Kleck*,

klę-

klęſką Tatarów r. 1506 od Litwy zbitych pamiętny, *Zdzięcioł*, *Naliboki* hutą przednią ſławne, *Lachowicze* z zamkiem zburzonym, *Stołowicze* Kommendorſtwo Maltańſkie, *Myſz*, *Sielub*, *Oſtrow*, &c. Powiatu Słonimſkiego M. S. *Słonim* nad Szczarą do Niemna płynącą: Inne miaſta: *Rożana*, *Dereczyn*, *Zelwa* iarmarkami wſławiona, wſzyſtkie trzy domu Sapiehów. *Bytyn* i *Zorowice* z klaſztorami Bazylian. *Koſſow* &c *Wołkowyſk* M. S. powiatu, *Mścibow*, *Izabellin* nowozbudowany, od imienia chrzeſnego Xiężny Czartoryſkiey Generałowey ziem Podolſkich nazwany &c.

Woiewództwo Witebſkie ma za herb pogonią na chorągwi zieloney w polu czerwonym, dzieli ſię na powiaty: Witebſki i Orſzańſki. *Witebſk* M. S. wielkie drewniane nad Dzwiną i Widzbą zamek wyſoki opływaiącą, ozdobiony kościołami farnym, Jezuickim &c, cerkwiami Greckiemi, elekcyą wolną Woiewodów &c: &c. Tu Jozafat Kuncewicz Arcybiſkup Połocki z Rzymem ziednoczony od odſzczepieńców Greckich r. 1624 zabity. Inne miaſta: *Suraż*, *Wieliż* nad Dzwiną, *Uświaty*, *Oſtrowna*. *Orſza* M. S. powiatu nad Dnieprem i Orszycą, o 4 mile od tego miaſta nad Kro-

pi-

piwną znakomite. Zygmunt I odniosł zwycięstwo pod sprawą Konstantyna Xiążęcia Ostrogskiego r. 1514. Inne miasta: *Mohylów* wielkie, ludne i warsztatami wszelkiey strzelby sławne stołeczne Ekonomii Królewskiey. *Szkłów*, *Smolany*, *Tołoczyn*, *Hory*, *Horki*, *Czereia*, *Dąbrowna*, *Bobr*, *Białynicze*, *Borysów* nad Berezyną. *Łukomla*, *Kopys* &c.

Woiewództwo Brzeskie Litewskie używa w herbie pogoni barwy błękitney, w czerwonym polu, dzieli się na powiaty Brzeski i Piński. *Brześć* M.S. Woiewództwa nad Bugiem i Muchawcem z sobą się zbiegaiącemi wielkie, przedtym seymowe, przy nim leży miasteczko porządne *Terespol*. Inne miasteczka: *Janów* biskupie, *Biała* pałacem wspaniałym Xiążąt Radziwiłłów, *Wołczyn* Xiążąt Czartoryskich tak pałacem iako pięknym ogrodem, oraz urodzeniem Króla panuiącego d. 17 Stycznia r. 1732, *Wysokie* domu Sapiechów; iarmark mi, zalecone, *Szereszów*, *Kodeń*, *Kobryń*, *Stai atycze*, *Kamieniec Litewski*, *Bereza* klasztor Kartuzów, &c. *Włodawa* nad Bugiem.

Pińsk M. S powiatu nad Piną, tu się znayduią: katedra Grecka Rzymowi posłuszna, collegium Jezuickie grobem Jędrze-

ia

ia Boboli sławne, kościoły Franciszkańsk i Dominik: Bernard: wiele cerkwi Ruskich i, za miastem opactwo Greckie Leszczyńskie. Inne miasta: *Horodyszcze* opactwo Benedykt: *Pohost*, *Łabiszyn*, *Dąbrowica*, *Wysock*, *Kozangrodek*, *Chomsk*, *Bezdzież* &c.

Woiewództwo Mścisławskie ma za herb pogonią na chorągwi żółtey w czerwonym polu, M. S. *Mścisław* nad rzeką Sożą przy Łoiowie do Dniepru wpadaiącą, szkołami XX Jezuitów, katedrą Ruską &c ozdobiony, *Krzyczew*, *Drybin* &c.

Woiewòdztwo Mińskie ma za herb pogonią na chorągwi żołtey w czerwonym polu, dzieli się na powiaty: Miński, Mozyrski i Rzeczycki. *Mińsk* M. S. Woiewództwa wielkie, dobrze drzewem zabudowane, ròżnemi klasztorami i kadencyą trybunału w rok drugi przez niedziel 20 sądzącego się ozdobiony nad Swisłoczą. Inne miasta: *Zasław*, *Koydanów*, *Smiłowicze*, *Rakòw*, *Radoszkowice*. *Mozyr* M. S. powiatu zamkiem warowny nad Prypecią, *Petryków*, &c, *Rohaczew* nad Dnieprem M. S. powiatu Rzeczyckiego, *Bobruysk* nad Berezyną, *Chalcz*, *Homel* &c.

Woiewodztwo Inflantskie, to iest powiat Dyneburski pozostały z trzech Woiewództw:

wodztw: Derpſkiego, Wendeńſkiego, Parnawſkiego od Szwedòw zawoiowanych, i im traktatem Oliwſkim r. 1660 uſtąpionych, od Piotra I Szwedom mocą odiętych, które według traktatu Narewſkiego r. 1704 miały ſię Polſzcze doſtać, ale ſię zoſtały przy Moſkwie. To Woiewództwo ma za herb Gryffa białego w czerwonym polu w nodze prawey miecz dobyty trzymaiącego, á na pierſiach litery S i A związane z koroną złotą na głowie, M. S. *Dyneburg* nad Dzwiną z zamkiem ſypanym opuſzczonym i kościołami farnym i murowanym Jezuickim. *Kraſław* nad Dzwiną miaſto nowo murowane imienia Platerów, *Kryſzberg* Korffów także nad Dzwiną, *Lucyn*, *Rzeżyca*, *Marienhauz* &c.

Jakie ſą właſności powietrza, gruntów i urodzaie kraiów Polſkich?

Powietrze w tak rozległey krainie iednoſtaynie być i czterech roku części równie wſzyſtkim kraiom Polſkim mierzyć nie może; bardziey ieſt zimne, niż ciepłe, dla tego zima ze wſzyſtkich pòr roku lub części ieſt naydłużſza; w kraiach ku północy i wſchodowi zbliżonych, iako w całey Litwie i Kurlandyi ſą dwie tylko pory: zima i lato: w prowincyach koronnych ieſień i

wio-

wiosna krò:ko trwaią i ledwie się co ròżnią od zimy kraiów Europy południowych: Powietrza takowe umiarkowanie sprzyia zdrowiu, oprócz kraiòw niektòrych błotnistych i wodą zalanych; państwo całe iest prawie równe wyiąwszy granice Sląskie, Węgierskie i Siedmiogrodzkie wysokiemi gòrami Krępakiem, Bieszczadem &c zatoczone.

Grunta chociaż umieiętnym rolnictwem do tych czas ieszcze nie sprawowane, i z przyrodzenia swego miernie żyżne wydaią iednak obfite żniwa. Na Podolu, Wołyniu, Ukrainie i w części Rusi rola tak iest tłusta, że bez nawozu i pracowitey uprawy, buyne przynosi urodzaie. Zyżności Polskiey można brać miarę, że po opędzonych domowych potrzebach naymniey za granicę wychodzi co rok rożnego zboża 100 tysięcy łasztów. Drugie tyle biorą gorzalnie naywięcey Zydom arędowane dla rozpoienia kmieciów, zubożenia ich, odciągnienia od roboty i uszkodzenia porządnemu gospodarstwu. Naylepsze rodzi się żyto w Litwie i w Ruskich kraiach, pszenica w Krakowskim i Sandomierskim Woiewództwach, proso na Ukrainie, Podolu &c: lny na Zmudzi, w Kurlandyi, w Wilkomierskim i Upit-

skim

ſkim powiatach i na Podgorzu; konopie na Białey Ruſi; konopie i lny narodowa niebaczność nie mówię gnuſność za morze przedaie, i tenże ſam len, konopie, i wełnę na różne płótna i materye w cudzoziemſkich warztatach przekſztaltowane z wielką kraiu ſtratą odkupuie.

Po laſach i polach buyne znayduią ſię paſtwiſka, na których liczne chowaią ſię krów, wołów, świń trzody, wielkie owczarnie i dzielnych, mocnych i lekkich koni ſtada. Konie cudzoziemcy naywięcey pod żołnierzy zakupuią, wołów Polacy co rok na 80,000 za granice przedaią.

Laſy i pola obfituią w wſzelką zwierzynę i ptaſtwo, w dzikie świnie, łoſie, ielenie, niedźwiedzie, ſarny, żubry, liſy, ryſie, wiewiorki, kuny, zaiące, bobry, wydry, żbiki a naywięcey w wilki. Roſomak z głowy podobny do kota, a z ciała i ogona do liſa, ma ſię znaydywać w puſzczach miedzy Moſkwą i Litwą; ſuhak nakſztałt kozy dzikiey na Podolu, dzikie konie na Ukrainie. Dzikiego ptaſtwa wſzędzie moc ieſt wielka, kuropatw, iarząbków, ciećtrzewi, głuſzczów, gołębi, kwiczołów, różnego rodzaiu bekaſów &c: naywiękſzą maią zaletę kuropatwy Podlaſkie, iarząbki Inflantſkie, kwi-

czo-

czoły Krakowſkie, śnieguły Łowickie, drozdy Pruſkie &c.

Ieſzcze laſy oprócz towarów leśnych, które rzekami Dzwiną, Niemnem i Wiſłą do portów ſpławiaią ſię morſkich, niezmierną pſzczół moc zamykaią, z których wyborne miody i woſk kraiowe przenaſzaią potrzeby. Zioła do aptek ſłużące znayduią ſię wſzędzie, mianowicie iednak na Tatrach. Manna Polſka po wielu mieyſcach obficie ſię rodzi w zielu pewnym do proſa podobnym. Kwiaty delikatne i cudnie piękne zdobią ogrody przynaymniey Warſzawſkie. Owoce wszyſtkie, które ſię tylko w zimnych kraiach rodzić mogą, rodzą ſię na powietrzu otworzyſtym w ogrodach, wiele ieſt takich iako figi, pomarańcze, cytryny, migdały, a nawet ananaſy, które w pomaranczarniach przyrodzoney dochodzą doyrzałości. Czerwiec abo robaczki czerwcowe farbierſkie, które cudzoziemcy nie mogąc wymówić ſłowa czerwiec nazwali kermes, ſą pełne ſoku czerwonego, okrągłe troſzkę mnieyſze od ziarka Polſkiego pieprzu abo koryandry, na końcu Czerwca lgną do korzenia pewnego ziela ſporyſz nazwanego i w ten czas bywaią zbierane. Przedtym Hollendrzy i Weneci przez

Gdańſk

Gdańſk wiele tych robaczków zakupowali do farbierni ſwych, teraz Amerykańſkie maiąc robaczki do ſzarłatòw i karmazynów, obchodzą ſię bez czerwca, iednak ten towar i w kraiu potrzebny i od Turkòw i Ormianów zakupowany, powinienby pracowicie być pomnożony. Rośnie bez ſtarania i przemyſłu ludzkiego na Ukrainie, Podolu, Wołyniu i po niektòrych mieyſcach w Litwie, gdzie podobno na nim ſię nie znaią.

Nie braknie Polſzcze kruſzczow, kamieni cennych, ſoli i wſzelkiego takiego płodu, który ſię w ziemi rodzi. Olkuſkie góry żyżne w kruſzcze złote, ſrebrne, cynowe i ołowiane wodą zapłynęły. Za świadectwem Rączyńſkiego, i Starowolſkiego i innych znayduią ſię złote żyły w górach nazwanych Groiec u Zywca, Koton i Strzebel za Myślenicami, w gruntach Sądeckich; w Chęcińſkich ſrebro, ołòw, lazur i marmury; w Bieckich kuperwas i miedź; ſrebro w nowey gorze w dobrach Tęczyńſkich á w innych górach tychże dóbr miedź i węgle ziemne; w Babiey gòrze merkuryuſz; w Staroſtwie Nowotargſkim żyły złote, miedź i krwawniki; w Tatrach rubiny i inne kamienie od Czeſkich nie podleyſze; przy Se-

cy-

cyminie ſrebro i łazur, ołów przy Sławkowie, w Krakowſkim przednie marmury przy wſi Rudawie w gòrze Dębniku, w Sielcu, przy Czarney, przy miaſteczku Skale &c.

Kamienne góry częſte ſą w Woiewòdztwach Krakowſkim, Sandomierſkim &c.

Sól bałwaniaſta nie iedne tylko zbogaca Polſkę, znayduie ſię w Węgrzech przy Eperyaſzynie i białością przenoſi Polską, w Katalonii przy Kardonie, w Tyrolu przy Halli i przy Halleinie w kraiu Saltzburſkim; w obu tych oſtatnich mieyſcach bryły ſolne potrzebuią, aby warzeniem z cząſtek zięmnych były oczyſzczone; ale żupy ſólne Wielickie i Bocheńſkie około roku 1252 poſtrzeżone i otworzone ſą w Europie nayſławnieyſze i nayobfitſze, iednakże na rok 200,000 beczek zpełna nie ſzafuią. Sòl Ruſka abo warzona robi ſię w Samborzu i po różnych mieyſcach Ruſkiey prowincyi.

W rudę żelazną obfituie naybardziey Małapolſka i w niey założone kuźnice mianowicie w Xięſtwie Siewierſkim, Pradle, Zarkach, Kuźnicy, Rudniku, Kielcach, Samſonowie, Piorkowie, Drzewicy, Przyſuſze, á nadewſzyſtko Końſkich, dodaią dość do-

brego żelaza na obeyście domowe znaczney części kraiu.

Przy tak obfitym płodzie i materyi do rękodzieł zdatnych dostatku potrzebne ieszcze w narodzie nie zakwitneły manufaktury. Ledwie na kilku mieyscach osiadły rękodzieła sukienne w Leśznie, Rawiczu, Koźminie; strzelby przedniey w Mohylowie, zbroi różney w Swiątnikach, pasów iedwabnych i bogatych w Nieswiżu, Grodnie, Drzewicy, farfury w Belwederze Królewskim przy Warszawie &c

Litwa zbieraiąc w obfitości len tak piękny nie pomyśliła ieszcze o lnianych rękodziełach, z którychby wychodziły płótna równe ieżeli nie Hollenderskim to przynaymniey Sląskim. Czas iest aby pod Królem tak oyczyznę kochaiącym i o iey pozytki staraiącym się poznali się Polacy na swych siłach, dostatkach i stratach.

Iakie są przymioty i charakter Polaków?

Polacy, iak wszystkie inne narody, z dobremi i złemi rodzą się i żyią przymiotami; w tym szczęśliwi, że wady ich nie górnią nad skłonnościami chwalebnemi, i prawym mogą być wytępione wychowaniem. Cudzoziemscy pisarze zadaią nam prożniactwo, piaństwo, dumę, wolności narodowey

wey

wey niepomiarkowane używanie i o szczególne pożytki z uszczerbkiem powszechnego dobra zabiegi.

Młòdz Polska przy zdatności od przyrodzenia wlaney do wszystkich nauk, kunsztòw i ięzyków cudzoziemskich pilnego nauczycielòw potrzebuie dozoru, aby ròwną sposobności swey odniosła korzyść; ośmnastu lat dopełniwszy do wolności wzdycha, a wyszedłszy z akademii, tego czego się nauczyła w domu oycowskim zapomina, abo przynaymniey na pierwiastkowym przestaiąc polorze do urzędòw a zwłaszcza poselstwa na seym się drze i natrętnie ubiega. Niedziw, że rządowego składu i polityczney ekonomii nie przenikaiący do gruntu nasi prawodawcy od zamiaru kraiowego rządu częstokroć ustępuią i oyczyznę, z twierdz obywatelskiey społeczności naygruntownieyszych pozbawiaią.

Piiaństwo pod wstrzemieźliwym przeszłym i teraznieyszym panowaniem w stołecznym państwa mieście przy samey zostało się prostocie; za stolicą prożniacy zwyczaynie bawią się piiatyką, biesiadami, grą kart i polowaniem, ktòre zabawy przerywane podczas bywaią gospodarskim roz-

porządzeniem, drabowaniem papierów do wynalezienia ſądowych kłotni i intrygami ſeymikowemi; duma to ſprawuie, że wyżſi czynią ſię niedoſtępnemi niżſzym, a nie dawnemi czaſy to rozumienie w znacznieyſzey narodu panowało części, iż rodowitość i ſzlachectwo iednę tylko zdobiły Polſkę.

Od Kazimierza Wielkiego wziąwſzy wolność początek zawſze roſła i do tego ſtopnia przyſzła, że pod praw oyczyſtych mocą zoſtawać i onym ſię poddawać częſtokroć ſię zbraniała.

Szczegulne i domowe pożytki nad kraiowe przenoſić potrzeby i pod publiczne dobro zyſk podciągać oſobiſty w zwyczay od dawnego weſzło czaſu. Wſzyſtkie ſeymy zerwane, wſzyſtkie związki podnieſione w dobra oyczyſtego pozor ſię tylko przybierały, w rzeczy zaś ſamey prawdziwym podobnych czynności celem i powodem były upatrzone w burzonym kraiu i ſpraw odmęcie korzyści, nadzieia gòrowania nad wſpółobywatelami, nienawiść albo zemſta zawſze w zawodach ſwych nie uważna i ślepa, a ſobie ſamey nayſzkodliwſza.

Na zgonie wieku przeſzłego zaczęte, a

w teraznieyſzym ugruntowane przebierane życia wygody, okazałość i zbytek w podłość Polaków wprowadziły: tam ſię ſkłaniaią umyſły, dokąd ie prowadzi przyczynienie maiątku iako iedyny śrzodek do zrównania ſię z możnieyſzemi a wygórowania nad uboższemi.

Honor narodowy od dawnych Polaków tak mężnie ofiarą życia i maiątków utrzymywany z całey podziwieniem Europy w umyſłach ſzczegulnemi korzyściami zgaſł zaprzątnionych. Naród tak wielki, przedtym bitny i cienia podległości narodom ſąſiedzkim nie cierpiący domowemi osłabiony niezgodami i nierządem do tey przyszedł nieczułości, że naywiękſze ponoſząc krzywdy w ſamym tylko niedorzecznym folgi ſzuka ſzemraniu; ſzemrzeć, żalić ſię á ciężaru nie zrzucać, małe ſerce i podły okazuie umyſł, nieſzczęścia rzeczewiſte poznawać, przyczyny onych radą, i męſtwem odwracać, bacznych obywatelów ieſt obowiązkiem i wolnego narodu znamieniem.

Gorliwość o wiarę Katolicką Rzymſką i ſtateczne w niey wytrwanie, litość nad nędznemi, grunt ſerca ſzczery i otworzyſty, przyiaźnych obowiązków dochowanie, ludzkość ku cudzoziemcom oſobliwym na-

ród

ród Polſki zdobią i zalecaią obyczaiem. Wierność ku Monarchom wolnie obranym lubo dwoch wieków ciągiem ieſt doświadczona tę iednak ma oſobliwość, że Polacy na żyiących chociaż naylepſzych Krolow ſkarżą ſię i ſarkaią, zmarłych zaś częſto miernych, żałuią i wielbią.

Xięſtwo Kurlandſkie do hołdu Koronie Polſkiey obowiązane graniczy ku zachodowi i pòłnocy z morzem Bałtyckim, odwſchodu z odnogą Inflantską, także rzeką Dzwiną z Inflantami, ku południowi z Litwą i Zmudzią; długość iego naywiękſza wynoſi mil 50, a ſzerokość 20, dzieli ſię na Kurlandyą, Semigallią i powiat Piltyński. Herb Kurlandski ma 4 pola, w pierwſzym i trzecim ieſt lew czerwony z koroną złotą w białym polu dla Kurlandyi, á dla Semigalli w drugim i czwartym polu pół łoſia koronowanego w błękitnym polu; w śrzedniey tarczy kładzie ſię herb familii panuiącey; herb utrzymuią dwa lwy, otacza płaſzcz Xiążęcy purpurowy, pokrywa mitra.

Kray cały chociaż niski na wioſnę i w ieſieni bywa na wielu mieyſcach wodą zalany, ma iednak grunta żyzne, które oſobliwſzą Kurlandczykòw umiejętnością i

pra-

pracą ſprawowane, obfite wydaią żniwa á mianowicie żyto, ięczmiona, wyborny len i konopie. Pola Kurlandskie na wybornych paſtwiskach żywią wielkie trzody bydła rogatego, koni, owiec i świń. Laſy zapłodzone ſą niedzwiedziami, łoſiami, wilkami, kunami, dzikiemi świńmi; brzegi morskie i rzeki różnemi rybami, nad to nadmorskie oſady zbogacaią ſię burſztynem, który morze wyrzuca.

Szlachta od poddańſtwa ròżni ſię narodem i ięzykiem. Szlachta wſzyſtka ſą Niemcy od Krzyżaków tu z Rzeſzy ſprowadzeni i dobrami opatrzeni, a naywięcey od rzeczonych mnichòw zlutrzałych ſpłodzeni, nie podeyrzanemi dowodami dawney dowodzą rodowitości, obyczaie iednak maią przygrubſze dla niedoſtatku poloru, ktòry bierze ſię od nauk; w ſłużbę woyskową u ròżnych zaciągaią ſię potencyi, rzadko u Polakòw, chociaż ich dzielnością z iarzma ſą oſwobodzeni i wolnościami nadani; w domach ſwoich ſą ludzcy, w poſiedzeniach i ſąſiedztwie uraźliwi, naymnieyſzym obrażaią ſię ſłowem, á ſłòw, uraz i krzywd rzeczywiſtych, a częściey mniemanych, zaniechawizy kraiowego ſądu, mſzczą ſię i dochodzą w poiedynkach orężem.

Pod-

Poddani ſzlachty Kurlandskiey kraiu tego rodacy Letowie abo Łotyſze od Krzyżaków podbici i z wolności wyzuci do tych czas pod iarzmem zoſtaią niewoli, niepewni zdrowia i maiątku, żadney nie maiący własności, iedynie od luboſci i upodobania ſwych panów, na których w dzień i noc bez ſpoczynku cały tydzień pracuią; ci Łotyſze obyczaiów ſą grubych, żadną edukacyą nie oświeceni, w niewiadomości taiemnic wiary Chrześciańskiey żyią, na wielkie prace bez tęsknoty ſię zawodzą, z nędzy ſwey, uboſtwa i iarzma kontenci, wyſtępków, które zbytek i wygody życia rodzą, nie znaią i nie dopuſzczaią ſię, piiańſtwa iednak, a pod czas kradzieży ſię nie chronią.

Kurlandya właściwa dzieli ſię na dwa ſtaroſtwa więkſze: Goldyńskie i Tukumskie, te na powiaty, które tu parafiami ſię nazywaią. Staroſtwo Goldyńskie zamyka 9 parafii, których miaſta ſą: *Goldynga* nad rzeką Windawą ſtoł: ſtaroſtwa i parafii ſądami, zamkiem ſpuſtoſzonym, kościołem Katolickim, i Luterskim zaſzczycona. *Eden* mieyſce w rudę żelazną i ſzyby miedziane obſite. *Windawa* M. S. parafii Windawskiey z portem nad rzeką Wintą abo Windawą ze Zmudzi płynącą przedtym warſz-

tatem

tatem ſtatków woiennych ſławna. *Alſzwangen*, *Haſenpot*, *Durben*, *Gramſden*, *Grobin*, *Szrunden*, *Frawenburg* miaſteczka podłe poſpolicie z zamkami ſpuſtoſzonemi ſtołeczne parafii od nich nazwanych. W parafii Durbeńskiey leży miaſto *Lipawa* - Libau miedzy morzem i ieziorem z drzewa zbudowane z portem dla mnieyſzych okrętów wygodnym; co rok tu na 150 okrętów zabiega z winem, korzeniami i innemi towarami, na odmianę biorą len, konopie, ſiemie lniane. Dwa kościoły ſą w mieście Katolicki i Luterski.

Staroſtwo Tukumſkie zamyka 5 parafii od miaſt naſtępuiących: 1) *Tukum*, 2) *Kandawa* nad Abawą 3) *Zabeln* 4) *Talzen* 5) *Autz*.

Semigallia z Łotewska *Zeme-gal* to ieſt koniec ziemi znacząca długo po nad Dzwiną ſię rozciąga, składa ſię z dwuch większych ſtraroſtw: Nitawskiego i Selburgskiego.

Staroſtwo Nitawskie zamyka 9 parafii, które od miaſteczek głównieyſzych nazywaią ſię, miaſta ſą: *Nitawa* - Mittau ſtołeczne całego Xięſtwa, rządu i parafii ſwoiey zamkiem, pałacem nowym ieſzcze nie dokończonym, kościołem Katolickim farnym,

przy-

przy którym ieſt dom i ſzkoły Jezuickie, także kościołami Luterskiemi i Kalwińskim, ſzkołami mieyskiemi ozdobione. *Annenburg*, *Ekawa*, *Baldona*, *Neurut*, *Seſſawa*, *Bowſk* nad zbiegiem rzek Memla i Muſzy, które tu złączone Aą ſię nazywaią; przy mieście leży zamek ſpuſtoſzony *Bauſkenburg* na skale: w teyże parafii leży maiętność *Rubendal*, gdzie obſzerny i wſpaniały zamek od przeſzłego Xiążęcia ieſt założony. *Schonberg* imienia Korffow, z domem kościołem i ſzkołami Jezuickiemi, *Iłukſzta* z zamkiem Szlonsbergem imienia Zybergow także ſzkołami Jezuickiemi i klaſztorem OO. Bazylianôw ozdobiona. *Grentzhoff*, *Doblena*, *Newenburg* &c.

Staroſtwo Selburgskie zamyka 4 parafie, ktòrych M. S. *Selburg* z zamkiem opuſzczonym. W tey parafii ſą miaſteczka: *Friderichſtadt*, od którego zaczyna ſię gòrna Semigallia, *Jakobſtadt* z kościołem Katolickim i innemi.

Powiat Piltyński ma cztery woytoſtwa czy parafie; miaſteczko *Piltyn* ieſt ſtołeczne.

KSIĘ-

KSIĘGA III

O Azyi i Páństwach w niey zasiadłych.

Jakie są granice i obszerność Azyi?

Azya dawnego świata część naywiększa, stworzeniem pierwszego człowieka i raiem ziemskim zaszczycona, naypierwey od ludzi mieszkana i wiarą prawdziwą oświecona, oblana iest na pòłnoc morzem lodowatym, na wschód oceanem Indyiskim, na południe tymże oceanem Indyiskim i południowym, a na zachòd morze czerwone i międzymorze Suez oddzielaią ią od Afryki, á morze śrzodoziemne, archipelag, Marmara, Czarne, Azowskie, Don &c od Europy. Z zachodu na wschòd to iest od cieśniny Dardanelskiey aż do ostatniey krainy Kamszatki ma mil 2300; z południa na pòłnoc od Malaki, aż do końca lądu mil 1500; leży biorąc razem wyspy Sądzkie i Moluckie między 10 stopniem szerokości południowey i 77 północney, á między 43 i 205 długości. Według Bocharda Natolia abo Azya mnieysza nazwana

na ieſt od Fenicyanów *Etſie* to ieſt śrzodek dla położenia ſwego między Europą i Afryką, które nazwiſko całey tey części świata było potym dane.

Jakie ſą powietrze, płód ziemny i żyżność Azyi?

Azya w tak rozległey obſzerności roznym powietra podlega odmianom. Strona iey południowa w kraiu podſłonecznym położona nieznośne cierpi upały, śrzodek umiarkowanego używa powietrza, á krainę północną tęgie trapią mrozy.

Naykoſztownieyſze i naywybornieyſze natury dary wylały ſię na Azyą obficiey od innych swiata części. Kamienie naydrożſze, dyamenty, topazy, rubiny, chryzolity, grenaty, ſzafiry, perły nayſzacownieyſze, złoto, ſrebro, miedź i inne kruſzcze, wonności naydelikatnieyſze: myrra, kadzidło, piżma rożne, zioła lekarſkie, herbata, kawa nayprzednieyſza, owoce wyborne, wino, zboże rożne, ryż, korzenie do zaprawy, cynamon, gozdziki, muſzkatowe gałki, iedwab, bawełna, wełna, ſierść kozia, rożne dzikie zwierzęta: lwy, tygryſy, amparty, ſobole, ſłonie, iednorożce, wielbłądy, małpy nieſkończonych prawie poſtaci i rodzaiu obfitym i ſzacownym Azyi ſą płodem.

Ja

Jakie ſą przyrodzone ſkłonności i charakter Azyanów?

Azyanów zawſze miano, wyiąwſzy Tatarów i niektórych góralów, za ludzi bez ſerca i odwagi, gnuśnych, miekkich, próżniaków i w roſkoſzy zmyślney zatopionych. Wſtrzemięzliwość ieſt raczey ſkutkiem ciepłego powietrza, niż cnotą Azyatyckich narodów. Toż powietrze rzadkie i ſubtelne ſprawuie, że Azyanie z przyrodzenia obdarzeni ſą rozumem przenikaiącym, imaginacyą żywą, wymową poważną ale nadętą, który mówienia ſpoſób ſtylem zowiemy Azyatyckim i miedzy wadami kładziemy kraſomowſtwa. W tym to nieſzczęśliwym kraiu ſamowładność, rodzay rządów ludzkiego rozumu zacność hańbiący zaczął ſię i panuie. Niewola tey części świata tak ieſt właściwa, że żadne odmiany panowania i rządów iey do tych czas nie umnieyſzyły, á we wſzyſtkich Azyi dzieiach niemaſz narodu, któryby wolnemi rządził ſię prawami.

Które znacznieyſze państwa zaſiadły w Azyi?

Ceſarſtwa 1) Tureckie 2) Moſkiewſkie oba pod Europą położone, 3) Chińſkie, 4) Indoſtańſkie, 5) państwa Tatarów wolnych,

6)

6) pańſtwa udzielne Indyiſkie na półwyſpie wſchodniey i brzegu Malabarſkim położone, 7) Króleſtwo Perſkie, 8) naród Arabſki, 9) pańſtwa na wyſpach leżące.

ROZDZIAŁ I.
O Ceſarſtwach Chińſkim i Indoſtańſkim.

Z których kraiów ſkłada ſię Ceſarſtwo albo Monarchia Chińſka?

Monarchią Chińską ſkładaią 1) Chiny właściwe: 2) Wyſpy na morzu wſchodnim położone, 3) znaczna część Tartaryi, 4) kroleſtwa hołdownicze.

Jakie ieſt położenie, granice i obſzerność Chin właściwych?

Chiny w ſtronie wſchodniey Azyi położone, maią na północ Tartaryą Chińſką ſławnym murem ze wſchodu na zachód przez mil 500 ciągnionym około r. 240 przed Chryſtuſem Panem przeciwko Tatarſkim naiazdom wyſtawionym oddzieloną; na wſchód ocean wſchodni; na południe tenże ſam ocean, kroleſtwa Tonkwińſkie, Laozańſkie i Awanſkie; na zachód

kro-

krolestwo Tybetańskie i wielkie dzikie pola; długość Chin z północy na południe wynosi mil 440, szerokość z zachodu na wschód naymnieysza mil 360, á obwód mil 1700. W tak rozległym kraiu pisarze godni wiary liczą przeszło 10 millionów familii, á 200 millionów dusz, około 1500 miast wielkich, 2000 zamków, niezliczone prawie miasteczka po millionie pod czas dusz żywiące i wsie na milę często długie i iednym niby ciągiem z sobą spoione. Same rzeki i kanały Chińskie zdaią się być zabudowane. Ubodzy bowiem ludzie nie znayduiący ani domów do mieszkania, ani roli do uprawy, na rzekach i wielkich kanałach z żonami i dziećmi mieszkaią na łodziach w linią uszykowanych i tak rozstawionych, że nie zle pływaiące miasta ulicami wzdłuż i poprzek ciągnionemi wyrażaią.

Na wiele prawincyi dzielą się Chiny?

Rzeka wielka abo niebieska Kiang przez śrzodek Chin płynąca, dzieli ie na północne i południowe. Chiny północne nazywaią się *Kathai* abo *Kitay*, zamykaią 6 wielkich prowincyi: *Chen-si*, *Chan-si*, *Pe-tche-li*, *Chan-tong*, *Se-thuen*, *Ho-nan* miedzy wszystkiemi prowincyami Chińskiemi naywesel-

ſelſzą kwiatem abo ogrodem od Chińczyków nazwaną.

Chiny południowe nazwane *Mangy*, dzielą ſię na 9 prowincyi, które ſą: *Kiang-nan*, naybogatſza miedzy wſzyſtkiemi prowincyami, płaci podatku 32 milliony talerów bitych, *Hou-quang* dla żyżności ſzpichlerzem Chińſkim nazwana, *Kiang-ſi* ſławna dla rękodzieł iedwabnych i porcellanowych, *Tche-Kiang* obfituie w naywyborneyſze iedwabie, *Fo-kien* między wſzyſtkiemi nayhandlownieyſza, *Quang-tong*, *Quang-ſi*, *Koei tcheou* tak uboga, że przez znaczną część roku obywatele ze ſkarbu żyią Ceſarſkiego, *Yun-nan*, oblany wiele rzekami i częſtemi iezіorami, obfituie w małe, ale mocne i rącze konie.

Które ſą znacznieyſze miaſta w Chinach?

W Chinach północnych M. S. Monarchii *Pe-king* w *Pe-tche-li* dzieli ſię na 2 miaſta: ſtare mieſzkane od Tatarów i nowe Chińczykami oſadzone, oba miaſta wſpaniałemi bramami, długiemi na milę, ſzerokiemi na 120 ſtóp i pod ſznur ciągnionemi ulicami ozdobione, murem 150 ſtóp wyſokim, foſſami ſuchemi, głębokiemi i ſzerokiemi opaſane, kanałami dla ſprowadzenia z całego państwa żywności oblane, żywią prze-

przeſzło 2 milliony duſz, i maią 7 mil na około nie rachuiąc obſzernych przedmieściòw i pływaiących na kanałach miaſteczek. Zamek Ceſarſki wpośrzòd ſtarego miaſta położony, długi ſtòp 2000, ſzeroki 1000, troiakim murem opaſany, zamyka za pierwſzym i drugim wałem koſzary dla gwardyi, dla urzędnikòw nadwornych pałace i piękne dla rzemieślnikòw domy; za trzecim wałem ieſt 7 wielkich pałacòw, w ktòrych mieſzka Ceſarz, żony iego, nałożnice, familia &c, miedzy temi pałacami roſkoſzne ſą ogrody, miłe przechadzki, zwierzyniec, ſtaw i inne piękne mieyſca dla rozrywki. O 3 mile od Pekingu *Chamchuniven* roſkoſzny pałac, w ktorym zwyczaynie Ceſarze z narodu mieſzkaią Tatarſkiego. *Si-ngan* w Chen-ſi 4 mile ma na około; liczny garnizon Tatarſki w zamku od miaſta oddzielonym granic ſtrzeże państwa. *Tai-yuan* M. S. Chanſi, zkąd materye bogate iedwabne i nayprzednieyſze wychodzą kobierce. *Tſin-an*, w ktòrym piękne ſkło leią, ale tak łomne, że grubego wytrzymać nie może powietrza; w Chinach południowych *Nan-king* w Kiang-nan, przedtym Chińſka ſtolica nad rzeką Kiang z dawnych obnażona ozòb, nayludnieyſze

W ie-

iednak to ieſt miaſto i naywiękſze na świecie, rachuią w nim 4 milliony duſz, á 12 mil na około oprocz przedmieściów. Przy tym mieście daie ſię widzieć wieża porcellenowa na 9 piętrów wynieſiona, gankami otwartemi, i bożków poſągami ozdobiona, 884 ſtopy wyſoka. *Hang-tcheou* ſłynie kroſnami bławatòw drogich, około ktòrych pracuie 60,000 ludzi. *King-te-tching* w Kiang-ſi miaſteczko millionem duſz naſiadłe fabryką porcelleny ſławne. Z tego iednego miaſteczka Chińſka prawdziwa wychodzi porcellena, na żadnym innym mieyſcu ſię nie udaie, *Quang-tcheou* u Europeyczyków *Kanton* z portem morskim wygodnym, który ſam tylko ieden w całym państwie dla okrętów kupców Europeyſkich ieſt wolny i otwarty.

Które wyſpy morza wſchodniego należą do Chin?

Znacznieyſze ſą: 1) *Tſong-ming* w uściu rzeki Kiang, 20 mil długa, ludna, żyżna i weſoła. 2) *Tai-ouan* u Europeyczyków *Formoſa* wyſoką gòrą na dwie części wſchodnią i zachodnią przerznięta: w wſchodniey mieſzkaią rodacy, ludzie wolni ale głupi, w zachodniey Chinczykowie zabudowali miaſta, wypędziwſzy ztąd Hollendrów

drów r. 1661. *Tai ouan* M. S. z portem, zamkiem od Hollendrów zbudowanym warowne. 3) *Hai nan* wyſpa wielka, żyżna i tak od Chińczyków w kraiu nadmorſkim, iako od wyſpiarzów wolnych ale dzikich, śrzodek iey poſiadaiących mieſzkana obfituie w ſzyby złote i śrebrne. M. S. *Kiuncheou* wielkie, bogate i naſiadłe. 4) *Sanchan* abo *Sanciana* śmiercią S. Franciſzka Xawierego r. 1552 poświęcona. 5) *Macao* z M. S. portowym tegoż nazwiſka od Ceſarzów Chińſkich Portugalczykom w państwo puſzczonym. Cła iednak wſzyſtkie idą na ſkarb Chińſki.

Iakie ſą własności powietrza, grunta, urodzaie Chińſkie?

Pańſtwo Chińſkie ſzeroko i długo rozwiedzione we wſzyſtkich prowincyach ma zdrowe ale nie iednoſtayne powietrze. Krainy południowe natężonym ſkwarzą ſię upałem, zachodnie i wſchodnie umiarkowanym ſzczycą ſię ciepłem, a północne dla gór wyſokich zawſze śniegiem zawalonych przykrego doznaią zimna. Grunta wyiąwſzy mieyſca ſkaliſte, które żadnym przemyſłem i uprawą płonności do tych czas pozbyć ſię nie mogły, wſzędzie żyżne, urodzayne do uprawy łatwe, pola

wesołe, i drzewami na kształt ogródów zasadzone wydaią obficie wszystkie zboża: ryż, wina, bawełnę, iedwab, trzciny cukrowe, korzenie do zaprawy, i wszelkie owoce; pastwiska tłuste i rozległe żywią niezliczone wszelakiego bydła trźody i koni stada; szerokie rzeki, rozmnożone przekopy i morskie brzegi ku podziwieniu rybne ubogim ludziom dla nadzwyczayney ludności gruntu osiewnego mieć nie mogącym daią wyżywienie; góry bogatym są składem złota, srebra i wszystkich kruszców, drogich kamieni, magnesu, srebra żywego i soli, które i w wierzchnich roli warsztach często się znayduią: w lasach różne dzikie lęgą się zwierzęta: słonie, tygrysy, bawoły, zubry, niedzwiedzie, iednorozce, kozy dzikie, miedzy któremi iest ieden rodzay w pęcherzu muszkuł noszący. Tak obfita i nad inne kraie hoyniey uszczęśliwiona ziemia nie może iednak wyżywić mnogości obywatelów; miedzy pospolstwem ubodzy oycowie potomstwem obciążeni topią dzieci własne abo na publiczne wyrzucaią ulice. Podczas głodu i nieurodzaiów milliony giną ludzi, á zwierzchność kraiowa chociaż ludzkości pełna zamyka na tak okropne widoki oczy nie mogąc zabieżeć złemu.

Oprocz wyliczonych bogactw, maią Chiny niektóre drzewa Europie nieznaiome: 1) *Quey-wha* kwitnie 4 razy do roku i kwiaty różnego koloru w bukiet układa. 2) *Tsi-chu* drzewo z liścia i kory do iesionu podobne wypuszcza w wielkie ciepła sok tłusty, z którego tak delikatny Chińczykowie wyciągaią pokost Chiński. 3) *Pe-la-chu* drzewo miodowe, niezliczonym łasiczek mnostwem okryte, które na gałęziach plastry kładą miodu. 4) *Ou-kieou-mou* drzewo łoiowe wielkości wiśni naszey rodzi owoc mięsisty na ksztalt orzecha w pestce twardey zamkniony w puch biały i tłusty uwiniony, z którego Chińczykowie łoy wyciskaią, á z niego świece leią. 5) Trzcina *Bambou*, z ktòrey robią maty delikatne, koszyki, krzesła plecione &c: drżeń tey trzciny młody i pękowie są owocem przedziwnie smacznym; chcąc z niey mieć papier, trzeba ią na kawałki rozciąć i w wodzie moczyć. 6) *The-li-mu* abo drzewo żelazne, ciężkie i twarde wysokością równa się z naywiększemi naszemi dębami, Chińczykowie robią z niego kotwice. 7) *The* drzewo z liścia swego, ktòre my herbatą zowiemy, całey Europie znaiome, 6 naywięcey, 8 stóp wysokie, za-

wsze

wſze zielone, kwitnie od Pazdziernika do Stycznia. Z iednego drzewa troiaką Chińczykowie zbieraią herbatę nayprzednieyſzą na początku *Marca*; ta dla liścia młodego i miekkiego zowie ſię Ceſarſką i zoſtaie ſię w kraiu, drugą dość dobrą w Kwietniu, trzecią poſpolitą w mieſiącach naſtępuiących.

Handel wewnętrzny Chińczyków, przenoſi wſzyſtkich narodów Europeyſkich; zewnętrzny co raz do tego czaſu drobnieie, iak Europeyczycy zaczęli u ſiebie robić porcelleny, pokoſty, i materye różne Chińſkie. Towary Enropeyſkie: kryſztały, broń ręczna i ogniſta, okulary, perſpektywy, zegarki różne nie maią iuż wielkiego odbytu, bo iemi Anglicy i Francuzi zarzucili Chiny. Na złotych ſztabaeh ieſt zyſk iakikolwiek, ale za nie wzamianę trzeba dawać piaſtry Hiſzpańſkie. Z narodami Azyatyckiemi pożytecznie handluią Chińczykowie. Do Japonii poſyłaią zioła i korzenie lekarſkie: *Gin-ſeng*, korzeń Chińſki, *rhubarbarum*, cukier, ſkury bławaty, drzewa pachnące i ſukna Europeyſkie; wywożą zaś z Japonii, perły, moſiądz i moſiężne naczynia, tombak, głownie, porcelleny, naczynia różne pozłacane i pokoſzczane

ne. Do Manilli i do Syamu wywożą: herbatę, porcellenę, ſukno, á biorą piaſtry. Batawii udzięlaią herbaty, porcelleny, złota w liściech, korzeni lekarſkich i naczynia kuchennego, ktòre zamieniaią na piaſtty, korzenie do zaprawy, perłowe macice, drzewo ſaʀpalſkie, agat i ſukno Europeyſkie.

Jakie ſą przymioty i charakter Chińczykòw?

Chińczykowie ſą dumni, ſamych ſiebie nad wſzyſtkie narody przenoſzący, pracowici, ſprawni, ſpoſobni do kunſztòw ale nie zdatni do wydoſkonalenia onych, biegli w handlu, lecz nie rzetelni i ſzalbierze. Zyſk tego narodu ieſt naywiękſzym prawidłem i przyrodzoną własnością. Męſtwo w tak podłych umyſłach mieścić ſię nie może: garſtka nie bitnych Tatarów dwa razy nayludnieyſzą na świecie podbiła krainę. Wſtrzemięźliwi, ſkromni, baczni, wſtydliwi i tak ſą układni Chińczykowie, że cudzoziemiec na powierzchowności tylko zaſtanawiaiący ſię ſądziłby, iż cnota ieſt iedynym poſtępków Chińſkich prawidłem. W rzeczy ſamey nie ſą ani lepſi, ani cnotliwſi od innych, ale tym celuią inne narody, że wady ſwoie umieią ſztucznie i pięknie

knie pokrywać, i że rozum nigdzie bardziey i powszechniey iak w Chinach swoiey nie rozciąga władzy.

Jak znaczna część Tartaryi zostaie w poddaństwie Cesarza Chińskiego?

Wieloracy są Tatarowie poddanemi abo dannikami Chińskiemi. 1) Mantszuańscy, 2) Mugalscy czarni, 3) Mugalscy żołci abo Kalkascy, 4) Kokonorscy, 5) Tufańscy abo Tifanscy.

Kraina Tatarow Mantszuańskich abo właściwa Tartarya Chińska z stroną połnocną Chin ku zachodowi stykaiąca się dzieli się na 3 Wielkorządztwa twierdzami osadzone Chińskiemi i od miast stołecznych nazwane, M. S. całey Tartaryi Chińskiey, *Chinyang* po Tatarsku *Mugden*. Prowincya ta obfituie w ryż, zboża, owoce i ogrodowiny, znayduie się tu sławne ziele *Gin-seng*, ktorego korzeń Chińczykowie maią za lekarstwo powszechne. Drugiey prowincyi M, S. *Kirin-Ula* nad Songarą. Trzeciey prowincyi M. S, *Trikcikar* nad Nonnozą. Tey prowincyi sobole są na całym świecie naypięknieysze. Rzeki: *Argun* i *Kierbetchy* dzielą Tartaryą Chińską od Moskiewskiey według traktatu r. 1689. Oprocz Tatarow Matszuańskich

miesz-

mieſzkaią w tey prowincyi Tatarowie Solońſcy i Tungutańſcy oyczyzną i obyczaiami od ſiebie ſię rożniący. Ci oſtatni oſpą od Moſkalów zarażeni, znacznie zdrobnieli.

Tatarowie Mugalſcy (Mongous) czarni poſiadaią kray 300 mil długi a 100 ſzeroki oddzielony od Tatarów Mugalſkich żółtych dzikiemi polami od Chińczyków *Chamo*, od Tatarów *Coby* zwanemi na wſchodzie Tatarów Mantſzuańſkich położony, laſami zaroſły, w rożne lekarſkie zioła i niektòre kruſzcze obfity.

Tatarowie Mugalſcy czarni mieſzkaią pod namiotami ſkórzanemi ſuknem grubym pokrytemi, wielkie bydła paſą trzody, idą za nauką filozofa Indyiſkiego Fo, niezwyczaynym uſzanowaniem czczą ſwych popòw, á mianowicie nad niemi przełożonego Kutukta nazwanego, który ſię czyni namieſtnikiem wielkiego Lamy. Cały naròd na 49 hord ſię dzieli pod rządem ſwoich Hanòw, ktòrzy pod oſtrym dworu Pekińſkiego zoſtaią poſłuſzeńſtwem.

Tatarowie Mugalſcy żółci albo Kalkaſcy tak od rzeki Kalkas nazwani, nad ktòrą mieſzkaią, pòſiadaią kray gorzyſty 300 długi, á 150 mil ſzeroki. Na kſztałt Tata-

rów

rów Mugalſkich czarnych, których maią na wſchód, mieſzkaią pod taborami; r. 1691 nie mogąc ſię oprzeć Kałmukom poddali ſię Ceſarzowi Chińſkiemu.

Tatarowie Kokonorſcy od ieziora Kokonor nad którym mieſzkaią. tak nazwani od r. 1720 należą do Chin, od których oddzielaią ich niedoſtępne góry. Podzieni ſą na 8 hord, z których każde właſnego ma Hana. Na południe tych Tatarów mieſzkaią Tatarowie Tufańſcy abo Zifańſcy. Ci iedni ſą czarni, od namiotów czarnych tak nazwani hołduią wielkiemu Hanowi Kałmuckiemu, drudzy żołci zoſtaią w poddańſtwie Ceſarza Chińſkiego. Kray ich obfituie w konie małe ale dzielne, w rhubarbarum, rożne kruſzcze i złoty piaſek po korytach rzek ſię toczący.

Które kraie zoſtaią pod hołdem Ceſarza Chińſkiego?

Trzy krróleſtwa: Koreańſkie, Tonkwińſkie, Kochinchińſkie, i wyſpy: *Liou-Kiou* pod zwierzchnym panowaniem.

Korea wielkie króleſtwo na pół wyſpie miedzy Japonią i Chinami oſiadłe, obfituie we wſzyſtkie życia ludzkiego potrzeby, á mianowicie w zboże rożne i ryż, proſo, konopie, iedwab &c: w gorach znayduie ſię

ſię złoto i ſrebro, á w przeſmyku morſkim, który ią dzieli od Japonii łowią ſię perły. Koreanie początek ſwóy muſzą brać z Chin, ponieważ Chińſkim obyczaiem piſzą, wierzą i rządzą ſię. Ięzyk iednak Koreańſki różni ſię od Chińſkiego, którym ſami tylko uczeni mòwią ludzie. W wierze idą za nauką Xaki; z przyrodzenia gnuśni i bez ſerca, cale do woyny nie zdatni, na ſamo nieprzyiaciela ſpoyrzenie uciekaią, z cudzoziemcami grzecznie ſię obchodzą; ale po rożbiciu okrętòw ratuiących ſię na ich brzegi ludzi w ſrogą zaymuią niewolą. Chytrość, kłamſtwo, oſzukanie naród ten gruby, zabobonny i lekkowierny poczytuie za cnotę; iedyna Koreanòw zabawa pić, ieść, roſkoſzować, na prożnowaniu i grach czas trawić; ſtali ſię iednak trochę pracowitſzemi, gdy ich Chińſka niewola do płacenia ciężkiey przyciſneła daniny. Sami uczeni ludzie kraiowe otrzymuią godności, nauki iednak w Korei ſą grubemi przyćmione błędami, kſiąg tak piſanych iako drukowanych na deſkach drewnianych Koreanie maią moc niezmierną i wielką publiczną w mieście ſtołecznym bibliotekę. Kròl hołdownik i dannik Ceſarza Chińſkiego nazwany *Kowe-wanga* ma nad Korea-

nami władzę nieokryśloną, wszystkie grunta do niego należą, które on do czasu daie i odbiera według swego upodobania. Wszyscy mu płacą ze wszystkich rzeczy dziesięcinę i przez 3 miesiące w roku służą pańszczyznę; sami żołnierze są od niey wolni.

M. S. króleſtwa całego na 8 Prowincyi podzielonego *King - ki-tao* po Chińsku *Ping-Jung* we śrzodku kraiu położone panuie nad 360 miastami i licznemi zamkami; których obywatele znaczny prowadzą handel z Tatarami, Chińczykami i Japończykami.

Kroleſtwo Tonkwińskie na północ i wschód styka się z Chinami, na południe z Kochinchiną, na zachód z kraiami Laos i Bowes, obszerność onego nie iest dobrze wiadoma. Tavernier rowna ie z Francyą, á Baron z Portugalią. Powietrze ma miłe i zdrowe chociaż gorące; dwie tu iako w każdym innym kraiu miedzy tropikami położonym panuią chwile, iedna sucha i nad miarę gorąca od Maia do końca Sierpnia, od Sierpnia zaś do Stycznia łagodna i umiarkowana; druga mokra i ustawicznym prawie deszczem oziębiona od Stycznia do końca Marca: Kwiecień iest naymilszy i nayłagodnieyszy.

Grunta żyżne wydaią obficie ryż, zboża,

wy-

wyborne owoce, á mianowicie pomarancze i ananaſy. W wielkiey obfitości znayduią ſię ptaſtwa domowe i leśne, bydło wſzelakie, zwierzęta różne: tygryſy, ielenie i małpy; owiec, osłów i lwòw kray ten miedzy państwami wſchodniemi nie zna.

Tonkwinczykowie wzroſtu miernego ale pięknego, cery ogorzałey, włoſy maią gęſte, czarne i długie, zęby czernią, białe poczytuią za ſzpetność naywiękſzą; ſą dowcipni, przemyślni, wielką obdarzeni pamięcią, ku cudzoziemcom zwłaſzcza kupcom ludzcy, kochaią ſię i ćwiczą w naukach, kunſztach, rzemiosłach i żołnierſtwie. Szlachta harda, żołnierze ſwywolni, gmin do kradzieży ſurowie zakazaney skłonny, piiaństwo i obżarſtwo podczas ſwych bieſiad za grzeczność poczytuią. Zaproſzeni na ucztę poſyłaią do zapraſzaiącego regeſtr potraw, które chcą mieć, i te im zawſze ſię daią. Pogrzeby z naywiękſzą uroczyſtością i zbytkiem tu ſię obchodzą, żałoba, a obyczaiem Chińſkim trwa przez lat trzy, ięzyk, wiarę i wynieſienie ſamych uczonych ludzi do urzędów Tonkwinczykowie od Chińczyków wzięli, i do tych czas dochowali. Od lat 200 nad Tonkwinczykami dwa panuią Królowie: ieden imię tylko

Krô-

króla noſzący i cześć maieſtatowi powinną odbieraiący nazywa ſię *Bowa* z familii *Li* który Tonkwin z iarzma oſwobodził Chińczyków poſtąpiwſzy im daninę, á ta do tych czas każdego trzeciego płaci ſię roku; drugi krol rzetelny zowie ſię *Chowa*, ten udzielnie nad kraiem panuie.

M. S. całego króleſtwa na 8 wielkich prowincyi podzielonego *Kacho* ludne wielkie i handlowne. Trzy pałace krolewſkie iedyną ſą miaſta tego ozdobą, inne wſzyſtkie domy ſą niſkie i z błota ulepione. Anglicy i Hollendrzy maią tu domy kupieckie. *Hean* nad Chalą, która na dwa tu ſię rozlewa nurty, miaſto wielkie, domem kupieckim Francuſkim i pałacem Biſkupa Katolickiego ozdobione.

Kroleſtwo Kochinchińſkie pod ſtrefą świata gorącą miedzy morzem i onego wybrzeżem, kroleſtwami Tonkwińſkim, Komboyskim, i Laos położone mil 200 długie a 90 ſzerokie, dzieli ſię na 12 Synow abo prowincyi, obfituie w ryż, różne owoce, gałki muſzkatowe, rożne drzewa pachnące, w herbatę od Chińſkiey iednak podleyſzą, w rożne bydła i zwierzęta, w minery złote i żelazne, w perły i dyamenty ale naywiękſzym Kochinchiny ſą bogactwem

ctwem pieprz i cukier. Iedwab tak ieſt poſpolity, że rybacy z niego ſieci, a żeglarze liny robią i żagle. Powódź w ieſieni z gòr ſpadaiąca cały kray przez dwa zalewa mieſiące, muł zoſtawuie i onym zażyźnia pola. Dla tey powodzi wſzyſtkie domy na wyſokich tu ſą budowane pilaſtrach.

Kochińczykowie ſą z przyrodzenia łagodni, przyiemni, otwarci, ſzlachta przyzwoitą ſtanowi ſwemu ma edukacyą, cudzoziemcom ſtawi ſię grzeczną, gminowi poważną, na urzędach pilną, w ſądach ſprawiedliwą. Nauki żadney tu nie maią ceny, ale rzemiosła na Azyą dość ſą wydoſkonalone, á mianowicie kroſna iedwabne, młyny cukrowe, pompy do wody ciągnienia &c. niewiaſty z ſkładu poſtaci ſzpetne, z głoſu przyiemnego i do cichey muzyki podobnego miłe uprawuią tu rolę, łowią ryby, handluią i wſzyſtkę domową prowadzą ekonomią, á męszczyzny iedydynie w kunſzcie ćwiczą ſię żołnierſkim, i onym wſzyſtkich ſwych celuią ſąſiadów. Wiara tego kraiu podobna ieſt Tonkwińſkiey, rząd Kròl ſprawuie ſamowładny.

M. S. *Kehua* żadnym murem iak wſzyſtkie inne miaſta, nie zamknięta. *Taifoa*, *Ciampa* &c.

Wy-

Wyſpy *Lieou-Kieou* naypierwey opiſane od Xiędza Gaubil Jezuity na północ wyſpy Formozy ku wſchodowi położone i od teyże wyſpy aż do Iaponii paſmem ciągnione obfituią w zboże, owoce, cedry, różne zwierzęta i ſą dobrze naſiadłe, mówią ięzykiem z Japońſkiego i Chińſkiego mieſzanym, idą za nauką Fo i z Japonii naywięcey ſprowadzaią Bonzów do odprawowania obrządków bałwochwalſkich. Wyſp tych liczą 36 pod Królem dannikiem Chińſkim na wyſpie *Lieou-Kieou* mieſzkaiącym.

Jakie ieſt położenie, obſzerność i części ſkładne Ceſarſtwa Indoſtańſkiego?

Państwo wielkie Indoſtańſkie abo Mogulſkie w Indyach ma Perſyą na zachòd, Tartaryą na pòłnoc, półwyſpy Indyiſką wſchodnią na wſchód, á zachodnią na południe; długość onego ſię rozciąga na mil 560, á ſzerokość na 430. Dawniey to państwo zamykało 36 obſzernych prowincyi nakſztałt króleſtw, których wielkorządcy z władzy W. Moguła wyłamali ſię, i ledwie onego za zwierzchniego pana podług ſwey woli

woli uznaią; teraz dzieli ſię na 34 wielkorządy, z których Europeyczykom znaiomſze ſą: Bengala, Oryxa, Patna, Bakar, Agra, Banda, Kandysha, Guzarata, Delhy, Kaſzmira &c.

Ktore ſą miaſta znacznieyſze w państwach Wielkiego Moguła?

Agra M. S. Monarchii Indoſtańſkiey wielkie, pięknie budowane, ludne nad rzeką Gemeną oſiadłe, wałem z kamienia czerwonego i przekopem 100 ſtóp ſzerokim obwiedzione. Pałac Ceſarſki dziwnie ieſt obſzerny. Od Agry do Delhy przez mil 40 z obu ſtron drzewem wyſadzana droga ſię ciągnie. *Delhy* przedtym ſtolica państwa nad Gemeną mocna i wielka r. 1739 od Kulikana Króla Perſkiego ze wſzyſtkich bogactw odarta, *Chaligam*, *Daka*, *Ragimohol*, *Mongher* &c, miaſta handlowne nad Gangeſem w Bengali prawie całey w dzierżawie towarzyſtwa kupieckiego Angielſkiego. *Orixa* M. S. Oryxy nad odnogą Bengalſką rozciągnioney. *Jagrenat* naywyżſzego Braminów kapłana mieſzkaniem zaſzczycony. *Patna* M. S. Patny handlem ſiarki ſławna. *Amadabad* M. S. Guzaraty naybogatſzey prowincyi Indoſtańſkiey. Inne miaſta teyże prowincyi piękne, wielkie,

handlowne: *Kambaya*, *Brodra*, *Surata*, *Bisangatan* &c.

Jakie ſą własności kraiu, grunta, i płód ziemny Indoſtanu?

Powietrze państwa Indoſtańſkiego dwie przeciwne łączy z ſobą własności; w ſtronie północney miedzy górami śniegiem okrytemi niezmiernie ieſt zimne ale zdrowe, w południowey zaś nieznośnym podlega upałom, w tamtey kray górzyſty ſkąpe wydaie urodzaie, w tey doliny równe i okiem niezmierzone, rzekami i ſzerokiemi oblane przekopami obfitą ſprawuią żyżność. Zboża zwyczayne temu kraiowi buyne przynoſzą żniwa: orkiſz, pſzenica, ięczmień, owies, groch, ſzocowica, bob i ryż; wydaią także tamteczne pola i ogrody, anyż, trzciny cukrowe, gorczycę, konopie, wiele bawełny, winogrona, ale w małey liczbie, ponieważ obywatele z kokoſu to ieſt orzechów Indyiſkich tłoczą mocny napòy, któ ry przenoſzą nad wino. Zaden kray więkſzą Indoſtanu nie przewyżſza obfitością cytryn, iabłek granatowych, pomarańczów, daktylów, migdałów, Indyiſkich orzechòw, różnych śliwek, á miedzy niemi mirabalanòw, morellów &c. Owoc *Mango* podobny do moreli, ſmakiem i wielkością ię

przenosi; ale naydelikatnieyszym kraiu tego iest owocem *Ananas* maiący smak poziomek, wody różaney i cukru razem złączonych. Kwiaty Indostańskie oprȯcz róży i pewnego kwiatu białego do iaśminu Hiszpańskiego podobnego na spoyrzenie piękne żadnego nie wypuszczaią zapachu; miedzy drzewami po większey części Europie nie znaiomemi wielkie pożytki przynoszą: morwowe, bawełniane i kokosowe. Banian osobliwey piękności drzewo z gałęzi wyrzuca latorośle, które o ziemię oparłszy się wypuszczaią korzenie i utrzymuią gałęzie, z których wypadły; drzewo do niezmierney podnosi się wysokości, á gałęzie i latorośle tak szeroko się rozkładaią, że kilkaset osób pod onemi może się mieścić i zasłaniać od upałȯw abo deszczu. Wszystkie ogrodowiny buyne się rodzą i smaczne. Imbier w południowey krainie przedni naywięcey gruntȯw zabiera.

Lasy pełne są źwierząt drapieżnych: lwȯw, tygrysów, iednorozców, leopardów, wilków, iakalów abo psów dzikich, także łosiów, ieleni, sarn zwyczaynych i muszkuł przynoszących; zwierząt do dzwigania ciężarȯw: iako to wielbłądów, dromedarzow, mułow, osłow, koni, wołow, bawołow &c,

małp niezliczone tu prawie znayduią ſię ro-
dzaie; gadieſt rozmaity i ſzkodliwy; ſzczu-
ry wielkie i ſmiałe wnocy ſię rzucaią na
ludzi i onym ogryzaią uſzy, nos &c; Pta-
ſtwa rozmaitością domy i laſy ſię napeł-
niaią.

Indoſtan na całym świecie podobno nay-
bogatſze poſiada gòry w kamienie drogie
iako to rubiny, ſzafiry, topazy &c. Iedna
tylko góra przy Somelpurze miaſteczku
Bengalskim dyamenty wydaie. Kraiopiſa-
rze niezgadzaią ſię, ieżeli ſzyby ołowiane,
miedziane, ſrebrne znayduią ſię w Indoſta-
nie.

Państwo wielkiego Moguła ieſt przepa-
ścią na pieniądze złote á bardziey ieſzcze
ſrebrne narodow Europeyſkich. Co Ame-
ryka z żyznych ſwych miner na Europę ro-
zlewa ſrebra, to w Indoſtan wſięka. Euro-
peyczykowie przywożą tu korzenie, ſkòry,
cynę, ſukna, konie, &c, á wywożą drogie
kamienie, indych, bawełnę i rożne z niey
płotna, iedwab ſurowy i materye bławatne,
pieprz, imbier &c: aże ledwie ſzoſtą część
towarow mogą zamienic na ſwoy ładu-
nek, reſztę płacą gotowemi pieniędzmi,
ktore Indoſtanie nie na handel obracaią, a-
le w ziemi zakopuią.

Jakie są przyrodzone własności i charakter obywatelów Indostańskich?

Cztery narody mieszkaią w Indostanie: Mogolanie, Indyanie, Parsowie abo dawni Persowie i Patanowie rożniący się iedni od drugich wiarą, charakterem i obyczaiami.

Mogolanie w powszechności są wzrostu wysokiego i przystoynego, bielsi od Indyanow ale ogorzalsi od Europeyczykow południowych. Zdobią ich męstwo dawnych Mogolanow ieszcze nie zewszystkim w roskosznym kraiu i pod samowładnym rządem wygasłe, umysł szlachetny, obyczayność, przyiemność w posiedzeniach, dowcip w żartach, rozmowy miłe i od sprzeczek dalekie. Kochaią się w szatach drogich, sprzętach domowych kosztownych i biesiadach. Nie mogą się wstrzymać od gry szachow i kart naymnieyszego do naszych podobieństwa niemaiących, na ktorych czas i maiątek tracą, muzyką chociaż cale niedoskonałą chętnie się rozrywaią. Za domem trzeźwi i przystoyni, w domu dopuszczaią się piaństwa i brzydkich roskoszy. W nauce gwiazdarskiey i gwiazdarzach wielką pokładaią ufność i bez ich rady do żadney głownieyszey nie przystępuią sprawy. Cwiczą

czą się w sztuce lekarskiey, Fizyce i Astronomii, piszą obyczaiem Europeyskim.

Indyanie prawdziwi dzielą się na pokolenia godnością urodzenia, religią, zabawami miedzy sobą się rożniące. Indyanie pierwszego pokolenia nazywaią się Braminowie, drugiego Kuteryanie, trzeciego Banianie, abo Wanianie, czwartego Wizowie abo Weyzowie abo inaczey Sudrasowie piątego Tereasowie abo Pereanie.

Braminowie godnością wszystkie celuią pokolenia, są narodowemi kapłanami i nauczycielami. Ostrość życia ich iest ku podziwieniu, nauki wszystkie á mianowicie Filozofia grubemi poszpecone błędami, nieludzkość, hardość i okrutne z wdowami po śmierci mężow postępowanie nad wszelkie wyrażenie są większe.

Kutereanie, stan składaią szlachecki, ćwiczą się w żołnierstwie i nim Indostan był podbity od Mogolanow pod nazwiskiem Raiow nad prowincyami Indostanu udzielnie panowali, á niektorzy z nich w gòrach niedostępnych przy graniey do tych czas poddaństwa nie znaią. Inni z mocy udzielney i maiątku wyzuci możnieyszym w służbę żołnierską się naymuią; takich żołnierzy Raiaputami w kraiu zowią.

Ba-

Banianie abo Wanianie trzecie Indyanow pokolenie nad wszystkich naylicznieysze, handlem i rzemiosłem do handlu wchodzącym się bawią, odziewaią się przystoynie, są ku podziwieniu ochędożni, cierpliwi, miłosierni, zabobonni, wierzą przechodzeniu duszy z iednych ciał do drugich, i z tego względu mięsa i ryb nie iedzą.

Wizowie czwarte pokolenie składaią stan rzemieślniczy, rolniczy &c, według liczby rzemiosł i rożności służebniczych zabaw dzielą się na rożne mnieysze pokolenia, ktore z sobą przyiaźnią i pokrewieństwem się nie łączą. Każde pokolenie własnym nazywa się imieniem; naypodleysi miedzy niemi i w pogardzie u wszystkich są- Korewanie i Pereanie; Korewanie nie maią stałych siedlisk, tułaią się z dziećmi i żonami po lasach nakształt naszych cyganow. Pereanie od wszystkich wzgardzeni osobne maią siedliska; nie wolno im do miasta wchodzić, z iednego zdroiu z innemi pokoleniami wody czerpać; wszystkie naypodleysze posługi do ich należą stanu; karmią się mięsem krowim, końskim, zwierzyną á nawet ścierwem.

Wszyscy w ogolności Indyanie są wzro-

ſtu przyſtoynego, twarzy przyiemney w piciu i iedzeniu ſkromni, dziwnie cierpliwi i umiarkowani, miłoſierni, i oſtatnim groſzem z potrzebnym ſię dzielący, w obcowaniu z żeńſką płcią wſtydliwi nigdy ſię takich nie dopuſzczaią rzeczy, ktoreby przyſtoyność i ſkromność obrażały, kupcy rzetelni, ſługi wierni, przyiaciele ſtateczni, rzemieślnicy nieſpracowani, w obyczaiach prości i umiarkowani, w obcowaniu poważni i oſtrożni, polityczni z rownemi, ludzcy z niżſzemi, pokorni z ſtarſzemi, zyſku ſprawiedliwego chciwi, dla drobney nadgrody na wielkie odważaią ſię trudy i w oczywiſte wdaią ſię niebeſpieczeńſtwa. Doſkonałość rękodzieł Indyiſkich daie ſię widzieć w materyach bławatnych i płotnach bawełnianych. Zaden narod Indyiſkich tkaczow do tych czas nie mogł doſkonale naśladować i przeiąć delikatności. Do rzemiosł, handlu, umieiętney gruntu uprawy Indyanie przyzwyczaieni brzydzą ſię orężem i na odważny nie mogą ſię zdobyć umyſł wyiąwſzy Rajaputow, Maratow i innych góralow.

Parſowie abo dawni Perſowie z właſney oyczyzny w wieku ſiodmym od Arabow wypędzeni do Indyi zabiegli i na rożnych miey-

mieyſcach á mianowicie w Guzaracie oſiadłſzy dziwnie ſię rozmnożyli. Odzieniem nie różnią ſię od Indyanów wyiąwſzy brodę, ktòrą zapuſzczaią, życie prowadzą pracowite na uprawie roli, zaſadzaniu winnic i ròżnego drzewa, unikaią ſpołeczności z ludźmi ròżney wiary, wſzelakie ptaſtwo, bydło i zwierzynę iedzą oprócz świń i kròw dla przypodobania ſię Mahometanom i Indyanom, koguty w wielkim maią uſzanowaniu, á ogień czczą iako oznakę boſtwa, kapłani ich nazwani *darous* przynieſiony z Perſyi ogień do tych czas chowaią, zmarłych nie grzebią, ale na mieyſce obmurowane na pożarcie ptaſtwu drapieżnemu rzucaią; w kilka dni krewni zwłoki zmarłego oglądaią, dla zważenia które pierwiey oko ſępy zaczęły wydzierać, ieżeli prawe, znak to ieſt że zmarły doſtąpił wiecznego ſzczęścia, ieśli lewe, wnoſzą, że zoſtał wiecznie nieſzczęśliwym. Małżeńſtwa oprócz właſnego narodu ſą im zakazane.

Patanie dawni Indoſtanu panowie, których Mogolanie zwyciężywſzy bogatą tę krainę im wydarli, mieſzkaią w ſtronie północney państwa Indoſtańſkiego. Iedni rozumieią, że ſą reſztą Arabòw, Turkòw i Perſów Mahometanów, którzy pod ſprawą

Mah-

Mahmuda Gaznewidy około r. 1000 niektóre prowincye Indyiſkie podbili; drudzy prowadzą ich ròd i nazwiſko od Patny prowincyi Zagangetańſkiey. Cóżkolwiek ieſt, Patanie nieubłaganie Mogolanów iako nieſłuſznych państwa ich przywłaſzczycielòw nienawidzą, ſą woienni, umyſłu dzikiego i nieſpokoynego, częſtemi buntami zatrudniaią Ceſarza, onemu w górach odrywaią kraie, nad którémi ròwnie iak Rajawie panuią; dopomogli Szach-Nadyrowi Królowi Perſkiemu w r. 1739 do naiachania Indoſtanu.

Które kraie ſą pod hołdem Ceſarża Indoſtańſkiego?

Pod hołdem Ceſarza Indoſtańſkiego zoſtaią państwa: Wiſapurſkie, mały Tibet, Karnata, Golkonda i państwa nad brzegiem Koromandelſkim oſiadłe: Gingańſkie, Tangórſkie, Madurſkie, Marawſkie, Maſſurſkie. Od dawnego czaſu te kraie od zwierzchności ſłabych Ceſarzów Indoſtańſkich abo ſię uwolniły, abo lekce ią ważą

Króleſtwo Wiſapurſkie ſtyka ſię na pòłnoc z Indoſtanem, na wſchòd z Karnatą; obſzerność onego nie ieſt dòbrze wiadoma; obfituie w iedwab, bawełnę, pieprz, i naywybornieyſze w całey Azyi ma dy-

dyamenty w Raolkondzie. *Wiſapur* M. S. nad Mandową pałacem obſzernym królewſkim ozdobione. Inne miaſta handlowne i ſkładami kupców Europeyſkich zaſzczycone ſą: *Graen* nad Korſeną śrzodkiem kraiu płynącą, *Myrſya*, *Aurengabad*, *Rajapur*, *Bedir* &c.

Miedzy Wiſapurem i Karnatą dwie ciągną ſię góry *Gata* i *Balagata*, które całą półwyſpę na dwie równe przecinaią części, na i miedzy górami panuią różni Rajowie abo Królikowie Indyiſcy poganie, i Maratowie narod męſtwem i rozboiem ſławny. W państwie Indoſtańſkim liczą na 84 Rajow, którzy na pozór będąc hołdownikami Wielkiego Moguła, ſą onemu ſtraſznemi.

W króleſtwie Wiſapurſkim i Kanarze do Portugalczyków należą: *Goa* M. S. oſad Portugalſkich w Indyach oſiadła na wyſpie rzeki Mandowy, wielka, obronna i portem wygodnym zaſzczycona. Pałace namieſtnika królewſkiego i Arcybiſkupa, dom inkwizycyi, różne ſzpitale, klaſztory ſą przepyſzne. Handel tego miaſta upadł po założeniu Batawii od Hollendrów na wyſpie Jawie. *Szol*-Chaul zamkiem obroniony, *Baſſaim* piękny i wielki ale morowym zarazom

zom podległy, *Daman* z portem wygodnym; do Anglikow *Bombaya*; do Hollendrów w Kanarze- *Onor*, zkąd wychodzi pieprz niezwyczaynie ciężki i ryż czarny.

Karnata obſzernego przedtym królestwa Biſnagarſkiego noſiła tytuł, podbita od Mogolanow, á potym od Wielkorządzcow rozerwana ſzczupleyſzemi teraz ściſka ſię granicami, leży na zachod wybrzeża Bengalſkiego, á od Golkoldy rzeką ſię Kryſną oddziela, obfituie w złoto, ſrebro, drogie kamienie, ryż, pieprz &c. Kròl Karnaty naywiękſzą część kraiu poſiada, może wyſtawić 100 tyſięcy piechoty, 30 tyſięcy iazdy i 200 ſłoniow, piſze ſię Królem Kròlów i mężem tyſiąca żon. Rożni Raiowie abo Krolicy nad ſzczupłemi tu panuią w górach powiatami. M. S. *Biſnagar* na gorze oſiadłe, troiakim grubym murem opaſane; pałac kròlewſki obſzerny i bogaty zdobi miaſto. Inne miaſta: *Gandykota* ſtolica udzielnego Raja, *Kadapa* &c; miaſta nadmorſkie należą do Anglików: Forteca *S. Jerzego* abo *Madras*, dzieli ſię na dwa miaſta białe i czarne: w pierwſzym mieſzkaią Europeyczykowie, á pośrzodku ſtoi zamek S. Jerzego; w drugim Indyanie, Mahometanie, Ormianie; *S. Tomaſz* abo *Meliapur* &c,

do

do Hollendròw *Palliakata* zamkiem Geldryą obroniona.

Królestwa Gingańskiego miasta są: *Ginga* i *Cidambaran*. *Ponticheri* należy do Francuzòw, miasto piękne, ludne i handlowne, *S. Dawid* do Anglikòw. Królestwa Tangorskiego MS. *Tangor*; *Negapatan* należy do Hollendròw. *Trankwebar* zastoniony zamkiem Danesburgiem do kompanii Duńskiey, *Karlikal* port wygodny do Francuzow. Krolestwa Madurskiego M.S. *Madura* mocnemi wałami obtoczona, *Trichirapalla* rezydencyą Krolewską ozdobiona, *Manapar* &c To krolestwo zawoiowane iest od Massurzanow narodu dzikiego, ktorzy brańcom na woynie poimanym nosy urzynaią i nasoliwszy one Krolowi swemu w upominku posyłaią. Dawni Krolowie Madurscy prowadzili swoię genealogią od osła i dla tego wszystkich osłow w wielkim mieli poszanowaniu i z niemi iak z swemi krewnemi obchodzili się. *Tutukurin* należy do Hollendrow, ktorzy z przywłaszczonego sobie pereł połowu, maią rocznego dochodu 100 talerow bitych. Krolestwa Marawskiego M. S. *Ramanadalaura*. Wyspa *Ramanankor* iest z Marawą złączona mostem, ktory nie na arkadach ręką ludzką wysta-

wionych, ale na ſkałach na łokci 2 nad ſtrych wody morſkiey podnieſionych, á od ſiebie na trzy aż do 10 ſtop odſadzonych, oſiada, i w okamgnieniu gdy potrzeba tego wyciąga, zrzucony bywa. Z tey wyſpy aż do drugiey nazwaney Manar ciągną ſię także ſkały i haki, ktore Indyanie moſtem nazywaią Adamowym.

Kroleſtwo Golkondzkie ſtyka ſię na wſchod z odnogą Bengalſką, na połnoc z Oryxą, na zachod z Talingami i Wiſapurem, na południe z Karnatą; długość iego ieſt mil 200, ſzerokość 120. Oprocz płodu zwyczaynego Indyom, Golkonda obfituie w dyamenty na cały świat ſławne, ktorych dobywaią z gòr przy mieście *Kulurze*-Coulour położonych; dyamenty Golkondzkie ſą daleko więkſze od Raolkondzkich, ale przedniey onych wody nie donoſzą. M. S. kroleſtwa *Golkonda* dzieli ſię na 3 miaſta, ludna, wielka i piękna. *Maſſulipatan* miaſto portowe i handlowne, *Tenara* &c.

Krol Golkondzki ieſt ſamowładny, wſzykie dobra nie ruchome do niego należą, ktòre on ſwym aręduie poddanym więcey daiącym, wielkorządztwa tymże ſamym daią ſię ſpoſobem, zkąd zdzierſtwa wynikaią okropne. Mahometanie wſzyſtkie

więk-

większe posiadaią urzędy woyskowe i polityczne; Indyanie na 44 pokolenia podzieleni miarkuią miedzy sobą tym podziałem stan, przodkowanie i wszystkie obywatelskie zabawy.

Mały Tybet abo Baltistan leży na połnocy ku zachodowi Kaszmiry. prowincyi Indostańskiey, długi i szeroki na mil 30 do 40, obfituie w rożne zboża i owoce, kryształ muszkuł i wełnę. Obywatele Mahometanie zostaią pod rządem wielu Hanow hołduiących Cesarzowi Indostańskiemu. Miasta znacznieysze są: *Eskerda i Sheker.*

ROZDZIAŁ II
o Państwach Tatarow wolnych.

Które potencye panuią nad Tataryą wolną,

1) Kontasz abo Wielki Han Kałmucki. 2) Potencye Tybetańskie. 3) Narody Turkestańskie. 4) Dagestan i Czerkassy.

Jak szeroko rozciąga się państwo W. Hana Kałmuckiego?

Państwo Wielkiego Hana Kałmuckiego styka się na południe z Indostanem i Wielkim Tibetem, na wschod z Tatarami Chiń-

skiemi, na pòłnoc z Moſkiewſkiemi, na zachód z Usbeckiemi. Długość iego i ſzerokość nie ieſt dobrze wiadoma; dzieli ſię na kray Elutow albo Kałmucką ziemię, mnieyſzą Bukaryą i ſtepy Koby.

Kałmucka ziemia w rowninach gorami otoczonych położona rzeką Irtyczą do Oby wypływaiącą i ieziorem *Saiſſan* i *Palkat* i zwanemi oblana, obfituie w owoce, konie, wielbłądy &c. *Harkas* abo *Urga* nad Iłą ieſt wielki obóz Hana Kałmuckiego i może być poczytany za ſtolicę państwa.

Bukarya mnieyſza r. 1683 od Kałmukow zawoiowana ieſt mieſzkana od rodakow, ktòrzy cale ſię rożnią od Kałmukow nad niemi panuiących: Bukarowie mieſzkaią w domach, maią wſi i miaſta naſiadłe, handluią z Perſyą, Indyą, Chinami i Moſkwą; kray ich obfituie, w rośliny, korzenie, w ołòw, ſiarkę, ſrebro &c.. *Yarkan* M. S. nad rzeką tegoż imienia, ludne i handlowne. Wielki Han w tym mieście mieſzka: gdy dla ſpraw kraiowych Bukaryą nawiedza. *Kaşkar* miaſto przedtym wielkie, á *Lotan* ſtołeczne udzielnego niegdyś państwa.

Stepy Koby ſą mieſzkane od Tatarów błąkaiących ſię.

Jakie ſą przymioty i charakter Kałmukòw?

Kai-

Kałmucy od włosów długich, których nie strzygą tak nazwani są prawdziwi Tatarowie Mogulscy zwycięstwami Gengiskana sławni, błąkaią się po polach, nie bawią się rolnictwem, i uprawą ziemi obfitey, są bałwochwalcy, naywyższego maią kapłana, który się nazywa Kutukta, to iest namiestnik wielkiego Lamy. Kałmucy Torgawtowie na początku wieku teraźnieyszego umknąwszy się z pod zwierzchności Kontaisza, przyszli do państwa Astrachańskiego i tam osiedli; tych widziała w woysku Moskiewskim nietylko Polska ale i Rzesza Niemiecka nad Renem w roku 1734.

Które potencye Tatarskie panuią nad Tybetem wielkim?

Wielki Tybet abo Butańska kraina leży miedzy stepami Koby, państwami Chińskim i Indostańskim. Kray ten rozległy, wysokiemi górami przerznięty, zimnemu podlega powietrzu, nie rodzi tylko pszenicę, i ięczmień, obfituie w rhubarbarum naywybornieysze, w kozy muszkuł wydaiące &c. Obywatele onego są Tatarowie i Indyanie pracowici, którzy w miastach i po wsiach ochędożnie chociaż w domach małych, ciasnych i nie sztucznie skleconych mieszkaią.

Wielki Tybet na dwa teraz dzieli ſię państwa; to ieſt królеſtwo Tybetańſkie i państwo wielkiego Lamy albo naywyżſzego Tatarſkiego kapłana.

Królеſtwo Tybetańſkie abo właściwy wielki Tybet przy ſtepach Kobańſkich położony zoſtaie pod panowaniem właſnego króla nazwanego *Chiampa*, którego iedni czynią udzielnym, drudzy hołdownikiem Kałmuckim, a niektórzy Indoſtańſkim. Miaſta tu znacznieyſze ſą: *Latak* abo *Ladak* Stoł: nad ramieniem północnym rzeki Gangeſu abo Gangi. *Chaprunga* miaſto wielkie, ludne i handlowne, *Timur-Kand.* &c.

Państwo wielkiego Lamy nazywa ſię Laſſa, na południe niedoſtępnemi górami otoczone, na wſchód z Kokonorem, Tufanem i Chinami, na południe z dzikiemi polami, á na zachód z Tybetem ſię ſtyka; obſzerność tego kraiu nie ieſt wiadoma; ztąd wychodzi naywybornieyſze na całą Azyą rhubarbarum.

M. S. *Tonker* abo *Laſſa*, przy którym na górze Putoli w zamku wſpaniałym Dalii-Lama abo wielki Lama naywyżſzy Tatarów bałwochwalców kapłan i pan kraiowy mieſzka; inne miaſta ſą: *Samnanryn*, *Changaprang*, *Aridſon*, *Sankra*, *Chuſor* &c.

Ja-

Jakie ſą przymioty i charakter Laſſanów?

Laſſanów natura obdarzyła przyſtoynym wzroſtem, czerſtwym zdrowiem i ſiłą oſobliwą, niewiaſty iednak ſą ogromnieyſze i ſilnieyſze od męſzczyzn; oboia płeć noſi na lewey ręce manele od przegubu do łokcia. Naród ten nie używa chuſt białych, nigdy ſię nie umywa, wſzelakię, wyiąwſzy krowie, ſurowe ie mięſo, niewiaſtom tu wolno wiele zaślubiać mężów, którzy dzielą ſię dziećmi według dawności zamęścia.

Wielkiego Lamę poddani bałwochwalcy czczą go za Boga żyiącego, nieśmiertelnego, i wſzyſtkie prawdziwemu Bogu należyte przypiſuią mu doſkonałości, popi bałwochwalcy umieią proſty lud w tak grubym utrzymywać błędzie, udaiąc że duſza tego chimerycznego Boga z zgrzybiałego do młodego przenoſi ſię ciała. Ze wſzyſtkiey Kałmuckiey krainy uſtawiczne do Laſſy dla nabożeńſtwa przychodzą karawany.

Duchowieńſtwo pod zwierzchnością wielkiego Lamy zoſtaiące ieſt bardzo liczne, i na różne dzieli ſię ſtany: na namieſtników Lamy, na duchowieńſtwo świeckie i zakonne płci oboiey w bezżeńſtwie zoſtaiące.

Delay Lama w roſkoſzy zatopiony i odbieraniem czci Boſkiey od poddanych ſwych i cudzoziemcòw zatrudniony politycznego rządu ſprawowanie porucza iednemu z panów kraiowych *Kan-Typa* zwaneinu. Tataro wie Koſzotańſcy po ſtepach Kobańſkich błąkaiący ſię hołduią wielkiemu Lamie.

Jak ſię rozciąga Turkeſtan i które w nim mieſzkaią narody?

Turkeſtan Turkòw kray oyczyſty ograniczony morzem Kaſpiyſkim, wielką Bukaryą, rzeką Iembą, krainą Kałmucką, długi i ſzeroki na mil 90 ieſt od 4 hord abo narodów Tatarſkich mieſzkany, rzeką Sirem abo dawną Jaxartą ſrzodkiem kraiu płynącą i do ieziora Arallu wpadaiącą oblany. Cztery hordy ſą: Porucka Kałmuckiemu Hanowi hołduiąca, druga Kozacka, ktòrey znacznieyſza część pod zwierzchnością zoſtaie Kontaſza, Ta horda naiazdami i rozboiem ſię bawi i często zagony ſwoie aż do Syberyi zapuſzcza; w krainie Kozackiey miaſta ſą: *Tuſkunt* nad Sirem Hana Kozackiego rezydencyą i *Otrara* śmiercią Tamerlaneſa zaſzczycone. Trzecia horda Karakałpacka przy granicach Tartaryi Moſkiewſkiey oſiadła.

Karakałpacy żyią w ściſłym przymierzu

z Kozakami, z niemi wraz wypadaią na rabunki, czynią ſię Mahometanami, lecz nie maią ani alkoranu, ani duchownych, ani meczetów; *Turkeſtan* nad Sirem ieſt M. S. tey krainy. Czwarta horda Turkomanów białych między Aratem i morzem Kaſpiyſkim oſiadłych. Ci Tatarowie za Mahometa idą prawem i po ſtepach z trzodami ſię błąkaią.

Jakie ieſt położenie, obſzerność i żyżność kraiu Tatarów Usbeckich?

Kraina Tatarów Usbeckich zamyka dawną Sogdyanę i Baktryanę oblane rzeką Gihonem *Oxus* przedtym nazwanym, leży na północ Perſyi, obfituie w tłuſte paſtwiſka, wyborne owoce, rożne zboża i urodzayną rolę, którey uprawą bawią ſię Sartowie i Bukarowie dawni kraiu obywatele. Kraina ta dzieli ſię na dwie wielkie prowincye od wielu Hanów udzielnych rządzone: Bukaryą wielką i Korozan abo dawną Partyą.

Bukaryi wielkiey miaſto nayznakomitſze *Samarkanda* przedtym państw Tamerlaneſa ſtołeczne i iego grobem wſławione. W tym mieście nayſławnieyſza Mahometańſka założona kwitnie akademia, w którey młódź ze wſzyſtkich Muzułmańſkich naro-
dów

dów polor bierze. Melony tak tu delikatne się rodzą, że onych na stół wielkiego Moguła szukaią. *Balk* dawna *Baktra* miasto wielkie, ludne handlem iedwabiu słynie. *Bachara* abo *Bokara* przy Gihonie. Te trzy miasta są trzech prowincyi stolicami i onym daią nazwisko. W miasteczku Bukarskim *Afsnanie* narodził się Awicenna, r. 980.

Korozan mieszkany od Tatarów, których Moskale Chiwańskiemi zowią; leży w górach; hordy Chiwańskie z łupów, naiazdów i trzod żyią. Miasta ich są: *Korkany* abo *Urgen*, *Harat* &c, Turkomani czarni nad morzem Kaspiyskim osiadli hołduią Hanowi Chiwanskiemu.

Wszyscy Tatarowie Ubeccy wpadaią do kraiów sąsiedzkich, zaymuią bydło i ludzie, nie zaprzątaią się uprawą roli, są iednak od wszystkich innych Tatarów obyczaynieysi. Białegłowy wraz zmężami na zdobycz wypadaią.

Jakie narody mieszkaią w Dagestanie, Czerkasach, i nia około góry Kaukazu?

Wszystkie kraie na zachodzie morza Kaspiyskiego położone kraiopisarze częstokroć nazywaią Czerkassami. Leżą one miedzy morzem czarnym i górą Kaukazem, którą oddzielaią się od Persyi, Georgii i

Min-

Mingrelii, miedzy Kaffą i morzem Azowſkim, Donem i Aſtrachanem; dzielą ſię na Dageſtan, Czerkaſſy, i Podgòrzę Kaukazkie.

Dageſtan z Szyrwanem prowincyą Perſką ſtykaiący ſię wielu ieſt poddany Hanom nad rożnemi hordami panuiącym. Tatarowie tameczni brzydcy, dzicy i wielcy złodzieie, żyią owocami i zabawiaią ſię drzew ſzczepieniem. Podbici od Moſkalow r. 1722, zupełną odzyſkali wolność r. 1739.

Czerkaſſy otoczone morzem czarnym, Donem, Aſtrąchańſkim państwem i Georgią, mieſzkane ſą od Tatarow Nahayſkich, Kubanow, Kabardynow, Petyhorcow, Czerkaſſow, Aſpahow od ktorych cały ten kray rozległy wziął nazwiſko. Wſzyſcy ci Tatarzy ſą arcyſzpetni, chociaż z naypięknieyſzych na świecie niewiaſt zrodzeni, bawią ſię uprawą roli, bydła paſzeniem, wypadaniem na zdobycz i naiazdami; Petyhorcy wyznanie wiary Greckiey czynią, inni do alkoranu i meczetow przyznaią ſię. Miaſta w tym kraiu ſą: *Terki*, *Kaborda*, *Beſini*, *Taman*, *Ladda* nad morzem Azowſkim, od którego miaſta Turcy całe Czerkaſſy nazywaią Laddą. *Azów* pod Moſkalami.

mi. Strona zachodnia Czerkaſſow od Moſkalow naiechana, traktatem Belgradzkim z ich ſię uwolniła poddańſtwa.

Podgorze Kaukazkie to ieſt kray na około Kaukazu rozciągniony, rożne narody wolne, ſrogie i z rozboiu naywięcey żyiące poſiadaią: Leigianie, Taulakowie, Awarowie, Czerkaſowie czarni, Alani, Abazowie i Zikowie abo Zechowie teraźnieyſzych Czechow przodkowie.

ROZDZIAŁ III.

O kroleſtwach udzielnych Indyiſkich na połwyſpie Zagangetańſkiey abo wſchodniey i na brzegu Malabarſkim położonych.

Które króleſtwa leżą na półwyſpie wſchodniey za Gangeſem?

Azemitańſkie, Typrańſkie Arakańſkie, Peguańſkie złączone z Awańſkim, Laozańſkie, Syamſkie.

Króleſtwo Azemitańſkie położone miedzy Tiprą, Pegu, Tybetem i Laſſą obfitu-

ie

ie we wſzyſtkie kruſzce, w iedwab, w gommę lakę, z których Król żyie i godność tronu utrzymuie nie nakładaiąc żadnego na poddanych podatku. M. S. *Chamdara*, *Aza* przedtym ſtolica od Mogolanów zburzona. Azemitanie przypiſuią ſobie wynalazek prochu i ſtrzelby.

Króleſtwo Typrańſkie ledwie z nazwiſka znaiome, leży na pòłnocy Arakáńſkiego, według powieści Tawerniera obfituie w iedwab, ma w gorach złoto, zoſtaie pod rządem udzielnego króla, któremu poddani wyiąwſzy w rok 6 dni pańſzczyzny, żadnych nie płacą podatków. M. S. *Marbagan.*

KròleſtwoArakańſkie na zachód oblane morzem, na południe i wſchòd z Peguańſkim, á na pólnoc z Typrańſkim ſtyka ſię króleſtwami, dzieli ſię na 12 wielkich prowincyi; z ktòrych pòłnocne gòrzyſte i nieurodzayne drapieżnych zwierząt ſą knieiami, południowe wielkiemi zabudowane miaſtami, oblane rzekami, i żyżnemi obdarzone gruntami, wydaią delikatne owoce, ròżne zboża, ryż, bawełnę &c. Powietrze ieſt zdrowe i dwom tylko podlega odmianom: deſzcze i wiatry zaczynaią ſię w Kwietniu á kończą ſię w Pazdzierniku, pogoda i upa-

ły

ły przez drugą roku połowę panuią. M. S. *Arrakan* nad rzeką Chaberą; w pałacu królewſkim maią ſię niezmierne znaydować bogactwa á miedzy niemi dwa rubiny wielkości iaia kurzego. Król Arakańſki udzielny i ſamowładny piſze ſię Królem ſłonia białego, panem pałacu złotego i dwuch zauſznic rubinowych, Królem Peguańſkim i Bramańſkim, dwunaſtu prowincyi Bengalſkich i 12 Królów onym rozkazuiących, którzy głowy ſwoie ſchylaią pod ſtopy nóg iego.

Króleſtwo Peguańſkie na początku wieku przeſzłego podbite i przyłączone do Awańſkiego, iedne z nim czyni państwo, które Europeyczycy Peguańſkim nazywaią; graniczy górami i dzikiemi polami z Chinami na północ, z Arakanem i odnogą Bengalſką na zachód, z króleſtwami Siamſkim na południe, á Laozańſkim na wſchód, długość iego i ſzerokość nie ieſt dokładnie wiadoma; zdrowym zaſzczyca ſię powietrzem, urodzaiem ryżu, różnych owoców, w górach nayprzednieyſzemi w w całey Indyi rubinami &c. M. S. *Awa* oſiadłe nad rzeką Awą, ma ulice pod ſznur ciągnione, ſzerokie i drzewami z obu ſtron wyſadzone. Inne miaſta nad tąż rzeką leżą;

żą *Rakan*, *Prom*, *Suriam* nad morzem przy uściu Awy; *Pegu* ſtolica przedtym kroleſtwa, nad Pegą, *Martaban*, *Dokaza*, *Orietan* &c.

Krol z narodu Bramów nad Peguanami, Awanami, Barmami i innemi bałwochwalcami ſamowładnie panuiący, ieſt nazywany od poddanych ſwych *Kiiak* to ieſt Bóg; ſam zaś piſze ſię Królem Królów przyiacielem i krewnym wſzyſtkich Bogów, nieba i ziemi, bratem ſłońca, powinowatym Xiężyca, panem udzielnym podnieſienia i opadnienia morſkiego, Królem ſłonia białego i 24 baldakinów. Miedzy poddanemi iego Peguanie ſą nayroſpuſtnieyſi, Barmowie naybitnieyſi, Awanie nayłagodnieyſi.

Kroleſtwo Laozańſkie miedzy Siamſkim, Tonkwińſkim &c kroleſtwami położone, wyſokiemi zewſząd górami obtoczone, na równinie żyzney w ryż i rożne zboża, oſiadłe, rzeką ſrzodkiem kraiu płynącą oblane, od narodu pracowitego, rolnictwem i połowem ryb naywięcey bawiącego ſię, przyiemnego, ludzkiego i rzetelnego ieſt mieſzkane. Krol ſamowładny dwa razy w rok daie ſię widzieć ſwym poddanym, naywiękſzy ma dochód z ſłoniów i kości ſłoniowey, z ſoli ktorą tu robią z piany od-

de-

deſzczu na polach zaſtawioney, á potym od ſłońca ztwardniałey. M. S. *Winkian* abo *Lanchang*, *Landiam* &c.

Króleſtwo Siamſkie graniczy z Tonkwinem, Kochinchiną, Kamboyą i morzem Chińſkim, obfituie w ryż, pſzenicę od Francuzów zaprowadzoną, we wſzyſtkie włoſzczyzny, w owoce delikatne, w kwiaty, w pieprz w różne zwierzęta i bydło iedynie do uprawy roli i w różne kruſzce; nie ieſt według ſwey obſzerności ludne, bo dwuch millionów zpełna duſz nie żywi. Francuzi Angielczycy i Hollendrzy obſzerny w tym kraiu prowadzą handel. M. S. *Siam* abo *Jucya* oſiadła na wyſpie, którą rzeka pełna krokodylow opływa Menan. Pałac krolewſki wielkie zamyka bogactwa, w ſtayniach krolewſkich chowaią wiele ſłoniow, którym Krol nadaie tytuły hrabiow, Xiążąt, Parow &c i naznacza rożnych do ſłużenia im urzędnikow. Słoń biały, ktorego krolem podług zwyczaiu Indyiſkiego piſze ſię Monarcha Siamſki, z złotego naczynia przyimuie ſtrawę. W mieście pełno ieſt pagod abo bożnic pogańſkich, na przedmieściu ſą domy i kaplice Miſſyonarſkie. Inne miaſta ſą: *Bankok*, *Luwa* &c.

Siamczykowie ſamowładnością rządu o-

bar-

barczeni nie znaią ani powabow chwały, ani czcią do znakomitych pociągaią się czynności. Leniwi, ospali, prożniacy, w niewiadomości wszystkich rzeczy wychowani Krolowi nakształt Boskiey czci wyrządzaią i też samę cześć do bydląt od Krolow używanych, abo ku ich używaniu naznaczonych rozciągaią. Głupi i nierozgarnieni w tym iednak zostaią rozumieniu, że żaden narod z niemi się nie rowna w zdatności do praw stanowienia; Francuzom przyznawaią sposobność do woyny, Hollendrom do handlu, Anglikom do żeglugi, sobie zaś samym sprawowanie rządu. To grube rozumu uprzedzenie od edukacyi pochodzi.

Wywrotnym przyrodzenia porządkiem Siamczykowie wszystkie prace silne na białą płeć zwalaią. Gdy mężowie gnuśni w obrzydliwym gniią prożnowaniu, żony ich uprawuią rolę, wyrębuią lasy na drwa i budowę, żną zboża, łowią ryby, ospałym pokarm gotuią, a zamiast wdzięczności w ostatniey zostaią wzgardzie i upodleniu. Nigdy żona z mężem do stołu nie siada, z nim się nie przechadza, łagodnych słow nie słyszy ani względow płci swoiey winnych odbiera. Ta twardość wypływa z stanu Siamczykow niewolniczego; każdy domowe

panowanie do rządu ſtoſuie kraiowego, i z młodości do dźwigania cięſzkiego przyuczony iarzma ſtaie ſię goſpodarzem groźnym á mężem nieznośnym chcąc być bardziey ſtraſznym niż kochanym. Boiaźń w ktorey ſamowładzca kraiowy ſtara ſię utrzymywać poddanych, wygładza z ſerc ich miłość i przywiązanie; za powſtaniem buntu oboiętnie czekaią na onego koniec i powodzenie. Każdy narod niewolniczy nigdy na niebeſpieczeńſtwo nie wydaie ſię za tego, ktory go gnębi; woyſko obywatelow ieſt niezwyciężone, niewolnicze połki tam ſię walą gdzie żywność i zapłatę hoyną czuią.

Ktòre kròleſtwa hołduią Krolowi Siamſkiemu?

Kroleſtwo Kwedańſkie, Patańſkie i Johorſkie położone na połwyſpie Malace od miaſt ſtołecznych nazwiſko biorące ſą abo przynaymniey były pod hołdem Krola Siamſkiego; *Malaka* miaſto przedtym handlowne należy z zamkiem do Hollendrow. Kamboyſkie r. 1717 Krolowi Kochinchińſkiemu daninę poſtąpiło. Jambińſkie na wyſpie Sumatrze do tych czas podług niektorych piſarzow zoſtaie pod zwierzchnością Siamſką.

Kto-

Które królestwa udzielne leżą na brzegu Malabarskim?

Brzegiem Malabarskim nazywa się kray nadmorski połwyspy zachodniey Indyiskiey. Ledwie iest na całym świecie kraina rozkosznieysza i żyżnieysza od Malabaru. Nie zmierzone okiem pola ryżem zasiane, łasy, gaie i ogrody zawsze zielonym liściem okryte, powietrze żadnym gradom, śniegom, mrozom nie podległe nie zle ray wyrażaią ziemski. Malabarski brzeg zaczyna się od części połnocney kroleśtwa Kanarskiego, a kończy się na przylądku Komoryńskim, długość iego wynosi mil 140, szerokość naywiększa mil 36; dzieli się na 10 większych i mnieyszych państw, te ostatnie często iedno tylko miasto zamykaią. Idąc z połnocy na południe tym porządkiem krolestwa leżą Malabarskie.

Krolestwa Kanarskie płodne w betel, pieprz, daktyle i rożne owoce, ryż czarny zdrowszy i lepszy od białego; według ostatnich wiadomości białagłowa panuie nad tym kraiem, idzie za mąż za kogo chce, z mężem iednak nie dzieli się kraiową zwierzchnością, ani po śmierci onego palić samę siebie iest obowiązana podług okrutnego kraiowego zwyczaiu.

Ka-

Kanaryanie twarz maią ogorzałą, wzrost mały ale składny, włosy noszą długie, są dobrzy żołnierze, sposobni do min zasadzenia, z tym wszystkim bardziey maią się do handlu niż do żołnierstwa. Prawa oyczyste tak ściśle zachowuią, że miedzy niemi o rozboiu i złodzieystwie prawie niesłychać, cudzoziemcy wszędzie bespiecznie wędruią, nikt ich nie pyta, dokąd albo po iakiey idą potrzebie. Lud pospolity iezdzi na mułach, wołach, bawołach i słoniach; konie samym urzędnikom kraiowym i szlachcie są pozwolone.

Miasta są: *Onor* nad morzem z zamkiem mocnym od Portugalczykow zbudowanym, ktorzy nad tym panowali miastem: iest tu sławna na całą krainę pagoda, bałwanowi *Ramrut*, ktorego posąg bardziey małpią niż ludzką twarz wyraża, poświęcona. Zewsząd na to mieysce ciągnie ludzi mnostwo, mianowicie w dni uroczystych processyi, ktore tym sposobem się odprawuią: na woz piramidalny maiący koł obwod długiemi i ostremi gozdziami nabity, stawią posąg, ktory z Braminow trzymaiąc pienie śpiewaią. Woz za powroz bardzo długi ciągną nayznakomitsi ludzie, á pod koła rzucaią się bogoboyni Poganie za zaszczyt poczy-

ta-

tuiący być ſkaleczonemi abo zabitemi na część Ramruta. *Batokola* z którey rozwalin wſpaniałość ludnego miaſta ſię pokazuie. *Banſelar*, *Mangalora* w całym kraiu nayhandlowniey ſza. Portugalczykowie maią tu wielki ſkład kupiecki i kościoł wſpaniały. *Manguzir* port morſki &c.

Kananorſkie długie mil 25, żyżne w cukier, imbier, cynamon dziki, burſztyn ſzary, pieprz, rubiny, grénaty &c. M. S. *Kananor* z zamkiem Hollenderſką załogą oſadzonym. Kròl tego kraiu nazywa ſię *Kalliſtri* i mieſzka w pałacu z gałęzi plecionym, á liściem kokoſowym pokrytym.

Kalikutańſkie miedzy wſzyſtkiemi naymocnieyſze, górami, bagnami i rzekami przecięte, obfituie w ryż, imbier, pieprz, aloes, papugi i małpy rożnego rodzaiu, *Zamorin* ieſt nazwiſko Krola, ktòry może wyprowadzić na woynę 100,000 ludzi; M. S. *Kalikut* handlowne, zamek od Portugalczykòw zbudowany falą morſką oberwany zapadł. *Kalikut* ieſt port Indyiſki naypierwſzy, do ktòrego Gama Portugalczyk r. 1498 zawinął. *Maha* należy do Francuzów.

Tanorſkie M. S. *Tanor* od bogatych mieſzkane kupców, podobno hołduie Zamorynowi.

Kranganorſkie żyżne i weſołe, którego M. S. *Kranganor* od Portugalczyków opanowane, r. 1662 od Hollendrów ſzturmem dobyte i zburzone, ktòrzy kościoły i gmachy publiczne rozwaliwſzy z onych zamek dla ubeſpieczenia ſwego handlu wyſtawili. Nowy *Kranganor* o milę od zburzonego wyſtawiony ieſt miaſtem ſtołecznym tego krèleſtwa daninę płacącego Zamorynowi.

Kochinſkie, ktòrego *M. S. Kochin* 7 baſztami zmocniony, należy do Hollendrów. Król ma pałac mieſzkalny o pół mili.

Portaka Xięſtwo z M. S. tegoż nazwiſka 4 mile długie ubogiemu poddane panu.

Kalikulang inne Xięſtwo ſtyka ſię z Portaką i nie ieſt od niego znacznieyſze.

Koylang abo Kalam trzeci mały kray udzielny, w ktòrym Hollendrzy i Anglicy maią zamki, á Duńczykowie w Erwie dom kupiecki.

Kròleſtwo Trawankorſkie kończy ſię na przylądku Komoryńſkim Niektòrzy twierdzą że niewiaſta częſto tu tron poſiada, który według iednych hołduie Zamorynowi, wedłng drugich Królowi Madury. M. S. *Trawankor* mieſzkany od wielu ubogich Chrześcian, których przodków nawrócił do wiary S. Franciſzek Xawery.

Ten.

Tengapatan słynie handlem ryzu i płótna grubego. Hollendrzy tu maią zamek i skład kupiecki.

ROZDZIAŁ IV.

O Królestwie Perskim.

Jakie są granice, obszerność i podział Królestwa Perskiego?

Persya graniczy na zachód z Kurdystanem i Yrakiem Arabskim; na północ z Georgią, Czerkassami, morzem Kaspiyskim i Hordami Usbeckiemi; na wschód z państwem Indostańskim; na południe ma odnogę Perską i morze Indyiskie, długość iey wynosi mil 500, szerokość 280. dzieli się biorąc kraie hołdownicze na 15 wielkich prowincyi, pięć ku północy, trzy ku zachodowi, cztery na południe, trzy ku wschodowi.

Prowincye północne są: 1) Khorosan dawna Baktryana, 2) Mezendran abo Tabristan część dawney Hirkanii, 3) Ghilan druga część Hirkanii, 4) Sirwan część dawney Albanii, 5) Gurgistan abo Georgia Perska. *Prowincye zachodnie*, 1) Eriwan abo Arme

nia Perska, 2) Azer-Bejan abo Aderbijana dawna Media Atropatena, 3) Irak-Agemi abo część dawney wielkiey Medyi. *Prowincye południowe*: 1) Kuſiſtan abo dawna Suſiana., 2) Farſiſtan abo dawna Perſyda, 3) Lariſtan, 4) Kirman dawna Karamania. *Prowincye wſchodnie* 1) Makran abo dawna Gedroſia, 2) Sigiſtan abo dawna Drangiana, 2) Zabletan część dawney Aryi.

Które ſą znacznieyſze miaſta w piętnaſtu prowincyach Perſkich?

Khoroſanu M. S. *Herat* ludne i wielkie; tu ſię narodził Mirkond Perſki dzieiopis. *Metched*, *Damigan* &c. Mezendranu M. S. *Fer-Abad* na błotniſtey dolinie oſiada, handluie zbożem i iedwabem. Gilanu M. S. *Recht* traktatem miedzy Moſkwą i Perſyą r. 1732 ſławne, przez który Moſkale przywłaszczone ſobie r. 1722 prowincye Sirwan i Gilan Perſom wrócili. Laſy Gilańſkie pełne ſą drapieżnego zwierza, od którego obywatele wiele cierpią. Sirwanu M. S. *Schamaki* zburzone od Thamas-Kulikana; *Derbent* nad morzem oſiadły Kaſpiyſkim w bardzo ciaſnym mieyſcu miedzy morzem i Kaukaſem, ieſt kluczem do Perſyi z ſtrony Tartaryi; *Baku* port wygodny. Gurgiſtanu abo Georgii Perſkiey ſą dwie prowin-

wincye od Xiążąt narodowych danników Perſkich rządzone: Kaketańſkie i Karduelſkie. Xięſtwa Kaketańſkiego, ktòrego obywatele na kſztałt Tatarów po polach tułaią ſię, uprawą roli ſię brzydzą i z handlu ſamego tylko iedwabiu żyią, M. S. *Kaket.* Xięſtwa Karduelſkiego żyżnego, dobrze oſiadłego M. S. *Teflis* wielkie handlowne, kościołem katedralnym Georgiańſkim ozdobione. OO Kapucyni maią tu dom i pomyślnie kunſztem leczenia ſię bawią. Eriwanu abo Armenii Perſkiey żyżnością gruntów obdarzoney ale niemal puſtey dla przenieſionych od Abbaſa I krolá mieſzkańców do śrzodka Perſyi M. S. *Eriwan,* ktòrego mury dwie opływaią rzeki. O mil dwie od Erywanu w klaſztorze *Elchimiadzinie* mieſzka Patryarcha Ormiańſki. *Naxiwan* abo dawna Artaxata, *Zulfa* i *Aſtabat* ſą miaſta południowey Armenii. Ku zachodowi mieſzka wolny naród Kurdów. Zima w tym gòrzyſtym kraiu ieſt długa i ciężka. Ader-bijany M. S. *Tauris* po Perſku *Dabin* znakomite dla wielkości, ludności, domów pięknosci i handlu znacznego. Rynek wielki tak ieſt obſzerny że 30,000 ludzi w ſzyku mogą ſię na nim mieścić. *Tauris* podług iednych ieſt dawna *Tigranocerta*, podług

dru-

drugich *Suza Medſka*, á podług niektórych *Ecbatana*. Inne miaſta: *Ardebil*, *Maraga*, *Taliſkeran* &c kray ten w górach przez 9 mieſięcy lodem i śniegiem okrytych leży, bagna i błota gęſte i wielkie niezmierną moc gadu iadowitego płodzą, dla tey przyczyny i waporów niezdrowych morza Kaſpiyſkiego ſtrona pomorſka ieſt odludną puſtynią; południowa zaś w rozległych równinach żyżną rolę i obfite zamyka paſtwiſka. Prowincyi *Jrak-Agemi* i całey Monarchi Perſkiey M. S. *Jſpahan* rozległością naywiękſze miaſta Europy przenoſzący; liczą w nim 162 meczety, 48 collegia; 1800 Karawanzerów abo domów gościnnych, 273 cieplic publicznych i 38,849 domów. Na roſkoſzney równinie rzeczkami oblaney i żyżnemi pagórkami otoczoney *Jſpahan* oſiadły opływa rzeka *Zenderu*, wały z zięmi ſypane opaſuią, zdobią piękne przedmieścia a mianowicie *Zulfa* Chrześcianami oſadzona, zamek nazwany *Kala Tebberuk*, a w nim zbroiownia i ſkład kleynotów koronnych, trzy wſpaniałe moſty łączące miaſto z przedmieściami, z tych ieden nazwany *Babaruk* na 32, drugi łączący Zulfę na 34 arkadach z kamienia cioſanego oſiadłe, pałac królewſki *Haram*, á w nim przepyſzne domy,

roſkoſzne ogrody i bogata biblioteka; rynek nazwany *Meidan-Schah* 710 ſtop długi á 210 ſzeroki, przekopem i pięknie ſadzonym drzewem obwiedziony, plac do gonitw 2200 ſtòp długi á 110 ſzeroki &c Abbas I ſtolice państwa z Kasbinu przeniąſł do Iſpahanu i uczynił go naypięknieyſzym miaſtem w całey Azyi. Inne miaſta ſą: *Sultania* przedtym wielka i ludna; *Ebher* w roſkoſznym położeniu oſadzony; *Kasbin* przedtym Perſyi ſtolica, gmachami wſpaniałemi ale iuż opadłemi ozdobiony. *Rey* miaſteczko nikczemne, niegdyś miaſto w Azyi nayſławnieyſze; *Sawa* miaſto dawne ale nie ludne; *Hamadan* w ktòrym Zydzi wielki prowadzą handel, i twierdzą że Eſtera i Mardocheuſz tu ſą pogrzebieni; *Kachan* ròżnemi rękodziełami wſławiony. Kuſiſtanu M. S. *Suſter* abo *Toſtar* od rozwalin dawney Suzy na 30 mil ku południowi pomknięty. Kuſiſtan dla upałòw ſłonecznych ieſt prawie puſty, chociaż grunta rodziłyby zboże, trzciny cukrowe, morwy, bawełnę &c. Farſiſtanu naywiękſzego i nayżyźnieyſzego ze wſzyſtkich prowincyi perſkich M, S. *Sziraz* abo *Chiraz* wielkością, miłemi przechadzkami, akademią, hutami ſklannemi &c zalecone. Nie daleko od tego miaſta widzieć

ſię

ſię daią rozwaliny Perſepolu od Alexandra W. zburzonego, które pokazuią i wſpaniałość dziką Krolow Perſkich i ſzaleńſtwo grube bohatyra Greckiego; *Tchelminar* ieſt teraźnieyſze miaſta tego nazwiſko. Laryſtanu przedtym krolestwa udzielnego M. S. *Lar* między gorami na gruncie piaſzczyſtym oſiadłe. Inne miaſta: *Bender-Congo* nad odnogą Perſką mieſzkany od Indyanow, Arabow i Ormianow. *Bender-Abaſſi* po wypędzeniu Portugalczykow tak nazwany, przedtym *Gomron*. Do Laryſtanu należą wyſpy: 1) Kiſmich w bliſkości Bender Congo ma mil 20 długości, 2) Ormuza przedtym środek handlu Portugalczykow, ktorym ią Schach-Abbas Krol Perſki wydarł r. 1622. Wyſpa ta cale nieurodzayna, nie tylko żadnego zboża, ale trawy nie wydaie, w ſol tak obfituie, że z niey domy buduią. 3) Lareka o milę od Ormuzy. 4) na drugiey ſtronie odnogi Perſkiey nad brzegami Arabſkiemi wyſpa *Baharin* ſławna pereł połowem, ktory krolowi Perſkiemu na rok przynoſi 100,000 czerwonych złotych. Kirmanu obfituiącego w grunta żyżne, wełnę na całym świecie nayprzednieyſzą, w paſtwiſka, owoce, w kruſzce rożne i z ktorego wychodzą ſzable naylepſze

M.

M. S. *Kirman*, *Bermazir*, *Armoza* &c. Makranu z Indoſtanem graniczącego rzeką *Nehenk* u dawnych Arbis w wielkości Nilowi rowną oblanego M.S. *Kia*. Sigiſtanu rozległego ale puſtego i nieurodzaynego M. S. *Zarang* &c. 8) Zabliſtanu prowincyi trzy ſą powiaty Kabuliſtan-*Arachoſia* obfituie w rożne zioła lekarskie i wielki prowadzi handel; M. S. *Kabul*; Usbekowie tu c., rok na 60 tyſięcy koni przedaią. 2) Xſtwo Gurskie M.S. *Gur*, *Bamian*, *Gazna* &c, 3) Kanthagar z M. S. tegoż imienia mieſzkany od Agwanow, ktorych Tamerlanes z Sirwanu dla ich częſtego buntu tu przeſadził. Agwanie na początku wieku teraznieyſzego zbuntowawſzy ſię Jſpahanu dobyli i tron Perski ſobie przywłaſzczywſzy przez lat 32 na nim ſiedzieli.

Jakie ſą właſności powietrza, grunta handel królеſtwa Perſkiego?

Perſya w rozległości ſwey nie iednakowego używa powietrza i przeciwne w granicach ſwych ma roku pory, tak że gdy w iednym mieyſcu zbieraią z rol zboża, w drugim o mil 20 one oſiewaią. Powietrze w powſzechności wzięte ieſt zdrowe ku połnocy, nad morzem Kaſpiyskim wilgotne i umiarkowanie ciepłe, w prowincyach

zaś

zaś połudnowych uprzykrzenie gorące. Grunta twarde, piaſzczyſte, ſuche przemyſłem i pracą obywatelow á naybardziey trudnym polewaniem wſpomożone wydawaią ryż, pſzenicę, żyto, ięczmień i proſo. Owoce wſzelakie a naybardziey melony, winogrona wielkości i ſmaku nadzwyczaynego, kwiaty żywości cudney. włoſzczyzny rożne roſną obficie. Rosliny do potraw, farbowania i lekarſtw ſłużące, galas, maſtykowe i pachnące żywice, kadzidło, rhubarbarum, ſenes, oppium, rożne manny, ſzafran, tabaka i mumia z skał płynąca rany i kości złamane skutecznie i prędko lecząca, ſą Perskich prowincyi obfitym płodem; laſy tu ſą rzadkie, á gdzie ſię znayduią iako w Georgii i Hirkanii rożnym drapieżnym zwierzem napełniaią ſię, góry pełne zwierzyny; rowniny i doliny paſtwiska wydaią buyne, na ktorych niezliczone owiec paſą ſię trzody; konie Perskie w dobroci iednym uſtępuią Arabskim; muły, oſły, wielbłądy, woły do uprawy roli i dzwigania ciężarow używane oſobliwym Perſow ſtaraniem rozmnażaią ſię. Nie mnieyſza ieſt obfiość ptaſtwa leśnego, á naybadziey gołębi, kuropatw tak wielkich iak kury naſze, kaczek dzikich, bekaſſow,

pe-

pelikanow &c; kruſzce poſpolite ſą: żelazo, ſtal, miedź, i ołow; ſzyby złote i ſrebrne tak ſą chude, że nakład ledwie wracaią; ſrebro żywe, kuperwas i cyna całe ſię nie znayduią; Siarki i ałunu obfitość ieſt taka, że rowniny rozciągłe onemi ſię okrywaią, ſoli mnogość ieſzcze ieſt więkſza: w Jraku, Kirmanie i Farſiſtanie wielkich dobywaią z gór bałwanow tak twardych, że z onych buduią domy. Turkuſy bardzo przednie z dwuch gôr wychodzą.

Naybogatſzym kroleſtwa płodem i bogatą handlu żyłą ieſt bawełna á ieſzcze bardziey iedwab, ktory Perſowie ſurowy, kręcony i w bławaty przekſztaltowany przedaią; kobierce, rożne płotna bawełniane, paſy bogate, perły z Perſyi na Azyą i Europę wychodzą. Szkło, ktorego Perſowie od iednego Włocha robić nauczyli ſię, nie może ſię zrównać białością i gładkością z Europeyskim; wynalezli oni iednak ſpoſob porcellenę i ſzkło ſtłuczone kleić.

Jakie ſą przymioty, charakter i znacznieyſze Perſów zwyczaie?

Perſowie ſą wzroſtu wyſokiego, twarzy ogorzałey iednakże przyſtoyni, obyczayni, cudzoziemcom ſtawią ſię grzecznie, z onemi chętnie ſię bawią i przyiaźń zabieraią.

Spo-

Spoſobnemi ich czynią do nauk i naytrudnieyſzych kunſztow, rozum wyborny, imaginacya żywa i pamięć oſobliwa. Kochaią ſię w przepychu, zbytkach, roskoſzy i wielkieh wydatkach; bez względu na czas przyſzły iedynie zbieraią bogactwa, aby one rozpraſzali, gotowi cały łożyć maiątek gdzie idzie o naymnieyſze zmysłow ukontentowanie. Sławne dawnieyſzych Perſow męſtwo i nieprzełamana Rzymskim orężem odwaga cale w teraznieyſzych nie znayduie ſię: miekkość życia, wygody, prożnowanie przytłumiły duch woienny, i uczyniły zniewieściałe ciała nie ſpoſobnemi do trudòw żołnierſkich.

Miłoſierni ludzkość ſwoie oświadczaią bez braku oſòb i względu na rożność wiary; umiarkowani rzadko ſię gniewem unoſzą, nigdy nawet prości ludzie nie biią ſię, á gdy trafi ſię im w gniew wpaść nierozmyślny lub niecierpliwość, uſzczypliwych używaią wyrazów, ale do tego nigdy nie przychodzą ſzaleńſtwa, aby Boga na zemſtę wzywali, abo imieniowi iego nayświętſzemu złorzeczyli; z przyrodzenia żartobliwi, tak dowcipnie wady cudze bramuią, że oſoby nigdy nie urażaią; ludzcy i obyczayni do tych naybardziey lgną cudzoziem-

còw,

ców, od których nauczyć ſię czego mogą, iednych abowiem wyiąwſzy Chińczykow, od wſzyſtkich innych Azyanów bardziey w naukach, zwłaſzcza tych, które bez wielkiey przychodzą pracy, ſmakuią. W żadnym narodzie nie może ſię znaleść poſtać przyiemnieyſza, pomiarkowanie w poſtępkach zacnieyſze, dowcip wdzięczznieyſzy, charakter milſzy i bardziey ſię przypodobać umieiący; iednak pod tak piękną zewnętrzną poſtawą więcey ieſt chluby, niż prawdziwey chwały. Perſowie powſzechnie ſą nieſzczerzy i ſzalbierze, na poſtać zdobywaią ſię ſkromną i przyiemną, aby tym łacniey oſzukać mogli poſpólſtwo i dopiąć ſwych zamyſłów. Pod płaſzczykiem powierzchowney grzeczności taią ſię iſtotne wady, wielka ſkrytość, obłuda, nieſzczyrość, w handlach oſzukanie i ſzalbierſtwa.

Cwiczenia Perſów i zabawy wſzyſtkie ſtoſowane ſą do rycerſkiego kunſztu, do nich ſiłę mieć trzeba i ſprawność; nim do lat 20 młodzież przyidzie, nauką ſię bawi prawa Mahometańſkiego i umieiętności: w lat 6 dzieci oddawane bywaią do ſzkòł publicznych dla nauczenia ſię piſać, czytać i pacierzy na pamięć; z ſzkół publicznych przychodzi młódź do konwiktów *Medieſes* nazwa-

zwanych, w których wyżſze wykładaią ſię nauki. Konwikty te abo *collegia* tak ſą częſte, że nawet po głównieyſzych znayduią ſię wſiach, á w Iſpahanie liczą ich 57, panowie albowiem przednieyſi rozumnie ſądzą pomnożenie ſrzodków do edukacyi młodzi za przyſługę oyczyźnie nayznakomitſzą: takowych akademii założeniem obywatelſtwo wſławiaią ſwoie i naznaczaią dochody nadaremne pewney liczby młodzi wychowanie.

Porządek nauk ieſt taki: młódź zaczyna od uczenia ſię ięzyków Perſkiego, Tureckiego i Arabſkiego, czyta potym kſięgi zakonne, naoſtatek uczy ſię arytmetyki, geometryi, trygonometryi, optyki, aſtronomii, filozofii, lekarſtwa, wierſzopiſtwa, geografii i hiſtoryi. Po naukach ſzkolnych naſtępuią ćwiczenia żołnierſkie, z których pierwſze ieſt z łuku ſtrzelać, drugie ſzablą zręcznie władać, trzecie na koniu iezdzić, do pierścienia biegac, kulę drewnianą przez ſeſę żelazną w biegu końſkim przerzucać. Ludzie gminni w innych ćwiczą ſię kunſztach, iako to w zapaśnictwie, tańcowaniu i ſkakaniu na linach kuglarſkich, i ſzybkością przechodzą Europeyczyków. Gry wſzyſtkie trafunkowe i inne ſą Perſom od ducho-

chowney i kraiowey zwierzchności zakazane. Ich iednak Teologowie nie ſądzą być zakonu zgwałceniem gdy gra ieſt bez pieniędzy, i teraźnieyſi Perſowie bawią ſię dla rozrywki ſzachami, warcabami, koſtką na nożce biegaiącą, kartami od naſzych rożnemi &c, Perſowie ſobie przypiſuią wynalazek ſzachów, ale podobnieyſza rzecz do prawdy, że tey gry nauczyli ſię od Indyanów.

Wſtrzemięźliwość narodów Azyatyckich ieſtwłaſnością ciepłey krainy. Perſowie dwa razy na dzień iedzą, obiad przed południem, à wieczerzą przed zachodem ſłońca. Obiad ich ſkłada ſię z mlecznych potraw, owoców i konfitur, na wieczerzy gruntownieyſzych używaią potraw, iako to potaziu z owoców i włoſzczyzny, pieczeni rożnych ale nigdy, albo rzadko wołowey, cielęcey lub zwierzynney, iaiec, iarzyn a nayczęściey owſzem zawſze kaſzy ryżowey nazwaney *pilau* z mięſem gotowaney; prowincye południowe ciaſta ryżowego mięſem przekładanego używaiąc obchodzą ſię bez chleba, w północnych zaś pieką chleb pſzenny niekwaſzony na blachach żelaznych na palec tylko gruby; iedzą na ſtołach kobiercem lub matem zaſłanych bez obruſa, ſerwet, nożów i

widelców na porcellenie lub glinianym naczyniu. Łyſzkami długiemi biorą potrawy rzadkie, á palcami mięſne i gęſte. Co tylko z ſtołu ſchodzi, wſzyſtko to ubogim ſię doſtaie. U ſtołu czyſtą piią wodę, po obiedzie kawę, ſorbet napóy z pękowia wierzbowego pędzony. Kawa w domach przedaie ſię kawowych, do których wſzelakiego ſtanu ludzie ſchodzą ſię, wolnie rządy państwa ſprawuiących bramuią. Dekokt makowy ieſt także Perſów napoiem, na chwilę rozweſela, á potym w ſen wprowadza twardy. Perſowie częſto zażywaią opium w pigułkach, w tabace i innym obyczaiem; zdrowie przeto ſię niſzczy, ale zwierzchność kraiowa nie mogła do tychczas zwyczaiu tak ſzkodliwego wykorzenić. Prawo Mahometa wina używać zakazuiące bardziey od Perſów, niż od Turków gwałt cierpi. Perſowie mody nie radzi odmieniaią: odzienia ich ten ſam kſztałt do tychczas zatrzymały, który za Tamerlaneſa miały.

ROZDZIAŁ V.
O Państwach Narodu Arabſkiego.

Jakie ſą granice i podział Arabii?

Azá-

Arabia w Azyi zachodniey na wielkiey półwyſpie położona od zachodu graniczy z morzem czerwonym, miedzymorzem Suez, Paleſtyną i Syryą; od pòłnocy z Eufratem i morzem Perſkim; od wſchodu z oceanem; od południa z przeſmykiem Babel-Mandel, długa ieſt z południa na pòłnóc mil 420, á ſzeroka mil 360. Poſpolicie ią dzielą na 3 wielkie części: na Arabią opoczyſtą, puſtą i ſzczęśliwą, nad któremi Turczyn i różni udzielni panuią Arabſcy Serifowie.

Które ſą znacznieyſze miaſta Arabii Opoczyſtey?

Arabia Opoczyſta tak nazwana od M. S. *Petra* miedzy dwiema okopami zbudowanego, przedtym od Ammonitòw, Moabitòw, Madianitòw, Idumenów i Amalecytów znaiomych z Piſma S. narodów mieſzkana, cudami Boſkiemi podczas czterdzieſtoletniey Iſraelitów wędrowki wſławiona, Turkom poddana M. S. *Krak* u dawnych *Petra*. *Ailach* i *Tor* ſą dwa miaſta nad dwoma wybrzezami morſkiemi oſiadłe. O mil 2 od Toru ieſt klaſztór Mnichów Greckich, á przy nim ogròd *Elim*, na którym ſiodmy był oboz ludu Bożego,[1] gdzie Moyżeſz wodę oſłodził, która do tychczas ciecze, ale

do przyrodzoney powróciła gorzkości. Za puſtynią *Sin* leżą dwie ſławne gòry, iedna nie daleko drugiey: *Sinai* i *Horeb*.

Jakie ſą miaſta w Arabii puſtey?

Arabia puſta od Arabòw błąkaiących ſię zrzadka mieſzkana, udzielnym kilku Emirom poddana, na mappach dla wiadomości granic nie dobrze ieſt opiſana. W niey miaſta ſtołeczne króleſtw małych abo Emiroſtw ſą: 1) *El-Katif* M. S. Emiroſtwa tegoż nazwiſka nad morzem Perſkim nie daleko wyſpy Baharin połowem pereł ſławney, z których dochodem dzieli ſię Emir z Królem Perſkim. Wyſpa *Heger* oblana morzem i odnogą Eufratu, żyzna naybardziey w drzewa palmowe długa na mil 50 należy do Emira. 2) *Maſkat* M. S, Emiroſtwa, tegoż imienia abo inaczey Omańſkiego nad morzem Indyiſkim mocnemi wałami i zamkami opaſane, wielce handlowne. Inne miaſta ſą: *Oman*, *Tſur*. *Ganga* &c: 3) Miaſta *Maſkalat*, *Julfar*, *Wodana*, *Mahrab*, *Yamama* &c: ſą ſtołeczne Emiroſtw abo Xięſtw udzielnych we śrzodku Arabii puſtey położonych.

Które państwa Arabia ſzczęśliwa zamyka?

W Arabii od żyżności kraiu ſzczęśliwą

nazwaney, oceanem i czerwonym morzem oblaney udzielne zamykaią się dwa państwa nazwane Serifowstwa: Mekkańskie i Medyńskie i 3 krolestwa: Yemeńskie, Hadramutańskie i Fartackie. Xięstwa czy Seryfowstwa Mekańskiego M. S. *Mekka* na rowninie płoney osadzona i gorami opasana, 10 mil od morza odległa, dawnością założenia, meczetem i urodzeniem Mahometa sławna. *Mekka* Muzułmańskiey wiary stolica pyszni się z meczetu wspaniałego i ofiarami narodów Mahometańskich zbogaconego, który zamyka w sobie kościoł nazwany *Kiabé* według powieści Arabów od Abrahama zbudowany, i studnią nazwaną *Zemzem* wielce od Arabów czczoną, Mahometani z przepisu Mahometa raz przynaymniey w życiu powinni nawiedzić meczet Mekański, i ze wszystkich kraiów tu wędruią; corok pięć przychodzi gromadnych Muzułmańskich kompanii, abo karawanów z millionu naymiey ludzi złożonych: ieden z Kairu, drugi z Syryi, trzeci z Persyi, czwarty z Indostanu, piąty z Barbarii. *Jodda* abo *Zibin* nad morzem czerwonym iest port Mekkański należy do Turków. Cesarz Turecki czyni się obrońcą Mekki.

Xięstwa Medyńskiego M. S. *Medyna* na 70 mil od Mekki oddalona, grobem Mahometa sławna. który wieża mała lampami srebrnemi ozdobiona i złotogłowem obita obeymuie. Wieża ta w meczet iest wpusczona wspaniały, a grób wspiera się na cienkich z czarnego marmuru pilastrach gankiem otoczony srebrnym i wiszącemi na nim z tegoż kruszcu lampami. *Yamba* port Medyny żołnierzem Tureckim osadzony. *Madyan* także nad morzem, *Hegr* miedzy skałami.

Królestwa Yemeńskiego dla przedziwney żyżności, wielkich bogactw, łagodności powietrza nayprawdziwiey szczęśliwą Arabią nazwać się mogącego M. S. *Sonaa* na gruncie opoczystym zbudowana, Powietrze tu iest miłe, dni nocom zawsze rowne i ustawiczną wiosną umilone, okoliczne grunta żyżność kawy bogaci. *Muab* zamek królewski około roku 1711 wystawiony. *Betelfaguja* naywiększe miasto w kraiu. Naylepszą na świecie kawę w okolicy tego miasta zbieraią, którą w Europie zowiemy *Mokańską*, że z portu Moki wychodzi. *Zibid*, *Gabala*, *Moka* nad morzem czerwonym do którey portu z całego świata okręty zawiiaią. *Aden* nad wybrzezem morza Indyiskiego. Kro-

Króleſtwa Hadramutańſkiego Turkom hołduiącego M. S. *Schibam*; *Sequira* á podług niektòrych *Chicheri* miaſto wielkie portowe.

Króleſtwa Fatackiego Turkom także hołduiącego M. S. *Fartach* nad morzem czerwonym na przeciwko wyſpy Sokotry należącey do Sułtana Fartackiego żyżney w aloes na całym świecie naywyborniey-ſzy. *Dofar*, *Kaxem* abo *Kaſarem*, *Seger* z z portem wygodnym &c. *Tamarin*, *Galanza*, *Beni* ſą miaſta wyſpy Sokotry.

Jakie ſą własności powietrza, grunta, urodzaie, handel Arabii?

Arabia po części w krainie podſłoneczney oſiadła ieſt kraiem płonnym i nieurodzaynym. Ta część, która ſię z morzem ſtyką czerwonym przez mil 300 długości, á 10 do 12 ſzerokości, pola dzikie i piaſzczyſte zawiera; część północna i wſchodnia grunt twardy i opoczyſtemi przecięty gorami na widok ſtawi, ſama tylko południowa w nieiakiey od morza odległości okrywa ſię laſami kokoſowemi, palmowemi, kadzidłowemi, drzewinami kafowemi, aloeſem, mirrą i drzewem balſamowym. Wſzyſtkie tey części Arabii doliny i pagórki żyżne wydaią urodzaie. Arabia obfituie w ro-

żne

żne rośliny pachnące i lekarſkie, w owoce, ryż, pſzenicę, ięczmień większy od naſzego, w daktyle, w dzielne konie, muły, osły, wielbłądy &c.

Jakie ſą przymioty i charakter Arabów?

Arabowie ſą wzroſtu miernego, chudzi i ogorzali. Mieſzkaiący na wſi, lub błąkaiący ſię po piaſczyſtych puſtyniach bawią ſię złodzieyſtwem i rozboiem; oſiadli w miaſtach maią ſię do handlu, nauk, mianowicie aſtronomii i lekarſtwa; z przyrodzenia poważni mówią mało, mówiących w poſiedzeniu nigdy nie przerywaią, mówiąc żadnych geſtów nie używaią, ſprzeczek ſię nie dopuſzczaią, w rozmowach ſkromni i łagodni, naymnieyſzych obraźliwych słów ſię wyſtrzegaią, urazy cierpliwie do czaſu znoſzą, ale gdy te pewney dobiera miary, zemſta ich ieſt ſtraſzna, gniew nieubłagany. Prożno na całym świecie zabobonnieyſzego ſznkać narodu nad Adabſki, zwłaſzcza w chorobach i przeciwności. Nie zbywa im na dowcipie. poięciu żywym i byſtrości rozumu, te iednak zacne przymioty polorem nie tarte, żadnym nie wsławiły narodu Arabſkiego wynalazkiem.

RO-

ROZDZIAŁ VI.

O Państwach na wyspach oceanu Indyiskiego zasiadłych.

Które państwa Azyatyckie zasiadły na wyspach?

1) Cesarstwo Japońskie na wielu wyspach oceanu wschodniego, 2) Królestwa wysp Sądzkich, i Moluckich, 3) Cesarstwo Ceylańskie, 4) Królestwo Maldywskie.

Z których kraiów składa się Cesarstwo Japońskie?

Cesarstwo Japońskie zamyka wiele wysp odkrytych r. 1542 od Portugalczyków morską nawałnością tu zapędzonych, miedzy któremi 3 są znacznieysze: Nipon naywiększa, która Europeyskim obyczaiem wymawia się Japon i daie nazwisko całemu Cesarstwu. Suikok abo Xima; Sikok abo Xikoka, Trzy te wyspy niezliczonemi prawie mnieyszemi otoczone i brzegami niedostępnemi przeciwko morskim nawałnościom i nieprzyiacielskim naiazdom obwarowane maią na połnoc ziemię Yesso i część Tartaryi, na zachód Koreę i Chiny, na wschód nowy Mezyk i Kalifornią, na po-

południe morze Chińſkie. Długie ſą mil 250, ſzerokie 80. Cała Monarchia dzieli ſię na 66 wielkich prowincyi, a te na 604 powiaty; z tych niektòre należą do korony, drugie do panów kraiowych. Oprocz wyſp Japońſkich, pod panowaniem Ceſarza Japońſkiego zoſtaią inne kraie.

Ktòre ſą znacznieyſze miaſta Japońſkie?

Na trzech wyſpach Japońſkich liczą 13 tyſięcy miaſt naſiadłych, á miaſteczek, i wſiow prawie bez liczby, bo te nieprzerwanym ciągiem oſiadły przy drogach od iednego miaſta do drugiego idących. Miaſteczka wſzyſtkie i wſi nie maią tylko iednę ulicę, to ieſt drogę Ceſarſką, domy też wieyſkie nie wiele warte, cztery ściany z drzewa proſtego, niſkie, wapnem z ziemią zmieſzanym obrzucone i ſłomą nakryte ſą licznych familii Japońſkich mieſzkaniem. Maty od ulicy zawieſzone zakrywaią przed przechodzącemi co ſię w domu dzieie. Miaſta naywiękſze nie ſą ani murem, ani ſypanym otoczone wałem, rzadko przekopem abo płotem. Ulice wąſkie i nie brukowane ale pod ſznur ciągnione na krzyż ſię przecinaią, i kończą na drewnianych wrotach ktòre ſię zawſze na noc zamykaią; wzdłuż domów dla piechoto idących daią ſię

wzgór-

wzgórki ciosanym wysłane kamieniem. Po śrzodku każdey ulicy mieysce znayduie się ogrodzone, w ktòrym chowaią się narzędzia i statki do gaszenia pożarów w Japonii bardzo częstych.

M. S. całey Monarchii *Jedo* nad miałkim morskim wybrzeżem i rzeką 5 uściami do morza wbiegaiącą i pięknemi mostami zasłaną. W tym mieście mieszka Kuba abo Cesarz świecki ze wszystkiemi państwa radami i przedniemi panami, ktòrzy pół roka naymniey przy dworze bawią się á wyieżdżaiąc dzieci w zakład wierności zostawuią. *Meaka* dawna Japonii stolica Dairy abo Cesarza duchownego rezydencya w ròwninie osiadła roskoszney, Kaempfer Iiczył w tym mieście r. 1691, 6220 bożnic, 137 pałaców, 1858 ulic, 13879 domòw, 87 mostów, ktòre łączą rożne miasta kwatery trzema rzekami oblane, á na końcu miasta z sobą się zbiegaiące.

Ozaka mocnym obroniona zamkiem, w którym dochody prowincyi zachodnich i skarby Cesarza złożone są świeckiego. *Nangazak* nad głębokim wybrzeżem osiadły. Iedno to iest miasto kupcom Hollenderskim otwarte, to iest w porcie tego miasta iest wysypana wyspa, na którey zamknięci

Hol-

Hollendrzy ciężkie cierpią więzienie osłodzone iednak handlem zyskownym. *Firanda* od Hollendrów przedtym tu kupczących gmachami Europeyskiemi ozdobiona &c.

Które kraie cudzoziemskie należą do Kuby abo Cesarza Japońskiego swieckiego?

1) Wyspy połnocne od Chińczyków *Licou-Kieou*, od Europeyczyków *Liquejo*, od Japończykow *Riuku* nazwane, 7 tych wysp, á miedzy niemi naywiększa Tanaxuma, płacą czynsz Cesarzowi Japońskiemu. Obfituią w ryż, zboże i owoce. Obywatele z przyrodzenia weseli kochaią się w muzyce i tańcach, graią na rożnych instrumentach, bawią się naywięcey roli uprawą dwa żniwa na rok przynoszącey i ryb łowieniem.

2) *Tsiosina* prowincya w Korei nad morzem położona płaci daninę Japończykom, ktorzy ztąd ciągną stokwisz i inne ryby, rożne owoce, á naybardziey korzeń Gingseng.

3) *Jesso* abo *Jeso* abo *Jesogasima* wyspa zawoiowana od Jerytoma Wodza Japońskiego, ciemnemi zarosła lasami, strona iey południowa zostaie w poddaństwie Cesarza Japońskiego, ktoremu czynsz płaci futrem i solonemi rybami.

4) Kray od Moſkalów nazwany *Kuryl-ſki* za Jeſo miedzy ſtopniem 41 i 60 ſzerokości północney położony.

5) Wyſpy *Ginſyma* to ieſt ſrebrna i *Kinſyma* to ieſt złota od Niponu na wſchód mil 150 uſunione, obfituią w minery złote i ſrebrne. Hiſzpani i Hollendrzy daremnie kuſili ſię o odkrycie i podbicie tych dwuch wyſp bogatych.

6) *Fatſiſyce* wyſpy ku południowi oſiadłe. Fatſiſya daiąca innym mnieyſzym nazwiſko ieſt naywiękſza, na którą Ceſarz złoczyńców przeciwko ſwemu maieſtatowi wyſtępnych poſyła, ci z pracy rąk ſwych żyią i naypięknieyſze tką Japońſkie bławaty. Brzegi wyſpy tak ſą wyſokiemi i oſtremi ſkałałami otoczone, że żadnego do niey niemaſz weyścia. Gdy iednego złoczyńce przywiążą, do koſza wſadzonego, á gdy wiele z batem na ſkałę winduią.

Jakie ſą właſności kraiu Japońſkiego?

Powietrze dalekie od łagodności zimie nayoſtrzeyſzym mrozom, lecie nieznośnym podlega upałom, á przez Czerwiec i Lipiec uſtawicznym prawie deſzczom; nawałnice, grzmoty, pioruny, i trzęſienia zięmi gwałtowne ſą w Japonii, ſtraſzne i zwyczayne. Góry ogniſte nieprzeſtannie wyrzucaią o-

gnie

gnie i dymem kurzą śię śmrodliwym. Na morzu Japońśkim zawśze nieśpokoynym śtraśznych zatopów abo wirow pełnym częściey niż na każdym innym widzieć śię daią wieże wodniśte, abo wały popiętrzone, co śię pod śame obłoki podnośzą i maśzty łamią okrętowe, także chmury czarne okrągławe, ktôre wśchodzące i zapadaiące słońce otaczaią żegluiącym śżkodliwe. Tak niewygodne powietrze ieśt iednak arcyzdrowe, zaraza morowa rzadko kray trapi, wiek długi zwyczayny, niewiaśt płodność ieśt wielka,

Grunta Japońśkie gòrzyśte, twarde i śiarczyśte wielkiey potrzebuią pracy do wydania zboża; na wielu mieyścach braknie na wodzie śłodkiey do picia i obywatele muśzą używać wody gorącey z cieplic w tym kraiu zagęśzczonych. Z gór naywięcey śkaliśtych i niedośtępnych śpadaią rzeki tak byśtre, że na nich mośty śtawione być nie mogą, z tych rzek wezbranych powodzie rozlane pola ośiewne zatapiaią i żniwa niśzczą. W górach znayduią śię śzyby złote, śrebrne, miedziane, żelazne, á naywięcey śiarczyśtych, z których dwie części zyśku idą do śkarbu Ceśarśkiego, a trzecia dla kopiącego. W rzekach piaśek złoty ieśt pośpolity, á przy brzegach morśkich perły czerwo-

ne

ne od białych nie podleyſze ſię poławiaią. Zwierzęta leśne w kraiu tak naſiadłym i uprawnym ſą rzadkie; znayduią ſię iednak w laſach niedzwiedzie, dziki, liſy, wilki, ſarny, pſy dzikie, małpy i zaiące. Ponieważ Japończycy nie iedzą ani mięſa, ani mleka, nie dziw, że to tylko chowaią bydło, którego do uprawy roli i dźwigania ciężarów potrzebuią. Ptaſtwo domowe, że go cale abo rzadko iedzą ieſt rzadkie iako nie potrzebne. Około drew i roślin, z których owocu żyią, naywiękſze Japończycy maią ſtaranie. Drzewem morwowym kray zaſadźony, bogaty przynoſi w iedwabiach towar; drzewo *Koadſo* do morwy podobne ieſt arcypożyteczne, z niego Japończycy kręcą powrozy, knoty, grube odzienie i cienki papier. Drzewo *Ureſia* wypuſzcza ſok tłuſty, który ſtaie ſię pokoſtem rożnym od Chińſkiego, Herbata w Japonii rośnie i ieſt w wielkim używaniu. Japończycy nie nalewaią na iey liście wody wrzącey, ale na proch ſtłuczoną rzucaią do wody. W Japonii nie znaią iabłoń i iabłek, á ieden tylko znayduie ſię gatunek gruſzek zimowych. Winne grona ſą rzadkie i nie dochodzą, limonie ſkąpo ſię rodzą ale cytryny, pomarańcze, morelle, pigwy i brzoſkwinie

ob-

obficie. Poziomki, maliny, wiśnie i inne owoce czerwone żadnego nie maią fmaku.

Z płodu krainy Japonfkiey wychodzą towary do Azyi i Europy przez Chińczyków i Hollendrów, którzy chociaż pod cięfzkiemi warunkami, maią pozwolenie zawiiać do Nangazaku. Chińczykom nie wolno nad 70 batów fprowadzać, á Hollendrom nad 300,000 taelow to ieft 420,000 talerów bitych. Chińczykowie zyfkuią na cukrze, który wprowadzaią 100 na 100, a Hollendrzy 95 na 100 na miedzi, którą wywożą.

Jakie fą przymioty i charakter Japończyków?

Japończykowie fą wzroftu miernego, głowę maią wielką, nogi i golenie krotkie, cerę oliwkowatą, oczy małe i wklęfłe, nos zadarty, wargi fzerokie i obwifłe. Białey płci wdzięki i małżeńfka poczciwość fą od wielu wędrowników wychwalane.

Co fię tycze przymiotów umyfłu i ferca, przyznaią Europeyczykowie temu narodowi piękne przyrodzenie, umyfł fzlachetny, ferce litościwe i dobroczynne, rozum byftry, obyczaie łagodne i towarzyfkie. Japończyk w prywatnym życiu ofzczędny, ftara fię być na publicznym widoku wfpaniałym aż do rozrzutności; naymniey-

fzą

ſzą podłość za naywiękſzą poczyta hanbę; zuchwały bez miary, odważny aż do zuchwałości nieſzczęście z nieporownaną znoſi cierpliwością, życiem lekce waży i dla lekkiey przyczyny dobrowolną ſobie śmierć zadaie; dla tey przyczyny i innych można go nazwać Angielczykiem Azyatyckim. Mściwy nad miarę i wſzelkie wyrażenie zdaie ſię odmieniać częſto przyrodzenie ſwoie ſtaiąc ſię ponurym, chytrym i okrutnym. W otworzyſtości, rzetelności i nieubieganiu ſię o zyſk żadnemu Japończykowie nieuſtępuią narodowi; dowcipni i ciekawi, kochaią ſię i ćwiczą w naukach, chociaż onych z gruntu nie znaią ani poymuią. Kochaią oyczyznę, ſzanuią zwierzchność kraiową i urzędy od niey uſtanowione i ſtatecznie trwaią w oyczyſtym bałwochwalſtwie. Niepowściągliwość w tym kraiu wielka żadnym nie podlega prawom ani karom, dla tego po wſzyſtkich rozlewa ſię ſtanach. Niemaſz narodu na świecie niepowściągliwſzego. Pokarmem zwyczaynym Japończykòw ieſt ryż, wielorybie mięſo, oſtrygi, rośliny i korzonki ogrodowe, polne i morſkie, ciaſta z mąki pſzenney, bobowey i z korzeni uſuſzonych, cukry i owoce; wyiąwſzy ſarny i niektòre ptaſtwo domowe niektòrym ſektom

po-

pozwolone, używanie wszelakiego mięsa powszechnie iest zakazane.

Napoiem zwyczaynym iest herbata i piwo z ryżu pędzone mocne i głowę zawracaiące *siacki* nazwane. Inny ieszcze maią Japończykowie napoy, który z śliwek tłoczą. Na publicznych ucztach każdy gość ma własny stolik, który z nowemi potrawami się odmienia U stołu i na wizytach siędzą na nogach na krzyż złożonych, po stole piią herbatę, śpiewaią pieśnie, zadaią sobie gatki i innemi uczciwemi zabawiaią się rozrywkami miasto gry przypadkom i ślepemu podległych szczęściu, á narodowi temu nieznaiomych. Wizyty przyimuią w bogatych, á oddaią w podłych zwyczaynie z atłasu czarnego szatach, których długość iest podług zacności urodzenia, im osoba iest godnieysza, tym szata iest dłuższa. Ubior białogłowski podobny iest męskiemu. Damy noszą szatę długą z ogonem po ziemi się ciągnącym, á pod nie kładą kamizele z cienkiego bardzo bławatu: im osoba iest zacnieysza, tym więcey takowych nosi kamizelek, pierwszey godności damy nad 100 onych na się wdziewaią, szatę spinaią pasem szerokim w kwiaty i różne figury sztucznie tkanym, który mężatki wiążą z przodu, a pan-

panny z tyłu. Wſzyſtkie białogłowy głowę zdobią ſamemi treſionemi włoſami, różnie iednak według ſtanu i godności; gminne ściągaią włoſy na śrzodek głowy i zbieraią ie na igłę; godnie urodzone treſią ie z tyłu i wypuſzczaią ſzypeł wiſzący, z lewey ſtrony głowy trochę nad uchem zatykaią iglicę znacznie na twarz wyſunioną, na ktorey końcu wiſi perła abo dyament, á u uſzu kolczyki perłowe. Zyią Japońſkie damy zamknięte, bardzo rzadko widzieć ſię daią męſzczyznom i wtenczas zakrywaią twarz i ręce długim kwefem, ledwie kiedy z domu bywaią wypuſzczane, gdy to ſię zdarza, nieſione ſą i wſzyſtkie ich ſłużebne w zakrytych norymonach to ieſt lektykach. Ieżeli idą piechoto, co ſię rzadzey ieſzcze zdarza, liczny ie otacza orſzak ſłużebnic, iedne nioſą pań ſwoich pantofle, drugie rękawiczki, inne chuſtki, wachlarze, baldakinki, kleynoty, konfitury &c,

Męſzczyzny golą przednią część głowy, á zapuſzczaią długiemi włoſami tylną; lud poſpolity przeciwnym obyczaiem tył głowy goli, á przòd zapuſzcza; wſzyſcy z brody włoſy wyrywaią, kapeluſzòw, ani żadnego głowy nakrycia oprocz podròży nie używaią. Obuwie ſzlachty ſą buty kròtkie abo pantofle lakierowane.

Jakie wyſpy leżą na południe wyſp Japońſkich?

Wyſpy Maryańſkie od Magellana r. 1520 znalezione, á od imienia Królowey Hiſzpańſki Maryi-Anny nazwane rozciągaią ſię na mil 150, leżą w kraiu podſłonecznym, zbytnim iednak nie podlegaią upałom. Powietrze czyſte, zdrowe, i zawſze pogodne do długiego obywatelom dopomaga życia. Obfituią w owoce, zioła, ryż, paſtwiſka i rożną żywinę. Obywatele przed przyiściem Hiſzpanów ognia nie mieli ani znali: ſą przemyślni, hardzi, lekkomyślni i otyli chociaż ſamemi tylko żyią korzonkami. Hiſzpani na wyſpie Guan lichą nakſztałt miaſteczka maią oſadę dwoma zamkami warowną.

Wyſpy Filipińſkie od Magellana odkryte, á od imienia Filippa II Króla Hiſpańſkiego nazwane leżą w krainie podſłoneczney; powietrze panuie tam gorące i razem wilgotne, dla tego nie zdrowe; grunta urodzayne obfituią w różne zboża; góry w złoto, ſrebro i inne kruſzce, á brzegi morſkie w perły; laſy zawſze zielone w różną żywinę, w małpy wielkie i ſrogie, bawoły &c, góry ogniſte wyrzucaią materyą ſiarczyſtą, i częſte ſprawuią ziemi trzęſienie; obywatele ſą

Hi-

Hiszpanii i inni przychodniowie; rodacy czarni mieszkaią miedzy gòrami i w iaskiniach, dzicy i okrutni z przyrodzenia, Hiszpanom nieubłaganemi stawią się nieprzyiaciołmi. Filipiny tak są liczne, że onych na 1200 rachuią; znacznieysze są: Mindanao, ma własnego króla dannika Hiszpanów; Paraga, S. Jan udzielnego ma kròla; Cebu, Mindora, á miedzy wszystkiemi naywiększa Manilla od M. S. nazwana, ktòre Hiszpani zbudowali, i rząd duchowny pod Arcybiskupem, á polityczny pod namiestnikiem kròlewskim osadzili. Port *Cavita* obszerny zawsze pełny iest okrętów naywięcey Chińskich.

Gdzie leżą wyspy Sądzkie i ktòre w nich są państwa?

Wyspy Sądzkie od przesmyku morskiego Sondy miedzy Sumatrą i Jawą płynącego nazwane, na zachòd wysp Moluckich około ekwatora położone znacznieysze są: Sumatra, Bornea, Jawa; mnieysze Bala, Madura, Banka i inne ktòre żeglugę trudnią i niebespieczną czynią.

Sumatra na południe wybrzeża Bengalskiego położona dla częstych gòr, iezior, bagnów i deszczòw od Czerwca do Pazdziernika ustawicznych nie zdrowa, obfituie w

ryż, pieprz, bawełnę, gumy drogie, orzechy Indyiſke, woſk, miòd, indych, w ſzyby złote, cynowe, w ſiarkę i drogie kamienie &c, dzieli ſię na 6 króleſtw, kòrym daią nazwiſka miaſta ſtołeczne: *Achem*, *Andigra*, *Jamba*, *Palimban*, *Manikaba*, *Indapura*.

Króleſtwo Achemſkie udzielne zaſiada koniec pòłnocny wyſpy i rozciąga ſię w zdłuż na mil 80. obfituie w ryż, owoce, bydło i ſiarkę. Zwierzchność kraiowa kazała wſzyſtkie pieprzowe powyrywać drzewka, aby mieyſca ryżowi do wyżywienia kraiu potrzebnemu nie zabierały. W górach które śrzodek kraiu zalegaią, hordy ludzi dzikich wolności ſwoiey dochowuią. M. S. *Achem* o pòł milę od morza na mieyſcu błotniſtym zaſiadłe i bagnami, któremi ſię otacza oraz rzeką warowne. Wſzyſtkie domy, aby wezbraniem morza nadzwyczaynym ſię nie zalewały, budowane ſą na ſłupach 10 ſtóp wyſokich; podczas wylewów od iednych do drugich domòw na łodziach tylko przebrać ſię można. Pałac królewſki o pòł mili leży od miaſta, głębokim i ſzerokim otoczony przekopem, wyſokim ſzańcem i gęſtym drzewem zaſłoniony, z kamienia wybudowany, pięknemi ſalami, roſkoſznemi ogrodami, á w nich piramidami, kanałami, prze-

pyſznemi grobami &c ozdobiony. Port i brzegi morſkie rożnemi twierdzami ſą u- beſpieczone. Inne miaſta na pomorzu wſchodnim: *Pedir* ma okolicę w ryż i iedwab obfitą, *Pacem i Deli* przedtym ſtołeczne krolestw podbitych; na zachodnim zapomorzu: *Daya*, *Labo*, *Barro* &c.

Andigra M. S. kroleſtwa Hollendrom daninę płaci. *Jamba* M-S. króleſtwa, o którym mówią iż ieſt bogatſze od Achemſkiego. Hollendrzy zamek twierdzą ſwą oſadziwſzy naród ſwóy uczynili całemu państwu poważnym.

Palimban M, S. krolestwa od Hollendrow r. 1659 zrabowane i zburzone. Kray obfituie w pieprz, woſk, miod, cukier, ſandarakę, złoto, ktore zakupować maią przywiley mocą otrzymany ſami iedni Hollendrzy.

W króleſtwach *Manikaby* i *Indapury* miaſta nadmorſkie: *Podang*, *Priaman*, *Tika*, *Paſſaman* ſą pod mocą Hollenderſką. Na tymże zachodnim pomorzu oſady Angielſkie ſą: *Machomoka*, *Bantal*, *Cattun*, *Jpoa*, *Sillebar* i zamek *Marlborug* dla beſpieczeństwa handlu i oſad. Taż ſtrona zachodnia Sumatry ieſt zatoczona wyſpami Workens, Nias, Montabay, Naſſau, Inganno &c, tę oſtatnią zaſiadaią okrutni i dzicy ludzie,

ktò-

ktòrzy wſzyſtkich cudzoziemców bez braku zabiiaią.

Jawa druga wielka wyſpa Sądzka długa ze wſchodu na zachód mil 200, ſzeroka mil 20 do 40; dla gruntów niſkich, rzek wylewów, bagnów trzciną zaroſłych i krokodylów pełnych niezdrowa zwłaſzcza dla Europeyczyków, iednakże tak naſiadła, że przeſzło 30 millionów czworakiego narodu ludzi: Indyanów, Arabów, Chińczykòw i Europeyczyków żywi. Indyanie ſrzodek wyſpy i połodniowego pomorza niektòre mieyſca zaſiadaią; Arabowie panuią i naypięknieyſze tey wyſpy kraie dzierżą; Chińczykowie w Bantamie i Batawii oſady ſwe rozciągnęli; Hollendrzy Batawią i pomorſkiemi zamkami całą wyſpę oſiodłali, ktòra na 5 dzieli ſię państw: na króleſtwo Bantamſkie na pomorzu zachodnim, Mataramſkie we śrzodku kraiu, Cierybońſkie w ſtronie zachodniey, Balambańſkie miedzy wſchodem i południem, i Batawią abo ſtolicę kompanii Hollenderſkiey na wſchod Bantamu położoną.

Króleſtwo Bantamſkie przed przyściem Hollendrów przemożne, moc, handel, wſpaniałość teraz utraciło, ledwie mu ſię zoſtały 3 miaſta: *Anir*, *Tiryaſſa* i *Bantam*, z lichemi

midzierżawami. *Bantam* ſtołeczne przed założeniem Batawii trzema ſłynęło iarmarkami, na które kupcy z całey Azyi, Abiſſynii, Egptu zbiegali ſię. *Batawia* zbudowana i kupcow i bogactwa do ſiebie przeciągnęła.

Królestwa Mataramſkiego we śrzodku wyſpy położonego od Hollendrów obarczonego M. S. *Mataram* przedtym od 60 tyſięcy familii mieſzkane. *Ningrat* rezydencya krolewſka; miaſta nadmorſkie od załóg Holenderſkich ſą ſtrzeżone.

Króleſtwa Cierybońſkiego M. S. *Cieribona* nad morzem. Kray ieſt rządzony od trzech Sułtanów razem panuiących.

Króleſtwo Balambańſkie na wſchodzie położone mężnym i oſtrożnym poſtępkiem obroniło wolności ſwey nietylko przeciwko Arabom, ale też Hollendrom, ktòrzy nie raz o ten ſzczupły, ale w złoto, ryż, pieprz bawełnę, owoce różne, konie dzielne, bawoły, kozy i woły od naſzych daleko więkſze obfity kray ſię kuſili, aby bez przeſzkody nad Jawą panowali. *Balamban* ſtołeczne z portem wygodnym okrętom Hollenderſkim zabronionym. O mil 5 od morza w zamku mocnym kròl z narodu Indyiſkiego mieſzka.

Oſada głowna kompanii kupieckiey Hollen-

lenderskiey nad dawnym panuie królestwem Jakatrańskim nie nadto obszernym, ale które wszystkie wyspiarzów siły i handel w mocy swey trzyma i onemi włada.

Ledwie nie wszystkie nadmorskie miasta á trzech królestw stolice Hollenderskiego żołnierza osiodłały osady. M. S. osady i wszystkich kraiów Indyiskich Hollendrom poddanych, oraz skład towarów generalny *Batawia* na obalinach Jakatry nad wybrzeżem morskim na równinie zbudowana, od południa wysoką i długą górą zasłoniona, rzeką na przekopy podzieloną przez miasto płynącą oblana, wałem kamiennym z 23 basztami i przekopem głębokim opasana. To miasto iedno z naypięknieyszych na świecie od 100 tysięcy Europeyczyków i Indyanow mieszkane ma ulice długie i 30 stóp szerokie pod sznur ciągnione i zasadzonemi często we dwa rzędy drzewami zawsze umaione; brzegi rzeki i kanałów kamieniem obłożone do miłych służą przechadzek; na rzece i kanałach 56 stoi mostów kamiennych; domy Hollenderskie z kamienia białego zbudowane maią obszerne dziedziińce i roskoszne ogrody. Gmachy publiczne są: kościoł S. Krzyża, Ratusz z pokoiami pięknemi od urzędników mieyskich mieszkanemi,

szpi-

ſzpitale: wielki żołnierſki, ſierocy i Chińſki, *Spinhuis* abo dom poprawy, magazyny publiczne, iadki mięſne, chlebne, iarzynne. Zamek przy uściu rzeki oſadzony czterma baſztami i liczną artylleryą warowny zamyka obſzerny pałac wielkorządzcy generalnego oſad Indyiſkich, w którego ſalach zaſiadaią wielka rada, rada ſkarbowa i inne; apteka ſzafuiąca wſzyſtkim Hollenderſkim i obcym oſadom lekarſtwa, zbroiownie &c. Przedmieścia Batawſkie na pòł mili długie, a za niemi cudnie piękne Hollendròw ogrody, wieyſkie pałace, pola z bagnów na płodne winnice i oſiewną rolą obrocone &c.

Bornea na północ Jawy pod ekwatorem położona z ſamego tylko pomorza Europeyſkim znaioma żeglarzom, obfituie w nayw ybornieyſzą na świecie kamforę to ieſt żywicę z wyſokiego drzewa płynącą, w pieprz, w drzewa i zioła farbierſkie, w piaſek złoty, dyamenty, w gniazda ptaſze, ktòre ſtołòw Indyiſkich, a ieſzcze bardziey Chińſkich nayſmacznieyſzemi ſą potrawami, w ryż, legominy, drzewa do budowy okrętów zdatne, zwierzęta ròżne drapieżne, &c.

Które króleſtwa znayduią ſię na wyſpách Moluckich?

Wſzy-

Wſzyſtkie wyſpy na południu Filipińſkich położone nazywaią ſię Moluckiemi od ſłowa Arabſkiego *moluco* królеſtwo znaczącego; dzielą ſię na większe, a te ſą: Celeba, Gilola, Ceram, Timor, &c, mnieyſze ſą: Ternata, Fidor, Motir, Machian, Bachian, Amboina, Banda, Sologa, Key &c wſzyſtkie obfituią w goździki, muſzkatowe gałki, aloes, ſagu, to ieſt dzikie palmowe drzewo.

Celeba abo Makaſſar na 150 mil wzdłuż z południa na północ ſię rozciąga, gruntami obdarzona żyżnemi, we wſzyſtkie zboża, leguminy, kwiaty cudnie piękne obfituie, dzieli ſię na kilkanaście państw udzielnych, z których nayznacznieyſze ſą znaiomſze: Celebańſkie, którego M. S. *Bona;* Makaſſarſkie od M. S. *Makaſſar* nazwane; Hollendrzy zbudowali tu mocny zamek dla beſpieczeństwa ſwey powagi i handlu, do nich także należy miaſto portowe *Jompandam*.

Gilola ekwatorem przecięta od hord Indyiſkich mieſzkana, które w miaſtach nadmorſkich handlem i roli uprawą ſię bawią.

Ceram na północy Amboiny bezmała nie wſzyſtka zoſtaie w poddaństwie kompanii Hollenderſkiey.

Timor 60 mil długa wielu udzielnym pod-

podlega panom. Hollendrzy w kraiu Kupańskim trzymaią zamek *Konkordyą* od 50 żołnierzy strzeżony. Portugalczykowie maią osadę *Lafao* szańcami warowną. Przy Timorze leżą wyspy: Lombata, Serbita, Floris, Kumbawa &c.

Miedzy mnieyszemi Molukami Ternata iest naysławnieysza chociaż 8 mil ma obwodu, obfituie w sagu, migdały, pomarańcze, cytryny, tabakę, zostaie pod krôlem Kompanii Hollenderskiey raczey niewolnikiem niż sprzymierzeńcem.

Tidor abo Tudura większa od Ternaty własnemu podlega królowi, a ten pod pozorem przymierza Hollendrom. *Motir* i *Machian* dawne krôla Ternaty własności ledwie nie zupełnie w mocy zostaią Hollendrôw. Bachian iest udzielnym królestwem zamkiem Hollenderskim *Barnevelt* osiodłanym. &c Amboina szańcami Hollenderskiemi warowna w goździki obfituie rôwnie iak Banda we śrzodku piąciu mnieyszych wysepek osiadła w kwiat i gałki muszkatowe żyżna pod iarzmem Kompanii Hollenderskiey zostaie &c.

Jakie iest położenie i obszerność Cesarstwa Ceylańskiego?

Cesarstwo Ceylańskie iednę zabiera wy-

spę:

ſpę Ceylan nazwaną długą z pòłnocy na południe mil 90, ſzeroką mil około 50 a od brzegòw Koromandelſkich oddaloną na mil 15. Ceylan do trzech należy narodòw: Cingalów, Bedaſow i Hollendròw. Bedaſowie na wiele podzieleni pokoleniów właſnemi rządzą ſię zwyczaiami pod ſtarſzemi w każdym pokoleniu uſtanowionemi, poſiadaią kray równy dwoma gòrami otoczony miedzy wſchodem i północą.

Cyngalowie naròd ludny Ceſarzowi poddany Ceylanſkiemu, ktòry nad całym panuie kraiem wyiąwſzy kray Bedaſów i miaſta nadmorſkie, ktore Hollendrzy podbili.

Państwo Ceſarza Ceylanſkiego ſkłada ſię z części wewnętrznych wyſpy, dzieli ſię na 42 powiatów, zamyka wiele gòr, miedzy któremi gòra Adamowa *Pic d' Adam* ieſt naywyżſza; we śrzodku kraiu M. S, *Kandy* od Portugalczykow zburzone nie zewſzyſtkim ieſzcze z gruzów ſię podnioſło. *Digligi-nur* mieyſce pałacem Ceſarſkim ozdobione. Miaſta i miaſteczka w całym państwie ſą gęſte i naſiadłe, ale lichemi i nieporządnie rozłożonemi zabudowane chałupami.

Wſzyſtkie miaſta portowe z pomorzem na mil 15 ku śrzodkowi kraiu pomkniętym

po·

posiada Hollenderska Kupiecka kompania, mocnym trzyma one żołnierzem osadzone i twierdzami uzbroione. Te miasta są: *Jafanapatan* na półwyspie w północy osiadły z 24 powiatami, i wielkiemi cynamonowemi lasami. Miasto to wielkie i pięknemi ozdobione gmachami mocny zasłania zamek. *Manar* wysepka na zachodzie z miastem i zamkiem ubespieczaiącym połów pereł. *Kalpentyna* wyspa także, trzema zamkami obroniona; *Chilawa*, port naywygodnieyszy w całey wyspie; *Negumba* zamek dla obronienia, lasu cynamonowego, *Kolomba* stolica rządu Hollenderskiego piękna i obronna z portem nad wybrzeżem morskim, w stronie północney miasta naywiększe cynamonowe rosną lasy; *Pontogala* obronna z portem, *Batekala*, port na wschodzie, *Trinkemala* nad obszernym wybrzeżem, obronna i mocna.

Jakie są własności Ceylanu?

Wyspa Ceylan górzysta, lasami cynamonowemi okryta, słusznie nazywa się od Indyanów ziemią roskoszy dla obfitości i wielości bogactw, które ztąd wychodzą. Płodem Ceylanu i towarem są: orzechy Indyiskie, miód, wosk, kardamon, drzewo hebanowe, kawa, pieprz podługowaty, bawełna

na i bawełniane delikatne pod roznemi nazwiſkami płotna, iedwab, tabaka, muſzkuł, cukier, ryż, kość ſłoniowa, ſłonie wielkie w Indyach naydroższe, małpy ludźmi leśnemi nazwane, które na nogach tylnych chodzić nauczone rożne ſamym ludziom właściwe czynią uſługi, a nadewſzyſtko cynamon, ktòry ieſt korą wewnętrzną drzewa na tey tylko wyſpie roſnącego i handel Hollendrów niezmiernemi zyſkami bogacącego, którzy chcąc utrzymać w wyſokiey cenie ten drogi towar, nad million funtów, na rok nie wywożą, nad miarę zebrany palą.

W gòrach Ceylańſkich znayduią ſię różne kruſzce i drogie kamienie: rubiny więkſze od Peguańſkich, ſzafiry niebieſkie i białe bardzo twarde, topazy miedzy wſzyſtkiemi wſchodniemi naypięknieyſze. Dyamentów prawdziwych tu niemaſz, ale Cingalowie tak doſkonale bielą ſzafiry i topazy, że często ludzie dobrze na tym towarze ſię znaiący kupuią ie za prawdziwe dyamenty.

Jaki ieſt charakter Ceylanczyków?

Bedaſowie Ceſarzowi nie podlegli, ſą biali, ku cudzoziemcòm ludzcy, śmiali, odważni, ale tak zawiśni co ſię tycze żon i còrek, iż za ſamo na nie weyrzenie gotowi ſą

za-

zabiiać, mowią bardzo mało, chodzą prawie nago, ſą wzroſtu małego, ale krępi, zwięzli; bronią ich ſą ſtrzały i łuk na pięć łokci długi w końcach okuty, z którego w zięmię utkwionego wypuſzczaią ſtrzały, i miaſto dzidy go używaią. Zyią mięſem ielenim,, miodem i owocami, mieſzkaią nad rzekami, ſypiaią na drzewach.

Cingalowie, według Knoxa Angielczyka przez lat 20 na Ceylanie niewolnika, ſą wzroſtu przyſtoynego, łagodni, ludzcy, z cudzoziemcami radzi obcuią, dowcipni, przemyślni, ochędożni, obyczayni i nic dzikiego niemaiący w obyczaiach i ſkłonn ościach Te przymioty i ich ſpoſobność do woyny, odwagę, trzeźwość, wſtrzemięźliwość ſzpeci, ſkłonność do kłamſtwa, ſzalbierſtwo, w handlach oſzukanie, chluba i pròżna duma.

Jakie ieſt położenie, obſzerność, żyzność &c: Królestwa Maldywſkiego?

Maldywy wyſpy paſmem z północy na południe przez mil 20 ciągnące ſię na morzu Indyiſkim na zachod Ceylanu z tey ſtrony Ekwatora położone, na 13 części na kſztałt gronòw wińnych Atollony nazwanych od natury podzielone i przeſmykami morſkiemi od ſiebie odłączone, ròżney ſą wielkości: iedne całe ſą bryłami ogromnych

ka-

kamieni, drugie gorami piaſku ruchawego nad ſtrych morza wynieſionego do mieſzkania zgoła nie zdatne, naywięcey ieſt takich, które ſkąpo rodzą ryż, a obficie orzechy Indyiſkie, ktoremi wyſpiarze żyią i handluią. Brzegi morſkie obfitym połowem nadgradzaią zboża niedoſtatek; tu ſię poławiaią konchy *koris* nazwane od Indyanów i niektórych Afrykańſkich Murzynów miaſto monety używane. M. S. całego kraiu *Mala* na wyſpie Mali domami z kamienia cioſanego i drzewa kokoſowego zabudowana, pałacem obſzernym królewſkim ozdobiona.

Arabowie i rodacy Indyanie narod ſkładaią Maldywſki, ſą oliwkowaci, wzroſtu wyſokiego, koſmaci, zdatni do broni i nauk i dość pomyślnie ćwiczą ſię w Aſtronomii. Niewiaſty znayduią ſię tak białe iak w Europie, włoſy długie przez pierzścień przeciśnione noſzą rozpuſzczone i kwieciem przetykane, długość warkocza przyſpoſobionemi nadſtawiaią włoſami. Oboia płeć rozwięzła w oſtatniey żyie rozpuście. Rząd ſamowładny ieſt przy krolu nazwanym *Raſkwan* ktory piſze ſię Monarchą trzynaſtu prowincyi i 12000 wyſp.

KSIĘGA IV.

O AFRYCE

Jakie ieſt położenie, granice, obſzerność i naſiadłość Afryki?

Afryka według Jozefa od Afra wnuka Abrahama, abo według innych z słowa Hebrayſkiego kurzawę dla piaſków wielkich znaczącego nazwana, wielką ieſt półwyſpą miedzymorzem Suez mil 20 ſzerokim do Azyi przytkniętą, graniczy od północy z Europą morzem śrzodozięmnym, od wſchodu z Azyą morzem czerwonym i miedzymorzem Suez, od południa z kraiami nieznaiomemi oceanem Murzyńſkim, á od zachodu z Ameryką oceanem Atlantycznym. Długość iey od przylądku dobrey nadziei do przeſmyku Gibraltarſkiego wynoſi mil około 1500, á ſzerokość naywiękſza z zachodu na wſchód nad mil 1300, na około ma mil prawie 3800. Leży miedzy 1 i 70 ſtopniem długości, á miedzy 37, minut 30 ſzerokości północney i 24, minut 40 ſzerokości południowey. Naſiadłość Afryki nie ieſt według iey rozległości, podcho-

dzi przecież pod 140 millionòw duſz.

Jakie ſą właſności powietrza i żyżność Afryki?

Powietrze Afryki w powſzechności wzięte dla upałów kraiom podſłonecznym właściwych ieſt niezdrowe. Grunta piaſzczyſte ſkąpo rodzą wyiąwſzy Egipt i niektòre pomorza á mianowicie Barbaryą, gdzie iedne ziarno 100 przynoſi. Afryka delikatne wydaie owoce, drogie lekarſkie rośliny, iako to ſenes, kaſyą &c i na wielu mieyſcach zamyka złote i ſrebrne żupy. Drapieżne zwierzęta: lwy, lamparty, ryſie, ſłonie, wielbłądy, tygryſy. małpy, dzikie oſły &c obficiey w Afryce ſię płodzą, niż w innych świata częściach. W Barbaryi bydło i owce ſą oſobliwey wielkości i ſmaku. W rzekach znayduią ſię kónie morſkie i krokodyle, po polach ſtruſie, kameleony i węże niezwyczayney długości i grubości.

Jakiego przyrodzenia ſą Afrykanie?

Afrykanie ſą mocni, wzroſtu przyſtoynego, źli, dzicy, okrutni, niewierni, żadnemi naukami nieoświeceni, nie woienni wyiąwſzy Egipcyanòw i Barbarzyńſkie narody. Arabowie którzy w tym kraiu oſiedli na brzegach morza śrzodoziemnego używaią broni ogniſtey, bawią ſię morſkim rozbo-

iem

iem i różnią ſię cerą i poſtacią od rodaków. Wſzyſcy maią twarz ogorzałą, ci zaś którzy cale maią czarną, nazywaią ſię Murzynami.

Które páńſtwa znacznieyſze zamykaią ſię w Afryce?

Oprocz Egiptu, o ktòrym rzecz była pod Turcyą, państwa w Barbaryi, Etyopii, Nigrycyi, Kafreryi, Gwinei, i na wyſpach zaſiadłe w Fryce zamykaią.

ROZDZIAŁ I.

O páńſtwach i narodach w Barbaryi oſiadłych.

Barbarya tak nazwana od ſłowa Arabſkiego *Barbar* znaczącego mowę miedzy zębami, które nazwiſko iey nadali Arabowie w wieku VII nie mogący dobrze rozumieć ięzyka rodaków, obſzerna Afryki pòłnocney kraina, oceanem zachodnim, morzem śrzodozięmnym, Egiptem, Nigrycyą otoczona, długa na mil 900, ſzeroka na 150, powietrzem umiarkowanym i w całey Afryce nayzdrowſzym, gruntami na pomorzu w zboże, owoce, migdały, daktyle żyżnemi ob-

darzona, nasiadła iest od Mawrów, Arabów i Turków, którzy dla handlu Chrześcian cierpią i Zydów. Barbarya dobre ma porty, z których wychodzą towary: strusie pióra, zboże różne, indych, piasek złoty, skóry, wosk, cyna, korale, i dzielne konie. Obywatele są żwawi, odważni i dowcipni, ale bez nauki i poloru. Niewiasty zrzędne kochaią się w skromności.

Które kraie i państwa zamykaią się w Barbaryi?

Barbarya górą Atlas na dwie wielkie dzieli się części: na Barbaryą właściwą, w którey leżą: Cesarstwa Marokańskie, rzeczypospolite Algerska, Tunetańska, Trypolitańska i Barka od Turków przyłączona do Egiptu, Biladulgeryda; i Barbaryą południową za górą Atlasem osiadłą, która zamyka pustynią Zarę.

Cesarstwo Marokanskie dawna *Mauritania Tingitana* w zachodniey stronie Barbaryi położone składa się z królestw Marokańskiego, Fezańskiego, Tafiletańskiego, Suzańskiego i znaczney części Dary, graniczy na północ z morzem śrzodozięmnym, na wschód z królestwem Algerskim i dzikim polem Targą, na południe z pustynią Tanagą, na zachód z oceanem Atlantycznym,

dlu-

długości może mieć mil 220, szerokości 140. Każde królestwo Monarchią Marokańską składaiące dzieli się na prowincye, w których znacznieysze miasta są:

Marok miasto wielkie, stołeczne Monarchii na równinie osiadłe wiele z ludności i bogactw utraciło po przeniesieniu się Cesarzów na mieszkanie do *Mikienezu* nie dawno zbudowanego; *Feza* M. S. królestwa Fezańskiego z 3 miast złożona, ludna i bogata; *Tander* dawna Tingis od Anglików r. 1684 opuszczona; *Tetuan* w którym Anglicy naywięcey żywności kupuią dla Gibraltaru; *Laracha* Hiszpanom r. 1682; á *Magazan* Portugalczykom r. 1769 odebrane; *Sala*, *Saffia*, wszystkie portowe nad oceanem. *Suza* abo *Tarudan*, *Tafilet* miasta stołeczne dwoch królestw, á *Kitewa* prowincyi Dary. Królestwo Sugulmessańskie należało do Cesarza Marokańskiego, ale iest podbite od Arabow, obfituie w zboże, owoce, żelazo, ołów i antimonium. *Melilla*, *Ceuta*, *Pignon de Velez* są miasta obronne Hiszpańskie.

Królestwa Suzańskie, Tafiletańskie i Sugulmessańskie leżą w Biladulgerydzie.

Powietrze w całym kraiu iest miłe, łagodne i umiarkowane, kray stykaiący się z Barba-

baryą i nasiadłością i żyżnością inne przenosi prowincye: obfituie w zboże, owoce, migdały, figi, rozynki, winogrona, daktyle, cukier, wosk i miòd; góry w złoto, srebro i miedź; lasy we lwy w całey Afryce nayfroższe i inne drapieżne zwierzęta; pola zwłaszcza nie urodzayne okryte są strusiami, dromedaryuszami &c.

Obywatele Cesarstwa Marokańskiego są Berberowie abo dawni Mawrowie z Hiszpanii wygnani, Arabowie, Beduani, Szawianie od Hiszpanów za panowania Saracenów z Hiszpanii tu przesadzonych pochodzący i Żydzi z Hiszpanii rugowani; Berberowie mieszkaią pod namiotami, błąkaią się po polach, górach i lasach z swemi trzodami i brzydzą się mieyskim życiem. Mawrowie Hiszpańscy dowcipni prowadzą życie pracowite, bawią się roli uprawą, rzemiosłami, handlem i morskim rozboiem. Arabowie podzieleni na pokolenia mieszkaią pod namiotami, które z iednego mieysca na drugie przenoszą, oddaią Cesarzowi dziesięcinę ze wszystkich dóbr swych i dochodow. Żydzi sami iedni prowadzą znaczny handel i są litkupnikami wszystkich kupców z tym państwem handluiących. Niewolnicy Chrześciańscy należą do Cesarza; stan ich iest nie-

szczę

ſzczęśliwy dla prac ciężkości, pokarmu nie zdrowego i mieſzkania w lochach podziemnych, w których ich zamykaią. Miedzy towarami ztąd wychodzi kordyban, to ieſt ſkóra przednią ſztuką wyprawiona, którą my ſzafianem od miaſta Safii nazywamy.

Ceſarz Marokańſki piſze ſię Ceſarzem Afrykańſkim i wielkim Szeryfem to ieſt potomkiem Mahometa idącym od Alego zięcia i Fatymy córki fałſzywego proroka, panuie ſamowładnie, naſtępcą ſwym ſtanowi tego z ſwych ſynòw który mu ſię naybarziey podoba, mianuie Muftego ale go nie ma mocy ſkładać; rozbóynicy zdobyczy morſkiey daią mu połowę i wſzyſtkich niewolków, biorąc od niego za każdego 50 talerów. Woyſka iego morſkie ſą ſzczupłe, lądowe zaś liczne nicwarte, nie ſą ani dobrze uzbroione ani wyćwiczone.

Rzeczpoſpolita Algerſka u dawnych Numidyą i Mawrytanią Ceſarſką nazwana oprocz króleſtwa Algerſkiego z tey ſtrony góry Atlaſu, ma za tąż ſamą gòrą w Biladulgerydzie prowincye Zabę i Tegorarin, długość kraiu ieſt na mil 175, ſzerokość 150, leży nad morzem śrzodozięmnym i ſtyka ſię z kròleſtwem Tunetańſkim, Marokańſkim &c. Powietrze ieſt umiarkowane,

grun-

gruntà w ſtronie pòłnocney żyżne, w innych częściach piaſzczyſte i niepłodne.

Alger (Reſcurum abo Julia Cæſarea) M. S. wielkie, piękne i naybogatſze w Afryce. *Konſtantyna*, *Bonna* przedtym *Hippona*, *Bugia*, *Trzemeczyn*; *Marſalkiwiwir* i *Oran* miaſta i porty należą do Hiſzpanii, á *Baſtyon* Fracuski do Francyi.

Rząd polityczny Rzeczypoſpolitey Algerſkiey ieſt na kſztałt aryſtokratycznego. Turcy od 260 lat panuiący nad Algerem ſami iedni ſkładaią ſtan ſzlachecki i ſami iedni wchodzą do rządòw. *Dey* zgodnie od żołnierſtwa obrany ieſt Rzeczypoſpolitey głową, ma ſobie przydanych do rządu 4 Sekretarzów nazwanych *Hojas*, i *Kaſnadara* abo Podſkarbiego, z ktòremi ſądzi ſprawy, cło ſtanowi, ſkarbem ſzafuie publicznym, nakazuie podatki. On ſam ma moc ſtanowić pokóy, rozdawać urzędy, karać winnych, abo onym winę odpuſzczać, i wſzyſtkie ſprawy publiczne rozrządzać, opròcz ſpraw należących do wiary, które w mocy ſą duchowieńſtwa. Liczą tu na 12 tyſięcy Turków, którzy wſzyſcy żołnierſką odprawuią ſłużbę i maią prawo do naywyżſzych urzędów. Pobiſurmanieni Chrześcianie temiż ſamemi ſzczycą ſię przywileiami

co

co i Turcy, gdy służbę przyimuią żołnierską i stanowią się z Turczynkami abo niewolnicami Chrześciańskiemi; á zaś tak Turcy iako poturczeni Chrześcianie tracą prawo do urzędòw poymuiąc w małżeństwo niewiasty Mawrskie abo Arabskie, z takiego postanowienia spłodzone dzieci nazywaią się *Kulolis*, mogą służyć woyskowo ale do urzędòw maią przystęp zabroniony. Dzieci *Deja* są także niesposobni do sprawowania urzędòw Rzeczypospolitey. Obywatele tego kraiu dzielą się na Turków, Arabòw i Mawrów. Turcy czynią stan szlachecki panuiący, Arabowie i Mawrowie są niewolnikami Turków. Sułtan Turecki żadney nie ma w Algerze władzy polityczney i nie trzyma Baszy; posyła iednak do rządow duchownych Muftego.

Rzeczpospolita Tunetańska u dawnych Afryka właściwa oblana od północy morzem śrzodoziemnym, styka się z kraiami Algerskim, Trypolitańskim i ròżnych narodów Arabskich.

Tunis abo *Tunet* M. S. wielkie i bogate z zamkiem Guletą broniącym weyścia do portu. *Kairoan* sławne w historyi miasto od Saracenòw zbudowane, teraz upadłe. *Porto-Farino* abo dawna *Utyka*. O 3 mile od

Tu-

Tunetu ſą rozwaliny ſławney Kartageny, która tak długo z Rzymem, o pierſzeńſtwo walczyła. *Tokorta* M. S. królеſtwa w Biladulgerydzie płacącego daninę Tunetanom.

Po długich woynach i kłótniach przez lat 160 Mawrowie Turkom odebrali nayważſze Rzeczypoſpolitey rządy, które ſprawuiący nazywa ſię Bey i ieſt udzielnym panem. *Dywan* ze wſzelkiey wyzuty władzy może Beyowi przekładać potrzeby kraiu abo poddanych uciemiężenie. Baſza Turecki przy mierney zachowany penſyi, bynaymniey nie wtrąca ſię do rządów,

Kray Trypolitańſki leży nad morzem ſrzodoziemnym i ſtyka ſię z Derną, Zarą, Gadumą, Tunetem &c.

Tripol ieſt M. S. handlowne i mocne. *Leeda* przedtym Leptis, *Zoara* &c. Rząd tey Rzeczypoſpolitey ieſt aryſtokratyczny. Dey ieſt głową dywanu i woyſka Hetmanem. Wſzyſtkie te trzy Rzeczypoſpolite bawią ſię morſkim rozboiem i onym ſię bogacą. Narody, które chcą ſię uwolnić od ich napaści, muſzą bogatemi opłacać ſię im upominkami.

Biladulgeryda na południe Barki, Tripolu, Algeru i góry Atlas obrocona, od

Egi-

Egiptu ciągnie ſię do morza Atlantyckiego, grunta ma piaſzczyſte i nieurodzayne, iedynym kraiu bogactwem ſą daktyle, ſtruſie i wielbłądy. Arabowie Biladulgerydy obywatele na kſztałt Szwaycarów na ſłużbę żołnierſką różnym naymuią ſię potencyom, iedynie ſię bawią ſtrzelaniem i łowieniem ſtruſiow, ktorych mięſo iedzą, a piora przedaią. Z zachodu na wſchód 8 leży krain, które Biladulgerydę ſkładaią: 1) Krolestwa Suzańſkie 2) Tafiletańſkie z prowincyą Darhą należą do Ceſarza Marokańſkiego, 3) Sugulmeſſanſkie wybiwſzy ſię z mocy Ceſarza Marokańſkiego pod Arabow zoſtaie panowaniem, 4) Tegorarin ludnemi wſiami i mocnemi zabudowany zamkami czynſz płaci Algerczykom, równie iako, 5) kray Zab żyżny, ale wody niedoſtatek cierpiący, którego M. S. *Peſkara* pod Atlaſem zaſiadła. Kray *Mezab* należy do Zabu zamkami i gęſtemi wſiami zabudowany, 6) Biladulgeryda właściwa legowiſko ſzarańczy z M. S. *Truſerą* w żyżnym kraiu w daktyle, położoną. Króleſtwo Tokortańſkie pod hołdem zoſtaiące Tunetanów w tym leży kraiu równie iak Gadumańſkie z M. S. *Gadumą*, które wybiło ſię z mocy Tripolitanow, 7) Króleſtwo Fezzeńſkie hołduie Tri-

poli-

politanom. Na wſchodzie tego królestwa leży kray *Raſſem* abo ſkamieniały do mieſzkania niezdatny, 8) Krainy Uguela i Siowa wchodzą do Barki. Siowa rządząca ſię wolnie płaci czynſz Tripolitanom. W bliſkości była ſławna Jowiſza Hammońſkiego bożnica.

Dzikie pola abo puſtynia Zara według innych *Sahara* mniey ieſzcze niż Biladulgeryda naſiadła dla ſtep dzikich i piaſzczyſtych równin okiem niedoścignionych, od Arabów morzem nazwanych piaſzczyſtym, które wiatrem poruſzone ćmią ſłońce i gromadne zaſypuią karawany. Dawni Garamanci mieſzkali w ſtronie tey krainy wſchodniey, á Getulowie w zachodniey. Położenie iey ieſt miedzy górą Atlaſem, Egiptem, Nubią, Nigrycyą i oceanem; długość ze wſchodu na zachód mil 800, ſzerokość naywiękſza 300. Powietrze ieſt zdrowe ale nieznośnie gorące, grunta płonne, oprocz daktylów, nic prawie nie wydaią. Poſiadaią ią dawni Afryki rodacy Mawrowie i Arabowie na pokolenia podzieleni i królikom mnogim poddani. Kraiopiſarze poſpolicie na 5 ią dzielą części, które ze wſchodu na zachód takim ciągną ſię ſzykiem 1) Berdoa 2) Lemta: 3) Terga, 4) Zuenziga, 5) Zanhaga. Ber-

Berdoa ſtyka ſię z Egiptem ma 3 miaſteczka i wſi kilkanaście.

Lemta puſta i zgoła nieurodzayna, z którey w hiſtoryi ſławni Almorawidowie w wieku XI wyſzedłſzy, założyli mocną monarchią w Maroku i Hiſzpanii.

Terga obfituie w wodę, paſtwiſka, mannę i daktyle.

Zuenziga ſucha i piaſzczyſta obfituie w ſól kopaną, którą karawanami prowadzą do Maroku i Tombutu.

Zanhaga zachodzi do morza, które przylądki Mirik, Boiador i Nun biały okrąża; kray to ieſt zgoła płonny, w którym widzieć ſię daią rozwaliny dwoch zamków Francuſkich zburzonych *Portandik* i *Argwin*. Dwa także Murzyńſkie miaſta *Hoden* i *Tegazza* znayduią ſię. Gumma Senegalſka z drzewa małego rodzaiu akacyi ſącząca ſię i ſól kopana z Zanhagi wychodzą. Mawrowie te towary z Europeyczykami zamieniaią na ſukna, grzebienie bukſzpanowe, naczynia moſiężne i inne, noże, żelazo, pieprz, korzenie &c.

ROZDZIAŁ II.
O państwach Etyopſkich.

Etyopia graniczy na północ z Egiptem,

na

na wſchód z morzem czerwonym, na południe z Kafreryą, na zachód z dzikiemi polami które ſię ſtykaią z Nigrycyą i Gwineą; dzieli ſię na Etyopią dolną ku pòłnocy obroconą, ktòrą dawni kraiopiſarze nazywali Nubią, á teraźnieyſi Sennaryą abo Sennar i Etyopią gòrną abo Abiſſynią.

Które pańſtwa zamykaią ſię w Etyopii dolney abo Nubii?

Nubia abo dolna Etyopia otoczona paſmem gór, które ią dzielą od Egiptu na pòłnoc, od morza czerwonego i pomorza Abex na wſchód, od Abiſſynii na południe, od Nigrycyi na zachòd, oblana Nilem w zdłuż kraiu płynącym ledwie ieſt z położenia znaioma, przy Nilu na milę w ſzerz żyźna, w innych mieyſcach piaſzczyſta i puſta, obfituie w złoto, różne drogie wonności, drzewo Sandałowe i hebanowe, w trzciny cukrowe, z któremi iednak Nubianie obchodzić ſię nie umieią, w konie i wſzyſtkie drapieżne zwierzęta. Nubianie maią twarz czarną, wargi wielkie, nozdrze ſzerokie i ſkład ciała mocny, ſą zli, chytrzy, zdradliwi, rozboiem ſię bawią, żadney obyczayności nie znaią, niektòrzy iednak, z nich handluią z Egiptem, á niektorzy pilnuią rolnictwa.

W

W Nubii zamykaią ſię 4 kròleſtwa: Senarſkie podbite od Króla Fungu i do iego pańſtwa przyłączone; Dungalſkie hołduiące Kròlowi Senarſkiemu; Sudańſkie i Dekińſkie.

Króleſtwo Senarſkie obſzerne i mocne w ſtronie zachodniey Nilu ma M. S. *Sennar*, nad Albawą zaſiadłe, ludne i bogate. Pałac kròlewski murowany oprocz ogromności, nic nie ma oſobliwego.

Króleſtwo Dungalſkie na północ Senarſkiego położone, onemu hołduie, M. S. *Dungala* Nilem oblana pięknym królewſkim pałacem ieſt ozdobiona.

Kròleſtwo Sudańſkie leży ku zachodowi, á Dekińſkie ku pòłnocy nad granicą rozciąga ſię Egipſką.

Ktòre ſię pańſtwa w Abiſſynii abo Etyopii górney znayduią?

Etyopii gòrney nazwiſko dawne Abaſena w poźnieyſzym czaſie zamieniło ſię w Abaſſią, zkąd urosła *Abiſſynia*, graniczy na północ z Nubią, na wſchod z Abachem, na południe z Gallami i Agawami, na zachod z polami dzikiemi do Nigrycyi rozciągnionemi; długość iey prawie ſzerokości równa mil około 200 wynoſi; przedtym daleko obſzernieyſzemi zamykała ſię granicami, i

dzie-

dzieliła ſię na 36 krolestw, które od niey odpadły. Można ią dziś dzielić na Ceſarſtwo Abiſſyńſkie i kraie od niego oderwane.

Abiſſynia żadnych miaſt nie ma, zaledwie ſię znayduią wſie z namiotow złożone, ktore ſię z iednego często mieyſca na drugie przenoſzą. Sam Ceſarz Abiſſyńſki pod takiemi mieſzka namiotami, temi czaſy mieyſce *Gondar* nad ieziorem Dambeą ieſt obrane. *Axum* M. S. dawney Abiſſynii tak ſławne, że dawni piſarze cały narod od tego miaſta Axumitami nazywali; do tych czas widzieć ſię daią wyſokie piramidy, rozwaliny wielkich gmachow, i na kamieniach napiſy Greckie i Łacińſkie.

Jakie ieſt powietrze, żyzność i płòd ziemny Abiſſynii?

Upały ſłoneczne na rownińach panuią nieznośne, na gòrach zaś łagodności obywatele doznawaią powietrza. Deſzcz w tym kraiu nie kroplami ale niby konwiami ſię leie, śnieg nie ieſt znaiomy, i obywatele nie daią wiary cudzoziemcom o nim mowiącym. Kray ten górzyſty wſzędzie ieſt żyżny gdzie tylko może bydź uprawiony i zaſiewany, w niektórych mieyſcach trzy na ieden rok przynoſi żniwa; pſzenica, ięczmień, proſo, teff maiący ſmak żyta, ogrodowiny, owoce,

ce, dobrze się udaią; w gòrach znayduią się rożne drogie kruszcze, ale ich Abissyńczykowie nie dobywaią, solne żupy są nieprzebrane; piasek złoty rzeki niemal wszystkie toczą, łąki i lasy ustawiczna okrywa zieloność; bawełny, trzcin cukrowych, senesu wielka iest obfitość; ziele nazwane *Assazoa* usypia żmiie i każdy gad iadowity; iabłek i gruszek do naszych podobnych nie zna i nie ma Abissynia Oprocz rożnego bydła Europeyczykom nieznaiomego, Abissynia płodzi woły niezwyczayney wielkości, owce też są tak wielkie, że onych ogon 50 waży funtow, a rogi wołow, ktorych miasto węborkow do noszenia wody używaią, trzymaią 5 garcy dobrey miary. Miedzy drapieżnemi zwierzętami ktòrych wszelkie rodzaie Abissynią napełniaią, lwow większych od Abissyńkich żaden inny kray nie wydaie.

Handel wszystek iest w ręku Arabow i Turkow w sąsiedztwie mieszkaiących Ormianom narodowi przemyślnemu i do kresow świata za zyskiem biegaiącemu wszystkie prowincye są otwarte, że obrządki i wiarę maią Abissyńczykom podobne: wprowadzaią oni do Abissynii materye bławatne, bawełniane, lniane i wełniane, korzenie, á

naybardziey pieprz, którym niepomiarkowanie Abiſſyńczykowie ſwe potrawy zaprawuią, rożne naczynia, ktore zamieniaią na piaſek złoty, ſkóry, woſk, kość ſłoniową &c; miedzy ziomkami kupno i przedaż dzieią ſię rzeczy zamianą; piaſek złoty i ſol w cegłę cięta ſłużą temu kraiowi za monetę.

Jakie ſą przymioty, ſkłonnosci i charakter Abiſſyńczyków?

Abiſſyńczykowie ſą naypięknieyſzym w całey Afryce narodem, zdobi ich wzroſt piękny i ſkład ciała według proporcyi ułożony; cerę ſwoię czarnooliwkowatą przenoſzą nad białą, nos ich nie ieſt zadarty ani wargi obwiſłe zwyczayne Nubianom i Kafrerczykom; ſą żywi, letcy, rzeźwi, mocni, wſtrzemięźliwi i do wytrzymania prac nayciężſzych ſpoſobni; zaleca ich byſtry dowcip, uwaga, rozſądek oſobliwy, miłość bliźniego i inne cnoty w towarzyſtwie potrzebne. Iednakże te chwalebne przymioty nie doſtały ſię rownym podziałem wſzyſtkim Abiſſyńczykom. Enarcanie wſzyſtkich przechodzą męſtwem i dochowaniem panu wierności; Tygranie ſą nieobyczayni, zdraycy i tak zawzięci i mściwi, że gniew i nienawiść w familiach wiekuie.

Abiſſyńczykowie ćwiczą ſię w nauce ięzy-

zyka kraiowego dawnego, ktorego tylko do nabożeństwa i listow dyplomatycznych używaią, w kunszcie lekarskie, zioła poznawać uczącym, w Filozofii miedzy tysiączne-mi błędami i ten przypuszczaiącey, że człowieka dwie ożywiaią dusze: iedna zgoła cielesna, druga duchowna. Astronomia Abissyńska nie iest doskonalsza od Filozofii: rozumieią że wszystkie planety na czymsi wiszą, że słońce wschodząc i zachodząc przecisk się przez iakąś dziurę. Mahomet rownie iak Abissyńczykowie w astronomii prostak twierdził, że planeta dzień czyniąca do studni zapada; o samych rzeczach świętych nie zgrabne składaią wiersze, listy rzadko do siebie pisuią, a gdy to czynią, publicznych na to naymuią pisarzow, malarstwo i snicerstwo są kunszty cale Abissyńczykom nieznaiome. Rzemiosłem zaledwie iakim się bawią, sami Zydzi tką płotna i naczynia robią żelazne. Kowalstwo według mniemania tego narodu iest rzemiosłem diabłom nie ludziom właściwym. Egipcyanow dawnych zwyczaiem rzemiosła od oycow podaią się synom i wiedney utrzymuią się familii.

Abissyńczykow życie proste zakrawa na sposob życia narodow dzikich. Niektorzy

pod namiotami, inni w chałupach z rokiciny plecionych na kſztałt leyku wyſtawionych, a inni w długich a wąſkich mieſzkaią lepiankach wewnątrz matami obitych. Wielcy panowie i ſam Ceſarz iedzą z ſkorupy i poſpolicie ſami ſobie chleb pieką codzień. Chleb Abiſſyńſki ieſt cienki, tak zaś wielki, że miaſto obruſa cały ſtoł okrywa, ktory bieſiadnicy ſztukami łamią i iedzą. Godnie urodzeni nigdy ſię potraw nie dotykaią, pokoiowi do ſtołu ſłużący chleb i mięſo kraią i do gęby ſadzą. Wielkie kawały połykać ieſt tu moda, a iedząc wielki ſzeleſt czynić, ieſt właściwa ſzlachcie polityka. Pieczenia wołowa ſurowa ze krwie nie oſączona, ſolą, pieprzem i żołcią wołową zaprawiona na uroczyſtych daie ſię ucztach; żołć ze krwią wyciśnioną chętnie bieſiadnicy piią, iedni drugim podług godności ſtopnia ią podaiąc. Zaprawuią też mięſne potrawy ſoſem *manta* nazwanym z tłuſtości z kiſzek zwierzęcych wyciśnionym, ktory ſmażą z maſłem, ſolą, pieprzem i cybulą.

Zwyczaynym Abiſſyńczykow napoiem ieſt miod i piwo; na wizytach i bieſiadach obficie zawſze piią i zawſze ſię upiiaią.

Odziewaią ſię prawie po Turecku, pro-

ści

ści ludzie noſzą kamizole w męſkie ubranie ſzerokie z płotna proſtego wpuſzczoną, bogaci zaś żupany bławatne długie do goleni i ubranie męſkie z przodu bogate, á z tyłu ponieważ żupanem ieſt zakryte, z proſtego płotna. Starzy przykrywaią głowę czapkami lub noſzą zawoie, młodzi prawie zawſze ſą odkryci.

Płci żeńſkiey uſtawiczna ieſt zabawa pięknić ſię, ſtroić, włoſy wymyślnie trefić i ſtarać ſię każdemu podobać.

Nie maſz kraiu gdzieby mniey koſztowała podroż iak w Abiſſynii. Podrożny wſzędzie przy zwyczayney ludzkości znayduie wſzyſtkie wygody, czy ieſt goſpodarzowi znaiomy, czy nie.

Niemaſz także narodu, ktoryby mniey od Abiſſyńczykow podrożą ſię trudnił: w ſwym kraiu ieżdzą rzadko, a za granice nie wychodzą prawie nigdy.

ROZDZIAŁ III.
o Państwach i Narodach w Nigrycyi osiadłych.

Nigrycya abo ziemia prawdziwie Mu-

rzyń

rzyńska to iest czarnych narodòw oyczyzna zamyka się Zarą od północy, Abissynią i Nubią od wschodu, Gwineą od południa, oceanem od zachodu. Długość iey od wschodu do zachodu zamyka mil nad 800, szerokość z południa na pòłnoc mil 200. Rzeka czarna od Ptolomeusza nazwana *Niger*, od Francuzòw *Senegala* śrzodkiem Nigrycyi płynąca czyni przyległą z obu stron krainę żyżną w proso, len, bawełnę, i ryż. Wszędzie owoce rodzą się w obfitości, palmowe drzewo daie obywatelom wino, góry złoto i miedź, lasy drogą gumę &c. Murzyni Nigryccy całe czarni zęby maią białe, z ludzkością cudzoziemców przyimuią, są iednak grubianie, lubieżni i prożniacy. Mieszkaiący w miastach idą za Alkoranem, błąkaiący się po stepach nie maią żadney wiary i obyczayności.

Które kraie leżą w Nigrycyi?

W Nigrycyi kładą kraiopisarze nad 40 królestw, ledwie z nazwiska znaiomych, dzikich i do wyrażenia trudnych; znaczniejsze są: Tombuckie, Mandyngańskie i Burneńskie, inne prawie wszystkie we śrzodku kraiu zasiadłe daninę płacą Królowi Tombuckiemu, a nad Gamrą i Senegalą położone są szczupłe i z nazwiska nieznaiome.

Krò-

Króleſtwo Tombuckie naypotężnieyſze i naybogatſze w Nigrycyi leży w pośrzodku kraiu ku pòłnocy, M. S. *Tombut* zaſiadłe bliſko odnogi rzeki czarney, bogate z handlu, który prowadzi z Barbaryą. Domy wſzyſtkie ſą kryte ſłomą, á lepione z kredy, pałac Królewſki wſpaniały z cioſanego kamienia zbudowany wyſokie i grube otaczaią wały, w nim ſą złożone niezmierne bogactwa. Króleſtwa Zanfarańſkie, Zegzegańſkie, Agady &c. płacą daninę Królowi Tombuckiemu.

Króleſtwo Burneńſkie na zachòd Nubii położone, obfituie w zboże. Obywatele tameczni nie maią ani wiary, ani praw, ani małżeńſkich znaią związkòw. Żony i dzieci do wſzyſtkich należą. M. S. *Burnum* w ktòrym Król mieſzka. W ſtronie żachodniey tego pańſtwa przepaściſte góry niezmierną moc zamykaią złota.

Króleſtwo Mandyngańſkie rozciąga ſię z południa ku zachodowi i zamyka wiele mnieyſzych kròleſtw, ktòre mu czynſz płacą. M. S. *Songa* oſiadła w kraiu żyżnym w daktyle, ſłonie i małpy; naròd Mandygaòw przyść tu muſiał z pomorza Atlańſkiego.

Pomorze Nigrycyi od przylądku Te-

rem-

remſkiego ciągnie ſię do przylądku Werga, i zamyka dwie wielkie rzeki Senegalę i Gamrę. W tym żyznym i bogatym kraiu mieſzkaią 3 wielkie narody na mnieyſze oſady i 38 królestw podzielone. Trzy wielkie narody, od których mnieyſze poſzły i różne nazwiſka pobrały, ſą: Mandynganie, Ualofanie (na mappach Jalofanie) i Fulianie abo Pulanie.

Mandynganie poſiadaią 19 królestw na porzeczu północnym i południowym Gamry aż do oceanu zaſiadłych; ſą to miedzy wſzyſtkiemi narodami Murzyńſkiemi naygorliwſi Mahometanie i nayobyczaynieyſi ludzie, czuyni, przemyślni, ſprawni cały niemal handel tey krainy do ſiebie przeciągnęli, dla tego Europeyczykom naylepiey poznać ſię dali; żyią ryżem i korzonkami, które iedzą bez widelców i łyżek iednego zawſze czału położywſzy ſię na ziemi, piią zwyczaynie wodę, używaią iednak pod czas wina palmowego i napoiu nakſztałt piwa ze zboża kraiowego warzonego. Mocne Europeyſkie trunki tak im ſię podobaią, że podczas oſtatnie przedaią fanty dla zakupienia onych, bawią ſię roli uprawą, bydła paſzeniem, handlem, polowaniem, ryb łowieniem, muzyką, tańcami, i wo-

iennemi wyprawami. Panowie kraiowi wiele zakupuią niewolników, z któremi łaſkawie ſię obchodzą; wielkie tu ieſt zgorſzenie człowieka z właſnego ich narodu zaprzedawać Europeyczykom w niewolą, chyba za wyſtepek popełniony. Mieſzkaią w lepiankach ciaſnych do gołębników naſzych podobnych; wioſki ich okrągłe otaczaią ſię paliſadami z trzciny ſadzoney na 6 ſtòp wyſokiemi; miaſta zwłaſzcza w których królowie mieſzkaią, daleko ſą wſpanialſze i mocnieyſzemi twierdzami otoczone.

Naygłòwnieyſzy handel na porzeczu Gamry zawiſł na złocie, niewolnikach, kości ſłoniowey, woſku i gumie. Piaſek złoty Mandynganie i niewolnikòw ze śrzodka ſprowadzaią Nigrycyi, z narodu ſwego tych tylko zaprzedaią, którzy albo wyſtępek iaki popełnili, abo na woynie ſą poimani. Anglicy nad Gamrą maią 15 ſkładów kupieckich, a Francuzi ieden.

Ualofanie, Fulianie i Mandynganie z obu ſtron rzeki Senagali 13 królеſtw i 4 rzeczypoſpolite założyli. Ualofanie poſiadaią pomorze, Fulianie leżą ku wſchodowi, a Mandynganie ku południowi. Sarakolanie pomieſzani z Mandynganami o 240 mil od uścia Senegali króleſtwo dzierżą Galamſkie,

ſtykaiące ſię od południa z wolnym królestwem Bambuckim długim mil 24, ſzerokim 16. Ta mała kraina naybogatſze na świecie zamyka złote minery, nie w górach ale po rolach rozproſzone, warſztę ziemi zwierzchnią na ſtopę zebrawſzy, piaſek pokazuie ſię ze złotem zmieſzany, który w wodzie rozpuſzczony, naywyborniey-ſze daie złoto. Sarakolanie zakupuią ten drogi towar od Bambukanów i przedaią go abo Murzynom, abo ſamym Europeyczykom.

ROZDZIAŁ IV.

O państwach Afrykańſkich w Kafreryi zamknionych.

Kafrerya ieſt cała część Afryki miedzy Gwineą, Nigrycyą, Nubią, Abiſſynią i morzem położona. Nazwiſko tak rozległemu kraiowi Arabowie Mahometanie dali od ſłowa *Kiafar* to ieſt niewierny, że Afrykanie tam oſiadli prawdziwego Boga nie znali. Ponieważ Arabowie pomorze wſchodnie Kafreryi opanowawſzy, różne w nim założyli państwa i obywatelów niewolą obar-

czy-

czyli, cała Kafrerya może ſię ſdzielić na dwie chociaż nie równe części, na Kafreryą Arabſką i Kafreryą właściwą. Kafrerya Arabſka ſkłada ſię z Zangwebaru i Ayanu; Kafrerya właściwa dzieli ſię na północną, wſchodnią i południową.

Które państwa zaſiadaią w Zangwebarze i na brzegu Ayańſkim?

Zangwebarem i brzegiem Ayańſkim nazywa ſię to pomorze, które z południa od granic Monomotapy aż do przylądku Guardafu ſię ciągnie. Powietrzu podlega gorącemu i niezdrowemu, z gruntów mniey żyżnych zbiera proſo, zboże, pomarańcze, cytryny &c. Naywiękſze obywatelów, którzy ſą poganie lub Mahometanie, bogactwa zawiſły na zębach ſłonich w takiey obfitości że onemi ogrody i pola ſię zagrodzaią.

W Ayanie zaſiadaią króleſtwa: Adelſkie, Magadoxańſkie, Brawańſkie, Jubańſkie; w Zangwebarze: Melindańſkie, Mombazańſkie, Kwiloańſkie, Mongolańſkie i Mawrukańſkie.

Króleſtwo Adelſkie gorzyſte ale żyżne, handluie złotem, ſłoniową kością, kadzidłem i bydłem. Owce tu wielką maią ſzyię i głowę czarną, iedne krowy maią rogi podobne ielenim, drugie ieden tylko róg we

łbie

łbie zakrzywiony na grzbiet. Król z narodu Arabſkiego mieſzka w M.S. *Aukagureli*; *Zeila* i *Barbora* porty morſkie handlowne.

Królеſtwo Magadoxańſkie mieſzkane od Arabów żwawych i okrutnych obfituie w ięczmień, owoce, paſtwiſka i bydło. M. S. *Magadoxa* nad uściem rzeki tegoż imienia zaſiadłe ſłynie handlem Indyiſkim i Arabſkim.

Rzeczpoſpolita Brawańſka, króleſtwo Jubańſkie i Mozambickie płacą daninę koronie Portugalſkiey.

Króleſtwo Melindanſkie zprzymierzone z Portugalczykami obfituie w ryż, proſo, różne zboża, ptaſtwo, bydło i owoce niezwyczayney wielkości, zoſtaie pod panowaniem Króla Arabſkiego, który wſpaniałością dworu wſzyſtkich Afryki wſchodniey celuie krolów; gdy wychodzi z pałacu nayprzednieyſi panowie nioſą go na ramionach, a na ulicach, które przebywa, naypięknieyſze panienki iedne drogie wonności palą, inne kwiaty rzucaią, inne pienie na iego pochwałę ſpiewaią. Arabowie mieyſcy ſą wſpaniali, obyczayni i ku cudzoziemcom grzeczni. Niewiaſty całey Afryki płeć żeńſką wdziękami i pięknością przenoſzą.

M. S, *Melinda* wielka, bogata, porządnie

rozłożona i kościołami kilką Katolickiemi ozdobiona. Indyanie z Kambayi i Guzaraty z swemi towarami tu zaieżdżaią, które zamieniaią na złoto, bursztyn, kość słoniową &c.

Krolestwo Mombazańskie położone na wyspie, które rzeka na dwa rozdzielona warty opływa, zostaie pod panowaniem Arabskim, obfituie w figi, różne owoce i arcydobrą wodę. M. S. *Mombaza* wielkie i handlowne.

Królestwa Kwiloańskie, Pempańskie, Zanzibarskie, Monfiońskie hołduią Portugalczykom.

Królestwo Mongalańskie obfituie w minery złote i zwierzchność swoię rozciąga nad wiele hołdowników. M. *Mongala*.

Królestwo Mawrukańskie rozległe i ludne pod panowaniem Arabskim, do którego wyspy uściem rzeki Maniki obiegłe należą. Nad brzegami tego Krolestwa wyspy Kwerymbańskie należą do Portugalczyków. Cztery Komorskie, z ktorych każda udzielnemu podlega panu.

Które kraie w Kafreryi leżą północney?

Kafrerya pòłnocna z północy na południe od Abissynii i Nigrycyi podsuwa się aż pod 15 stopień długości południowey po

rze-

rzekę Zambezę, w niey się wielkie zamykaią państwa i ludne mieszkaią narody dzikością i rozboiem sławne.

Państwa są: Cesarstwo Monomugańskie, krolestwa Gingarańskie, Lubańskie, Muiakańskie, Anzikańskie, Matambańskie &c: Narody Marakatański, Mossegayański, Dongański, Zimbański, Mumbański &c.

Cesarstwo Monomugańskie nie iest dokładnie do tych czas opisane, to tylko wiadomo że leży za ekwatorem i pod 53 merydyanem, że obszernością równa się z rzeszą Niemiecką, że powietrze ma gorące i niezdrowe, grunta urodzayne, obfituie w miod, minery złote, srebrne, miedziane, w słonie, i że obywatele czarni i wysokiego wzrostu czczą bałwany.

Krolestwo Gingirańskie na połnocy Ekwatora, a na południe Abissynii i Nigrycyi położone według świadectwa abo raczey domysłu niektorych pisarzow, wolnym obraniem na tronie osadza krola, który panuie nad 15 krolestwami daninę mu płacącemi. Ieden Xiądz Fernandez r. 1613 do tego się wcisnął krolestwa, ale dokładnego nam nie zostawił opisania.

Krolestwo Lubańskie abo Luwańskie na południe Abissynii ku wschodowi położo-

ne, Gallami narodem dzikim osadzone, bierze nazwisko od kròla każdego osmego roku obieranego, ktòrego Luwą nazywaią, i ktòry iest udzielnym w sprawach żołnierskich, w politycznych zaś rząd należy do ziazdu narodowego, ktòry Luwa składa, i ma moc nie dopuszczać ustaw prawom narodu gruntowym przeciwnych. Gallowie żyią naywięcey łupem i zdobyczą, po które zapadaią do Abissynii i państw pogranicznych; woyna iest iedynym ich rzemiosłem, wszystkie inne kunszty nawet rolnictwo w ostatniey zostaie wzgardzie, i dla tego żyżne tego kraiu role leżą odłogiem, chowaią iednak wielkie bydła trzody, które daią im pokarm, napóy i odzienie; mięso iedzą surowe, piią mleko abo wodę, odziewaią się skórami, żyią w pogaństwie uznaiąc istność powszechną, żadney iednak czczi iey nie oddawaią; przysięga z ręką na owcy masłem namazaney położoną wykonana wkłada na nich taki obowiązek, od którego się dla życia utraty nie uwalniaią.

Królestwo Mujakańskie położone na wschodzie Benińskiego od żadnego kraiopisarza nie opisane, i dla tego cale nie znaiome od narodòw dzikich iest zaięte i dzierżane.

Krò-

Królestwo Anzykańskie albo podług mapp Roberta Makokańskie miedzy królestwami Mujakańskim od północy, a Kongańskim i Matambańskim od południa położone składa się z rozległych krain i królestw. M. S. *Mozal* pałacem królewskim dość przystoynym ozdobiony. Kray Anzykanów obfituie w zboże, miedź, drzewo sandałowe czerwone i szare. Warsztaty płotna z nici palmowych i iedwabiu częste służą ku odzieniu i handel utrzymuią. Obywatele rzeźwi, śmiali, woienni takiey są szybkości że rączością sarny ubiegaią. Lopez chwali ich męstwo i rzetelność, rzadkie zaiste cnoty w ludziach dzikich i tak okrutnych, że gdy im na brańcach nieprzyiacielskich zchodzi, sami siebie iedni drugich iedzą.

Krolestwo Matambańskie od królestwa Angolańskiego oderwane, daie nazwisko rozległemu kraiowi Jaggami osadzonemu, a na południu Anzykanów położonemu i aż do Monomugii zachodzącemu. Z miast tey rozległey krainy iedna *Kassanda* iest ledwie z nazwiska znaioma, w którey król albo wielki Jagga zwyczaynie mieszka. Jaggowie naród wielki i ludny na liczne dzielą się pokolenia, są wzrostu wysokiego, czarni, z ciała składu szpetni, zawsze chodzą na-

dzy,

dzy, a we wszystkich swych zwyczaiach i życia sposobie nayśroższą wyrażaią dzikość; liczne pokolenia Iagòw rządney nie podlegaią zwierzchności, błąkaią się po stepach i lasach żyiąc z zdobyczy i łotrostwa. Wszyscy pisarze świadczą, że cały naród ludzkim się karmi mięsem, za nic waży złoto, pola nie osiewa, ale w czasie żniwa w sąsiedzkie wpada krainy, bydło, zboże, ludzi zabiera i drzewa palmowe wycina z ktòrych cały sok osobliwszym wyciska sposobem. Niewiasty nie mogą dostąpić zamęścia ani podobać się mężczyznom, chyba dwa zęby dolne, a dwa gòrne z sprzodu sobie wyrywaiąc, dzieci które się rodzą w obozie zabiiaią dla uniknienia pracy w wychowaniu onych, á na to mieysce Iagowie u sąsiedzkich narodów kradną, abo gwałtem biorą dzieci oboiey płci dorośleysze, onym wygodę iako własnym swym czynią, chłopcom kładą na szyię obroż na znak niewoli, ktòrą poty ci noszą, poki zabitego od siebie nieprzyiaciela głowy do wielkiego Jagi nie przyniosą; w tenczas przestaią być niewolnikami, są przyięci do narodu i zostaią *Gonso* to iest żołnierzmi.

Marakatowie blisko Ekwatora w stronie pòłnocney kray posiadaią obszerny; Bo-

rorowie naròd liczny, bitny i okrutny śrzodek dzierżą kraiu, z drugiey ſtrony Ekwatora mieſzkaią Moſſegayanie z nazwiſka i okrucieńſtwa znaiomi. *Morawa* nad wielkim ieziorem zaſiadła ieſt ich ſtolicą. Dongowie miedzy Bororami i Iagami błąkaią ſię po dzikich puſtyniach. Zimbanie ludoiedzcy oddzieleni ſą od Bengueli rzeką Kuneną: Mumbanie naród ſrożſzy od Zimbanów z granicami ſtykaią ſię Monomotapy.

Ktòre państwa znayduią ſię w Kafreryi wſchodniey?

Kafreryą wſchodnią opływaią rzeki Manika, Zambeza i morze, zamykaią ſię w nim Ceſarſtwo Monomotapańſkie, kròleſtwa Manikańſkie, Sofalańſkie, Sabiańſkie Inhambańſkie, Mongawſkie &c.

Ceſarſtwo Monomotapańſkie rzeka Zambeza opływa z pòłnocy i zachodu, morze od wſchodu, á kray Chikanga zamyka od południa. Państwo to z 25 ſkładało ſię kròleſtw, z ktòrych wiele wzbiło ſię z poddańſtwa. M. S. Monarchyi *Zimbao* pałacem bardzo wielkim Ceſarſkim ozdobiona miedzy zamkami *Tetą* i *Seną* do Portugalczyków należącemi, ktòrzy ſami iedni z tym państwem handluią. Inne miaſta cale Europeyczykom nie ſą znaiome.

Powietrza łagodność, gruntów żyżność, zboża, pastwisk, owoców, cukru, ryżu, bydła obfitość czynią państwa Monomotapańskie zwłaszcza we śrzodku kraiu zasiadłe dziwnie ludne. Znayduią się minery złote i srebrne w górach, piasek złoty w rzekach, á po lasach nie zwyczayney wielkości strusie. Portugalczykowie wywożą ztąd złoto, kość słoniową, bursztyn i niewolników, á kray zarzucaią bławatem, płotnem i Indyiskim różnym towarem.

Obywatele czarni maią wzrost przystoyny, są zdrowi, mocni, żyią długo, bawią się uprawą roli i pasterką, żyzność kraiu czyni ich gnuśnemi, i do pracy wielkiey niesposobnemi. Męstwo iednak ich, sposobność do woyny i szybkość w biegu są od pisarzow zalecone.

Cesarz panuie samowładnie, chowa wielkie woyska dla zatrzymania w posłuszeństwie królów danników, których synowie w pałacu Cesarskim z młodości biorą wychowanie, a potym Cesarzowi do lat 20 wieku swego służą, naostatek pierwsze państwa urzędy sprawuią. Piszą niektórzy o nim, że gdy kicha i piie całe miasto o tym ostrzeżone życzy mu zdrowia, że gwardya iego z 12000 składa się niewiast i 200 psów wielkich, że

poddani żadnego mu podatku nie płacą, służą iednak 7 dni pańszczyzny w mieśiącu, że nikt do niego nie przystępuie bez upominku.

Królestwo Manikańskie ktòremu rzeka z pólnocy płynąca (Robert nazywa ią Laurent Marquez) imię daie, leży na północy Monomotapy ku wschodowi. Kròl nazywa się *Chikanga*, M. S. *Manika* którą z południa otaczaią gòry żyżne w złoto. Więcey wiadomości o tym państwie nie mamy.

Kròlestwo Inhambańskie na mil 70 w zdłuż morza wyciągnione od bałwochwalców mieszkane. Oprocz M. S. *Tongi* i zamku Portugalskiego *Inhaqua* nic więcey o tym kraiu nie wiemy.

Królestwo Sabiańskie na pòłnocy Inhambańskiego położone, ledwie z nazwiska znaiome zostaie pod panowaniem Króla zowiącego się *Sedanda*.

Kròlestwo Sofalańskie hołduie Portugalczykom. Kròla nazwisko iest *Kwitewa*.

Niektórzy pisarze biorą ten kray za *Ophir* Salomona.

Kròlestwo Kwiterrańskie od Roberta na pòłnocy Sofalańskiego położone; cale nie iest znaiome.

Krò-

Króleſtwo Mongawſkie (Mongas) górą Lupatą i rzeką Zambezą od wſchodu i zachodu ograniczone obfituie w żyżne grunta, ryż, ptaſtwo, bydło i bogate minery.

Jakie ieſt położenie, obſzerność i dział Kafreryi południowey?

Kafrerya południowa czyni ten klin, ktòry ścieśnia i kończy Afrykę na przylądku dobrey nadziei, graniczy od Gwinei przylądkiem *Negro* i rzeką *Kunenq*, od Kafreryi pòłnocney piętnaſtym ſtopniem ſzerokości południowey, od Kafreryi wſchodniey Zambezą i Maniką rzekami. Kray ieſt nie ludny dla płonney roli, piaſków i bagnòw; na gruntach dobrych rodzi ſię zboże i i owoce. Na paſtwiſkach żyżnych wielkie ròżnego bydła paſzą ſię ſtada, owce nie okrywaią ſię wełną ale włoſami, laſy napełniaią rożnego rodzaiu drapieżne zwierzęta, powietrze bardziey ieſt zimne niż ciepłe zwłaſzcza ku południowi, wſzędzie iednak zdrowe. Kafrowie na różne podzieleni narody ſą ſzpetni, czarni, nieochędożni i dzicy, miedzy narodami nayznacznieyſi ſą Cimbebazanie, Butuanie i Hotentotowie.

Naród Cimbebazańſki żyie pod Królem zwanym Mataman, zaſiada kray obſzer-

ſzerny, na zachòd ſtyka ſię z morzem, á na wſchòd przypiera do Butuanu. Powietrze ieſt tam arcyzdrowe; kray we wſzyſtkie obſituie żywności, w gòrach znayduią ſię kryſztał i różne kruſzce. Cały naròd czci bałwany.

Królestwo Butuańſkie od wſchodu Zambezą oblane, od zachodu do Cimbebazanòw przyparte w żyżne złote obſituie góry.

Hotentotami wſzyſtkich nazywamy Kafròw na końcu Afryki południowey mieſzkaiących. Nazwiſko to im ieſt dane od ſłowa *Hottentots*, ktòre uſtawicznie w ich brzmi uſtach. Właściwi Hotentotowie z dzierżawami ſtykaią ſię Hollenderſkiemi; ku pòłnocy, na wſchód i zachód dzikie, á niektòre błąkaiące ſię zaſiadły kray narody, iako to Sonkwanie, Gaſſikwanie, Grigrikwanie, Namakwanie &c. Wſzyſcy ci ludzie ſą czarni, ſzpetni, nieochędożni, nigdy paznokci u rąk i nòg nieobcinaią, rzeczami nayſzpetnieyſzemi ſię karmią, zwyczayny iednak pokarm ich ieſt, korzonki różne, mleko i owoce. Szpetność ich przyrodzoną piękne nadgradzaią duſzy przymioty: przyiemność, bliźniego miłość, w przyiaźni ſtałość, ſprawiedliwość, rzetelność właściwą Hotentotów ſą cechą, i mało

ſo ieſt narodów, ktoreby ich tak pięknemi celowały cnotami. Gnuſność i próżnowanie ſą im tak zwyczayne, że żadne Hollendrów zachęcania i pożytków powaby nie mogły do tych czas weiągnąć ich do pracy.

ROZDZIAŁ V.

O Państwach i narodach w Gwinei zaſiadłych.

Gwineą nazywamy całe to pomorze, które od góry nadmorſkiey *Verga* aż do takieyże góry *Negro* rozciąga ſię, á w śrzodek Afryki na mil 120 zachodzi; graniczy z Nigrycyą i Kafreryą; na zachód i południe morze Atlantyckie ią oblewa. Dzieli ſię na dolną abo króleſtwo Kongańſkie i gorną. Wielkie upały powietrze czynią niezdrowym. Grunta żyżne obficie rodzą ryż, proſo, ięczmień, trzcinę cukrową i wyborne owoce. Handel zawiſł na piaſku złotym, woſku, burſztynie, ſkorach, bawełnie, kości słoniowey i niewolnikach, ktorych z tego kraiu naywięcey Europeyczycy wyprowadzaią do oſad ſwych Amerykańſkich. W gorach znaduią ſię minery złote, w laſach rożne zwierzęta, ptaſtwa, iako papugi, pawie &c.

Ow-

Owce Gwineyſkie miaſto wełny maią włoſy, a ludzie miaſto włoſow wełnę. Wſzyſtkie narody Europeyſkie do portow Gwineyſkich zawiiaią z towarami, á niektore maią kupieckie ſkłady i dla beſpieczeńſtwa handlu oſadzone żołnierzem zamki.

Murzyni Gwineyſcy ſą dowcipni, rozeznani, ſprawni i mocni, ale dumni, chytrzy, mściwi, gnuśni, prożniacy i wielcy złodzieie. Prawie wſzyſcy czczą bałwany, chodzą nago, iedzą ſurowe mięſo, żyią pod rządem krolewſkim, a niektorzy używaią wolności.

Na które części dzieli ſię Gwinea dolna albo południowa?

Gwinea dolna zaczyna ſię od przylądku *Negro*, á kończy ſię na przylądku *Lopez Gonſalwez* pod pierwſzym prawie ſtopniem ſzerokości południowey położonym. Z południa na północ idąc te w niey znayduią ſię kraie: 1) Benguela, 2) Angola, 3) Kongo, 4) Loanga.

Benguela kroleſtwo od zachodu oblana morzem, od połnocy ſtyka ſię z Angolą, do ktorey iako prowincya należy, od wſchodu z Kafreryą, od południa z państwem Matamana; nad brzegiem morſkim leży M. S. liche *Benguela*; Portugalczykowie w tey ſtronie zabudowali miaſto z zamkiem *S.*

Fi-

Filipa, ktore nową *Benguelą* nazwali. Inne ich w tym krôlestwie dzierżawy wzdłuż i wszerz na 70 mil rozciągaią się, ktorych grunta od wielkiey liczby Murzynow są wyrabiane; miasta i wsi z ziemi samey zbudowane nie wiele zalecaią przemysł Europeyski.

Powietrze Benguelskie zdrowiu Europeyczykow tak iest przeciwne, że wszyscy tu mieszkaiący cerę tracą, oddech cięžki cierpią, słabym i drżącym głosem mòwią. Kray zbogacaią minery miedziane i srebrne.

Murzyni kraiowi nazywaią się *Endal-Ambòndos*, nie znaią ani prawa, ani rządu, chociaż w pomorzu znayduią się wsi noszące tytuł Xięstw. Z przyrodzenia są boiaźliwi, prożniacy i lubieżni, chodzą nie mal nago, niewiasty noszą na szyi obróż mosiężną ważącą 15 funtow, á na ręku i goleniach pierścienie z tegoż kruszcu.

Krolestwo Angolańskie leży na połnocy Bengueli, á na południe Kongu, dzieli się na 6 wielkich prowincyi, w ktorych Portugalczycy nayżyźnieysze posiadaią mieysca pod rządem w mieście *S. Paweł de Loanda* osadzonym. Krol Angolański mieszka w stronie południowey na gorze wysokiey przepaścistey 7 mil na około maiącey, na którą

nie

nie można wniść tylko iednym ciasnym wąwozem w skale wykutym, i zawsze troskliwie strzeżonym; pola, ktore tę gorę otaczaią, obsituią w pastwiska, niektore zboża i owoce. W całym tym kraiu zdrowey nie masz do picia wody.

Angolanscy Murzyni psie iedzą mięso obyczaiem innych Afrykanow, ci ktorzy pod iarzmem zostaią Portugalskim są Chrześcianie, ale za przykładem swych panow idąc w ostatniey żyią rozwiązłości i rozpuście. Portugalczycy wyprowadzaią co rok na 15000 Murzynow z Angoli, ktorych posyłaią do Ameryki.

Kongo krolestwo Chrześciańskie miedzy Angolą od południa, á Loangą od połnocy położone, dzieli się na 6 wielkich prowincyi, nad ktoremi przełożeni wielkorządzcy abo *Máni* tytułuią się po Europeysku Xiążętami, Hrabiami &c.

Stolica krolestwa i prowincyi Bemby *S. Salwator* przedtym Banza na roskoszney gorze o mil 50 od morza zbudowana, pałacem krolewskim, wspaniałemi kościołami i pańskiemi szczyci się domami. Inne miasta daiące nazwisko prowincyom są: *Batta*, *Pango*, *Sundi*, *Pemba*, *Sonho &c.*

Na połnocy prowincyi Sundi ku wschodo-

dowi leży małe króleſtwo *Kondi* nad ktorym zawſze panuie białagłowa.

Kongo używa powietrza bardzo łagodnego, zima tamteczna ktora ſię zaczyna w Marcu, á kończy ſię w Wrześniu, rowna ſię z nayroſkoſznieyſzą wioſną Włoſką, i zawiſła na deſzczu prawie uſtawicznym, ale ciepłym, ktory rzek wylewami kray zatapia; ſame niewiaſty nie pługiem ale naczyniem nakſztałt kielni zięmię uprawuią, i dwa zbieraią żniwa w Kwietniu i Grudniu. Wſzyſtkie zboża kraiowi właściwe, á niektore z cudzych kraiow ſprowadzone dobrze ſię tu udaią; żupy miedziane, porfir, iaſpis znayduią ſię w gorach; buyne paſtwiſka żywią wielkie ſtada wołow, krow, koz, świń i rożnego bydła. Wſzyſtkie zwierzęta drapieżne wyiąwſzy ſamych lwow, oſobliwſzym ſię płodzą ſpoſobem: ſłonie, tygryſy, wilcy i inne rożne Europeyczykom nieznaiome.

Kongolanie w znacznieyſzey i ſzlachetnieyſzey narodu części Chrześcianie od Portugalczykow do wiary nawroceni ſą oliwkowaci, wzroſtu ſrzedniego, oczu czarnych, a niektorzy iaſnozielonych, warg wielkich i obwiſłych, obyczayni i grzeczni względem cudzoziemcow, w poſiedzeniu mili i zabawni, w ſprawach do ſłuſzności ſię łatwo

ſkła-

skłaniaią, gładko myśli ſwe tłomaczą, pod czas iednak dumę i żywość pokazuią. Wada tego narodu powſzechna, że ſą prożniacy, gnuśni i wſtrętu do pracy, rzemioſł i nauk przekonać nie mogą, nauczyli ſię iednak od Portugalczykow czytać, piſać, potrzebnieyſzych ſtanowi obywatelskich nauk, i tkać materye z kory pewnych drzew. Trudno im ſię powściągnąć od trunkow mocnych i złodzieyſtwa; Nayznacznieyſi Panowie w niełaskę gdy wpadną krolewską czynią z ſobą związek i bawią ſię rozboiem. Surowe kary powściągnęły nieco Kongolanow od zdrad okrutnych i trucia ſwych nieprzyiacioł.

Zwyczaynemi tego kraiu potrawami ſą: iarzyny, chleb, korzonki i owoce. Mięſo tu ieſt drogie i rzadko używane. Bieſiaduią zwyczaynie w nocy, piiąc trunki gorące, zabawiaiąc ſię grą kart, ſpiewaniem, tańcami, mieſzkaią w iamach liściami przykrytych, abo w chałupach z chroſtu plecionych.

Loanga kroleſtwo od Kongańſkiego zachodzi na połnoc pod Ekwatora, dzieli ſię na 10 prowincyi: Gobbi, Setta, Loanga &c.

M. S, *Loanga* o milę od morza na rowninie położona i obſzernym krolewſkim pałacem ozdobiona; ulice chociaż nie ro-

wne

wne z obu ſtron drzewem palmowym i innym oſadzone i miaſtu czynią ozdobę, i przechodzącym ochłodę. *Longera* miaſto mogiłą krolow zębami ſłoniowemi zagrodzoną ſławna o dwie mile leży od ſtolicy, *Kaia* na mieſzkanie dziedzica korony naznaczona, *Kapinga* &c.

Grunta Loangańſkie bez pługa i ſprzężaiow uprawione wydaią na rok 3 źniwa. Zboża temu kraiowi właściwe: *Maſſanga* z ziarna do naſzych podobna konopi nakſztałt trzciny roſnąca; *Maſſabala* także nakſztałt trzciny roſnąca, i z iednego ziarna 2 naſze kwarty naymniey zboża podobnego do kąkolu rodząca; *Maniok* z ktorego korzenia chleb pieką, tabaka, pieprz, trzciny cukrowe, kaſya i wſzędzie i obficie ſię rodzą. Pomarancze, cytryny, limonie, kokoſy ſą tu bardzo rzadkie, ktorych niedoſtatek ſetnie nadgradzaią pataty, ignamy, dynie, banany i inne piękne i ſmakowite owoce. Rośnie tam ogromne drzewo *Metamba*, z ktorego ſok płynący w naymocnieyſze zamienia ſię wino, liście zaś nie tylko do przykrzycia ſłużą domow, ale do przędzy i tkania płotna, ktorym wſzyſcy ſię odziewaią. Niemaſz w Afryce kraiu, w ktorymby i więcey i więkſzych znaydowało ſię ſłoniow iak w Loandze,

Mu-

Murzyni Loangańſcy bałwochwalcy ſą składu ciała przyſtoynego, wzroſtu wyſokiego, komplexyi mocney, dość miedzy ſobą grzeczni, bardziey zabobonni niż nabożni, niewypowiedzianie chciwi i łakomi, zdradliwi, ſzalbierze, żarłocy i na ſproſne nierządy wylani, przyſtoyniey ſię odziewaią od innych Murzynow, rożne płotna i materye robią z drzewa palmowego; codziennym ich pokarmem ieſt ryba wędzona i świeża z rożnemi korzonkami zgotowana, oleiem palmowym, ſolą i pieprzem zaprawiona; na ſame uczty uroczyſte mięſne rożnego rodzaiu potrawy ſą zachowane.

Prace nayciężſze i rolnicze na ſamę płeć żeńską w tym kraiu padaią. Same niewiaſty uprawiaią i oſiewaią grunta krolewskie, pańskie i ſwych mężow, ktorzy z ſwemi żonami iako z niewolnicami ſię obchodzą. Nigdy one z małżonkami wraz nie iadaią, i na tym tylko przeſtawać muſzą, co ze ſtołow mężow ſchodzi. Gdy mąż ſię pokaże, żony przed nim na twarz upadaią á inaczey mowić im do męża nie godzi ſię, tylko klęczącym na kolanach; Dapper piſze, że z rodzicow Murzynow rodzą ſię pod czas w tym kraiu dzieci białe i takiemi zoſtaią

przez

przez całe ſwoie życie. Tacy biali Murzyni oſobliwſzą od ſwych ziomkow cześć odbieraią: oni robią bałwany, wiele zakonnych ſprawuią obrządkow, w przytomności krola ſiadaią, i na targach bez zapłaty rożne żywności dla ſiebie biorą.

Ktore kraie zamykaią ſię w Gwinei gorney abo połnocney?

Gwinea gorna od przylądku *Lopez Golſalwez* pod pierwſzym prawie ſtopniem ſzerokości południowey położonego ciągnie ſię do przylądku *Verga*, z południa na połnoc te w niey zamykaią ſię kraie: 1) Biafara, 2) Kroleſtwo Benińskie, 3) Pomorze niewolnicze, 4) Pomorze złote, 5) Pomorze ſłoniowe, 6) Pomorze pieprzowe abo Malagweta, 7) Podgorze lwie abo Sierra Leona.

Biafarę zamknioną od południa przylądkiem *Lopez Golſawez* á od połnocy przylądkiem pięknym abo *Formoſa* oblewaią ſzerokie rzeki ze śrzodka Afryki płynące: Olibata, Gabon, Angra, Kamarona, rzeka krolewſka, Jamur, Banda, Koneda &c; brzegi tych rzek rozkoſzne, i ludne gęſte zaſiadaią wſi Murzyńskie, á warty napełnia wielka moc krokodylow i koni morskich.

W Biafarze liczne mieſzkaią narody Murzyń-

rzyńskie, iedne pod ubogiemi rządcami, ktorych kupcy Europeyſcy krolami zowią, drugie nie znaią rządu, obyczayności i prawa.

Kray obfituie w bawoły, słonie i wſzyſtkie zwierzęta drapieżne, w małpy, papugi ſzare, w ptaſtwo wſzelakie domowe i leśne, w kość słoniową, wosk, miod i drzewo farbierskie. Obywatele na rożne narody podzieleni rożne maią przyrodzone skłonności i obyczayne przymioty, chodzą niemal nago, farbuią ſobie twarz, ciało naciéraią tłuſtością bawolą lub słoniową z proſzkiem czerwonym zmieſzaną, ktora tak śmierdzi, że iey znieść i do Murzynow przyſtępować Europeyczycy nie mogą.

Kroleſtwo Benińskie zaczyna ſię od przylądku pięknego, á ciągnie ſię do rzeki *Rio-Lagos*, M. S. *Benin* ma 6 mil na około, pałac krolewski obſzernością wielkie miaſta przenoſi Europeyskie. Inne miaſta ſą: *Bododa*, *Arebo*, *Agaton*, *Meiberg*, nad rzeką piękną, do ktorych naywięcey z towarami ſwemi Hollendrzy zabiegaią. Nad rzeką Forkadą ciągnie ſię kroleſtwo *Overri* pięknemi domami zabudowane. Sami iedni Portugalczycy i Hollendrzy z tym kraiem arcyniezdrowym handel prowadzą.

Beniáſkie kroleſtwo obfituie we wſzyſt-

ko

ko to, co Gwinea rodzi, obywatele grzecznie ſię obchodzą z Europeyczykami i za gardłowy wyſtępek maią ich obrażać, perſwazyą rozumną daią ſię do wſzyſtkiego nakłaniać, oſtrość ich obruſza i nieubłaganemi czyni. Z ſtrony obyczaiów ſą niepowściągliwi, gnuśni i pròżniacy.

Pomorze niewolnicze od rzeki Lagi *Rio Lagos* zachodzi do Wolty. W tym ſzczupłym 40 mil ciągu zamykaią ſię 4 króleſtwa: Ardrańſkie, Juidańſkie, Popońſkie, Kotońſkie, a Dahomayſkie o 200 mil od brzegu morſkiego

Kròleſtwo Ardrańſkie z Benińſkim ſię ſtyka, w roſkoſznych i żyżnych w palmy, zboże, ſmakowite owoce i ſól leży równinach, M. S. *Azem* abo wielka *Ardra* rzeką i grubym murem oprowadzona. Inne miaſta ſą: *Fulan*, *Praya*, *Offra*, *Jakin* &c.

Kròleſt: Juidańſkie od wſchodu Ardrańſkim, od zachodu rzeką Woltą otoczone podług iednoſtaynego wſzyſtkich Europeyſkich wędrownikòw świadectwa ieſt kraiem na całym świecie nayweſelſzym, nayroſkoſznieyſzym i nayżyżnieyſzym. Długie mil tylko 16, á ſzerokie 12 nayobſzernieyſze Gwineyſkie ludnością przenoſi kròleſtwa i iednym zdaie ſię być miaſtem dla ciągu prawie nieprzerwanego miaſt, wſiów i miaſtę-

czek naywięcey na ſtrzelenie z muſzkietu od ſiebie odſadzonych. Kray przy morzu niſki nieznacznie ſię nakſztałt amphitheatrum podnoſi, z ktòrego oſady naſiadłe, rzeki proſtym korytem płynące, góry i pola buynym zawſze zbożem okryte i oceanu widok wdzięczną czynią perſpektywę. Rzeki Jakin i Eufrates żyżności gruntom trzy żniwa do roku wydaiącym i w naydelikatnieyſze owoce, ryż, proſo, turecką pſzenicę &c, obfitym przyczyniaią. M. S. *Sabi* o 3 mile od morza położone, zamyka pałac królewſki, wſpaniałe domy kupieckie Anglików, Francuzów, Hollendrów i Portugalczykòw: obſzerne gmachy panów kraiowych z ogrodami i polami oſiewnemi do nich przyłączonemi i płotem żywym otoczonemi.

Tak piękney krainie ſchodzi na zdrowym powietrzu zwłaſzcza dla Europeyczyków. Deſzcz ſtrumieniami płynie i wrzącą prawie leie wodę, którą powietrze rozegrzane oddech czyni trudny i śmiertelne ſprawuie febry. Naſiadłość Juidy ieſt przyczyną, że drapieżne zwierzęta ledwie w górach przepaściſtych ukryć ſię mogą. Konie ſą rzadkie i małe, których mięſo równie ſię Juidanom podoba iak pſie. Bydła domowego wſzelakiego niezliczone chowaią tu ſtada;

da; żaden inny kray nie obfituie bardziey w kuropatwy, bażanty, ſynogarlice, kaczki, bekaſy, grzywacze, drozdy, pintady &c; niedoperzów wielkości naſzey kury taka ieſt moc, że we dnie gałęzie drzew od nich ſię łamią, á w wieczór od lataiących ſłońce ſię ćmi zachodzące.

Juidanie celuią wſzyſtkich innych Murzynów i złemi i dobremi przymiotami, ſkłonnościami i obyczaiami. Nauczeni zbytku od Europeyczyków przepychem ſwych celuią nauczycielów, w iedzeniu, odzieniu, ſtołowym naczyniu i napoiu. Wina wſzelakie, porcelleny, ſrebra &c: ſą tu znaiome i w modę wprowadzone.

Króleſtwo Ardrańſkie r. 1724, á Juidańſkie r. 1727 ſą zawoiowane od króla Dahomayſkiego.

Króleſtwo Dahomayſkie położone w górach, á na mil 200 odſadzone od morza leży pod ſtopniem 8 ſzerokości północney, mieſzkane ieſt od Murzynów tak dzikich, że brańców ſwych zabiiaią na pokarm, i mięſo ludzkie w publicznych przedaią iatkach.

Rząd Dahomayſki ieſt cale żołnierſki. Woyſko porządnie na chorągwie i półki podzielone i w kunſzcie żołnierſkim wyćwiczo-

ne, opatrzone ieſt bronią ogniſtą ręczną, ſzablą, tarczą i artylleryą. Truro Audati Król Dahomayſki, nad ktòrego podobno Afryka większego bohatyra nie miała, podbiwszy ſąſiedzkie narody, pogromem ſwego imienia i oręża Ardrańſkie i Juidańſkie obalił trony. Daremne były zwyciężonych krò. lów uſiłowania poſiłkami kupcòw Angielſkich wſparte, Truro zwyciężczyznę ſwoię umiał obronić.

Króleſtwo Popońſkie od Juidy do przylądku Monte, á Kotońſkie od Monte do Wolty zachodzące pod rządem udzielnych zoſtaią królów, ktòrzy z pod władzy dawnych królòw Ardrańſkich wybili ſię.

Pomorze złote od rzeki Wolty do przylądku Apollonii rozciąga przez mil 130 ſwoie granice, i 18 tak króleſtw iako Rzeczypoſpolitych w pomorzu, á 39 we śrzodku kraiu zamyka zaſiadłych. Miaſta daiące nazwiſko króleſtwom ſą: Ninga, Lubbada, Akra &c. Anglicy, Hollendrzy, Duńczycy &c, zbudowali w tym kraiu zamki dla beſpieczeńſtwa handlu i ſkładu towarów.

Powietrze pomorza złotego od Pazdziernika do Marca zbyt gorące ſzkodzi Europeyczykom dla zarazy, którey naciąga z niechędoſtwa Murzynów, zgnoiowey ryby,

którą ciż Murzyni nie inaczey iedzą, mgły grubey, śiarczystey i śmrodliwey z dolin i równin nadmorskich powstaiącey. Przez całą zimę ustawiczne padaią deszcze, á w Kwietniu, Maiu i Czerwcu tak czerwone i szkodliwe, że suknia onemi zmoczona na drobne się sztuki rozsypuie, á ciało dotknięte w ciężką wpada chorobę.

Pomorze to nazwane złotym dla obfitości niezwyczayney złota, które Murzyni ze wszystkich stron przynoszą i na Europeyskie towary zamieniaią. U wielu tamecznych królów naczynia pospolite, odrzwi &c, są ze złota lane abo kute. Sól z morskiey wody robiona po złocie kray bogaci. Drzewa drogie, rośliny do lekarstw wchodzące, zboża różne á naybardziey pszenica Turecka od Portugalczyków przywieziona, proso, ryż, trzciny cukrowe &c nie źle się nadaią. Bydło domowe, owce, ptastwo chude i żyłowate arcy nie zdrowym dla ludzi są pokarmem. Zwierzętami drapieżnemi napełniaią się lasy, á gadem różnego rodzaiu pola, doliny, góry i same domy.

Pomorzanie kraiu tego są wzrostu średniego, twarzy okrągłey, oczu żywych i małych, brwi gęstych, nosa nie nadto płaskiego, pamięć maią szczęśliwą, dowcip bystry, pozna
nie

nie czyſte i prędkie. Duma i pycha tego narodu we wſzyſtkich pokazuie ſię poſtępkach; Europeyczykowie iednak znayduią dla ſiebie względy. Litość tak przyrodzeniu ludzkiemu właściwa w tym kraiu zgoła nie ieſt znana: człowiek śmiertelnie raniony abo tonący od przytomnych owſzem naybliżſzych krewnych naymnieyſzey nie może ſię ſpodziewać pomocy, nad chorym nikt ſię nie użala, zmarłego nikt nie płacze. Oboia płeć z młodości przykłada ſię do pracy i w nałòg ią obraca.

Pomorze ſłoniowe od przylądku Apollonii zaczyna ſię, á o przylądek palmowy ſię (das Palmas) opiera, ciągnie ſię przez mil 80. Cały kray dzieli ſię na dwa narody dobry i zły. Naród dobry zwany inaczey Kwakwowie że zawiiaiące do lądu okręty kupieckie witaią krzykiem Kwakwa, to ieſt: zawiiay ſzczęśliwie, mieſzka przy przylądku Apollonii, ludny na wiele dzieli ſię króleſtw z nazwiſka nawet nieznaiomych, wyiąwſzy króleſtwo Iſſyńſkie bogate, ludne i handlowne. Naród zły rozciąga ſwoie ſiedliſka do przylądku palmowego, dla dzikości obywatelów zaledwie ktòre Europeyſkie okręty do brzegu odważaią ſię zawiiać, á podobno portòw nie znayduią wygodnych.

Po-

Pomorze pieprzowe abo Malagweta od palmowego do przylądku Verga zabiega. Od przylądku palmowego do rzeki Seſty widzieć ſię daią miaſteczka wielki i mały *Paryż*, wielka i mała *Goiena*, *Seſtra* &c należące do krolików kraiowych danników króla Seſtańſkiego i mieſzkane od narodów przyrodzenia łagodnego.

Królestwo Seſtańſkie (Seſtos) przez 35 mil ciągnie ſię pomorzem, á znacznie daley ciągnie ſię lądem ku Nigrycyi. M. S. *Seſtos* z 30 chałup od ſamego Kròla i iego tylko familii mieſzkanych złożone, leży nad rzeką Seſtą uściem na mile ſzerokiem do morza wpadaiącą.

Kray Seſtańſki obfituie w ryż, pieprz, proſo, owce ſierścią nie wełną odziane, bydło rogate; pſów mało ſię tu znaduie, bo ie Seſtanie iak wſzyſcy Gwineyczykowie tuczą i iedzą.

Obywatelòw zdobi wzroſt przyſtoyny i wyſoki, mocne przyrodzenie, odwaga, grzeczne z Europeyczykami obchodzenie ſię, wſtrzemieśliwość i pracowitość. Od Francuzòw, którzy pierwſi do tego kraiu z towarami zapadli, nauczyli ſię brać imiona Swiętych Piotra, Pawła &c, zoſtaią pod panowaniem udzielnym, Królowi płacą dani-

nę

nę z rybitwy i towarów Europeyskich na kraiowe zamienionych. Wyſtępki gardłowe karzą ſię zaprzedaniem w niewolą Europeyczykom.

Królestwo Mézurandy od rzeki Junki zaczyna ſię, á od przylądku Mezurandy ſię zowie M. S. *Andrea*. Płód ziemny i ſkłonności obywatelów prawie ſię nie różnią od płodu i obywatelów Seſtańſkich.

Kraina *Wakongo* miedzy Mezurandą i rzeką Makwibą abo Nugną położona naſiadła ieſt Murzynami dowcipnemi, pracowitemi, rolnictwem i ſoli robieniem iedynie ſię bawiącemi, którzy płacą czynſz Królowi Karowſkiemu.

Podgorze lwie *Sierra Leona* rozciąga ſwoie granice pomorſkie od rzeki Maſſy abo Mary do przylądku *Verga* czy *Vega* à od wſchodu górą Lwów pełną zatoczone, oblane ieſt rzekami Sierrą Leoną inaczey Mitombą, Galinhą, Szerbrą inaczey Selbobą, Torrą &c. Ludne wſie nad rzekami zbudowane do wielu należą narodów i królów, którzy prawie wſzyſcy od króla Karowſkiego zwoiowani daninę mu płacą. Królestwo właściwe Karowſkie leży z obu ſtron rzeki Junki, M. S. *Tomba*; w ſtronie północney znacznieyſze królestwa oſiadły: Bulum, Burra &c, królestwo

ſtwo Burrańſkie od Jezuitów do wiary S. nawrócone r. 1687 trwa w niey do tych czas.

Zboża, rośliny, bydło, zwierzęta &c właściwe kraiom Gwineyſkim w Podgòrzu Lwim znayduią ſię. W rzekach Makwibie i Marze płodzą ſię ſłonie wodne wielkości konia ale daleko grubſze.

Obywatele Podgórza Lwiego grzecznością i przyiemnością wſzyſtkich celuią Pomorzanòw Gwineyſkich; brzydzą ſię morderſtwem, zaledwie przymuſzeni toczą woynę, żyią w zgodzie i wzaiemnemi ſiebie ratuią uſługami, o niedoſtatku bliźniego iak tylko ſię dowiedzą, zaraz go wſpomagaią. Kradzież nieznana, zabóyſtwa rzadkie i ſurowie karane, wierność w małżeńſtwie dotrzymana, edukacya młodzi w publicznych ſzkołach dawana, uprawa roli za naypożytecznieyſzą zabawę poczytana ſą ſkutkiem proſtych obyczaiów, praw rozumnych i obcowania z Europeyczykami, ktòrzy naymniey ztąd wyprowadzaią niewolnikòw.

ROZDZIAŁ VI.
O wyſpach Afrykańſkich.

Które wyſpy należą do Afryki?

Ie-

Jedne wyſpy Afrykańſkie leżą naprzeciwko ſtrony wſchodniey, drugie zachodniey Afryki.

Wyſpy naprzeciwko ſtrony wſchodniey Afryki ſą, 1) Borbońſka, długa mil 20, ſzeroka 14, znaleziona od Portugalczyków, Maſkareną nazwana, i opuſzczona. Francuzi na Madagaſkarze oſiadli dowiedziawſzy ſię o iey żyżności roku 1664 opanowali ią na Króla Francuſkiego i Borbońſką wyſpą nazwali; naoſtatek z Madagaſkary wypędzeni tam ſię przenieśli, trzy miaſteczka założyli. i to mieyſce ſtanowiſkiem okrętów ſwych do Indyi wſchodnich żegluiących, i do Europy powracaiących uczynili. Powietrze arcyzdrowe, i tak częſtemi rzekami, iako wiatrami z gór i morza łagodnie wieiącemi ochłodzone, grunta żyżne, obfite w wyborną tabakę, nie złą kawę, pieprz biały, drzewa pachnącą żywicę ſączące, także do budowy wodnych ſtatków zdatne, owoce i ogrodowiny delikatne, woda czyſta i zdrowa, wyſpę tę czynią mieſzkaniem poważnym, wygodnym, i ſzacownym. Bydło rogate, i leśne dziwnie ſię płodzi, świń dzikich i domowych ſamemi ſię żołwiami karmiących mięſo ieſt i zdrowe i ſmaczne. Kray nie zna żadnego gadu, krokodylów, mrowek,

ko-

komorów, myſzek i ſzczurów; mògłby być poczytanym za zupełnie ſzczęśliwy, gdyby iedna z trzech gór w pośrzodku wyſpy zaſiadłych nie wyrzucała ogniów i przyległych pòl lawą nie zalewała. Francuzi wyſilaią ſwòy przemyſł, aby oſady tamteczne do zupełney przyprowadzili doſkonałości, roku zaprzeſzłego (1770) mimo Hollendrów czułość ſprowadzili z wyſp Moluckich kilka tyſięcy drzewek muſzkatowych i godzików z Indyanami ſadzić ie i z niemi ſię obchodzić umieiącemi. 2) Wyſpa Francuſka abo S. Maurycego od Hollendrów r. 1703 opuſzczona, á od Francuzòw roku 1726 opanowana, na około mil 35 maiąca, obfituię w heban, ptaſtwo domowe i leśne, rybę, bydło &c. Niedoperze niezwyczayney wielkości z głow wielkie maią do małp podobieńſtwo. Oprócz kotòw, żadne tu inne źwierze ſię nie znayduie. 3) Wyſpa Mozambik należy dc Portugalczykòw, ktòrzy wypędziwſzy Mawrów miaſto ſtołeczne, i twierdzami, i żołnierſką umocnili oſadą; do portu tameeznego wſzyſtkie okręty Portugalſkie do Indyi żegluiące i ztamtąd powracaiące dla ſpoczynku i żywności zawiiaią. Powietrze Mozambickie ieſt arcyniezdrowe, zwłaſzcza dla Portugalczykòw. Grunta wſzędzie

dzie równe obfituią w drzewa palmowe, cytryny, pomarańcze, limonie, figi, ryż, proso, i wszelaką żywinę &c.

4 Madagaskara według Ptolomeusza *Memuthias* iedna z naywiększych wysp na świecie miedzy 12 i 25 stopniem szerokości południowey á 62 i 70, długości położona, długa mil 270, szeroka 70 od różnych szczególnych narodów udzielnym Królom podległych nasiadła. Portugalczykowie ią postrzegli r. 1605. Francuzi roku 1665 założyli osadę i zamek Delfinowy zbudowali, który r. 1673 opuścili dla nienawiści obywatelów, do którey ich pociągnęli okrucieństwem i hańbiącą naród polityczny srogością w obchodzeniu się z niemi użytą.

Madagaskara chociaż w krainie podsłoneczney położona szczyci się powietrzem czystym i zdrowym, pomorze iey iest równe, srzodek krain górami narosczony, z których wiele rzek bieży dla zażyźnienia pól i powietrza ochłody. Ryż, proso, ogrodowiny i grochy różne, ananasy, melony pospolite i wodne, trzciny cukrowe, granaty, cytryny, pomarańcze, pieprz biały, obficie się rodzą. Wychodzą ztąd rózne kruszce i kamienie, żelazo, stal, złoto ale podłe, kryształ, topazy, ametysty, i tarzysy; znayduie

się

ſię także kreda biała do prania chuſt miaſto mydła używana. Miód tey wyſpy ieſt wieloraki, nayprzednieyſzy do cukru podobny leczy choroby wſzyſtkie pierſi i dychawicę; bydła wſzyſtkie rodzaie w Europie znaiome dziwnie ſię płodzą. Woły iedne maią rogi, drugie głowy maią okrągłe bez rogòw, trzeciego rodzaiu ſą woły, u ktorych wiſzą rogi ze ſkóry. Miedzy zwierzętami kraiowi właściwemi nayoſobliwſze ieſt od rodakòw zwane *Tratratratra*, wielkością cielęciu dwuletniemu rôwne, ma głowę okrągłą, czoło, nos i uſzy podobne do człowieka, á nogi do małpy, ſierść fryzowaną, ogon krotki, kocha ſię w oſobności, od ludzi ucieka i od niego ludzie. Drugie zwierzę Antaba z wielkości i poſtawy podobne do lamparta, pożera ludzie i cielęta.

Wyſpiarze Madagaſkarſcy ſą biali i czarni: biali pochodzą od Arabòw, czarni od Kafrów Afrykańſkich. Wiara obu narodow ieſt złożona z niektórych obrządków pogańſkich, Mahometańſkich, Żydowſkich i Chrześciańſkich. Dość maią rozumu i poiętności, ale ſą okrutni, chytrzy, zdradliwi, zazdrośni i próżniacy, żyią w wielożeńſtwie, iedzą ryż, korzonki i mięſo prawie ſurowe, piią wodę ciepłą, miód i wino z trzcin cu-

krowych wytłoczone, chodzą ledwie nie nago á zawſze boſo. Rząd we wſzyſtkich królestwach ieſt deſpotyczny.

Na około Madagaſkary leżą małe wyſepki, ſkały i haki.

5) Wyſpa nazwana *Jan Lisboński* mieſzkana od Arabów i Murzynòw ma właſnego Króla, ktòry 800 liczy poddanych oſiadłych.

6) Wyſpy Komorſkie miedzy Zangwebarem i ſtroną pòłnocną Madagaſkary położone ſą cztery. 1) Komora naywiękſza, ale nieurodzayna, dla tego nie ludna. 2) Johanna kſztałt troygrańca maiąca od Arabòw, i Kafrów mieſzkana, i dla gruntów żyżności, położenia weſołego, buynych paſtwiſk naſiadła, obfituie w różne delikatne owoce. Obywatele wſzyſcy Mahometanie wielcy prożniacy, żon ſwych tyranni, wolą zgłodu umierać, niż pracować, iednakże handluią figami i konchami *Coris* miaſto monety od Indyanòw używanemi. 3) Mohilla naybliżſza Johanny żyżna, ale od ludzi nieobyczaynych, dzikich i okrutnych mieſzkana. 4) Mayotta od wſzyſtkich wyſp Komorſkich nayżyżnieyſza i nayludnieyſza rapami wodą ukrytemi i hakami otoczona, dla tego Europeyſkim okrętom nieprzyſtępna.

Każda wyſpa ma właſnego Króla; ci krò-

lo-

lowie ustawiczną z sobą toczą woynę i państwa wzaiemnie swoie pustoszą.

7) Mombaza od lądu ramieniem tylko wielkiey rzeki dwuma wartami do morza wpadaiącey oddzielona, od panowania Portugalczyków r. 1698, uwolniona w rząd dostała się Arabom, ktorych wiarę i obrządki przyięli rodacy, obfituie w różne owoce, pastwiska i żywinę.

Inne wyspy na tym morzu ledwie z nazwiska są znaiome.

Ktore wyspy leżą na przeciwko pomorza zachodniego Afryki?

1) S. Helena zdrowa i żyżna Anglikom, 2) Ascensya, S. Mateusz, Annobona, S. Tomasz, wyspa Xiążęca, Ferdynan-Po, wyspy przylądku zielonego, Madera, Porto-Santo Portugalczykom, 3) wyspy Kanaryiskie Hiszpanom podlegaią. 4) Wyspy Bissagoskie miedzy 10 i 12 stopniem szerokości północney przy brzegach Nigrycyi położone biorą nazwisko od naywiększey *Bissagos*; liczą ich 23, znacznieysze są: Gallina, Bulama, Bissagosa, Kazeguta, Bussya i Iatta. *Gallina* obfituie w kury i od nich bierze nazwisko. *Bulama* od Bisagosanow zwoiowana i z mieszkańców pobitych lub wypędzonych ogołocona, od zwierząt, koni i krów dzikich, ieleni,

słoniów, bawołów &c, mieszkana. *Bissagosa* ma naokoło mil 40, swego własnego króla, grunta żyżne we wszystko, i położenie roskoszne. Obywatele tameczni dzicy i okrutni dla naymnieyszey przeciwności topią się, w przepaść się rzucaią, abo się obieszaią. Tak w mocnych trunkach á mianowicie gorzałce smakuią, że dla nabycia oney w niewolą zaprzedaią Europeyczykom mąż żonę, ociec syna, syn oyca. *Kazeguta* wielka, wesoła i żyżna własnemu podlega królowi, prawie iest niedostępna dla haków na około wysypanych. Obywatele są wysokiego wzrostu, łagodnego przyrodzenia i na Murzynów dość obyczayni. Wyspy *Bussya* i *Jatta* od ludzi dzikich Europeyczykom nieznaiomych mieszkane. 5) *Gorea* na przeciwko przylądku Emmanuelowego miedzy Gambrą i Senegalą położona, więcey nie ma obwodu na pół mili, należy do Francuzów, którzy ią z skalistey i twardey uczynili pożyteczną i do mieszkania wygodną. Skały, które tę wyspę otaczaią, zdaią się palić ogniem pod czas nawalnicy morskiey.

Konchy i ryby w nocy wyrzucaią płomień i całą wyspę oświecaią.

KSIĘ-

KSIĘGA V.

O AMERYCE.

Jakie są położenie, granice, obſzerność i naſiadłóſc Ameryki?

Ameryka od Krzyſztofa Kolumba Genueńczyka r. 1492, który naypierwey do wyſpy *Guanabany* teraz S. *Salwator* zawinął, a potym Kubę i inne wyſpy odkrył, znaleziona, á od Ameryka Weſpucyuſza Florenczyka r. 1497 nazwana, rozciąga ſię z półnócy na południe od 65 ſtopnia ſzerokości pòłnocney, do 56 ſzerokości południowey, to ieſt mil 2420; ſzerokość iey nie ieſt równa, naywiękſza wynoſi od przylądku białego ſtopniów długości 90: od pòłnocy ſtyką ſię z kraiem nieznaiomym, od wſchodu oblewa ią morze północne, od południa ocean, od zachodu morze ſpokoyne. Nazywaią ią nowym światem, że nie maſz trzech wieków iak ieſt znaleziona; także zdroźnie Indyami zachodniemi dla rożnicy od Indyi wſchodnich, które względem Europy leżą na wſchodzie. Ameryka przed przyiściem Eu-

ropeyczykòw daleko była ludnieyſzą, ktòrzy, á naybardziey Hiſzpani milliony ludzi wytracili, teraz nad 120 millionow duſz wzięta ze wſzyſtkiemi wyſpami, nie żywi.

Jakie ſą właſności powietrza i gruntów, płòd ziemny i obſitość oboiey Ameryki?

Ameryka pod trzema świata ſtrefami iedną gorącą á dwiema umiarkowanemi położona, odmiennego powietrza używa: mroźnego za przeſmykiem Magellańſkim i w ſtronie połnocney Kanady; umiarkowanego w Luizyanie, Parakwaryi &c, gorącego w Kaſtylii złotey, w Nowey Hiſzpanii, &c; pierwſzym ſwym wynalazcom dziki wydawała widok, i tym ktorzy ią uważnie przeglądali, zdawała ſię być w obywatelach ſwych, zwierzętach i żywiołach brakiem, abo dziełem przyrodzenia pierwiaſtkowym i niedokończonym. Gorami niedoſtępnemi przecięta, laſami nieprzeyrzanemi zaroſła, wodami mianowicie na wyſpach i w ſtronie południowey ſmrodliwemi zalana ſame tylko rodziła rośliny i drzewa iadowite, z ktorych ſokiem wyciśnionym ſtrzały napoione nie uleczone zadawały rany. W legowiſkach wilgotnych i zaśmiardłych gad w rodzaiu ſwoim płodził ſię olbrzymi, i nadzwyczaynym obyczaiem rozmnożony okrywał

wał ziemię. Motyle Amerykańskie wielkością rownaią się z wroblami, ropuchy ważą funtow około 50, i krzeczą głośniey od rocznych cieląt beczenia. Zadna świata kraina podobnych tym nie rodzi potworow. Do tych czas osady Europeyskie wyciąwszy lasy, osuszywszy bagna, sprowadziwszy do morza i rzek przekopami z gruntow wodę, nie uwolniły się ieszcze od gadu iadowitego i owadow plugawych, ktorych płodność wilgotną pomnaża się atmosferą. Panamę trapią i niemal pustoszą węże, Kartagenę grube niedoperzow chmury, Portobellę straszne ropuchy, Surinę żaby tak mnogie, iakoby z całego świata tam się zebrały, Gwadalupę i inne wyspy chrobąszcze smrodliwe, szaty, księgi i inne używalne rzeczy nakształt mysz gryzące, Kwitańską krainę i Peruwią komory i pluskwy, Brezylią mrowki tak wielkie, że ie królami nazywaią Brezylskiemi. Przeciwnym przyrodzenia dziwem, lwy, tygrysy, niedźwiedzie Amerykańskie i inne zwierzęta z przyrodzenia drapieżne, ani wielkości, ani żwawości ani srogości, tegoż samego rodzaiu zwierząt w innych świata częściach spłodzonych nie maią. Tygrys Kanadyiski tak iest lękliwy, że go Francuzi *tygrysem tchorzem*

rzem nazwali. Zięmia ten tylko płòd w drzewach i roślinach buyny wydawała, który wiele wilgoci, á mało ciepła potrzebuie. W krainie nawet podsłoneczney pod warsztą sześć calów głęboką znaleziono zięmię skrzepłą i do rodzenia zboża niesposobną, dla tego drzewa w dłuż tylko na kilka calów głębokości korzenie rozciągały głębiey ciepła do rozrzadzenia miazgi nie znayduiąc. Wszystkie zboża, leguminy i drzewa z Europy i innych części świata przewiezione te tylko się udały, które wilgoci wiele naciągaią i potrzebuią. Kapusta, melony, dynie, trzciny cukrowe, ryż, bòb &c, żniwa wydały nad nadzieię obfitsze, świnie bezmała dorosły miernych wołów, inne zwierzęta abo się nie płodziły, abo od rodzaiu swego wyrodziły się; psy szczekać przestały, żyto i pszenica na niektòrych tylko Ameryki pòłnocney gruntach miernym żniwem natężone rolnikòw opłacaią trudy. Owoce pestkowe: wiśnie, śliwy, migdały &c, ledwie gdzie, i to bez smaku i mięsistości zwyczayney rodzą się i doźrzewaią.

W tak błotnistym, wilgotnym i zaśmiardłym kraiu powietrze zarazliwe wzrostowi, ludności i zdrowiu ludzkiemu koniecznie się przeciwiło i ieszcze się przeciwi.

Pierwſzym Europeyczykom na wyſpach oſiadłym wſzyſtkie dzieci w oſadach ſpłodzone w kolebce grubym uduſzone ginęły powietrzem, temi czaſy ledwie ſię onych czwarta część dochowuie. Niewiaſty Europeyſkie daleko wcześniey tam przeſtaią być płodnemi niż w kraiu oyczyſtym; Amerykanki wſtręt iakiś czuią zoſtawać matkami i płód rożnemi pſuią ſpoſobami; na Jamaice, Barbadzie i wſzyſtkich niemal mieyſcach przeſadzeni z Europy ludzie tak chudnieią, że z ſkóry tylko i kości ludzka wydaie ſię w nich poſtać. Z pewnego doświadczenia Ameryka wpoioną ma iakąś wadę rodzaiowi ludzkiemu, ba ſamym źwierzętom czyſtego powietrza do oddechu potrzebuiącym i onych rozmnożeniu przeciwną. Murzyni Afrykańſcy okropnym tey prawdy ſą dowodem. Od r. 1517 do r. 1772 przez lat 255 naymniey z Afryki do Ameryki przeſadzono oboiey płci 15 millionów Murzynów, á temi czaſy na rok po 100 tyſięcy ich tam poſyłaią, gdyby iednak ten brzydki i wiarę Chrześciańſką hańbiący handel uſtał, w lat 50 cały Murzynów rodzay do ſzczętuby zniſzczał. Ale że góry Amerykańſkie złotem, ſrebrem i drogiemi kamieńmi natura zbogaciła, chciwi Europey-

czy-

czykowie lekce wſzyſtkie ważą dla zyſku niebeſpieczeńſtwa, woląc żyć krotko i nędznie, aby umierali bogato. Sam Ameryki handel dowodzi, że ta część świata mniey ieſt zdatna do żywienia ludzi, poniewaź płodem ſwym pierwſzym człowieka nie może wyſtarczyć potrzebom. Wſzyſtkie towary wyiąwſzy ſtokwiſz z Ameryki wychodzące nie do żywienia ludzi, ale do zbytku tylko i okazałości ſłużą, iako to: złoto, ſrebro, perły, dyamenty, ſzmaragdy, kakao, tabaka, futra, drzewa i robaczki farbierſkie; te zaś które do Ameryki wchodzą, życie utrzymuią ludzkie i fizyczne onego opędzaią potrzeby. Bez świata dawnego płodu i pomocy obywatele Ameryki ieżeli nie wymarliby z głodu, zapewnie w oſtatniey żyliby nędzy, abo dzikich Amerykanów, á w niedoſtatku tych, ſiebie ſamych pożeraliby, iako Hiſzpani i Francuzi czynić muſieli. Tak to ieſt kray nikczemny, że dla wyżywienia ſię w nim trzeba z pohanbieniem rodzaiu ludzkiego ludźmi iak bydłem ſię karmić, abo handlować.

Jakie ſą przymioty i charakter Amerykańſkich narodów?

Obywatele Amerykańſcy pięciorakiego ſą rodzaiu: Europeyczykowie tam oſiadli, któ-

których dzieci tam ſpłodzone *Kreolami* ſię zowią; *Metis* to ieſt z rodziców iednego Europeyczyka, á drugiego Amerykanina ſpłodzeni; Rodacy abo prawdziwi Amerykanie; Murzyni od Europeyczyków zakupieni i z Afryki ſprowadzeni; Mulatrowie z Murzyna i Amerykanki lub przeciwnym obyczaiem urodzeni. Europeyczykowie właściwe ſwym narodom wady i dobre przymioty do Ameryki przynieśli, Metis rodziców ſwych ſkłonności z mlekiem wyſſali, Murzyni Afrykańſkim właściwe narodom zatrzymali przyrodzenie. Amerykanie rodowici brakiem zdaią ſię być rodzaiu ludzkiego abo ludźmi od natury ieſzcze niedokończonemi i w przymiotach tak ciała iako duſzy upośledzonemi, dla tego pierwſi naſi do nieznaiomego świata zawodzcy wzięli ich niezdrożnie za małpy ludźmi leśnemi nazwane. Wilgoć zbyteczna kraiu, która roślinom, drzewom, zwierzętom, zięmi ſamey do należney im doſkonałości przychodzić nie dopuſzczała, ludziom wzroſt i kſztałt doſkonałey poſtaci odięła. Poſtanowienie ciała Amerykanów na pozór nie nadto wielkim podlega wadom, ale w rzeczy ſamey iſtotną zamyka ſłabość, która ich do ſpraw przyrodzonych i obywatelſkich

czy-

czyni niezdatnemi. Chibcy i do rączego sposobni biegu Amerykanie nie maią tey mocy i sił, które pochodzą z napiętych i odpór wzaiemnie sobie daiących żył i muszkułów. Naysłabszy Europeyczyk z naymocnieyszym poszedłszy za pasy Amerykaninem iak piłkę go o ziemię rzuca; dziesięciu trzeba było Amerykanów do przeniesienia takiego ciężaru, który od iednego Hiszpana był bez trudu dźwigany; postać ich nie dochodziła wzrostu Hiszpanów, ale się znacznie od niey nie różniła, znaleziono iednak w Peruwii i na innych mieyscach wiele ludzkich kości, które karli wzrost pokazywały. Naymocnieyszym słabey Amerykanów komplexyi iest dowodem, że wielu inn brwi, á wszystkim oprócz głowy, ani twarz brodą i wąsami, ani żadna część ciała włosem i puchem nie zarastała. Krew w nich nie była dobrze ciepłem przewarzona przyrodzonym i zdrowa, ponieważ na wielu mieyscach męszczyznom wieku dozrzałego mleko z piersi płyneło, co u nas tylko dzieciom zwyczayna iest nowonarodzonym; taż sama krew w ludziach i panienkach na oko nayzdrowszych zarażona była iadem, który od Europeyczyków zachwycony, pomścił się na nich okrucieństwa po nowym

świe-

świecie nie litościwie rozciągnionego. Fizyczne Amerykanòw niedoſkonałości na duſzę, oney naczynia i ſiły ſpłyneły.

Grunt charakteru Amerykanów ſkłada ſię z tey nieczułości, ktòrą ſerca ogarnione o nic niedbaią, żadnym pociągiem ku chwale nie dążą, żadną paſſyą ſię nie poruſzaią. Niepoięta iakaś gnuſność odciąga Amerykanów od ſłuchania bacznie nauk, ktòre im ſię daią, od zrzucenia iarzma, pod ktòrym ięcząc go nie czuią, od wydobycia ſię z dzikości, ktòre życie niewczeſne i przykre ſprawuie. Już trzy wieki ſięgaią końca, iak Amerykę Europeyczycy odkryli, prawie każdego roku do Europy Amerykanòw ſprowadzali, aby w naukach, kunſztach wyzwolonych lub rękodzielnych wyćwiczyli; ale wſzyſtkie ich ſtarania były nadaremne, żaden do tych czas Amerykanin ani na uczonego człowieka, ani na dobrego nie wyſzedł rzemieślnika. Amerykanie nawet Chrześcianie piſać, czytać, myślić, rachować na pamięć więcey nad 3, á na palcach nad 10, przeſzłe rzeczy przypominać, do przyſzłych myśl rozciągać ieſzcze ſię nie nauczyli, i z doświadczenia trzech wieków wnoſić można, że nigdy ſię nie nauczą. Rzecz dziwna, że dzieci rodaków tamecznych w młodości

po-

pokazuią po sobie iakąś dowcipu i rozumu nadzieię do lat szesnastu, w tym czasie uczą się trochę pisać, czytać i na pamieć, doszedłszy lat siedmnastu, tępość w nich się pokazuie, á w roku dwudziestym istne głupstwo się odkrywa, zapominaią wszystkiego, abo niemal wszystkiego czego się nauczyli. Iest to własność powietrza i atmosfery Amerykańskiey, ktora na samych spływa Europeyczyków, ci w Ameryce spłodzeni im w dalsze zachodzą pokolenia, tym mniey maią rozumu, dowcipu i poiętności. Ze wszystkich Akademii nowego świata żaden do tych czas nie wyszedł sławny lekarz, Filozòf, Matematyk i miernego nawet nie wydał na świat dzieła.

Ktòre kraie znayduią się w Ameryce?

Ameryka po zburzeniu od Hiszpanów dwuch Monarchii Peruańskiey i Mexykańskiey udzielnych nie zna potencyi. Osady Europeyskie należą do Hiszpanów, Portugalczyków, Anglików, Francuzòw, Hollendrów i Duńczykow, rodacy iedni z dzikości nie otarci bez rządu i prawa błąkaią się po lasach, drudzy z Europeyczykami obeznani na pokolenia abo drobne dzielą się narody i pod zwierzchność starców abo możnieyszych się poddaią. Więc Amerykę podzie-

dzielemy nie na części polityczne, ale na fizyczne, á naypierwey na południową i północną.

ROZDZIAŁ I.

o Ameryce południowey.

Na które części znacznieysze dzieli się Ameryka południowa?

Na 9 znakomitszych, ktore są 1) Terra firma na północy 2) Peru, 3) Chili na zachodzie, 4) Amazonia abo kray Amazoński we śrzodku, 5) Brezilia, 6) Guyana na wschodzie, 7) Parakwarya, 8) Ziemia Magellańska na południe, 9) Wyspy.

I. Terra firma abo Kastylia złota miedzymorzem Ganamą od Ameryki oddzielona pòłnocney leży w kraiu podsłonecznym, obfituie w owoce, pastwiska, balsam z drzew sączący się, w złoto, srebro, szmaragdy &c, dzieli się na 8 prowincyi Hiszpańskich. Hiszpani i Indyanie Chrześcianie posiadaią miasta i pomorza, rodacy mieszkaią we wsiach, po lasach i polach, iedynie bawią się łowieniem ryb i polowaniem; żony ich wychowuią dzieci, i maią staranie o bydle. *Panama* miasto nad wybrzeżem *Adrien* iest składem towarów Peruanskich i Hiszpańskich.

ſkich. Nad tym wybrzeżem mieſzka naròd okrutny, i dziki, ktòrego do tychczas nie mogli podbić Hiſzpani. *Porto-bello* na przeciwko *Panamy* nad wybrzeżem Mexikańſkim, do ktòrego złoto i ſrebro Peruańſkie Hiſzpani ſprowadzaią lądem z Panamy, i tu ie na okręty kładą, *Kartagena* bogata i mocna z portem wygodnym, *Wenezuela*, *Karaka* na ròwninie, w naylepſze kakao obfitey, *Komana*, *Santa-Fé di Bogota* M. S. całey Kaſtylii złotey, &c.

II. Peru abo *Peruwia* zupełnie poddana Hiſzpanom oprócz niektòrych mieyſc dzierżanych od rodaków, którzy wolności ſwey bronią. Amerykanie poddani Hiſzpańſcy, iedni mieſzkaią pod górami Kordelierami, drudzy na górach; Podgòrzanie na pokolenia podzieleni maią rozum mierny nic wymyślić nie zdolny, do naśladowania iednak dość zdatny, żyią w wielkiey zgodzie i takiey ufności, że domów ſwych i ſkładów kupieckich nigdy nie zamykaią, niektòre rzemiosła umieią i onemi ſię bawią ròwnie iak rybitwą i polowaniem; twarzy ſą czerwoney, pod ſamą zaś gòrą oſiadli białey. Nadgórzanie ſą cale głupi i próżniacy, używaią ich w miaſtach do uſług podłych, do oractwa i twardych prac. Z Peru-

ruwii wychodzi balſam Peruwiańſki, quinquina na febry doznana, złoto, a naywięcey ſrebra. Peruwia dzieli ſię na trzy prowincye Kwitańską, Limańſką i Los-Charcas; *Quito* M. S. prowincyi, *Lima* M. S. Peruwii, bogata, wielka, ludna trzęſieniem ziemi r. 1746 ſkołatana, które port *Callao* zepſuło. *Kuska* dawnych królow ſtolica; *Plata* M. S. prow. LosCharcas, *Potoſi* przy gòrze tegoż nazwiſka w złoto i ſrebro obfitey.

III. Chili abo kray Chileńſki od Hiſzpanów r. 1539 znaleziony, ale do tych czas zupełnie nie podbity. Rodacy wſzyſtek kray wyiąwſzy pomorze, poſiadaią i uſtawicznie Hiſzpanów napaſtuią. Naymocnieyſi miedzy niemi ſą Araukanie i mieſzkaiący na dolinach *Tukapel* i *Puren*, żyią pod wolnie obranemi Kaczykami to ieſt wodzami, ſą przyrodzenia od innych Amerykanów mocnieyſzego, wolność nad życie przenoſzą, cześć boſką oddaią złemu duchowi. Powietrze ieſt zbyt ciepłe, á doliny w zboże i i owoce żyżne. Na pomorzu buyne rozkrzewiły ſię winnice, pola okrywa i laſy napełnia ptaſtwo: gołębie, ſynogarlice, kuropatwy, papugi &c. Bydła obfitość ieſt znaczna, á oſobliwie barany tak wielkie, że ich

do

do dzwigania ciężarów miaſto wielbłądów używaią. Znayduią ſię też tu żupy złote, ſzyby iaſpiſowe i różne drzewa farbierſkie. Oſady Hiſzpanſkie ſą: *San-Jago*, *Koncepcya*; *Jmperiala*, *Baldiwa*, *Mendoza* &c.

IV, Amazonia śrzodek zaſiada Ameryki południowey, nazwiſko bierze od rzeki Amazony inaczey Maragnonu która z ieziora Peruwiańſkiego wypłynąwſzy i około 1000 mil przebiegłſzy wpada do morza pòłnocnego.

Powietrze tey krainy dla natężonego gorąca ſzkodzi zdrowiu Europeyczykòw; laſy wielkie i nieprzeyrzane cały ten rozległy kray okrywaią, oprócz porzecza Amazony, które od źrzodła do uścia rzeki Hiſzpani i Portugalczykowie laſy wywaliwſzy, oſadami i miſſyami zaſadzili: Hiſzpani od źrzódła aż do *Pewas*, á Portugalczycy od miſſyi *S. Pawła* w ſtronie południowey, à od rzeki czarney w ſtronie pòłnocney Amazony aż do ſamego uścia.

Amazonia obſzerna w ſwych granicach obfituie w grunta żyżne ale odłogiem od wieków leżące, w paſtwiſka buyne, w złoto, dzewo farbierſkie, w źwierzęta różne, tygryſy, łoſie, papugi, małpy, gad wielki i iadowity &c, oprocz ryb różnego rodzaiu,

żywi wiele krokodylów &c. Ludne Amerykanów narody po lasach i stepach błąkaią się Amazonii, i iedne przeciwko drugim dzikość i okrucieństwo wywieraią. Niewiasty tamteczne że od Europeyczyków uzbroione były postrzeżone nazwisko odniosły Amazonek; naytrudnieysze prace im są zwyczayne, gdy dziecie zlęgną, mężowie miasto ich włóżkach leżą, á one od zwyczaynych prac się nie odrywaią.

V. Brezylia prawie ekwatorem i kresem słońca południowym zamkniona od morza na mil 250 wybiega w głąb lądu, ale Portugalczycy nad 80 mil od brzegu do tych czas nie zaięli. Kray wewnętrzny mieszkany iest od ludzi dzikich, srogich, i mściwych, których Portugalczykowie z wielką trudnością z pomorza rugowali, á z ustawiczną ostrożnością muszą strzedz swych osad przeciwko ich naiazdom. Brezylia Pomorska abo Portugalska na 15 dzieli się prowincyi w których miasta głównieysze są: *San Salwador* M. S. Brezylii, *Para*, *Maragnan* zamkiem i portem warowny, *Olinda* dla roskosznego położenia raiem Amerykańskim nazwana, *S. Paweł*, Osada *S. Sakramentu* przy uściu Platy. &c.

VII. Guyana Amazoną i Orenoką rzekami

mi oraz morzem oblana, na mil 300 aż do rzeki czarney granice ſwe pomyka. Guyana dzieli ſię na 5 części: Hiſzpańſką, Portugalſką, Francuſką, Hollenderſką i Indyańſką.

Guyana Hiſzpańſka leży w dłuż Orenoki i miedzy tą rzeką i Pomaroną. M. S. *S. Tomaſz* nad Orenoką.

Guyana Port: zamyka porzecze zachodnie i pòłnocne Amazony, á od przylądku czarnego, aż do czarney rzeki ſię pomyka, nad którą oſtatnie Portugalſkie leżą oſady.

Guyana Francuſka abo Francya ekwinokcyalna zamyka kray miedzy rzeką Maroną i przylądkiem północnym. Wyſpa *Kayenna* ieſt naygłównieyſzą oſadą.

Guyana Hollenderſka rzekami Maroną i Pomaroną zamkniona. *Surinam* i *Berbice* oſady naybogatſze Hollenderſkie.

Guyana Indyańſka śrzodek kraiu żyznego ale nieuprawnego zabiera, naſiadła ieſt licznemi Amerykanów hordami Europeyczykom ieſzcze nieznaiomemi.

VII. Parakwarya kray wielki i obſzerny ſtyka ſię od wſchodu z Brezylią, od pòłnocy z Amazonią, od zachodu z Peruwią i Chilem, od południa z Magellanią. Rzeka Plata śrzodkiem kraiu płynąca wciąga w ſię

Pa-

Paragwę, Paranę, i Urwagę. Kray łagodny i zdrowy obfituie w zboże owoce, bawełnę, trzcinę cukrową, paſtwiſka i bydło. Hiſzpani wielką część podbili kraiu, większa iednak należy do rodaków ludzi dzikich, tak wiele iednak rozumnych, że wolności ſwey bronić nie przeſtaią.

Dzielą Parakwaryą Hiſzpani na 7 prowincyi, które ſą: 1) Parakwarya właściwa: M. S. *Villa-Ricca*. 2) Chaka. 3) Guaira abo Ontivera 4) Plata z M. S. *Aſſumpcyą*, *Santa-Fé*, *Buenos-Aires* nad uściem Platy wielko-rządztwa Parakwarſkiego ſtolica. 5) Uragwaya. 6) Tukuman w bawełnę i paſtwiſka żyżny, ale gwałtownym wiatrom, które częſto walą domy i z korzenia wyrywaią drzewa, podległy. 7) Parana abo ziemia Miſſyonarſka wzdłuż Parany rozciągniona, ieſt mieſzkana od 24000 familii Indyanów do wiary Chrześciańſkiey wielką pracą nawróconych i do życia ſpołecznego namówionych.

VIII. Magellania r. 1520 od Ferdynanda Magellana znaleziona i nazwana, na południu Parakwaryi á wſchodzie Chili położona, mniey żyżna, naſiadła ieſt narodami dzikiemi; wſzyſtkie Hiſzpańſkie oſady zaprowadzone wyginęły z głodu i nędzy. Zy-

wi ten kray doſtatek bydła, á po laſach kòz Wigońſkich, ktòrych delikatną ſierść rękodzieła obracaią na ròżne odzienia. W Magellanii od rzeki *Los-Camarones* do brzegu wſchodniego przeſmyku Magellanſkiego rozciąga ſię kraina Patagonow, abo pretendowanych olbrzymow Amerykańſkich; od r. 1520 do dnia dziſieyſzego wiele bardzo kſiąg wyſzło dowodzących i zbiiaiących ieſtnosci Patagonow: kto wierzy iż ſą upiory, może utrzymywać Patagonow: oba te ludzi rodzaie przebywaią w imaginacyi prawdziwą Filozofią nie oświeconey.

IX. Wyſpy Ameryki południowey na morzu połnocnym ſą: 1) Wyſpy Maluwińſkie naprzeciwko przeſmyku Magellanſkiego ledwie ſą znaiome oprocz Falklandy od Anglikow oſadzoney, á od Hiſzpanow im zabraney i wroconey. 2) Wyſpy ogniſte na południu Magellanii gorami ogniſtemi napełnione i wyſokiemi laſami zaroſłe. Wyſpiarze ſą biali, dzicy, niewypowiedzianie ſzpetni i ludoiedzcy; przylądek *Horn* kończy te wyſpy. 3) Chiloa przy brzegach Chileńſkich leżąca; obfituie w burztyn ſzary. &c.

RO-

ROZDZIAŁ II.
o Ameryce połnocney.

Ktòre kraie znayduią ſię w Ameryce pòłnocney?

Ameryka pòłnocna może ſię dzielić na 9 wielkich części: 1) na Kanadę, 2) na dawne dzierżawy Angielſkie, 3) na Florydę, 4) na Mexyk dawnieyſzy abo nową Hiſzpanią, 6) na nowy Mexyk, 7) na Kaliſornią, 8) na kraie nowo-odkryte, 9) na wyſpy.

1) Kanada abo Nowa Francya Anglii r. 1763 uſtąpiona, graniczy z oſadami dawnemi Angielſkiemi z kraiami nieznaiomemi, oceanem i Miſſiſſipą. Powietrze tam ieſt zimne, grunta urodzayne, laſy wielkie, i zwierząt, wilkòw, niedzwiedzi, łoſiòw, kuń, ieleni, á naybardziey po rzekach bobròw pełne.

Miaſta Angielſkie ſą: *Quebec*, *Montréal* &c. Rodacy tey krainy na trzy głòwne dzielą ſię narody: Irokwanów, Algonkwanòw, i Huronów ludzi okrutnych, mściwych, w biegu rączych, z połowu ryb i polowania żyiących i o całość wolności żarliwych. W narodzie Huronſkim ſtarſi gromadni godność dziedzictwem po białychgłowach o-

trzymuią, inni zaś sobie starszych obieraią.

II. Dawne dzierżawy Angielskie, 1) Akadya abo nowa Szkocya z M. S. *Port Królewski* abo *Annopól*; 2) Nowa Anglia wielkiemi zarosła lasami obfituie w drzewa do budowy okrętów zdatne. M. S. *Boston* z wygodnym portem wysyła co rok liczne floty do Anglii i Angielskich osad. 3) Nowy Jork abo Nowa Hollandya od Hollendrów za Surinam Anglikom r. 1666 oddana. 4) Nowy Yersey dawniey Nowa Szwecya, Szwedom od Hollendrów odebrana, á potym Anglikom r. 1666 ustąpiona. M. S. *Elżbieta*. 5) Pensylwania od Karola II r. 1681 dziedzicznym prawem kawalerowi Penn darowana, od niego Kwakierami osadzona ma M. S. naypięknieysze w Ameryce półnoeney *Filadalfią* nakształt dawney Babilonii od tychże Kwakierów zbudowaną. 6) Maryland od imienia Maryi żony Karola I nazwany z M. S. *Swięta Marya*. 7) Wirginia miedzy wszystkiemi Ameryki Angielskiey kraiami naylepsza na pamiątkę bezmęścia Elżbiety Królowey tak nazwana, obfituie w mais i wyborną tabakę. M. S. *James-Town*. 8) Karolina z M. S. *Charles-Town* zaszczyca się zdrowym powietrzem i żyżnemi gruntami. We wszystkich osadach pomorze zasie-

ſiedli Anglicy i miaſtami lub porządnemi zabudowali wſiami, odległe od morza mieyſca trzymaią rodacy, ktòrzy przez obcowanie z Anglikami nabywaią trochę łagodnośći, ale nie porzucaią obyczaiu życia leśnego.

III. Floryda półwyſpa cała Anglikom poddana. *S. Auguſtyn i Penſakoła* ſą dwie fortece warowne od Hiſzpanów Anglikom r. 1763. uſtąpione. Kray od morza uſuniony poſiadaią rodacy wzroſtu przyſtoynego, koloru oliwkowego, ktòry iednak nie ieſt przyrodzony, ale nacieraniem pewnych ziół ſprawiony, naiazdami, boiem, rybitwą i polowaniem iedynie ſię bawią, zoſtaią pod rządem Kaczykòw to ieſt ſtarſzych nad pokoleniami panuiących.

IV. Luizyana od imienia Ludwika XIV. za którego panowania r. 1680 była znaleziona, miedzy nowym Mexykiem, Kanadą i Florydą położona, ſzerokiemi rzekami á mianowicie Miſſiſſipą z połnocy na południe biegącą oblana, od źrzodła Miſſiſſipy aż do rzeki Iberwilli, á od tey aż do morza należy do Anglików; część zachodnia z miaſtem *Nowym Aurelianem* do Hiſzpanów, á kray północny do licznych narodòw Amerykańſkich Ilinanów Aſſimbolanów, Panianòw, Padukanòw &c. Po-

Powietrze Luizyany umiarkowane gorętſze w południowey, zimnieyſze w północney ſtronie ieſt arcyzdrowe; Europeyczykowie rzadko tam choruią, rodacy prawie nigdy, i do pożney przychodzą ſtarości. Grunta dobyte ſą żyżne, obfituią w pſzenicę Turecką, zboża Europeyſkie, w drzewa palmowe, morwowe i różne rośliny lekarſkie. Rzeki rybne, pola ptaſtwem okryte, laſy wſzelakiego zwierza pełne obficie wſzyſtko to ſzafuią co do żywności, wygody i handlu obywatelów ſłuży. Francuzi przez lat 80 tę krainę dzierżąc nie umieli z niey korzyſtać.

V. Mexyk dawny Nową Hiſzpanią tak od Hiſzpanów dla podobieńſtwa tego kraiu do dawney Hiſzpanii nazwany, od ſławnego Ferdynanda Korteza w 600 ludzi r. 1519 podbity, ma na północ nowy Mexyk, na południe Amerykę południową, z innych ſtron morzem oblany, na trzy dzieli ſię audyencye albo wielkorządztwa pięcioletniemu królewſkiemu namieſtnikowi podległe, obfituie w minery złote, ſrebrne, ałunowe, rudę żelazną, w indych &c. *Mexyk* M. S. kraiu i rządu miedzy dwoma ieziorami iednym ſłonym, drugim ſłodkim położony, ludny, bogaty, i piękny. *Akapulko* nad morzem

rzem ſpokoynym, z ktòrego portu gallion wychodzi do wyſp Filipińſkich, i do niego powraca. *Merida* M.S. pòłwyſpy Yukatanu wybrzeżem Mexykańſkim okrążoney, w złoto i ſrebro bogatey, w zboże zyżney i dwa żniwa wydaiącey. W laſach znayduią ſię oſobliwe zwierzęta, iako to krowy dzikie, koty na kſztałt tygryſſów, *Ai* leniwiec (*Ignavus Americanus*) zwierz dla nad zwyczay opieſzałego ruchu tak nazwany, ſamym żyiący liściem, na drzewo lezie dni dwa, tyleż mu czaſu trzeba do złezienia, gdy wſzyſtkie liścia przez dni kilka ogłoda, od iednego drzewa do drugiego nie idzie na nogach ale ſię czołga po ziemi, za 15 dni ledwie przebyć może mierſce na ſtrzelenie z piſtoletu, wielkością rówua ſię z liſem, á z ſierści daleko iednak miękſzey, podobny ieſt do żbika, krzykiem oſtrym wyraża i, i, i, i, i, zkąd mu nazwiſko dane Ai. *Kampeſza* nad wybrzeżem tegoż nazwiſka, za którą laſy farbierskie leżą; *Vera Cruz* nowa z portem do ktòrego flota zawiia Hiſzpańſka z Europy z towarami na Mexyk i Filipiny. &c.

VI. Mexyk nowy na pòłnoc ſtyka ſię z kraiami nieznaiomemi, na wſchód z Luizyaną, na południe z Nową Hiſzpanią, na zachòd z morzem rumianym. Nowe mappy

kła-

kładą iednę w tym kraiu osadę Hiszpańską: Nową Nawarrę i miasto *Santa Fé*.

Powietrze łagodne i zdrowe pomaga do żyżnych urodzaiów, pszenicy Treckiey, melonów, różnych iarzyn i owocow. Miedzy gorami znayduią się szerokie rowniny i buyne pastwiska, á na górach i w lasach niedzwiedzie, ielenie, sarny, dziki, lwy, tygrysy, konie, woły, i owce wielkie iak nasze konie, maiące krótki ogon á długie rogi.

Mexykanie przyrodzenia dość łagodnego i towarzyskiego żyią z rybitwy, polowania i oractwa, naymężnieyszym z pośrzodku siebie rząd i spraw publicznych styr powierzaią. Iedni kłaniaią się bałwanom, drudzy słońcu, niektòrzy wyznawaią iednego Boga w niebie mieszkaiącego, á niektórzy bez żadnych żyią obrządkow i rządu.

VII Kalifornia pòłwyspa morzem rumianym od Nowego Mexyku oddzielona niemal cała należy do rodakow z przyrodzonych skłonności podobnych do Nowo-Mexykanow. Powietrze arcyzdrowe, grunta żyżne, brzegi morskie połowem pereł bogate kray ten zaszczycaią. Missyonarze Hiszpańscy wiele Kalifornianòw do wiary Chrześciańskiey nawróciwszy i do życia społecznego zachęciwszy, osadzili ich w

stro-

ftronie południowey, nauczyli domy budować, wſie zakładać, rolę uprawiać i potrzebnemi rzemiosłami ſię bawić. Hiſzpani część Kalifornii nową Andaluzyą nazwali, która ſię ſkłada z dwuch prowincyi Senory i Cynalwy. W Senorze roku 1771 na polach *Cienegwilla* znaleziono minerę złotą na 14 mil rozległą bardzo bogátą, ktora warſztę na 2 ſtopy w głąb prawie z czyſtego ma złota; nie daleko od niey dwie ſą minery ſrebrne, w iedney z nich w *Promontorio* znayduią ſię kamienie prawie z czyſtego ſrebra.

VIII. Kraie nowoodkryte, 1) na zachod Kanady znayduie ſię wielkie wybrzeże morza ſpokoynego na nowych kartach morzem zachodnim zazwane znalezione od Marcina d'Aguilar Hiſzpana, ktory wąſkim przeſmykiem pod 45 ſtopniem długości połnocney na to wbiegł morze. Kanadyiczykowie wſchodni powiedaią, że nad tym morzem mieſzka narod długich ſukien (iako Azyanie) używaiący, miaſta i zamki poſiadaiący i towary rożne od Europeyſkich na futra Kanadyiſkie zamieniaiący. 2) Kraie poſtrzeżone od Moſkalow; r. 1741; Alexy Czerykow Kapitan okrętowy ku połnocy na zachod przeſmyku Marcina d'Aguilar i Kalifornii pod 55 ſtop: 36 min: ſzerokości

poł-

połnocney postrzegł ziemię, posłał do niey łodź z 11 ludźmi, którzy do okrętu o milę od lądu stoiącego nie powrócili. Powracaiąc do Kamżatki Czerykow widział pod 51 stòp szerokości ku pòłnocy krainę gorzystą, przylądował do brzegu i znalazł obywatelow podobnych do Kanadyiczykòw. Powtòre ciż Moskale żegluiąc śladem Kapitana Beringa dawniey to iest r. 1731 inną krainę głębiey na połnoc ku zachodowi Ameryki na przeciwko Syberyi postrzegli. 3) Kraie postrzeżone r. 1640 od Admirała Hiszpańskiego de Fonte według wszelkiego do prawdy podobieństwa też same są, ktore Moskwicin Czerykow w 100 lat potym widział.

IX. Wyspy Ameryki połnocney wszystkie należą do potencyi Europeyskich. Do Anglii patrz na karcie 171; do Francyi, patrz na karcie 143; Do Hiszpanii. Wyspy Lukayskie, ktore Hiszpani wytraciwszy rodaków opuścili, są prawie puste; Anglicy Prowidencyą osadzili. Z Wysp Antylskich do Hiszpanow należą. 1. Kuba gorzysta i nieurodzayna, ma minery złote i iednę miedzianą, obfituie w kuropatwy, synogarlice, papugi, tabakę i cukier. M. S. *Hawana* wielka i bogata, trzema mocnemi zamkami warowna, port 1000 okrętow obeymuie, weyście tak

ma

ma ciasne że ieden tylko okręt może przechodzić. 2. S. Dominik abo Hiszpaniola, ta wschodnia w drogie kruszcze bogata, których Hiszpani dla niedostatku ludzi nie tykaią. M. S. S. *Dominik.* 3) Porto-Ricco od złotych miner tak nazwana. Przy Tierra firma, Margarita, od połowu pereł tak nazwana; Trynidada w uyściu rzeki Orenoki z M. S. handlowym *S. Jozef.* Do Danii p. na kar: 196. Do Hollandyi nad brzegami Ameryki połud: Bonair, Oruba, Kurakao z portem wygodnym, S. Eustachi, Saba, i połowa S. Marcina, druga połowa należy do Francyi.

ROZDZIAŁ III.
O kraiach polarnych nie dobrze znaiomych.

Co są kraie polarne?

Kraie Polarne nie dobrze znaiome są wyspy abo lądowe krainy naprzeciwko dawnego lub nowego świata ku biegunnom onego położone, od żeglarzów rożnemi czasy postrzeżone, ale nie dobrze poznane. Kraie leżące na pòlsferzu południowym nazywaią się krainami południowemi abo

An-

Antarktycznemi, na połſferzu zaś północnym oſiadłe krainami połnocnemi abo Arktycznemi.

Które ſą znacznieyſze krainy południowe polarne?

1. Nowa Gwinea, 2) Nowa Brytania, 3) Nowa Hollandya, 4) Karpentarya, 5) Zięmia Diemen, 6) Nowa Zelandya, 7) Zięmia obrzezania, 8) Gonnewilla, 9) Zięmia ogniſta, 10) Wyſpy na morzu ſpokoynym między Ameryką i Azyą położone.

I. Nowa Gwinea od Alwara Sawedry żeglarza Hiſzpańſkiego r. 1527 poſtrzeżona i Gwineą od niego dlatego nazwana, że na niey poſtrzegł obywatelów z twarzy i włoſow wełnianych do Gwineyczyków podobnych, leży pod Ekwatorem miedzy 150 i 160 ſtopniem długości. Dampier żeglarz Angielſki na początku wieku tego wyſłany na odkrycie kraiów południowych, zwiedził pomorze Nowey Gwinei. Na około tey krainy wiele ieſt wyſp weſołych, żyżnych i ludnych.

II. Nowa Brytania miedży 2 i 5 ſtopniem ſzerokości południowey od Dampiera poſtrzeżona i przeſmykiem morſkim od nowey Gwinei odłączona. Obywatele nowey Gwinei, Brytanii i wyſp na około oſadzonych

nych pracowici, znaią ſię dobrze na oraćtwie, ale ſą dzicy i okrutni. W chałupach chowaią kamień ieden z żyłą zieloną, drugi czerwoniawy i kawałek kruſzczu, i te trzy rzeczy oſobliwym czczą uſzanowaniem. Trupów nie grzebią, ale na brzeg wyrzucaią morſki.

III. Nowa Hollandya na południe wyſp Moluckich położona, pierwſzy raz od Hollendrów poſtrzeżona, ſzeroko i długo muſi rozciągać granicę; część iey połnocna nazywa ſię ziemią *Diemen*, zachodnia ziemią *With* abo *Endracht*, połndniowa *Liewen*. Srzodek krain cale nie ieſt znaiomy; pomorza od Dampiera dwa razy przeglądane zdawały mu ſię niſkie, piaſzczyſte, ledwie zrzadka krzewinami zaroſłe, oprocz małych ptaſzków na drzewkach, á wielkiey mocy żołwiów, i krow morſkich przy brzegach, żadney inney żywiny nie poſtrzegł. Na lądzie i bliſkich wyſpach poſtrzeżeni Murzyni pokazali ſię bydź ludzmi dzikiemi, i tak głupiemi, że oprocz poſtawy ledwie w nich ślad wydawał ſię ludzkiego przyrodzenia.

IV. Karpentarya na połnoc ku wſchodowi nowey Hollandyi od Karpentera Hollendra odkryta leży na przeciwko ziemi Ducha S. od Fernanda de Quiros Hiſzpana znalezioney.

V. Zięmia Diemen różna od strony północney nowey Hollandyi od Abla Tasmana żeglarza Hollenderskiego r. 1642 znaleziona leży pod 42 stopniem szerokości południowey. Tasman usłyszawszy muzykę Murzyńską nakształt trąby, wystąpił z ludźmi zbroynemi na ląd, postrzegł ślady źwierząt, drzewa srzedniey wielkości sączące żywicę i dym z chałup kurzący się, nie odważyszy się w głąb kraiu zapuszczać, utkwił Hollenderską banderę, wsiadł na okręt i odbił się.

VI. Nowa Zelandya od tegoż Tasmana po odbiciu się od zięmi Diemeńskiey postrzeżona, ktory 60 mil nad pobrzeżem oney żeglował, wydawała mu się być kraiem wysokim, żyżnym i miłym. Obywatele od niego na brzegach widziani, mieli głos chrapliwy, wzrost wysoki, włos czarny na szrodek głowy zebrany z piorem utkwionym, farbę ciała srzednią miedzy żołtą i brunatną.

VII. Zięmia obrzezania dnia 1 Stycznia r. 1739 od Kapitana Francuskiego de Lozier Bouvet była postrzeżona, który dla mgły gęstey, wiatrów przeciwnych i lodów w kupę zsunionych zawinąć do lądu nie mògł.

VIII. Zięmia Gonnevilla od kapitana Francu-

cu-

cuſkiego tegoż nazwiſka nawałnicą o brzegi iey rzuconego r. 1503 odkryta, obfituie w zboże, rośliny farbierſkie, i ieſt mieſzkana od ludzi cale przyiemnych, miedzy ktoremi rzeczony kapitan przemieſzkał pòłroka i ſyna iednego z tamtecznych królików do Francyi ſprowadził.

IX. Ziemia Ogniſta za przeſmykiem Magellańſkim.

X. Wyſpy na morzu ſpokoynym miedzy Azyą i Ameryką położone ſą: 1) Salomonowe od Alwara Mendozy Hiſzpana r. 1567 poſtrzeżone maią być żyżnością i powietrzem umiarkowanym zaſzczycone, ſzerokość i długość ich nie ieſt wymierzona. Izabella ieſt miedzy niemi naywiękſza. 2) Wyſpa trzech królòw od Abla Taſmana poſtrzeżona leży pod 35 ſtop: ſzerokości poł: á 191 długości. Taſman widział zdaleka kilkadzieſiąt ludzi wielkiemi kiiami uzbroionych, ziemię bez żadney uprawy. 3) Trzy wyſpy od Taſmana poſtrzeżone nazwane były Pilſtraats, Amſterdam i Rotterdam; na ktorych Hollendrzy znalezli wodę ſłodką, wielką moc świń, kurów, owocòw &c, obywatele pokazali ſię być towarzyſkiemi, przyiemnemi, ale wielkiemi złodzieiami. 4) Wyſpy poſtrzeżone i przeglądane od Korne-

nelego Schuten i Jakuba le Maire Hollendrow; zięmia Stanow, Morycz, Naſſau, wyſpa pſia dla trzech pſow tam widzianych, Wyſpa bez gruntu dla wielkiey morza głębokości, Wyſpa Much dla ſtraſzney onych wielości. tak nazwane; Wyſpa Cocas, ktorey obywatele wyſocy, przyrodzenia mocnego, nago chodzący z Hollendrami dość grzecznie ſię obeśli, i ich owocami, ptaſtwem, zwierzyną udarowali, Wyſpa zdraycow, Nadzieia, Horn &c. Tey oſtatniey wyſpy obywatele nie zwyczaynie wyſokiego wzroſtu, poſtawy iednak przyſtoyney, ſzybko biegaią i po morzu pływaią, żadney nie znaią pracy, oractwem ſię nie bawią, zyią owocami, korzonkami, rybą i mięſem wieprzowym prawie ſurowym &c.

Które ſą kraie polarne na półſferzu półnoenym?

1) Labradora abo Eſtotilandya. 2) Wyſpy Jakubowe. 3) Nowa Wallia. 4) Nowa Dania. 5) Gronlandya. 6) Spitzberg. 7) Nowa Zemla abo Zięmia. 8) Zięmia większa,

I. Labradora przy przeſmyku Hudſeon położona od 50 do 63 ſtopnia ſzerokości połnocney rozciąga ſię. Ieſt to kray zimny, płonny, wyſpami otoczony i od ludzi dzi-

kich

kich mieszkany; brzegi onego są zaledwie znaiome.

Miedzy narodami dzikiemi Eskwimanie, są nayznaczniey si, dzielą się na Eskwimanów Indyiskich i północnych; ci zasiadaią kray nad przesmykiem, tamci na południe wybrzeża Hudsońskiego; z podobieństwa ich postaci, mowy, życia sposobu i zwyczaiów wnieść bespiecznie można, że oba te narody iedną miały dzielnicę. Kray obu narodów arcyzimny, przepaścistemi skałami naroszczony; doliny ma żyżne, w drzewa, krzewie, i zioła Europeyczykom nieznaiome obfite. Anglicy tu osiadli rosko sżne założyli ogrody, i one roślinami zasadzili Europeyskiemi, ktòre dobrze się udały. Ołów, miedź, żelazna ruda znayduią się w gòrach, i często rodacy Anglikom miedzianego kruszcu szafuią bryły. Też gòry obfituią w talk, amiant, kryształ ròżnych kolorów, kamień czarny łyszczący się, który na cienkie przezroczyste listki się łupa i rodakom za zwierciadło służy; skały z marmuru przedziwnie białego i żyłkami czerwonemi, zielonemi, modremi ubarwionego ogromne składaią się i do tych czas są nietknięte. Niebo prawie nigdy tu nie iest pogodne. Na wiosnę i w iesieni ustawi-

czna gruba mgła do ſamey rozciągniona ziemi widok wſzyſtkich rzeczy odeymuie; zimie z rzek i innych wòd nie zamarzłych grube wyſtępuią wapory, ktòre na powietrzu zlodniawſzy figurę ſtrzał wyrażaią, á gdy ſię wody zetną w oka mgnieniu owe ſtrzały lodowate znikaią. Parelia, abo fałſzywe słońca ſą tu zwyczayne, pod czas ſześcioro ich ſię razem pokazuie, iutrzenki pòłnocne prawie w każdą noc świecą.

II. Wyſpy Jakubowe przeſmykami Hudſon i Davis oblane od imienia Jakuba I Króla Ang: nazwane; naywiękſza miedzy niemi Kumberlandya.

III. Nowa Wallia (New Wallis) za przeſmykiem Hudſon położona należy do Anglików, ktòrzy ią zaniedbali.

IV. Nowa Dania od Admirała Duńſkiego Jana Muncha r. 1609. znaleziona, pod polarnym leży cyrkułem. Duńczycy z wynalezioney tey ziemi nie korzyſtali, á Anglicy traktatem Utrechtſkim r. 1713 ią ſobie wraz ze wſzyſtkiemi kraiami na pòłnocy Kanady położonemi przywłaſzczyli. Morze, które Nową Danią oblewa, od Wilhelma Baffina wkròtce po Munchu tam żegluiącego nazwane ieſt wybrzeżem Baffińſkim.

V.

V. Gronlandya r. 982 od Norwegianów odkryta i zaludniona, za panowania Małgorzaty dla zaniedbaney żeglugi opuſzczona, ledwie za Chryſtyana IV Króla Duńſkiego od Admirała Lindenau była znaleziona. Ponieważ obywatele teraznieyſi żadnego podobieńſtwa w niczym do Norwegianów dawnych tey wyſpy mieſzkańców nie maią, rzecz ieſt wątpliwa aby Gronlandya teraznieyſza była taż ſama co dawna. Cóżkolwiek ieſt: Gronlandya leży miedzy wybrzeżem Baffińſkim i Islandyą, mieſzkana ieſt od ludzi dzikich, którzy iedzą ryby i mięſo ſurowe, piią tłuſtość wielorybią, odziewaią ſię ſkorami pſiemi i cieląt morſkich, miaſto koſzuli używaią wnętrzności rybich, á miaſto kamizoli ſkór ptaſzych z pierzem zdartych. Morze Gronlandyi przyległe obſituie w wieloryby, na których połów zbiegaią ſię okręty Hollenderſkie, Angielſkie, Duńſkie, Francuſkie &c. Kray acz zimny ieſt iednak żyżny. Lądem ieſt Gronlandya czy wyſpą, rzecz nie ieſt dowiedziona. Zima długa nieznośnym mrozom, lato bardzo krótkie natężonym podlega upałom. Iedne lody wiatrem nanieſione przytykaią ſię do brzegów i one niby wałami zataczaią, inne po przyległym pływaią morzu i iak głęboko

w wodzie ſię topią, tak wyſoko nad iey ſtrych ſię podnoſzą. Niektòre z nich nakſztałt wielkich wyſp pływaią i maiąc na około więcey mili, na 100 ſąźni w gòrę ſię wynoſzą i w głąb idą, iedne ſkładem ſwych części wyrażaią figurę kościołòw z wieżami, drugie zamkòw z baſztami, inne okrętòw z żaglami; barwa też ich wdzięczny oku czyni widok: ſą przezroczyſte iak kryſztał, błękitne iak ſzafir, zielone iak ſzmaragd &c. Oſobliwa, ale doświadczeniem warowna rzecz Gronlandyi ieſt właściwa, że poſtanowienie iey powietrza całey przeciwi ſię Europie: gdy w umiarkowanych tey części świata kraiach zima ieſt tęga, tu w ſwoim rodzaiu nayłagodnieyſza, á gdy inne Europy kraie z zimy cieſzą ſię łagodney, Gronlandyą nadzwyczay zimne trapi powietrze. Nayznacznieyſza oſada Duńſka ieſt *Got-haab*, do którey corok dwa okręty żywnościami i odzieniem naładowane, z Kopenhagi zawiiaią.

VI. Spitzberg wyſpa od Hollendrów r. 1596 odkryta, ma dane ſobie nazwiſko od gòr wyſokich i oſtrych, któremi ieſt napełniona. Powietrze tam arcyzimne, á ziemia prawie zawſze śniegiem okryta. Znayduie ſię wiele ziół nam nieznaiomych, ptaſtwa

różnego rodzaiu, ranifetów, niedzwiedzi białych, lisów, wołów dzikich &c. Srzodek kraiu do tych czas nie zwiedzony; ci, którzy się o to kusili, abo od mrozu abo od zwierza drapieżnego poginęli.

VII. Nowa Zemla według mapp kraiopisarskich Moskiewskich wyspa miedzy 70 i 76 stopniem szerokości Geogra: pòłnocney naprzeciwko Tartaryi Moskiewskiey położona i od niey przesmykiem morskim Waigacz oddzielona, cierpi mrozy i ustawicznemi prawie zawalona iest śniegami. Stronę iey północną same białe niedzwiedzie, wilcy i lisy napełniaią, w stronie południowey mieszkaią ludzie wzrostu małego, grubi, głowy wielkiey, twarzy szerokiey, nosa płaskiego zadartego miedzy wszystkiemi Tataraini nayszpetnieysi. Zimie mieszkaią w lochach podziemnych, lecie łowią ryby i biią zwierzęta, których mięsem żyią, á skòrami się odziewaią. Wiara ich zawisła na czci słońcu, księżycowi i gwiazdom wyrządzaney. Hollendrzy przez morze pòłnocne szukaiący przeyścia do Chin, przymuszeni byli r. 1596 zimować w Nowey Zemli, i doznali, że ogień naywiększy zmarzłey ziemi nie odmiękczał, wòdka naytęższa i wina Hiszpańskie marzły.

VIII. Miedzy kraiami nieznaiomemi może być liczona obszerna kraina ku Syberyi wschodniey obrócona od Moskalów postrzeżona, ieszcze nazwiska niema własnego; Moskale ią zowią *Bolszaia Zemla*.

Których kraiów dawniey znaiomych wiadomość zginęła?

Kraie od dawnych kraiopisów znane, albo w póżnieyszym czasie postrzeżone zniknęły lub nie wiadomo gdzie leżą: 1) Atlantyda, 2) Tula, 3) Frieslandya, 4) Sewerambia, 5) Utopia kray zmyślony.

I. Atlantyda (Atlantica Insula) według świadectwa Platona w Timeuszu i Krycyuszu, była wielka wyspa oceanu zachodniego naprzeciwko przesmyku Gibraltarskiego położona, za tą wyspą mnogie mnieysze leżały wysepki, á za niemi ląd daleko większy od Azyi i Europy za czasów Platona znanych razem wziętych. Uczeni ludzie rozumieią, że ów ląd za Atlantydę i bliskie iemu wyspy posuniony iest Ameryka, że Atlantyda od wysp Kanaryiskich do Azorskich rozszerzona trzęsieniem ziemi w morze zapadła, á rzeczone wyspy resztą są Atlantydy pochłonioney.

II. Tula (*Thule* abo *Thyle*) naywiększa wyspa oceanu północnego od dawnych do-

brze

brze znana pod teraźnieyſzych kraiopiſarzów ſprzęczki podpada. Iedni Iślandyą biorą za Tulę, ale temu domyſłowi przeciwi ſię świadectwo Tacyta piſzącego, że żegluiącym około Wielkiey Brytanii widzieć ſię daie Tula; Iślandya zaś ieſt zbyt daleka, aby z brzegów Anglii mogła być widziana. Ptolomeuſz śrzodek Tuli kładzie pod 63 ſtopniem ſzerokości pólnocney, zkąd Cellaiyuſz wnoſi, że wyſpy Szetlantskie, á w ſzczegulności Fero ſą Tulą; to mniemanie nie zgadza ſię z świadectwem Prokopiuſza, który Tulę dzieſięć razy czyni większą od Wielkiey Brytanii. Prokopiuſza świadectwo nakłoniło wiele kraiopiſarzów na to zdanie, że Skandynawia ieſt dawną Tulą: w ſzczegulności Orteliuſz upatruie położenie i nazwiſko Tuli w prowincyi Norwegiańſkiey nazwaney Tilemark. Że wſzyſtkich zdań tu przywiedzionych wypada prawda, że dawna Tula nam nie ieſt wiadoma.

III. Frieslandya wielka wyſpa miedzy Gronlandyą i Ameryką nie daleko przeſmyku Davis według powieści niektórych położona na tym mieyſcu teraz ſię nie znayduie.

IV. Sewerambia wyſpa na oceanie Murzyńſkim położona. Piſze prawdziwie czy

baie-

baiecznie Hennepin, że po rozbitym okręcie niewiasta iedna brzemienna deski się chwyciwszy przypłynęła do wyspy pustey, znalazła na desce kilka ziarn ryżu, który zasiała, w kilka tygodni syna zległa, którego wychowała i w przyzwoitym czasie zaślubiła. Potomstwo z tego małżeństwa tak było liczne, że całą tę wyspę z powieści tylko rzeczonego autora znaiomą zaludniło.

V. Utopia abo kraina zmyślona na żadnym mieyscu się nie znayduiąca nie należy do zamiaru Geografii. Uczeni ludzie iedni użyli tego wyrazu dla odmalowania nędzy życia ludzkiego; drudzy dla podzielenia świata na różne zepsucia rodzaie; niektórzy układaiąc rząd polityczny doskonały, kray na myśli swoiey wystawiony, w którym taki rząd do wykonania niepodobny osadzaią, Utopią zowią.

KSIĘGA VI.

O Aſtronomii i Polityce tak wiele, ile one wchodzą do Geografii.

O ASTRONOMII.

ROZDZIAŁ I.

O sferze świata i iey częściach.

POnieważ świat wydaie ſię oczom naſzym okrągły, Aſtronomowie wynalezli kulę dla wyrażenia onego na niey; ta kula nazywa ſię *sfera miſterna* abo *artyficialna*, a ſam świat może ſię nazwać *sferą przyrodzoną* abo *naturalną*.

Sfera miſterna wyrażaiąca machinę świata ma oś żelazną abo moſiężną przez śrzodek okrągłości ſwey przechodzącą; końce tey oſi nazywaią ſię bieguny abo *poli* reprezentuiące bieguny świata od Aſtronomów zmyślone; ſkłada ſię z różnych cyrkułów dla pokazania biegu gwiazd i planet na niebie; we śrzodku sfery znayduie ſię kula reprezentuiąca okrąg ziemiowodny.

Według dwoiakiego ſkładu świata od Ptolomeuſza i Kopernika wymyślonego dwoiakim kſztałtem sfera układa ſię miſterna. W sferze Ptolomeuſza: Ziemia we śrzodku ieſt nieporuſzona, około którey iako punktu śrzedniego, powietrze, ogień, gwiazdy, i planety wſzyſtkie obracaią ſię. W sferze Kopernika: gałka pozłocona ſłońce reprezentuiąca śrzodek sfery zabiera, poprzek którey oś Zodyaku przechodząca biegunami ſwemi opiera ſię o eklyptykę. Wewnątrz sfery gwiazdarskiey ſiedm planet przez tyleż gałek reprezentowanych widzieć ſię daią, z których ſtrony ku ſłońcu obrócone ſą oświecone według te-

go porządku, który one maią na firmamencie.

Oś Swiata ieſt linia proſta myślą przez środek świata prowadzona, która według Ptólomeuſza ieſt także oſią ziemi po środku świata oſadzoney. Końce tey linii nazywaią ſię *poli*, z których północny nazywa ſię arktyczny, (*polus arcticus*) od ſłowa Greckiego *arctos* znaczącego konſtellacyą północną nazwaną: *urſa minor*; południowy nazywa ſię antarktyczny(*polus antarcticus*) od ſłowa Greckiego *antarctos* które znaczy położenie przeciwne konſtellacyi niedźwiadka.

Dzieſięć cyrkułów abo kół dzielą sferę świata, 6 wielkich a 4 mnieyſze; Cyrkuły wielkie ſą: Ekwator, abo cyrkuł porownania dnia i nocy: Zodyak, Horyzont, Merydyan, i dwa kolury, ieden porownania, drugi przeſilenia dnia z nocą. Te cyrkuły nazywaią ſię wielkiemi, że całą sferę dzielą na dwie części równe; inne cztery nazywaią ſię mnieyſzemi, że sferę dzielą na dwie części nie równe.

Właſności powszechne wſzyſtkim cyrkułom wielkim ſą: Każdy cyrkuł ma ſwoie oś i ſwoie właſne bieguny, które biorą ſię na wierzchu sfery i ſą równie odległe od wſzyſtkich części obwodu tego cyrkułu, którego ſą biegunami; Oś każdego cyrkułu ieſt linia proſta od iednego do drugiego bieguna przez środek cyrkułu prowadzona, każdy wielki cyrkuł dzieli ſię na 360 graduſów, a każdy gradus na 60 minut, każda minuta na 60 ſekund, i tak daley,

Ekwator ieſt cyrkuł wielki wſzyſtkiemi ſwemi częściami równie na 90 graduſów od biegunów świata odległy, Nazywa ſię linią ekwinokcyalną, że ſłońce równy dzień nocy wymierza wſzyſtkim kraiom gdy w tym znayduie ſię cyrkule. Zeglarze morſcy linią go nazywaią. Właſności Ekwatora ſą: cały świat dzieli na dwie równe części, z których iedna nazywa ſię półsferzem północnym abo arktycznym (*hemiſpherium arcticum*) druga półsferzem antarktycznym abo południowym. Eklyptykę przecina we dwuch mieyſcach, do których ſłońce przyſzedłſzy dnia 21 Marca i 23 Września równa dzień z nocą.

Cyr-

Cyrkuły godzinne przecina wciąż angułem proſtym, jeden cyrkuł godzinny 5 gradusów zamyka. Obieg Ekwatora ieſt miarą dnia naturalnego, gdy taż ſama część onego we 24 godzinach powraca do ſwego merydyanu, która obieg zaczęła. Na Ekwatorze liczą ſię gradusy długości Geograficzney.

Zodyak ieſt cyrkuł wielki nieporuſzony ukośnie na sferze położony świat cały na dwie rowne części północną i południową dzielący, a ſam na dwanaście części dwunaſtą Zodyacznemi znakami podzielony, iedną połową nachyla ſię ku biegunowi północnemu, a drugą ku południowemu. To ſłowo *Zodyak* w Greckim ięzyku znaczy zwierzę, od którego ten curkul nazwany z przyczyny że dwanaście znaków abo konſtellacyi figurami zwierzęcemi wyrażaią ſię; te ſą dwoiakie północne i południowe dwoma łacińſkiemi wierſzami wyrażone.

Sunt *aries, taurus, gemini, cancer, leo, virgo,*
Libraque, ſcorpius, arcitenens, caper, amphora,
(piſces.

Po Polſku:

Baran idzie przed *bykiem*, po *bliźniętach raki*
Lew przed *panną* uchodzi, to ſą letnie znaki;
Waga chłodzi z *niedzwiedziem ſtrzelec* zimnem grozi,
Koziorożiec ląd wiąże, *wodnik ryby* mrozi.

Znaki północne temi ſię wyrażaią figurami.	Baran	♈
	Byk	♉
	Bliznięta	♊
	Rak	♋
	Lew	♌
	Panna	♍
Znakow południowych figury ſą	Waga	♎
	Niedzwiadek	♏
	Strzelec	♐
	Kozioroziec	♑
	Wodnik	♒
	Ryby	♓

Aſtronomowie dziſieyſi z pilnych poſtrzegli uwag, że punkta ekwinokcyalne uſtępuią uſtawicznie, a pun-

a punkta ekliptyki i wſzyſtkie znaki zodyaczne pomykaią ſię właſnym obrotem z wſchodu na zachód każdego roku na 50 ſekund, tak że od czaſow Hypparcha, iuż na 30 graduſów pomknęły ſię, a zatym gdy rozumiemy, że ſłońce ieſt naprzykład w znaku Barana, w rzeczy ſamey na ow czas wchodzi do znaku Ryb, i tak daley.

Wiedzieć też trzeba że ſłońce dłużey ośm dni bawi ſię w znakach północnych, niż południowych. Ta różność pochodzi z nierównego biegu ſłońca według Ptolomeuſza, abo ziemi według Kopernika, które raz prędzey, drugi raz leniwiey obracaią ſię, abo też że eklyptyka nie ieſt na dwie równe części od Ekwatora przecięta, lecz większą obwodu ſwego częścią nachyla ſię na półſferze północne.

Ekliptyka ieſt droga po śrzodku Zodzaku, którą ſłońce podług Ptolomeuſza abo ziemia według Kopernika obieg ſwóy roczny z zachodu na wſchód odprawuie. Nazywa ſię ekliptyką od ſłowa łacińſkiego *eclipſis*, to ieſt zaćmienie, że zaćmienia ſię przytrafiaią, gdy Xiężyc ieſt w punktach od Aſtronomów, nazwanych ogon y głowa ſmocze. Aſtronomowie maią ią za cyrkuł wielki na dwanaście znaków, abo części, podzielony, z których każda część dzieli ſię na 30 graduſów. Ekliptyka ma ſwoię właſną oś różną od oſi świata i ekwatora, końce tey oſi nazywaią ſię *poli*, abo bieguny ekliptyki, leży ukośnie względem ekwatora, który ona przecina we dwuch punktach.

Horyzont ieſt cyrkuł wielki z odmianą mieyſca odmieniaiący ſię cały świat na dwie części, abo półſferza dolne niewidzialne, i górne widzialne dzielący. *Horyzont* inny ieſt *racyonalny* a inny *widzialny*. Nazywa ſię horyzontem od ſłowa Greckiego granice znaczącego, że ten cyrkuł granicę zakłada patrzącym; z odmianą mieyſca ten cyrkuł odmienia ſię, każde iednak mieyſce ma ſwóy właſny horyzont nieodmienny. Horyzont ſfery artyficyalney ieſt cyrkuł wielki nieodmienny, w który wpada merydyan moſiężny z całą sferą. Na obwodzie onego ſą wy-

znaczone 12 znaków Zodyaku, dni dwunaſtu mieſięcy, i 32 wiatry ku wielorakiemu ſfery miſterney używaniu. Bieguny Horyzontu, górny nad głowami naſzemi proſto wiſzący Arabſkim ięzykiem nazywa ſię *Zenith;* a dolny naprzeciwko iemu leżący *Nadir.*

Horyzont widzialny ieſt ta część świata, którą na około nas widziemy. Ten horyzont nie dzieli świata na dwie części równe iako horyzont racyonalny.

Horyzont racyonalny abo prawdziwy ieſt cyrkuł wielki myślą przez świat cały prowadzony, maiący za bieguny *Zenith* i *Nadir* mieyſca onego, którego ten cyrkuł ieſt horyzontem. Nazywa ſię racyonalnym, gdyż tylko myślą ludzką może być kreślonym. Horyzont racyonalny przecina całą ſferę na dwa półsferza dolne i górne, idzie zatym że gdy dzień ieſt w iednym półsferzu, noc ieſt w drugim; pokazuie wſchód i zachód ſłońca i innych świateł Niebieſkich, które wſchodzą gdy nad horyzontem ſię pokazuią, zachodzą gdy pod horyzont ſię puſzczaią; naznacza długość dnia i nocy, gdyż dzień nic innego nie ieſt iako obecność ſłońca nad horyzontem, a noc zniknienie onego z horyzontu; pokazuie długość zorzy zaranney i wieczorney; zorza wieczorna zaczyna ſię gdy ſłońce znika z horyzontu, a kończy ſię gdy na 18 od niego oddala ſię graduſów; zorza zaranna zaczyna ſię, gdy ſłońce o 18 graduſów ieſt przed wſchodem, a kończy ſię gdy wſchodzi na horyzont; dzieli świat na cztery części kardynalne, to ieſt wſchód, zachód, południe i północ. Mieyſca, gdzie horyzont i merydyan abo cyrkuł południowy wzaiemnie ſię przecinaią ieſt południe i północ, a zaś gdzie tenże horyzont przecina ekwatora, ieſt wſchód, i zachod; ieſt kreſem ſzerokości geograficzney abo wyſokości bieguna, gdyż od horyzontu zaczynaią ſię liczyć graduſy ſzerokości geograficzney na merydyanie ku biegunowi.

Horyzont racyonalny ieſt troiaki: proſty, ukośny, i paralelny. Horyzont proſty ieſt, który przecina ekwatora i wſzyſtkie dzienne cyrkuły na dwie równe

czę-

części; taki horyzont ieſt tylko pod ekwatorem i dla tego tam dni ſą zawſze równe nocom. Horyzont ukośny ieſt, który wſzyſtkie cyrkuły dzienne na dwie nierówne przecina części, oprócz iednego ekwatora, i dla tego ſłońce gdy tylko ieſt w ſamym ekwatorze takiemu horyzontowi czyni dni równe nocom. Ten horyzont tym ukośniey dzienne przecina cyrkuły, im bardziey ieſt oddalony od ekwatora. Horyzont paralelny ieſt tenże ſam co ekwator, którego bieguny *Zenith* i *Nadir* wpadaią w bieguny świata. W takim horyzoncie połowa ieſt ekliptyki na wierzchu, a druga połowa na ſpodzie, idzie zatym że dzień w tym horyzoncie trwa półroka, a noc półroka. Według troiakiego horyzontu troiako można uſtawić sferę: proſtą sferę uſtawiſz kładąc bieguny świata w horyzoncie, a bieguny horyzontu *Zenith* i *Nadir* w ekwatorze; ukośną, ieden biegun świata zoſtawuiąc nad horyzontem, a drugi pod nim według wymiaru ſzerokości geograficzney; paralelną daiąc horyzontowi za Zenith i Nadir bieguny świata.

Merydyan ieſt cyrkuł wielki z odmianą mieyſca odmieniaiący ſię, przez bieguny świata i horyzontu mieyſca tego, które znaczy południe, przechodzący i cały świat na dwie równe części wſchodnią i zachodnią dzielący; nazywa ſię cyrkułem południowym, że ſłońce przyſzedłſzy do tego cyrkułu czyni południe wſzyſtkim kraiom pod nim leżącym; z odmianą mieyſca ſię odmienia, gdyż idąc ze wſchodu ku zachodowi nie można odmienić mieyſca bez odmiany południa. idąc zaś na północ abo południe można zawſze pod iednym iść merydyanem. Merydyan dzieli cały świat na dwa półsferza iedne wſchodnie, a drugie zachodnie; naznacza śrzodek dnia abo południe; pokazuie ſzerokość geograficzną, abo wynioſłość bieguna (*elevatio poli*) która nic innego nie ieſt, tylko część merydyanu miedzy horyzontem biegunem nad horyzont podnieſionym, zawarta. Na tym cyrkule bierze ſię uſtępek abo deklinacya gwiazd i ſzerokość geograficzna miaſt, toż ſamo albowiem ieſt deklinacya w Aſtronomii, co ſzerokość Geografii.

Kolury ſą dwa cyrkuły wielkie na krzyż ſiebie w biegunach świata przecinaiące i przez punkta kardynalne ekliptyki przechodzące, dzielą ekliptykę na cztery równe części; ieden przecina ią w punktach ekwinokcyalnych, to ieſt na początku barana i wagi i nazywa ſię kolurem ekwinokcyalnym abo porownania dnia z nocą; drugi w punktach ſolſtycyalnych to ieſt na początku raka i kozierozca i nazywa ſię kolurem ſolſtycyalnym abo przeſilenie dnia z nocą, idzie zatym, że kolury naznaczaią cztery części roku, ieſień i wioſnę w punktach ekwinokcyalnych; lato i zimę w punktach ſolſtycyalnych.

Cztery cyrkuły mnieyſze dwa tropiczne i dwa polarne. Cyrkuły tropiczne równie na graduſów 23 minut 30 od Ekwatora odległe ſą kreſem biegu ſłonecznego i ſtykaią ſię z ekliptyką na początku raka i kozierozca. Ieden nazywa ſię *tropicus cancri*, abo kres ſłońca północny, a względem nas letni, do którego ſłońce przyſzedłſzy ku ſtronie cofa ſię południowey, przynoſi początek nam lata i dzień naydłużſzy; drugi *tropicus capricorni*, abo kres ſłońca południowy względem nas zimowy, u którego ſłońce ſtanąwſzy, kraiom południowym lato i dzień naydłużſzy, północnym zaś noc naydłużſzą i zimę ſprawuie.

Cyrkuły polarne ſą dwa cyrkuły mnięyſze od biegunów świata na 23 graduſy, minut 30 odległe, z których ieden ieſt na półſerzu północnym i nazywa ſię cyrkułem północnym, abo arktycznym; drugi na półsferzu południowym, abo antarktycznym. Oba te cyrkuły ſą kreślone przez bieguny ekliptyki, i dzielą kraie zimne od utęperowanych.

ROZDZIAŁ II.

O Gwiazdach i onych biegu.

Ponieważ cyrkuły wynalezione ſą do wyłożenia świateł niebieſkich biegu, rzecz potrzebna wiedzieć

wie-

wieloraki onych ieſt bieg. Gwiazdy iedne ſą nieporuſzone drugie błąkaiące ſię abo Planety.

Gwiazdy nieporuſzone nazywaią ſię te światła niebieſkie, które iedne względem drugich zawſze ſą w równey odległości, chociaż zdarą ſię obracać około ziemi z wſchodu na zachód. *Planety* nazywaią ſię gwiazdami błąkaiącemi, że względem ſiebie iedney nie zachowuią odległości, podczas z ſobą ſię łączą, to ieſt na iednym ſtopniu znayduią ſię Zodyaku, a podczas na przeciwko ſiebie ſtawaią.

Sławny Hollenderſki Aſtronom *Huygens* uſiłował dowieść, że odległość *gwiazd ſtałych* od ziemi ieſt 27,664 razy większa, niż ſłońca od teyże ziemi. Uczony d'*Alembert* upewnia, że gwiazdy ſtałe nay mniey 10,000 razy daley od ziemi leżą niż ſłońce. Myśl ludzka ginąć muſi w tak ogromney niebios rozległości.

Ogromność *gwiazd nieporuſzonych* w iednych większa, w drugich mnieyſza wydaie ſię, i może pochodzić, przynaymniey po większey części, z różnego onych położenia i odległości, a nie zmnieyſzey lub większey ſamych gwiazd ogromności. Aſtronomowie uwagi i doświadczenia czyniący, iedni 10 milionów razy ogromnieyſzemi gwiazdy nieporuſzone od ſłońca upatruią, drudzy, podobno prawdziwiey, one z ſłońcem równemi czynią.

Mniemanie ludzi poſpolitych gwiazdy ma za niezliczone; Aſtronomowie dawno onych liczbę naznaczyli, zwłaſzcza tych, które ludzkim okiem widzane być mogą. Wſzyſcy iednak na iednę nie zgodzili ſię liczbę. *Kepler* liczy gwiazd wſzyſtkich 1392, i w ſiedmiorakim one rozkłada porządku.

Pierwſzey wielkości gwiazd	15
Drugiey	58
Trzeciey - - - -	218
Czwartey - - - -	294
Piątey - - - -	354
Szoſtey - - -	240
Gwiad ciemnych i poſępnych	13
	1392.

Własności i istota *Gwiazd stałych* dla niezmierney onych od ziemi odległości doskonale poznane i opisane być nie mogą. Astronomowie dzisieysi następujące w nich upatruią własności. 1) Gwiazdy nieporuszone własnym błyszczą światłem; ponieważ nie porownanie daley są oddalone od słońca, niż *Saturnus*, a żywszym od tey planety migaią światłem, z innego źrzodła muszą brać iasność, zkąd ią bierze *Saturnus*, to iest nie od słońca. 2) Rzecz zdaie się być do prawdy podobna, że nie są mnieysze od słońca, którego wszystkie maią własności iako to nieporuszenie, światło własne &c. 3) Każda gwiazda nieporuszona ma planety około siebie toczące się, które oświeca.

Według *Kopernika* tak gwiazdy nieporuszone, iako niebiosa, do których one zdaią się być przybite, żadnego nie maią w rzeczy samey obrotu, ale tylko pozorny pochodzący z prawdziwego obrotu ziemi około swey osi. Ptolomeusz dwoiaki gwiazdom nieporuszonym przyznaie obrot: ieden dzienny, abo pospolity który nazywa *primi mobilis*, razem z tym one wraz z firmamentem obracaią się około ziemi w 24 godzinach i na tym mieyscu zkąd obbieg dzienny zaczęły, stawaią; drugi obrot szczegulny abo własny z zachodu na wschód według porządku znaków Zodyacznych około biegunów ekliptyki. Tym obrotem gwiazdy nieporuszone ledwie w 72 latach ieden gradus wymierzaią.

Ptolomeusz liczy planet siedm: których imiona i charaktery Astronomiczne według porządku odległości onych od słońca są te: Saturnus ♄, Jowisz ♃, Mars ♂, Słońce ☉, Venus ♀, Merkuryusz ☿, Xiężyc ☾. Kopernik słońce czyni niby gwiazdą pierwszey wielkości nieporuszoną, a miedzy planetami większemi umieszcza ziemię, rożniąc ią od innych tym znakiem ♁. Według tego nieporownanego Astronoma, słońce iest osadzone we śrzodku świata, około którego wszystkie planety obracaią się, oprócz księżyca, który ma za śrzódek obrotu swego ziemię.

Planety iedne są większe drugie mnieysze; większe

kręcą się około słońca, tych iest sześć: Saturnus, Jowisz, Mars, Ziemia, Venus i Merkuryusz. Planety mnieysze nie maią słońca za punkt śrzedni (*centrum*) biegu swego, lecz inną którą planetę. Planet mnieyszych nie znamy do tychczas nad dziesięć: księżyca, cztery około Jowisza, a pięć około Saturna idących. Planety większe dzielą się na wyższe i niższe; wyższe planety są: Mars, Iowisz i Saturnus dla tego tak nazwane, że wyżey leżą za ziemię i odległeysze są od słońca; niższe: Venus i Merkuryusz, które bliższe są słońca niż ziemia.

Planety nigdy za Zodyak nie występuią, koło obrotu ich nie iest z iednego z ziemią punktu śrzedniego prowadzone, zkąd pochodzi że na czas oddalaią się a podczas zbliżaią do ziemi. Ustawicznie odmieniaią mieysce, iedne względem drugich. Obrot maią dwoiaki: roczny około słońca, dzienny około osi własney.

Słońce iest massa ognista figury okrągłey, która nie tylko własnym świeci światłem, lecz onym planety oświeca. Opisanie słońca nazywa się Heliografia. ponieważ dyameter słońca iest 107 razy większy niż dyameter ziemi, słońce blisko million razy musi być większe za ziemię.

Odległość słońca od ziemi czasem iest większa, czasem mnieysza. Srzednia słońca odległość iest mil 26,400,000. W Grudniu słońce będące w punkcie ziemi naybliższym millionem iednym mil bliższe iest ziemi niż w Czerwcu, gdy iest w naywiększey odległości; nie idzie iednak zatym, aby słońce mocniey ogrzewało ziemię w Grudniu niż w Czerwcu, ponieważ w Grudniu krótko na horyzoncie się bawi, i ukośnie promienie rzuca.

Według Kopernika słońce ma dwoiaki obrot, ieden na pozór ze wschodu na zachód, który zda się odprawować w 24 godzinach około ziemi, ten pozorny słońca bieg służy do naznaczenia wschodu, i zachodu, długości dnia i nocy, także żorzy poranney i wieczorney; drugi bieg abo obrot prawdziwy około własney osi, który słońce odprawuie w 25 dniach,

po-

ponieważ w tym czasie postrzeżone na słońcu plamy znowu też same widzieć się daią.

Właściwie mówiąc nie słońce. lecz ziemia się ćmi, na którą pada cień księżyca, gdy słońce, księżyc i ziemia razem stawaią prosto na przeciwko sobie, co się nie trafia tylko na nowiu gdy księżyc łączy się z słońcem.

Ziemia ma obrot dwoiaki: *dzienny* i *roczny*. Obrot dzienny potrzebny iest do wyłożenia dni i nocy po sobie następuiących, a obrot roczny do wyłożenia czterech części roku.

Obrotem ziemi dziennym tak się dni i nocy wykładaią: gdy się ziemia na swoiey osi z zachodu na wschód w 24 godzinach obraca, zda się nam że w tymże samym czasie słońce i niebo z wschodu na zachód się toczą, takim właśnie sposobem: iako gdy człowiek w okręcie zamkniony, którego biegu nie czuie, z wodą płynąc, przez okno obaczy inny okręt przy brzegu stoiący, rozumie że ow stoiący okręt przeciw wodzie idzie. Ztąd gdy nasze półsferze iest ku słońcu obrócone, mamy dzień, a gdy iest od słońca odwrócone, mamy noc.

Czterech roku części odmiana dzieie się: oś ziemi iest do ekliptyki dwudziestu półczwarta gradusów nachylona, i zawsze do iednego punktu niebieskiego skierowana, i ta to iest prawdziwa przyczyna dla czego ziemia odmiennie w różnych czasach słonecznym prezentuie się promieniom, gdy iest na początku Barana i Wagi linia prowadzona od śrzodka, to iest *centrum* słońca do śrzodka ziemi przechodzi przez Ekwatora; wtenczas nam się zdaie że słońce przez śrzodek sam ziemi abo Ekwatora ziemskiego toczy się i czyni dzień równy nocy, i to iest początek wiosny i iesieni; gdy ziemia iest w początku raka, linia myślą prowadzona od śrzodka słońca przechodzi tropik ziemski Koziorozca, a zatym słońce musi się pokazywać za tym tropikiem, i to iest początek zimy; nakoniec gdy ziemia wchodzi w pierwszy gradus Koziorozca, promień słoneczny ze śrzodka słońca do śrzodka ziemi przechodzi przez tropik

zięmſki raka, ſłońce na ow czas zdaie ſię przechodzić przez tenże tropik, i to ieſt początek lata.

Kśiężyc ieſt planeta mnieyſza, okrągła, ciemna, nieprzezroczyſta, we wſzyſtkim zięmi podobna, udzielonym ſobie od ſłońca światłem oświecona, i ziemię oświecaiąca.

Xiężyc ieſt mnieyſzy bliſko 49 razy od ziemi; ſrzednia onego od teyże ziemi odległość ieſt mil.68,260. Zawſze do ziemi iedne okrągłości ſwey pòłsferze ma obrócone; w mieśiącu iednym obiega około ziemi, wſzyſtkie znaki Zodyaku przebiega w 27 dniach, 7 godzinach i 43 minutach, ale z ſłońcem nie łączy ſię, chyba w 29 dniach 12 godzinach 45 minutach. Bieg kśiężyca przez znaki Zodyaku nazywa ſię *Mieśiącem peryodycznym*, a bieg do złączenia ſię z ſłońcem *Synodycznym*. Kśiężyc albowiem rozłączywſzy ſię z ſłońcem, gdy cały Zodyak przebiegłſzy na mieyſce ſwego rozłączenia powraca, znayduie ſłońce na ieden niemal cały znak zodyaku ztamtąd oddalone; muſi tedy dni 2, godzin 5, minut 2 łożyć dla złączenia ſię znowu z ſłońcem.

Odmiany abo lunacye kśiężyca (*Lunæ phaſes*) ſą różne światła kśiężycowego aſpekty, które względem ziemi ſię odmieniaią. Połowa kśiężyca zawſze ieſt od ſłońca oświecona, ale że uſtawicznie kśiężyc mieyſce odmienia, a czaſem miedzy ziemią i ſłońcem ſtawa, nie może pòłsferza światłego ku ziemi zawſze mieć obróconego, dla tego wydaie ſię nam raz więcey, drugi raz mniey od ſłońca oświeconym.

Znacznieyſze kśiężyca aſpekty ſą: Nów, pierwſza kwadra, Pełnia i oſtatnia kwadra. Nów ieſt złączenie ſię kśiężyca z ſłońcem; kśiężyc miedzy ziemią i ſłońcem ſtanąwſzy, maiąc całe pòłsferze światłe do ſłońca obrócone, ziemi oświecać nie może. Pierwſza kwadra ieſt gdy kśiężyc wyſzedłſzy z promieni ſłońca na 90 ſtopniów od iego oddala ſię i rogi oświecone ku wſchodowi obrócone ziemi pokazuie; Pełnia kśiężyca ieſt, gdy ta pleneta na przeciwko ſłońca ſtanąwſzy całym iaſnym pòłsferzem na ziemię patrzy; oſtatnia kwadra ieſt gdy kśiężyc do ſłońca zbliżaiący

ſię

się stawa na 90 stopniów od niego, i rogi swoie świetne ma na zachód obrócone. Księżyc ma naywięcey światła słonecznego względem siebie w nowiu, mniey w kwadrach, naymniey w pełni.

Zaćmienie księżyca w samey tylko pełni przypada, na ten-czas albowiem ziemia miedzy słońcem i księżycem położona cieniem swym księżyc zaćmić może przeymuiąc promienie słoneczne. Nie w każdey iednak pełni zaćmienie księżyca trafia się, bo w każdey pełni słońce, księżyc i ziemia w prostey linii na przeciwko siebie nie stawaią.

Reszta planet: Saturnus, Jowisz, Mars, Venus, i Merkuryusz. których iako też słońca, księżyca i ziemi odległość, obbieg koło ziemi i własnych osi masz wyrażne w następuiącym porządku według naypoźnieyszey obserwacyi Pana *De la Lande*.

Diameter Słońca iest większy niż Dyameter ziemi razy 107, *massa zaś abo ogromność* słońca 1,217.4209 razy. *Odległość od ziemi* mil 26,400,000. *Rok tropiczny słoneczny*, abo pozorny obrot słońca względem gwiazd odprawuie się w dniach 365 godzia: 5, minut 48, sek: 45. *Obrot około własney osi* w dniach 25, minut 12.

☿ MERKURYUSZ.

Dymeter Merkuryusza względem ziemi iest iak 1 względem 3, a *ogromność* iak 1 względem 24, *odległość od ziemi* iest mil 26,400,000; *od słońca* mil 1,029,300; *rok tropiczny* abo obbieg około słońca dni 85, godzin 23, minut 16; *około własney osi* niewiadomy.

♀ VENUS.

Dyameter tey planety względem ziemi iest $\frac{17}{18}$ a *ogromność* abo *wielkość* $\frac{8}{9}$; *odległość* od ziemi mil 26,400,000 od słońca mil 1,996,000 *Rok tropiczny* dni 224, godzin 14. min. 50. *Obbieg około własney osi* godzin 3 min: 20.

♁ ZIEMIA.

Dyameter Ziemi iest mil 2,292, *massa iey, wielkość* abo *ogromność* mil 6,265,716,800. *Powierzchowność* mil kwadratowych 16,402,400. *Odległość od*

Słoń-

Słońca mil 26,400,000. *Obrot roczny* około słońca dni 365, god: 6. minut 9, second 10; *Obrot około własney osi* dni 23, minut 56.

♂ MARS.

Dyameter względem ziemi $\frac{52}{100}$, a wielkość $\frac{1}{6}$ *odległość od Ziemi* mil 40,000,000; *Od słońca* mil 40,225,460. *Obrot roczny około Słońca rok* 1, dni 321, godzin 23 minut 29. *Około własney osi* godzin 24, minut 40.

♃ JOWISZ.

Dyameter Jowisza iest większy 11 razy niż Ziemi, a massa abo ogromność 1246 razy. *Odległość od Ziemi* mil 136,000,000; *Od Słońca* mil 137,304,000. *Obrot około Słońca* lat 11, dni 315, godzin 8, minut 4. *Około własney osi* godzin 9, minut 56.

♄ SATURN.

Dyameter Saturna iest większy razy 9½, niż dyameter Ziemi, a *massa* abo *ogromność* 868 razy. Odległy iest od Ziemi mil 250,400,000. a od Słońca mil 251,820,000 *Obrot około Słońca* lat 29, dni 166. Około własney osi obrot nie iest znaiomy.

☾ KSIĘZYC.

Dyameter Księżyca względem ziemi $\frac{3}{11}$, a ogromność $\frac{1}{49}$, *Odległość od Ziemi* mil 68,260. *Od Słońca* mil 26,400,000. *Obrot koło Ziemi* dni 27. go: 7 minut 43. sekond 12, około własney osi dni 27, godzin 8.

ROZDZIAŁ II.

O przystosowaniu Sfery świata do kuli albo Globu ziemskiego.

Ziemia nazywa się *kulą* abo *globem* dla swey okrągłości, i wszystkie niemal sfery niebieskiey własności do niey przystosowane być mogą; ma swoię oś, bieguny, Ekwatora, Horyzont, cyrkuł południowy, Zodyak, kresy słoneczne, abo Tropiki, cyrkuły biegunowe abo polarne. Kolury na globie ziemskim nie kładą się iako mniey potrzebne.

Oś Ziemi iest linia myślą przez śrzodek Ziemi pro-

prowadzona, ktòrey końce nazywaią fię *biegunyabo poli*, ieden pòłnocny, a drugi południowy, odległe od każdey części Ekwatora zięmfkiego na gradufów 90.

Ekwator zięmfki od Marynarzów linią pòłnocną abo tylko *linią* nazwany ieft cyrkuł wielki ziemię całą na dwa rówue pòłsferza, abo części dzielący naprzeciwko Ekwatora niebiefkiego leżący. Cyrkuł ten przechodzi przez morze Gwineyfkie, Gwineę, część Afryki, Archipelag Maldywfki, Ocean wfchodní, wyfpy, Sumatrę, Jawę. Celebę; Moluckie, morze fpokoyne, część ziemi Peruańfkiey, i tęgiey. (*Terra firma.*)

Zodyak ziemfki ieft cyrkuł wielki naprzeciwko Ekliptyki leżący i całą ziemię na dwie równe części ukośnym Ekwatora przecięciem dzielący, fam na dwanaście równych części od dwunaftu znaków Zodyaku podzielony.

Horyzont ziemfki ieft cyrkuł wielki całą ziemię na dwie równe części wyżfzą i niżfzą przecinaiący, z odmianą mieyfca odmieniaiący fię.

Horyzont ieft dwoiaki: myślą prowadzony abo Aftronomiczny i widzialny; *Horyzont Aftronomiczny* ieft cyrkuł wielki myślą z tego mieyfca, którego ieft horyzontem, prowadzony, za bieguny punkta *Zenith* i *Nadyr* maiący i ziemię na dwie równe części przecinaiący. *Horyzont widzialny* ieft kray świata, który kto z wyfokiego mieyfca okiem wokoło obeyrzeć iak naydaley może.

Główne kraie świata dzielące Horyzont fą cztery: Wfchód, Zachód, Południe, Pòłnoc. Z tych ftron wieiące wiatry nazywaią fię: *Wfchodni* a na morzu śrzodoziemnym nazywa fię *Levante*; *Zachodni* na morzu śrzodoziemnym *Ponente*; *Połnocny* na morzu śrzodoziemnym *Tramontane*; *Południowy* na morzu śrzodziemnym *Oftro*.

Merydyan abo cyrkuł południowy ieft cyrkuł wielki z odmianą mieyfca odmieniaiący fię, ziemię na dwie części wfchodnią i zachodnią dzielący przez *Nadir* i *Zenith* mieyfca tego, którego ieft merydyanem, prowadzony.

Pier-

Pierwſzy Merydyan ieſt, od którego ſtopnie długości Geograficzney liczyć ſię poczynaią. Każdy Aſtronom podług ſwego upodobania pierwſzy kładzie merydyan. Francuzi na kartach Geograficznych kładą pierwſzy merydyan na wyſpie Kanaryiſkiey *Fer*; Hollendrzy prowadzą go przez górę wyſpy *Teneriffe* i *Kap zielony*; Portugalczykowie przez wyſpę Azorſką *Tercerę*; Hiſzpani przez *Tolet &c.*

Tropiki ſą dwa cyrkuły mnieyſze od Ekwatora na graduſów 23. minut 29 odległe cyrkułom tropicznym abo kreſom ſłonecznym korreſponduiące.

Cyrkuły polarne ſą dwą cyrkuły mnieyſze od biegunów ziemi na graduſów 23, minut 29 odległe, za któremi dni i nocy nie godzinami, lecz mieſiącami roſną.

O ſzerokości i długości Geograficzney.

Szerokość w powſzechności wzięta ieſt ten cały ziemi przeciąg który miedzy dwoma zamyka ſię biegunami okręgu ziemnowodnego północnym i południowym Ta ſzerokość od iednego bieguna do drugiego zawiera graduſów 180, na każdy gradus rachuiąc mil 20.

Szerokość ieſt dwoiaka: północna i południowa. *Północna* ieſt ta część powierzchowna ziemi długa na graduſów 90, która od Ekwatora rozciąga ſię do bieguna północnego; *Południowa* zaś zamyka ſię miedzy tymże Ekwatorem i biegunem południowym.

Graduſy ſzerości na globach liczą ſię na cyrkule południowym moſiężnym, biorąc pierwſzy gradus pod Ekwatorem, a oſtatni abo dziewięćdzieſiąty ſzerokości północney pod północnym, a południowey pod południowym biegunami; na kartach zaś geograficznych abo mappach, po prawey i lewey ſtronie graduſy ſzerokości ſą położone.

Szerokość geograficzna mieyſca w ſzczegulności ieſt odległość mieyſca ſzczegulnego naprzykład Warſzawy od Ekwatora ziemſkiego. Znaydzieſz ią na

globie tak: Szukay miasta Warszawy, podsuń ią pod cyrkuł południowy, licz potym gradusy na Merydyanie od Ekwatora do punktu pod którym stoi Warszawa, te będą szerokością Geograficzną Warszawy, to iest gradusów 52 minut 15.

Wyniesienie bieguna nad horyzont abo *elevatio poli*, iest część obwodu cyrkułu południowego między horyzontem i biegunem zawarta, abo iest podniesionego ukośnie bieguna ziemskiego nad horyzont odległość, od tegoż horyzontu.

Szerokość Geograficzna mieysca szczegulnego naprzykład Warszawy iest toż samo co wyniesienie bieguna nad horyzont Warszawski; niech człowiek podekwatorny idzie do bieguna północnego, za każdym postąpieniem musi odmieniać horyzont. Wtenczas biegun północny podnosi się nad horyzont, a biegun południwy spuszcza się na dół; niech taki człowiek uydzie mil 1,000 rzecz iest widoczna że na mil 1,000, abo gradusów 50 biegun północny wyniesie się nad horyzont, a gdyby taki człowiek przyszedł do Warszawy, miałby biegun północny podniesiony nad horyzont Warszawski na gradusów 52, minut 15, co iest właśnie szerokość Geograficzna; dla tego mieszkaiący pod Ekwatorem, że oś niebieska tam wpada do Ekwatora, a nie podnosi się nad horyzont, Geograficzney nie maią szerokości.

Długość Geograficzna w powszechności iest rozciągłość ziemi od wschodu na zachód, abo z zachodu na wschód; długość w szczegulności naprzykład Warszawy iest odległość od pierwszego cyrkułu południowego przez wyspę Kanaryiską *Fer*, od którego kraiopisarze mierzą długość z zachodu na wschód; chcesz znaleść długość w szczegulności naprzykład Warszawy, szukay iey na globie, podsuń pod cyrkuł południowy, a na Ekwatorze licz gradusy od pierwszego cyrkułu południowego, aż do Warszawy, ta liczba pokaże długość Warszawy, to iest gradusów 38, minut 45.

Dawni Kraiopisowie więcey znaiąc kraiów z za-

chodu na wſchód, niż z północy na południe pierwſzą rozległość nazwali długością, a drugą ſzerokością.

Aby iedne mieyſce od drugiego różniło ſię godziną czaſu, trzeba gradu ſów 15; na mieyſcu na 15 gradu ſów odległym od Warſzawy ku wſchodowi, ieſt godzina pierwſza z południa, gdy w Warſzawie ieſt dwunaſta, a ku zachodowi ieſt godzina dwunaſta, gdy w Warſzawie ieſt pierwſzą.

O DZIALE ZIEMI
Przez odmianę powietrza.

Łacinnicy kraie odmianą ciepła zbytniego, abo zimna od ſiebie różniące ſię, nazywaią z Greckiego *Zonæ*; które zawieraią ſię miedzy czterma mnieyſzemi cyrkułami idąc z południa na północ, abo z północy na południe.

Cztery cyrkuły mnieyſze sfery zięmnowodney dzielą całą zięmię na pięć kraiów: na kray ſuchy, gorący, abo podſłoneczny zawarty miedzy dwuma kreſami biegu (na pozór) ſłonecznego; na dwa kraie mierne abo zaſłoneczne miedzy słońca kreſami i cyrkułami polarnemi leżące; na dwa kraie zimne miedzy cyrkułami polarnemi i biegunami oſi zięmſkiey zawarte.

Kray podſłoneczny pod Ekwatorem ma sferę proſtą, dni zawſze równe nocom, dwa razy na rok podczas porownania dnia z nocą i nocy ze dniem w południu słońce w pośrzodku nieba proſto nad głową ſtoiące, toż ſame ſłońce ma przez ſześć mieſięcy na północy, a przez drugie ſześć na południe; obywatele tamteczni widzieć mogą wſzyſtkie obroty niebios i konſtellacye tak południowe, iako północne, maią dwie zimy i dwa lata, i powietrze umiarkowane dla równych dni z nocą.

W kraiu podſłonecznym miedzy Ekwatorem i kreſami ſłońca abo tropikami, sfera ieſt ukośna, dni no-

tom nie równe, oprocz pod czas onych porownania to iest dnia 21 Marca i 23 Września, słońce dwa razy w roku stawa nad głowami, a raz tylko pod samym kresem swoim; iedne tylko tam iest lato daleko gorętsze, niż pod Ekwatorem dla dnia dłuższego i iedna zima mroźnieysza dla większey odległości słońca.

Mieszkaiący w *kraiach zasłonecznych* abo *miernych* nigdy słońca ani żadney nie maią nad głowami planety, konstellacye północne wszystkie widzieć mogą, południowe zaś ci tylko, ktorzy przy kresach mieszkaią słonecznych, rok cały na cztery dzieli się części, na wiosnę, lato, iesień, i zimę. Dni przez pół roka zawsze tu przybywaią, a przez pół roka ubywaią.

Kraie zimne równie iak mierne słońca ani żadney planety nad głowami obywatelów nie maią, konstellacye północne w kraiach zimnych północnych, a południowe w południowych wszystkie widzane być mogą, które względem samych biegunów nigdy nie zachodzą ani wschodzą, ale nad horyzontem dokoła się kręcą. Słońce też tam nie wschodzi ani zachodzi przez czas nieiaki, i im mieysce iest bliższe do biegunów, tym dzień więcey trwa miesięcy, tak, że pod samemi biegunami dzień iest ustawiczny przez sześć miesięcy; iedne tam iest lato i to krótkie, iedna zima, a ta tęga i bardzo długa.

Kraie zimne południowe cale Europeyczykom nie są znaiome, którzy żeglugą swoią za gradus 54 szerokości południowey daley nie zaśli.

Kraie zimne połnocne są znaiomsze i aż do 80 gradusa od Hollendrów przeyiścia przez ocean północny do Chin i Japonii szukaiących zwiedzione.

Obywatelom piąciu kraiów odmianą powietrza podzielonym nazwisko daie cień nie iednostaynie od słońca południowego rzucony. 1.) Obywatele wszyscy kraiów podsłonecznych nazywaią się z Greckiego *Ascii*, to iest bez cienia, że żadnego w południe około siebie cienia nie widzą, maiąc raz abo dwa w rok słońce nad głowami. 2) Ciż sami obywatele nazywa-

zywaią się *Amphisii*, że cień raz na południe, drugiraz na północ rzucaią. 3) Ci którzy w iednę zawsze stronę cień południowy rzucaią, nazywaią się *Héterosci*. tacy są obywatele kraiów zasłonecznych i pod kresami słońca mieszkaiący. 4) Ci. którzy mieszkaią w kraiach zimnych nazywaią się *Perescii*, koło których cień przez dzień się obraca.

Mieszkaiący pod iedną szerokością na iednym półsferzu, a oddaleni od siebie na 180 gradusów długości, nazywaią się *Periæci*: ci równie są odległi od Ekwatora, w iednym mieszkaią kraiu względem zimna abo ciepła, iednego czasu maią zimę i lato, dni i nocy równie u nich przybywaią, lecz godziny są przeciwne, naprzykład gdy u iednych iest południe, u drugich iest północ. Narody mieszkaiące pod iednym południem i równie odległe od Ekwatora, lecz iedne na półsferzu północnym, drugie południowym nazywaią się *Antœci*, południe i północ maią iedney godziny, lecz gdy u iednych iest dzień naykrótszy, u drugich iest naydłuższy, gdy u iednych iest zima, u drugich iest lato &c. Mieszkaiący pod iedną szerokością na różnych półsferzach a oddaleni na 180 gradusów długości to iest pod drugą połową merydyanu, nazywaią się *Antypodami*. Ci maią dni i nocy równie długie. ale w częściach roku przeciwnych, gdy u iednych iest południe, u drugich iest północ &c.

O DZIALE ZIEMI
Przez odmienną czasu długość.

Clima iest kray miedzy dwuma paralelnemi cyrkułami od Ekwatora na północ abo południe takiey szerokości; która pół godziny odmiany we dnie albo wnocy uczyni. Takie kraie abo *climata* inne są dawne, inne teraźnieysze, inne godzinne, inne miesięczne, inne północne, inne południowe.

Dawni Kraiopisowie rozumieiąc, że kraiów podsłonecznych mała część od kresów słonecznych ku Ekwatorowi dla zbytecznego gorąca ludzmi iest osadzo-

dzo-

dzona, a kraie zasłoneczne za 50 gradusem szerokości są puste, siedm tylko naznaczali *climata* prowadząc one przez znacznieysze dawnego świata mieysca. Doświadczywszy potym że ludne narody za 50 gradusem znayduią się, dwa nowe *climata* do dawnych siedmiu przydali, które przez te mieysca były prowadzone. *Pierwsze* przez Meroę wyspę górney Etyopii; *Drugie* przez Siennę miasto Egypskie; *Trzecie* przez Alexandryą miasto także Egypskie; *Czwarte* przez wyspę Ród; *Piąte* przez Rzym albo Hellespont; *Szoste* przez morze czarne; *Siodme* przez uyście rzeki Dniepru; *Osme* przez gory Ryfeyskie w Sarmacyi Azyatyckiey; *Dziewiąte* przez rzekę Don.

Climata teraznieysze są kraie długością dnia od teraznieyszych Kraiopisarzów wymierzone, którzy z doświadczenia wiedząc, że ziemia dobrze ku końcom osi iest osiadła, każdemu półsferzu naznaczyli po 30 *climata* tak godzinnych, iako miesięcznych.

Climata godzinne są kraie iedne od drugich długością półgodziny dnia różniące się, iest ich dwa dzieścia cztery od Ekwatora do cyrkułu polarnego północnego, a drugie 24 od tegoż Ekwatora do cyrkułu południowego, i pierwsze nazywaią się północne, drugie południowe.

Im *climata* bardziey od Ekwatora ku północy albo południowi oddalaią się, tym mnieyszego mieysca dla czynienia dnia półgodziną dłuższego potrzebuią, tak dalece że szesnaste naprzykład *clima* od siedmnastego odległe iest na minut 48; a dwudzieste trzecie od dwudziestego czwartego na minut tylko trzy; im bardziey bieguny osi ziemskiey podniesione są nad horyzont, tym mniey trzeba mieysca ziemi, aby dzień był półgodziną dłuższy. *Climata* miesięczne przeciwnym sposobem im daley od cyrkułów polarnych ku biegunom ustępuią, tym więcey mieysca dla dnia długością miesiąca większego potrzebuią.

Climata miesięczne są kraie za cyrkułami polarnemi położone, w których dni różnią się ieden od drugiego miesiącem, także ostatnie *climata* maią dzień ustawiczny przez sześć miesięcy trwaiący; iest

ich

ich ſześć na półsferzu północnym, a drugie ſześć na południowym.

Rzecz pewna, że kraie leżące za 87 graduſem ſzerokości przez 6 mieſięcy słońca na horyzoncie ſwym przytomnego nie maią, nie przeto iednak grubą ſą okryte nocą; uſtawiczna im świeci zorza, poki słońce nie ſpuści ſię do 18 graduſa niżey Ekwatora, abo (co też ſamo ieſt) pod horyzont, co we dwuch mieſiącach ledwie ſię ſtaie, a za dwa mieſiące znowu tam z zorzą zaranną słońce powraca, więc przez cztery mieſiące zorza wieczorna i poranna rzeczone oświeca kraie. W dwuch mieſiącach śrzednich, kſiężyc przez cały świeci mieſiąc, a zatym ieden tylko mieſiąc i to nie ciągle ieſt grubey nocy.

O DZIALE ZIEMI
Przez miary Kraiopiſom zwyczayne.

Miary Kraiopiſarſkie też ſame niemal ſą, których nauka używa miernicza. W nayczęſtſzym iednak u kraiopiſów używaniu ſą gradus i mile.

Gradus ieſt trzyſetna ſześćdzieſiąta część cyrkułu abo koła tego, który cały świat ziemowodny opaſuie.

Ieden *gradus* zawiera kroków mierniczych 60,000, im więcey mila którego kraiu ma kroków mierniczych, tym mniey mil idzie na ieden *gradus*, kładę tu wſzyſtkich kraiów długość mil: *Na ieden gradus idzie mil* Angielſkich morſkich 20.

Angielſkich	morſkich	20.
	poſpolitych	48
	małych	75
Arabſkich - - - -		$56\frac{2}{3}$
Aragońſkich - - -		18
Artezyiſkich - - - -		28
Auſtryackich wielkich -		8
Barſkich		$22\frac{4}{5}$
Bawarſkich - - - -		13
Borbońſkich - - - -		23
Brabańſkich - - - -		20

Bre-

Bretańſkich - - - -	22
Burgońſkich - - - -	$21\frac{1}{2}$
Chińſkich ſtaiów (Lys)	250
Chińſkich mil (Pus)	25
Czeſkich - - - - -	12
Delfinackich - - -	19
Duńſkich - - - -	15
Faltzgrabſkich - - -	24
Flamańſkich pocztowych	20
Flandryſkich poſpolitych	23
Francuſkich morſkich	20
poſpolitych	25
Paryſkich -	$28\frac{1}{2}$
Gaſkońſkich - - -	19
Genueńſkich - -	67
Haſkich - - - -	$11\frac{1}{4}$
Hollenderſkich większych	20
Hiſzpańſkich morſkich	$17\frac{1}{2}$
poſpolitych	20
pocztowych -	$26\frac{1}{2}$
Japońſkich - - - -	40
Indyjſkich - - - -	30
Inflantſkich - - -	17
Irlańſkich	50
Lotaryńſkich - - -	$22\frac{1}{5}$
Moſkiewſkich wiorſtów	104
Niemieckich - - -	15
Norwegſkich - - - -	$10\frac{2}{7}$
Perſkich (Paraſande)	$22\frac{2}{9}$
Piemonckich - - -	50
Polſkich - - - -	20
Portugalſkich - - -	18
Prowanckich - - -	19
Saſkich - - - - -	$17\frac{1}{6}$
Szwaycarſkich wielkich	8
śrzednich	10
małych	12
Szwedzkich - - -	12

Ta-

Tureckich - - - -	66⅓
Ukraińskich - - -	13½
Węgierskich - - -	10
Zmudzkich - - -	15.

ROZDZIAŁ III.
O wielorakim używaniu globu albo sfery ziemnowodney do poznania rzeczy potrzebnych.

1. *Jak ustawić sferę na horyzont każdego mieysca?*

Trzeba naprzód podnieść koniec osi północney, ieżli mieysce iest na pólsferzu północnym, naprzykład *Warszawa*, na gradusów 52, minut 15. potym podsunąć *Warszawę*, abo każde inne mieysce pod cyrkuł południowy mosiężny, ten pokaże gradus długości geograficzney, który iest w Warszawie 38, minut 45.

2. *Jak znaleść długość i szerokość, abo wysokość osi pewnego mieysca naprzykład Warszawy?*

Szukay na globie Warszawy, podsuń ią pod merydyan, gradus merydyanu nad Warszawą prosto leżący to iest 52 m. 15 iest iey szerokością abo wysokością osi nad horyzontem Warszawskim; a gradus Ekwatora pod merydyan podsuniony iest długością *Warszawy*.

3. *Jak znaleść Słońce w Zodyaku na każdy dzień?*

Chcesz wiedzieć w którym znaku i onego gradusie iest słońce, naprzykład dnia 10 Maia, szukay tego dnia na cyrkule horyzontowym, znaydziesz że na ten dzień przypada 19 *gradus* Byka, szukay potym w Ekliptyce tegoż samego gradusu, w nim iest tego dnia słońce. Chcąc znaleść miesiąc i dzień korrespondujący gradusowi w którym znayduie się słońce, naprzykład 17 gradusowi Lwa, szukay tego gra-

gradusu w horyzoncie, a na przeciwko iego dnia miesiąca, z naydziesz dzień 9 Sierpnia.

4. *Jak pewnego dnia znaleść kraie, nad któremi słońce iest w południu nad głowami obywatelów?*

Znalazszy na Ekliptyce mieysce, w którym słońce tego dnia się znayduie, podsuń ie pod merydyan, i uważay obracaiąc sferę, które kraie przechodzą przez ten *gradus* merydyanu, te wszystkie tego dnia maią słońce nad głowami swych mieszkańców wiszące.

5. *Jak znaleść każdey godziny wszystkie kraie, w których iest Wschód, Zachód, Południe, Północ?*

Znalazszy mieysce słońca nad głowami świecącego w Ekliptyce, ustaw ie podług szerokości mieysca tego; W tym położeniu we wszystkich mieyscach tykaiącyh się strony wschodniey horyzontu iest *Zachód*, w tykaiących się zaś strony zachodniey iest *Wschód*, w leżących pod merydyanem iest *Południe*, a na przeciw merydyanu iest *Północ*, na półsferzu wyższym iest dzień, a na niższym iest noc.

6. *Jak znaleść mieysce, w którym słońce iest nad głowami każdey naznaczoney godziny?*

1. Znalazszy mieysce słońca w Ekliptyce na dzień naznaczony, podprowadź ie pod merydyan i naznacz punkt merydyanu korresponduiący mieyscu słońca. 2. Podsuń mieysce w którym się znayduiesz naprzykład *Warszawę* pod merydyan, a strzałkę kompasową postanów na godzinie dwunastey. 3. Ieżeli godzina od ciebie naznaczona iest wieczorna obracay glob ku zachodowi aż poki strzałka kompasowa stanie na godzinie naznaczoney; mieysce to ma słońce wertykalne, które będzie się znaydowało pod punktem merydyanu naznaczonym; ieżeli godzina iest poranna obracay glob ku wschodowi.

7. *Naznaczywszy mieysce pewne w kraiu podsłonecznym, iak znaleść dwa dni w roku, których słońce przechodzi przez głowy obywatelów mieysca tego?*

Mieysce naznaczone niech będzie *Mexyk* stołeczne nowey Hiszpanii. 1) Podprowadź *Mexyk* pod merydyan i naznacz na nim punkt korresponduiący rze-

czonemu miaſtu. 2) Obracay glob około ſwey oſi i uważay dwa graduſy Ekliptyki przechodzące przez punkt merydyanu naznaczony. 3) Szukay dni, których słońce znayduie ſię w tych dwuch graduſach Ekliptyki. Te ſą dni 18 Maia i 26 Lipca, których słońce przez Mexykanów przechodzi głowy.

8. *Jak na globie poznać wſchód i zachód każdego dnia na każde mieyſce?*

1) Uſtaw ſferę podług mieyſca naprzykład *Warſzawy*. 2) Znaleziony *gradus* słońca podſuń pod merydyan, a ſtrzałkę kompaſową poſtaw na godzinie południowey. 3) Obracay ſferę na wſchód aż *gradus* słońca dotknie ſię kraiu horyzontu. 4) Patrz którą godzinę pokazuie ſtrzałka kompaſowa, ta znaczy wſchód tego dnia na *Warſzawę*. 5) Obracay ſferę na zachód, a poznaſz godzinę zachodu.

Dnia 20 Lipca słońce ieſt w 29 graduſie Raka, wſchodzi na Warſzawę o godzinie czwartey, zachodzi o godzinie oſmey, tym ſpoſobem poznaſz długość dnia każdego czaſu i na każde mieyſce. Także dwa dni w roku których słońce wſchodzi i zachodzi iedney godziny.

9. *Jak znaleść wſzyſtkie mieyſca ziemi w których dzień krótſzy niż 24 godziny, ieſt przez cały rok równie długi?*

Chceſz znaleść wſzyſtkie mieyſca, którym dzień 10 godzin długi świeci naprzykład dnia 12 Lutego, tak przyſtąp: ſzukay mieyſca na dzień 12 Lutego znaydzieſz 23 *gradus* Wodnika, znalezione mieyſce słońca podſuń pod merydyan, a ſtrzałkę kompaſową poſtaw w południu; obracay ſferę na zachód aż ſtrzałka ſtanie na godzinie piątey, o którey słońce zachodzi we dniu 10 godzin długim: w tenczas podnoś abo ſpuſzczay merydyan, poki on graduſem 23 Wodnika nie dotknie ſię horyzontu zachodniego; koniec oſi podnieſiony obaczyſz na graduſów 42 ſzerokości, i nieomylnie wnieſieſz że kraie pod 42 ſzerokości północney leżące, maią godzin 10 dnia 12 Lutego.

10. *Jak znaleść dzień w kraiach zimnych, którego*

słońce

słońce wschodzi na czas długi bez zachodu, abo zachodzi bez wschodu?

Niech będzie mieysce dane naprzykład pod gradusem 80 szerokości północney, w tym przykładzie 10 gradusów szerokości iest pod horyzontem, które że są w ustępku północnym słońca, trzeba obracać sferę aby którykolwiek *gradus* Ekliptyki częścią wiosienną przechodził przez 10 gradus ustępku słonecznego wziętego na merydyanie, ten *gradus* będzie 25 barana przypadaiący na dzień 12 Kwietnia, którego dnia wschód słońca będą miały kraie pod 80 gradusem szerokości położone.

Chcąc wiedzieć dzień zachodu w tymże samym kraiu trzeba uważać, który *gradus* Ekliptyki częścią letnią dotknie się merydyanu pod 10 *gradusem* ustępku słońca, ten będzie 5 *gradus* Panny, w którym słońce znayduie się dnia 26 Sierpnia; ten dzień będzie zachodem słońca na mieysce dane. Ztąd łatwo wnieść że pod 80 gradusem szerokości dzień iest ustawiczny przez pół piąta miesiąca.

11. *Jak znaleść można na każdy dzień wysokość słońca południowego?*

Wyrachowanie wysokości słońca powinna uprzedzać znaiomość co iest wysokość Ekwatora na każde mieysce i deklinacya abo ustępek słońca. *Wysokość Ekwatora* iest dopełnienie szerokości Geograficzney i równa się zawsze z odległością bieguna abo końca osi od punktu *Zenith*. W ustawionym globie na horyzont Warszawski masz 52 gradusy 15 minut szerokości Geograficzney, abo odległości bieguna od horyzontu, iako i szerokości miedzy Ekwatorem i Zenitem, a ponieważ od Zenitu do horyzontu ze wszech stron iest 90 gradusow, z których wziąwszy 52 gradusów 15 minut na szerokość Warszawy zostanie się 37 gr: 45 minut, któremi wyraża się wysokość Ekwatora nad horyzontem Warszawskim.

Deklinacya abo *ustępek* słońca iest iego odległość od Ekwatora ku biegunowi północnemu, abo południowemu; ieżeli słońce znayduie się na półsferzu

północnym w znaku którym, policz iego uſtępek od Ekwatora i złącz z wyſokością tegoż Ekwatora, będzieſz miał wyſokość ſłońca południowego na dzień dany. Ieżeli ſłońce ieſt na półsferzu i w znakach południowych odciągni iego uſtępek od Ekwatora z wyſokości tegoż Ekwatora nad horyzontem, oſtatek gradusów zoſtałych będzie wyſokością ſłońca.

Chceſz wiedzieć iaka ieſt wyſokość ſłońca południowego w Warſzawie dnia 21 Czerwca, i dnia 21 Grudnia, uſtaw ſferę na horyzont Warſzawſki, podſuń mieyſce w którym ſłońce dnia 21 Czerwca znayduie ſię pod merydyan, poznaſz że w ten dzień oddaliło ſię abo uſtąpiło od Ekwatora 23 gra: 29 minut, złącz ten uſtępek to ieſt 23 gra: 29 minut z wyſokością Ekwatora to ieſt 37 gradusów 45 minut będzieſz miał 61 gra: 14 minut wyſokości ſłońca. Przeciwnym ſpoſobem wiedząc że ſłońce dnia 21 Grudnia uſtąpiło od Ekwatora na półsferzu południowym na 23 gr: 29 minut odciągni ten uſtępek od wyſokości Ekwatora, zoſtanie na wyſokość południową ſłońca 14 gradusów 16 minut.

12 *Jak znaleść mieyſca wſzyſtkie, na których południe przypada iedney godziny iak w Warſzawie?*

Podprowadź *Warſzawę* pod merydyan. wſzyſtkie mieyſca w iedney linii od północy na południe z Warſzawą znayduiące ſię, maią południe teyże ſamey godziny.

13. *Jak znaleść wſzyſtkie mieyſca maiące iednę długość dnia, którą ma Warſzawa?*

Uſtaw ſferę na horyzont Warſzawſki, obracay ią, którekolwiek mieyſca będą przechodziły przez gradus 52 minut 15 równy maią dzień *Warſzawie*, chociaż różnych godzin południe.

14. *Jak znaleść wielą godzinami południe ieſt prędzey lub poźniey w iednym mieyſcu niż w drugim?*

Chceſz wiedzieć naprzykład iak prędzey ieſt południe w *Moſkwie* niż w *Warſzawie*: Znaydź długość obu miaſt, większą długość *Moſkwy* obróć na godziny (15 gradusów licząc na iednę godzinę, a ie-

den

den *gradus* na 4 minuty) długość *Moskwy* iest większa niż w *Warszawie* 19 grad: 15 minut, zkąd poznasz że w *Moskwie* prędzey iest południe 1 godziną 17 minutami niż w *Warszawie*. Tymże samym sposobem poznasz wielą godzinami iest prędzey w *Warszawie* południe niż w innym iakim mieyscu na zachód *Warszawy* leżącym naprzykład w *Lisbonie*, *Madrycie*, *Paryżu*, *Londynie* &c.

15. *Jak znaleść każdey daney godziny, godzinę właściwą każdemu na świecie mieyscu?*

Chcąc wiedzieć która iest godzina na każdym na świecie mieyscu, gdy w *Warszawie* iest ósma poranna tak postąp: Względem mieysc na wschód *Warszawy* podsuń *Warszawę* pod merydyan, a strzałkę kompasową postaw na godzinie 8 poranney, obracay potym sferę na zachód, i gdy każde z osobna mieysce będzie przechodziło przez merydyan, patrz którą kompas pokazuie godzinę, ta iest na ów czas w mieyscu pod merydyanem będącym. Tym sposobem poznasz że gdy iest godzina 8 poranna w *Warszawie*, iest w *Carogrodzie* go: 8. minut 52, w *Jerozolimie* g. 8. m. 57, w *Ispahanie* g. 10 m. 7. w *Petersburgu* godzina 8 minuta 43, &c.

Ieżeli mieysca są zachodnie względem *Warszawy* podsunowszy *Warszawę* pod merydyan, strzałkę kompasową postaw na ósmey wieczorney, a sferę obracay ku wschodowi, uważaiąc którą godzinę strzałka magnesowa pokazuie gdy każde w szczególności mieysce przez merydyan przechodzi, poznasz, że gdy w *Warszawie* iest godzina ósma poranna, w *Rzymie* iest godzina 7. m. 27, w *Paryżu* g. 6. m. 45, w *Limie* w Ameryce g. 1. mi 28 z pół nocy &c: Temu podobnym sposobem można pokazać, która iest godzina na każdym mieyscu, gdy iest iedynasta poranna naprzykład w *Pekinie* mieście stołecznym Chińskim, gdzie iest południe, abo inna którakolwiek godzina, gdy w *Warszawie* iest 3 z południa &c.

16. *Jak poznać w którym kraiu nazwanym clima leży mieysce iakie szczegulne, naprzykład Warszawa?*

Trzeba

Trzeba wiedzieć dzień naydłuższy horyzontu Warszawskiego, który znaydziesz według nauki *Nro* 8, odrzucić od 12 godzin dnia naydłuższego zostające godziny i podzielić ie na pół godziny, na każdą półgodzinę iedne licząc *clima*. Ponieważ w Warszawie dzień naydluższy, nie licząc 8 minut refrakcyi, iest g. 16 m. 24, idzie zatym że *Warszawa* iest w dziewiątym *clima*.

17. *Niewiedząc naydłuższego dnia mieysca, iak poznać* clima *tego mieysca?*

Ustaw na mieysce, którego szukasz *clima* naprzykład na *Warszawę*, uważ wiele gradusów cyrkułu tropicznego Raka iest nad horyzontem, dziel te gradusy przez 15 (bo słońce 15 gradusów ubiega przez godzinę) *Kwocyent* abo liczba wychodząca z dzielenia pokaże długość dnia; naprzykład, według szerokości Warszawskiey gra: 52 m. 15 cyrkuł tropiczny Raka ma nad horyzontem gradusów 246, dziel tę liczbę przez 15, *kwocyent* wynidzie 16, a zostanie frakcya 6 czyniąca minut 24. Masz tedy dzień naydłuższy w *Warszawie*, nie rachuiąc refrakcyi, godzin 16 minut 24, a zatym dziewiąte *clima* iest mieyscem Warszawy.

18. *Jak łatwiey poznać dzień naydłuższy i* clima *mieysca każdego szczegulnego?*

Chcąc naprzykład wiedzieć dzień naydłuższy w *Warszawie* ustaw sferę na to miasto, podprowadź pierwszy *gradus* Raka pod merydyan, a strzałkę kompasowa postaw na godzinie 12; obracay glob pierwiey ku wschodowi, a potym ku zachodowi aż pierwszy *gradus* Raka dotknie się horyzontu na wschodzie i zachodzie, obaczysz na kompasie godzinę wschodu i zachodu, z tych wniesiesz długość dnia, a z długości dnia, *clima*.

19. *Jak znaleść* clima *miesięczne?*

Chcesz wiedzieć *clima* mieysca maiącego naprzykład szerokość północną 78 *gradusów*, ustaw sferę na to mieysce, obracay póty aż znaki Zodyaczne będą przecinały horyzont, te znaki na mieysce rzeczone dotkną się horyzontu pierwszym gradusem Byka i Pan-

i Panny, ztąd dowiesz się że tam dzień naydłuższy trwa cztery miesiące, gdyż słońce od pierwszego gradusa Raka, do pierwszego gradusa Panny podnosi się, a przez dwa miesiące spuszcza się. Na to więc mieysce przypada czwarte północne miesięczne *clima*.

20. *Jak ustawić sferę aby pokazała naprzykład na horyzont Warszawski, Anteków, Peryeków i Antypody?*

Ustawiwszy sferę podług długości i szerokości Warszawskiey, licz gradusy szerokości Warszawskiey na merydyanie od Ekwatora ku południowi *gradus* 52 m. 15 iest mieyscem *Anteków* Warszawskich.. Obracay sferę póty aż iey dolna połowa na 180 gradusów długości oddalona stanie na mieyscu *Warszawy* pod merydyanem; w tenczas *gradus* 52 m. 15 szerokości północney pokaże Warszawskich *Peryeków*, a tenże sam *gradus* szerokości południowey naznaczy mieysce Warszawskim *Antypodom*.

O POLITYCE.

Polityka iest częścią Filozofii naygłównieyszą, podaie ludziom rządy państwa sprawuiącym, abo szczególne własnego domu sprawy kieruiącym skuteczne środki do wykonania przedsięwziętych zamysłów:; zkąd inna iest Polityka domowa, inna kraiowa abo publiczna.

Polityka kraiowa iest Filozofia Królów i królewskich lub kraiowych ministrów, tak im potrzebna, że bez niey państwy rządzić i one uszczęśliwić żadną miarą niemogą. Wszystkich państw upadek abo nieszczęścia z niedostatku polityki w sprawuiących rząd kraiowy pochodzą ludzi.

Polityka w swoim zamyka zamierzeniu państw założenie, utrzymanie i rozszerzenie. Państwa zakładaią się na władzy udzielney naywyższey, i na rządzie to iest pewnym kształcie sprawowania tey władzy;

dzy; rząd i zwierzchność kraiowa nie rozdzielnym ſpaiaią ſię z ſobą i obywatelſkim życiem, węzłem; gdy bowiem ludzie zebrali ſię do życia obywatelſkiego, dla takiego życia związków uſtanowili zwierzchność i pewny ſprawowenia oney ſpoſób, to ieſt rząd przepiſali. Państwa założone utrzymuią ſię prawami, religią, mocą woyſkową, przemyſłem i handlem; rozſzerzaią ſię zaludnieniem i ſprawiedliwym poſtronnych kraiów nabyciem. Ludzie nie oświeceni poſpolicie politykę biorą za chytrość i ſzalbierſtwo, rozumieiąc że polityk dobrym Chrześcianinem i człowiekiem poczciwym być nie może. Mylą ſię zaiſte! Polityka ieſt roſtropność do ſprawowania rządu czy to kraiowego, czy domowego potrzebna; taka zaś roſtropność od wſzyſtkich polerownych narodów ſzukana, w Piśmie Swiętym na wielu mieyſcach zalecona i chwalona, do uſzczęśliwienia rodzaiu ludzkiego wymierzona, na ſłuſzności ſię gruntuiąca, według Platona ieſt nauką Królów, i Królową nauk, państw całość, narodów powodzenie, obywatelów wolność utrzymuiąca.

Prawdziwa Polityka ma niektóre powſzechne prawidła abo reguły, któremi ſię kieruie i które nie przeciwią ſię ani przyrodzoney ſłuſzności, ani Chrześciańſkim uſtawom, a te ſą: poddani naymożnieyſi równie z ubogiemi powinni prawu być poſłuſzni; urzędnicy kraiowi powinni ſtarać ſię o dobro powſzechne; nadgroda i kara powinne czynności obywatelſkie miarkować; przychodnie i cudzoziemcy nie powinni liczbą przenoſić rodaków; woyna i żołnierſkie powołanie nie maią być iedyną i głowną zabawą narodu; zmacniać ſię i w ſiły żołnierſkie ſię opatrywać należy według mocy ſąſiadów, bogactwa prawdziwe i przyrodzone nad czcze i wymyślne, dobro powſzechne nad ſzczegulne, pokóy uczciwy nad woynę przekładać, i tyſiączne inne tym podobne. Inne polityki prawidła mniey powſzechne, do każdego rządu, narodu ſkłonności, kraiu położenia ſtoſuią ſię i według okoliczności od zwierzchności aiowey ſą używane.

Interes państwa (*Ratio Status*) abo maxyma utrzymuiąca całość publiczną należy do polityki i do iednego z nią zmierza końca, to iest dobra kraiu powszechnego i państw całości. Tu się naybardziey fałszywi mylą politycy, rozumieiąc że dla dobra powszechnego wolno od przepisu umykać się słuszności, i prawa tak ludzkie iak Boskie gwałcić. Bezbożne to iest mniemanie. Prawda, że iako gwałtowna potrzeba, tak głòwny państwa interes ma własne swoie prawa, ktòrym wszystkie inne ustępuią, nigdy iednak nie iest wolno umknąwszy się od sprawiedliwości chwytać się śrzodkòw prawu przyrodzonemu, słuszności lub prawdziwey religii przeciwnych, ponieważ żadne państwo ani ratowane, ani ocalone, ani uszczęśliwione być nie może, chyba przez sprawiedliwość.

ROZDZIAŁ I.

O Zwierzchności kraiowey.

Zwierzchność kraiowa bierze swòy początek w związkach obywatelskich, gdy bowiem ludzie na społeczne życie się zmòwili, zaraz kraiową zwierzchność, ktòraby onemi rządziła, własności każdego obywatela strzegła, porządek w towarzystwie utrzymywała, ustanowili, i oney się poddali. Więc zwierzchność kraiowa znaczy moc udzielną i władzę naywyższą iedney lub wielu osobom bez żadney od kogokolwiek dependencyi daną do rozkazywania narodowi i szczegulnym onego członkom tym iedynym końcem, aby naròd obywatelskiego postanowienia obowiązki przyimuiący żył pod obroną rządu pzeciwko gwałtom wspòłobywatela i naiazdom sąsiada, a wolności iakiey rozum i prawa kraiowe dopuszczaią, używał.

Dwie rzeczy władzę kraiową sprawuiącym koniecznie są potrzebne: pierwsza, moc rozkazywania

naro-

narodowi lub szczegulnym onego członkom, to iest kierowania onemi ku powszechnemu dobru; druga, zupełność władzy, ktòraby wyższey od siebie nie znała zwierzchności, z urzędu swego wszystkich do pełnienia swych obowiązywała przepisów tak powagą dostoyności, iako mocą sobie powierzoną i przymusem.

Trzy istotne części składaią kraiową zwierzchność: moc do praw stanowienia, moc do sądzenia, moc do karania zupełną czynią kraiową zwierzchność abo panowanie udzielne i wszystkie iurzędowey powagi obeymuia podziały. Ze powszechne czyni przepisy. do ktòrych iako do prawidła obywatele sprawy swoie i czynności stosować powinni, nazywa się mocą prawodawczą; że w sporach od nich wszczętych skazuie według tych przepisów, iest mocą sędziowską; nakoniec że niepossusznych prawu i urzędom karze i do pełnienia obywatelskich powinności przymusza, iest mocą przymuszaiącą i karzącą.

Z troiskiego kraiowey zwierzchności podziału iako ze źrzodła wszystkie inne udzielnego panowania wypływaią własności, a te są: moc zaciągania, woyska, toczenia woyny, czynienia pokoiu i przymierzów, bicia monety i naznaczenia iey szacunku, nakazywania podatków, stanowienia urzędów, i wszystkie inne, którémi się kray ubespiecza, pokóy i spokoyność tak wewnętrzna iako zewnętrzna waruie; bogactwa narodowe się pomnażaią, nauki i kunszty tak wyzwolone iako rękodzielne kwitną, przemysł się pomnaża &c:

Zwierzchność kraiowa wszędy i zawsze iest udzielna to iest absoluina z tą tylko różnicą, że w państwach iedyno abo samowładnych w iedney Monarchy przebywa osobie, w państwach zas gmino i możnowładnych do wielu rządowych osób się rozciąga.

Zwierzchność kraiowa z ustanowienia pochodzi Boskiego i samego Stwórcy świata na ziemi zastępuie mieysce, dla tego naywiększego uszanowania godna, iest nad wszystkie prawa które przepisuie,

ale

ale podlega prawom przyrodzonym, Boſkim i gruntowym każdego króleſtwa; czworakim obyczaiem może być niedoſkonałą, dla niedoſtatku udzielności: naprzód gdy nie ieſt cała i zupełna, to ieſt gdy panuiący ſam ieden ſprawować nie może rządu, iak ieſt w Niemczech, Anglii, Szwecyi &c; powtóre gdy ieſt obowiązany do wierności i hołdu; potrzecie gdy daninę płaci; poczwarte gdy pod obroną zoſtaie mocnieyſzey potencyi: Czworako ſię nabywa zwierzchność: orężem i zwycięzczyzną, iak Anglii Wilhelm nazwany zwycięzca, Włochów Teodoryk, Alboin &c: wolnym obraniem, iak Ceſarze Niemieccy, Królowie Polſcy &c nabywaią prawa do tronu; prawem dziedzicznego naſtępſtwa, iako ſię dzieie we Francyi, Hiſzpanii, Portugalii &c, takim ſpoſobem doſtały ſię korony: Angielſka Henrykowi II. Iakubowi I. Ierzemu I, Hiſzpańſka Filipowi V &c; teſtamentem, darowizną, przedażą, zamianą: Teſtamentem Filip V zoſtał Królem Hiſzpańſkim, a tak wiele króleſtw doſtało ſię Rzymianom; darowizną Delfinat przyłączony do Francyi; zamianą Lotaryngia oddana Królowi Staniſławowi; a po śmierci iego przyſzła do Francyi, Sycyliyſka korona Karolowi Królowi teraźnieyſzemu Hiſzpańſkiemu; przedażą Xięſtwa Oświecimſkie i Zatorſkie przyłączone do korony Polſkiey. Czworakim także obyczaiem utraca ſię kraiowa zwierzchność: woyną; tak Perſeuſz Macedonią, Daryuſz Perſyą, tak wiele Ceſarzów Rzymſkich Monarchią utracili; opuſzczeniem dobrowolnym: Bolesław śmiały i Henryk Walezyuſz Polſkę, Iakub II Anglią &c: opuścili i utracili; śmiercią panuiącego, iak wſzyſtkie państwa ſpadaią na naſtępców; umową, tak Król Staniſław uſtąpił prawa do tronu Polſkiego Auguſtowi III; Fryderyk Rakuzanin Ludwikowi Bawarczykowi do Ceſarſkiego.

Zwierzchność kraiowa inna ieſt elekcyina, inna naſtępna, która tylko pierworodnemu ſynowi abo naybliżſzemu krewnemu zoſtawiona być może, i nie ieſt w mocy panuiącego naznaczać po ſobie Króla; inna dziedziczna z mocą odkazywania komu-

chcąc

chcąc państwa i naznaczenia po sobie następcy, takie iest państwo Moskiewskie.

Kształt abo pewny sposób sprawowania kraiowey zwierzchności, nazywa się rządem, którego różne są rodzaie: Teokracya, monarchia, despotyzm abo samowładność, tyrannia, Demokracya, Arystokracya, Oligarchia, Ochlokracya, Anarchia.

Teokracya abo Bogowładztwo, to iest samego Boga panowanie nad narodem przez proroków rządzonym; Prawdziwey Teokracyi przykład w iednym Hebrayskim mamy narodzie od uwolnienia Żydów z niewoli Egypskiey do podniesienia Saula na tron Hebrayski. Sędziakowie z rozkazu Boskiego obierani sądzili tylko sprawy i rządzili woyskiem, nie panowali zaś udzielnie, ponieważ nie wolno im było ani nowych praw stanowić, ani danych od Boga podnosić lub odmieniać. W różnych narodach zwodziciele rząd nakształt Teokracyi ustanowić usiłowali: Mahomet i po nim następuiący Kalifowie nad Arabami, Dairowie abo Cesarze duchowni nad Iapończykami, Druidowie nad Gallami &c.

Monarchia abo iedynowładztwo to iest władza iednego prawami gruntowemi i nieodmiennemi okryślona.

Despotyzm abo samowładność, abo władza iednego żadnemi prawami niewstrzymana, szczegulnie od teyże osoby woli, upodobania a często dziwactwa zawisła.

Tyrania abo prawołomstwo właściwie mówiąc nie iest rząd, ale nieporządne iakieykolwiek naywyższey władzy używanie.

Demokracya abo gminowładztwo iest rząd od pospólstwa sprawowany.

Arystokracya abo możnowładztwo iest rząd możnieyszym i szlachetnieyszym w narodzie osobom powierzony i do sprawowania oddany.

Oligarchia iest rząd nieprawny od małey liczby możnych obywatelów przywłaszczony; takiego nierządu przykład daią dwa trzech mężów Rzymskich panowania, pierwsze Pompeiusza, Cezara i Krassa

dru-

drugie Oktawiana, potym Augusta, Antoniusza i Lepida.

Ochlokracya znaczy nierządne gminowładztwo, gdy pospólstwo porzuciwszy obranych od siebie urzędników władzę im daną odbiera i w zamieszaniu rządy sprawuie.

Anarchia bezrządztwo gdy w państwie iakimkolwiek urzędy nie maią tak wiele mocy i powagi, aby mogły poddanym rozkazywać i do zachowania praw zniewalać, a zatym każdy zwłaszcza możnieyszy sprawuie się według swego upodobania bez względu na porządek i zwierzchność. Taki nierząd ma moc i gwałt za prawo. Każdy rząd zmierza do władzy despotyczney abo do anarchii. Tyrania chóciaż w każdym rządzie może się znaydować, mianowicie iednak iest wadą rządu monarchicznego i despotycznego, Oligarchia arystokratycznego, Ochlokracya demokratycznego; Platon dowodzi że nayłatwiey do Demokracyi wdziera się tyrania.

Z tych rządu rodzaiów rożne onego są kształty; iedni stanowią ich trzy, drudzy cztery, niektórzy pięć: monarchiczny, despotyczny, arystokratyczny, demokratyczny i mieszany, to iest z dwuch abo trzech rządów prostych złożony. Wszystkie te kształty rządu maią właściwe sobie zamierzenie, prawidła, prawa gruntowe całości, środki &c.

Rząd Monarchiczny abo iedynowładny inny iest ściśle taki, gdzie prawa gruntowe abo nieiaśnie są wyłożone, abo do utrzymania powagi panuiącego tylko się ściągaią i porządek następstwa potomstwu iego waruią, taki rząd nie wiele się różni od samoiego władnego; znayduie się w Danii, Prusach, Moskwie, Czechach &c.

W Danii wolney i Królów sobie obieraiącey, dla tego zawsze zakłoconey i na fakcye podzieloney roku 1660 rząd ustanowił się monarchiczny i korona dziedzicznym oddana prawem Hrabiom Oldenburskim domu Xiążąt Holsztyńskich. Fryderyk III.

od

od stanów duchownego i świeckiego, za których przykładem przymuszony był iść szlachecki, monarchą uznany wydał r. 1665 prawo wieczne *Królewskim* nazwane w 40 artykułach ułożone, którym rząd Duński iedynowładny sobie i następcom swym płci oboiey przyznał, bez naymnieyszey od stanów dependencyi. Tak sam Fryderyk III. iako iego następcy kraiową po oycowsku sprawuiąc zwierzchność, przybrali do rządu różne rady z godnych złożone obywatelów. 1) Radę skarbową. 3) Woyskową; 4). morską abo admiralską, 5) handlowną i ekonomiczną, a do expedycyi spraw dwie kancellarye: Duńską i Niemiecką.

W Prusach, tak pod Krzyżakami do roku 1525, iako pod Margrabiami Brandeburskiemi Korony Polskiey hołdownikami do roku 1657 i tego roku traktatem Wielawskim od hołdu uwolnionemi, a roku 1701 Krolewską godnością ozdobionemi zawsze rząd był Monarchiczny; w teraznieyszym czasie sprawy polityczne Krolestwa należą do Regencyi Królewskiey, a żołnierskie do Kommendanta generalnego.

Moskwa długo pod ciężkim ięczała samowładztwem. Piotr I zacząwszy polerować naród różne polityczne poczynił ustawy; Piotr III nastąpiwszy po Elżbiecie I roku 1762 w pół roku panowania swego znaczne szlachcie nadał wolności; Katarzyna II dziś panuiąca wstępuiąc na tron przyrzekła uroczyście nic w sprawach ważnych nie stanowić bez rady Senatu, któremu Piotr I roku 1724 wszystkie wewnętrzne Państwa sprawy powierzył, a Elżbieta I powagę z którey przez różne panowania odmiany był wyzuty, roku 1741 przywróciła, ustanowiwszy do spraw cudzoziemskich radę gabinetową i w niey przodkowanie Kanclerzowi wielkiemu przysądziwszy. Katarzyna II dziś panuiąca postanowiła pod własną swoią prezydencyą radę do

spraw

ſpraw politycznych i woiennych. Zwierzchność kraiowa w Moſkwie ieſt tak dziedziczna, że panuiący Monarcha mocą prawa od Piotra I dnia 5 Lutego r. 1722 ogłoſzonego, a od narodu przyiętego i zaprzyſiężonego może naſtępcę po ſobie według ſwego upodobania mianować i koronę oddal wſzy od nich prawego naſtępcę odkazać, pod temi iednak dwuma warunkami, aby naſtępca mianowany wyznawał wiarę podług obrządków Greckich, i cudzoziemſkiego nie podſiadał tronu.

Czechy króleſtwo znakomite mieſzkane naprzód od Boiów narodu Celtyckiego, potym od Markomanów, naoſtatek w wieku VI odzierżane od Słowaków Zechów abo Czechów były państwem wolnym; po śmierci Ludwika prawnuka Władysława Iagiełła pod Mochaczem r. 1525 zabitego ſpadły na ſioſtrę iego rodzoną Annę żonę Ferdynanda I Ceſarza i weſzły w dom Rakuſki. Dyſſydenci Czeſcy nie kontenci z panowania Ferdynanda II, bunt podnieśli i Fryderyka Elektora Reńſkiego Królem obwołali. Ten nieprawny ich poſtępek na tym ſię zakończył, że króleſtwo Czeſkie ze wſzyſtkich wolności, i ſwobód wyzute, za dziedziczne domu Rakuſkiego pokoiem Weſtfalſkim uznane, udzielnie od tegoż domu do tych czas ieſt rządzone. Ziazdy abo ſeymy narodowi od Ferdynanda II zoſtawione ſą cieniem dawney wolności, ponieważ one zwoływać, prawa ſtanowić, i materye do uwagi podawać ſam tylko Król ma moc; te ſame ziazdy rzadko bywaią ſkładane, i tylko do rozłożenia podatków nakazanych i od zwierzchności panuiącey determinowanych.

Inny rząd Monarchiczny abo iedynowładny ieſt umiarkowany; to ieſt prawami gruntowemi i nieodmiennemi okryślony, który ſprawuiąca oſoba lubo ſama iedna całą kraiową władzę poſiada, nie

może

może iednak od pierwiaſtkowych państwa uſtaw, iako iſtotnych, miedzy ſobą i poddanemi ſwemi umów odſtępować, ich z życia, czci, maiątków, i wolności obywatelſkiey według ſwego upodobania wyzuwać, ani praw żadnych prawom gruntowym przeciwnych przepiſywać. Taki dziś rząd kwitnie we Francyi, Hiſzpanii, Portugalii, Sardynii, Neapolu, Malcie względem poddanych zakonu nad któremi wielki miſtrz Maltański udzielnie panuie &c.

Francya ſtarożytnego Celtów narodu Oyczyzna, naprzód od Rzymian zwoiowana, potym od Niemców Franków naiechana i od imienia ich Francyą nazwana, do tych czas pod iednowładnym zoſtaie rządem, który od założenia Monarchii z trzech różnych familii, 66 Królów ſprawowało, to ieſt z Familii pierwſzey Merowingów Królów 22, z drugiey Karolowingów 13, z trzeciey Kapetyngów z teraznieyſzym Ludwikiem XV, Królów 31; od pierwſzey Królów ſwych familii dzielona, od drugiey w znakomitych ſwych częściach na obſzerne mańſtwa rozdana, za trzeciey pod zupełnie iedynowładny rząd z wolna przychodzić zaczęła, i do tey potęgi przyſzła, że za panowania przeſzłego całey ſtała ſię ſtraſzną Europie. Zawſze rząd Monarchiczny zoſtawał przy Królu, a rada, abo głos doradny przy Seymach narodowych, które naprzod *Parlamentami* potym *Stanami* nazywały ſię *generalnemi*, á roku 1614 zgoła uſtały; ſkładały ſię zaś z Panów i Szlachty, to ieſt lenników ſamym Królom ſtraſznych i częſto od nich mocnieyſzych, z duchowieńſtwa, i deputatów mieyſkich. Parlamenta Francuſkie teraznieyſze po roku 1300 uſtanowione oprocz nazwiſka nic poſpolitego nie maią z Parlamentami dawnemi, to ieſt ſeymami narodowemi; za naſzych iednak czaſów odważyły ſię do mocy wdzierać ſię prawodawczey, ale od panuiącego Króla iedne ſą znieſione, drugie mądremi przepiſami ściśnione i do pierwiaſtkowych powinnośei przyprowadzone. Władza królewſka

lewfka iedynowładna na tych gruntowych państwa zafadza się prawach, 1) Że Król panuiący ieft iedynym źrzodłem i początkiem wfzelakiey mocy, á wfzyftkie urzędy od niego uftanowione namieftnikiem czym ią fprawuią fpofobem. 2) Że korona Francufka ieft naftępna, na naybliżfzego panuiącego Króla fpada potomka lub krewnego, i niemoże być według upodobania iego nikomu odkazana. 3) Że taż korona nigdy nie pada na kądziel, 4) Że Król żadnego kraiu nie może oddalić od korony. 5) Że wfzyftkie dobra doftaią się koronie, które przed ofiągnieniem tronu Król panuiący pofiadał.

Wfzyftkie publiczne króleftwa Francufkiego fprawy w różnych roztrząfaią się radach. 1) Na radzie pokoiowey abo fpraw cudzoziemfkich ftanowi się pokóy, lub woyna, przymierza zaczepne, odporne, handlowne i inne wfzelakie, pofłów expedycye, większey wagi fprawy króleftwa wewnętrzne i wfzyftkie ftanu materye. 2) W radzie ftanu koronney decyduią się fpory prawne, kaffacye dekretów otrzymanych w Parlamentach, albo edyktów od nich wydanych, i wfzyftko to, co do utrzymania porządku fądów, i fprawiedliwości poddanym oftrzeżenia należy. 3) Rada fpraw wewnętrznych króleftwa ma fobie wydzielone fprawy króleftwa wewnętrzne, fuppliki poddanych, fkargi na wielkorządzców, rząd prowincyi, wydanie przywileiów na urzędy cywilne &c. 4) Rady fkarbowa, fkarbem, podatkami, mennicami monetą; á handlowna handlem i wfzyftkim, co się do handlu ftofuie, zawiaduią.

Naywyżfzy dozór nad radami, i należącemi do nich fprawami, po Królu maią cztery miniftrowie, których Sekretarzami nazywaią ftanu. Sekretarz m rfki ma pod fwym dozorem i ftaraniem żeglugę morfką, fiły morfkie Francufkie, porty i w nich zbroiownie, handle, które się morzem prowadzą wfzyftkie ofady za Europą i rząd Korfyki.

Sekretarz domu królewfkiego należy do domu i dworu królewfkiego, do duchowieńftwa i rozdawa-

nia godności kościelnych, do ſpraw i rządu duchownego Hugonotów, do Annat i onych rozrządzenia. Sekretarz ſpraw woyſkowych ma w mocy ſwey woyſko, ſprawy woyſkowe, artylleryą, zbroiownie, zamki, i wſzyſtkie twierdze lądowe, penſye, rozdanie urzędów woyſkowych, pobór na maiątek każdego włożony, ſtada królewſkie, poczty. Sekretarz ſpraw cudzoziemſkich zawiaduie wſzyſtkiemi do Poſtów expedycyami, penſyami i z dworami cudzoziemſkiemi korreſpondencyą. Oprocz ſpraw rzeczonych całe króleſtwo podzielone ieſt na cztery części niemal równe, i każda z nich pod dozor iednego Sekretarza oddana.

W Hiſzpanii za panowania Gotów wolna koronę dawała elekcya, a ztąd okropne na kray wynikały ſkutki. Pelagiuſz w martwych Aſturyi gurach tron założył dla potomſtwa ſwego płci oboiey dziedziczny, który przez małżeńſtwa naprzòd wſzedł w dom Rakuſki á potym Burbońſki, a gdyby tego linia Hiſzpańſka wygaſła, warowane ieſt po nim naſtępſtwo domowi Sawoyſkiemu.

Król Hiſzpańſki tak ieſt iedynowładny że może rozkazywać i rządzić bez dołożenia ſię ſtanów króleſtwa i rady ſwoiey. Iedynie tylko ieſt obowiązany zachować i w niczym nie naruſzać praw gruntowych które ſtanom poprzyſięga przy oſiągnieniu tronu i odebraniu od poddanych ſwych przyſięgi wierności. Stany króleſtwa nazwane *Las Cortes* od Karola V z mocy ſtanowienia podatków i prawodawczey wyzute, do czczych prawności ledwie ſą używane. Królowie iednak Hiſzpańſcy nic nie czynią bez rady ludzi w prawie biegłych i w kierowaniu ſpraw publicznych doświadczenie maiących. Według różności ſpraw różne ſą rady. 1) *Junte* abo Rada, Gabinetowa dla ſpraw cudzoziemſkich i domowych ſtanu króleſtwa tykaiących ſię. 2) Rada ſtanu Koronna przed którą przychodzą ſprawy lenne koronne,

ne, oddanie wet za wet nieprzyiacielowi, pensye Posłom &c. 3) Rada woyskowa, 4) Rada Kastyllańska abo naywyższy Hiszpański Trybunał na 4 izby podzielony i dwie kancellarye Grenateńską i Walisoletańską ku pomocy swey przydane sobie maiący. 5) Rada Indyiska do wszystkich spraw sądowych i politycznych oład Hiszpańskich w Ameryce i Azyi należąca. 6) Rada skarbowa do którey na 4 izby podzieloney wszystkie sprawy skarbowe: cła, podatki, taxy, pobory, rachunki poborców &c należą, 7) Rada budownicza nad wszystkiemi pałacami królewskiemi, gmachami publicznemi, lasami &c przełożona, 8) Rada Nawarska iest Trybunałem naywyższym na królestwo Nawarskie w Pampelonie osadzona. 9) Trybunał inkwizycyi sądzi sprawy kacerskie, zabobony, &c.

W Portugalii korona spada dziedzictwem na potomstwo nawet nieprawego łoża w niedostatku prawego potomstwa i na kądziel w niedostatku miecza z tym iednak warunkiem, aby białapłeć na tron wstępuiąca w małżeństwo się dostawała rodowitemu Portugalczykowi; władza królestwa monarchiczna do stanowienia praw rządowych wzywa stanów trzech królestwa; pierwszy iest pański złożony z Xiążąt, Margrabiów, Hrabiów, Ministrow Królewskich, i Prezydentów trybunałów; drugi duchowny składa się z 1 Patryarchy, 3 Arcybiskupów Portugalskich, miedzy którémi Bragański iest Prymasem, 2 Arcybiskupów Goańskiego i S. Salwatora w Brezylii, 10 Biskupów Portugalskich, 4 Brezylskich, 6 Afrykańskich; trzeci stan mieyski składa się z deputatów miast maiących prawo wchodzić do rady powszechney narodu.

Prawa gruntowe królestwa Portugalskiego poczęły się z samym królestwem ustanowione na walnym ziezdzie w Lamego á te są: 1) Korona Portugalska iest dziedziczna. 2) Syn pierworodny następuie po

oycu w linii proſtey, á gdy ſyn pierworodny umiera przed oycem, drugi ſyn tron oſiada. 3) W niedoſtatku ſynów córka królewſka bierze koronę i ieſt obowiązana iść za mąż za rodowitego Portugalczyka, który nie dzieli ſię z nią tronem, ani nazywa ſię Królem, aż gdy mu królowa ſyna powiie; ieżeli obiera cudzoziemca za męża prawo traci do korony.

Páńſtwa Króla Sardyńſkiego podlegaią rządowi monarchicznemu i udzielnemu. Władza prawodawcza ieſt iſtotną tronu własnością żadnym podziałem z ſtanami króleſtwa nieoſłabioną. Wyłączenie białey płci od panowania zdaie ſię być prawem gruntowym tego páńſtwa.

Króleſtwo Neapolitáńſkie chociaż do hołdu ſtolicy Rzymſkiey obowiązano, zupełnie ieſt monarchiczne i udzielne. Rady zwyczayne ſą królewſkie nie króleſtwa.

Malta od Kartageńczyków wraz z Sycylią doſtała ſię w moc Rzymiką; Saraceni opanowawſzy Sycylią, ią podbili wypędzeni z obudwuch wyſp od Rogeryuſza Hrabi Sy-yliyſkiego; Wpoſtępie dalſzego czaſu Król Tunetáńſki ią opanował; Karol V Ceſarz ią zdobył i Kawalerom S. Jana Jerozolimſkiego prawem lennym oddał. Wielki Miſtrz rządzi udzielnie tą wyſpą i bez dokładu Rady zakonney naywyżſzą ſprawuie władzę. W ſprawach zaś zakonnych nic W. Miſtrz ſtanowić nie może bez rady z oſób pierwſzych zakonu złożoney.

Rząd iedynowładny ma ſwoie prawa, i maxymy na których ſię gruntuie, śrzodki, któremi ſię utrzymuie, bezprawia, które go obalaią i niſzczą.

Iſto-

Istota tego rządu, co ieit iego gruntem na tym zależy, aby monarcha był iedynym źrzódłem i zebraniem wszelkiey władzy polityczney, obywatelskiey i żołnierskiey, aby sam ieden rządził państwem według praw gruntowych onego państwa; aby straż praw była pewnym powierzona urzędom które by nowe Monarchy rozkazy ogłaszały, a dawne podług potrzeby i okoliczności wskrzeszały; aby obywatele na trzy dzielili się stany duchowny, szlachecki i mieyski, á te stany osobliwemi zaszczycały się przywileiami; aby nayprzednieysze dostoieństwa samey dostawały się szlachcie.

Srzodkiem do utrzymania rządu iedynowładnego iest honor w poddanych, á cnota w królu. Honor abo pragnienie czci i przodkowania wolnym narodom arcyszkodliwa, dobre w państwach monarchicznych sprawuie skutki i gdy się złączy z praw kraiowych zachowaniem do zacnych dzieł prowadzi, mieysce zastępuie cnoty i rządu wypełnia zamierzenie. Cnota iednak istotnie iest Krolom potrzebna dla państwa całości. Gdy Król iest cnotliwy gdy łaskami i karą szafuie rozumnie i według słuszności, gdy pilnuie aby namiestnicze władzy swey urzędy bez względu na osoby wyroki czyniły sprawiedliwości, wszyscy go wielbią, wszyscy kochaią, wszyscy za iego dostoyność życie i maiątki na niebespieczeństwo niosą; ale gdy Monarcha porzuca cnotę, umyka się od słuszności, skłania się do pochlebstwa, ginie w poddanych chęc sławy, i nadgroda przezacnych czynności staie się znamieniem podłości i umysłu niewolniczego. Rzymianie pod dobremi Cesarzami pogromem oręża bitne i mnogie tłumili narody, pod gnuśnemi stali się podłości przykładem i pierzchliwych hord łupem.

Monarchie się psuią gdy urzędy naywiększe są cechą naywiększey niewoli, gdy panowie kraiowi powinnego swey rodowitości nie odbieraią uszanowania, abo rządu samowładnego staią się naczyniem.

Mo-

Monarchie upadaią i giną, gdy Monarcha dla pokazania swey mocy i wielowładney władzy odbiera urzędom powagę; odbiera ią iednym a daiąc drugim nie ma względu na prawa i pożytki poddáńych; wszystko naciąga do siebie, oszukany od podchlebców dworskich rozumie opacznie, że im poddani iego są ubożsi tym familie licznieysze, a im bardziey podatkami obciażeni, tym do onych płacenia zdolnieysze; obie maxymy szkodliwe, które zawsze niszczyły i do zgonu świata niszczyć będą państwa iedynowładne. Rzeczypospolite giną dla zbytku, Monarchie dla ubostwa.

Rząd despotyczny żadnemi warunkami nieostrzeżony prawom przyrodzonym i Chrześciańskiey nauce przeciwny równie panuiącym iak ich poddanym szkodliwy znayduie się w Turcyi, w Persyi, Iaponii, Indostanie, Chinach i w całey Azyii.

Państwo Tureckie na zwalinach Cesarstwa Greckiego zasiadłe, od roku 1300 Sułtanom z familii Ottomańskiey poddane, mieczem, a bardziey ieszcze przez zwady i podłość zniewieściałych Greków nabyte, iest pod rządem despotycznym żadnemi prawami nieokryślonym. Wszyscy tego państwa obywatele: Chrześcianie, Turcy, Zydzi, są Sułtana panuiącego niewolnikami, a on sam iest niewolnikiem wszystkich. Wola iego iest prawem poddanych, którym w dzieciństwie fałszywą wbiiaia maxymę, że niemasz chwalebnieyszego męczeństwa iako umierać z rozkazu Sułtana, i że takowym obdarzony szczęściem prosto idzie do nieba.

Lubo Sułtan we wszystkich sprawach sam ieden skazuie, iednakże są niektòre ustanowione rady tak polityczne iako sądowe.

Wszystkie sprawy wewnętrzne i cudzoziemskie, potrzeby lądowe i morskie na radzie prywatney Sułtań-

tańſkiey *Galibe-Divan* nazwaney roztrząſaią ſię, która ſię odprawuie w ſzaraiu każdey Niedzieli i Wtorku; z wielkich Miniſtrów á podczas Mufty od Sułtana wezwany na tey zaſiadaią radzie, których zdania wyſłuchawſzy Wezyr wielki Sułtanowi one opowiada, a ten według ſwego upodobania ſtanowi.

Oya-Divani ieſt rada walna narodowa, którą Sułtan podczas dla wielkich ſpraw ſkłada; wſzyſcy Miniſtrowie, urzędnicy, Baſzowie, officyerowie woyſkowi, ludzie prawni na tym zaſiadaią dywanie.

Wielki dywan ieſt naywyżſzy Turecki trybunał na którym W. Wezyr prezyduie i wſzyſtkie ſprawy tak ziemſkie iako gardłowe rozſądza cztery razy na tydzień w Poniedziałek, Wtorek, Srzodę i Sobotę.

Rząd Perſki ieſt nayoſtrzeyſzey ſamowładności doſkonałym wyobrażeniem. W żadnym kraiu nawet w Turczech, wola panuiącego obſzernieyſzych niema granic. Król bez żadney inney przyczyny tylkoże mu ſię tak podoba, może każdego z ſwych poddanych z czci, maiątku i ſamego wyzuć życia. Iednakże na ukaranie ludu poſpolitego ſą uſtanowione gardłowe ſądy, i nieiaka zachowuie ſię prawność, ale względem dworzan królewſkich i Miniſtrów ſáma Monarchy wola ſtoi za prawo; ſłowo iego wyrzeczone ieſt dekretem, po którym nieodwłoczna naſtępuie exekucya.

Korona Perſka dziedziczna ſpada zwyczaynie według ſtopnia pokrewieńſtwa teyże ſamey linii z mężczyzny na męſzczyznę gdy inaczey panuiący nie ſtanowi Monarcha, który maiąc moc równie nad życiem i wſzelaką właſnością ſwych dzieci iak wſzyſtkich ſwych poddanych, może oddalać od tronu. Za przykładem Abbazy II. idąc Królowie Perſcy, wſtąpiwſzy na tron każą wyłupiać oczy ſwey braci i ſynowcom.

Król Perſki ſamowładność ſwoię ſprawuie przez dobranych Miniſtrów i dworu ſwego urzędników.

Pier-

Pierwszy *Wezyr-Azem*, miasto Króla w szaraiu wychowanego, i rządu nieumieiącego całemu rozkazuie państwu. Królewskie rozkazy mocy nie maią, gdy od tego Ministra nie są pieczętowane; drugi *Diwan-Beg* abo naywyższego trybunału prezydent i nad sądami przełożony; Trzeci *Wakanawisch* abo Sekretarz stanu do którego należy wszystkie kólewskie ordynacye zbierać, one w prowincyach przez swych namiestników ogłaszać, od nich o wszystkim tym co się tam dzieie być uwiadomionym. Czwarty *Mirab* abo nad wodami przełożony, powinien starać się, aby wody wystarczyły nie tylko do obeyścia domowego, ale do zalania pól &c. Piąty *Nazir* Wielki Podskarbi odbiera wszystkie dochody kraiowe, miarkuie wydatki dworu, płaci pensye &c. Szosty *Iehikagasi Basza* Marszałek nadworny. Siodmy *Mirakur Basza* W. Koniuszy nad stayniami królewskiemi, i stadami całego królestwa przełożony &c.

W Indostanie zwierzchność samowładna w samey tylko, Cesarza abo Wielkiego Moguła zamyka się osobie który udziela iey trzem lub czterem Ministrom do rządzenia państwa od siebie obranym. Żadney inney rady w tym niemasz kraiu. Naypierwszy państwa urzędnik nazywa się *Itimat Uddulet* którego godność rowna się z Wezyrowską u Turków i ma wielkie dla siebie wyznaczone dochody. Drugi państwa urzędnik Podskarbi W. odbiera dochody koronne, płaci pensye urzędnikom Dworskim i woyskowym &c. Trzeci poborca wielki iest przełożony nad czynszem poziemnym, który z roli płaci się i wynosi na rok około 80 millionów czerwonych złotych; z pogłównego Indyanów, z cła za towary po 5 od 100, z arendy gór dyamentowych, z maiątku Ministrów i Dworzan zmarłych, ktory wszystek przypada na skarb Cesarski &c.

W Iaponii rząd iest podzielony między Dairem abo

abo Cesarzem duchownym i Kubą abo Cesarzem świeckim; do pierwszego z pierwszeństwem przodkowania należą wszystkie sprawy duchowne; do drugiego polityczne i rząd państwa samowładny; mieszka on zwyczaynie w Iedo, dwór ma liczny złożony z naywiększych kraiowych panów, z których iedni z urzędu na usiudze zostaią, drudzy surowym obowiązani prawem naymniey sześć miesięcy w roku przy dworze mieszkaią, i synów swych w stołecznym mieście koniecznie edukować powinni. Rząd prowincyi przedziwnie pięknym obyczaiem sprawuią Wielkorządzcy dziedziczni nakształt innych panów, więksi nazywaią się *Daimio*. mn eysi których liczą 604 w całym państwie *Siomio*; tak ci iak tamci imieniem Kuby rządzą woyskiem, sądzą głownieysze sprawy, porządek utrzymuią, woysko w potrzebie swym nakładem według intraty zaciągaią, i naymniey sześć miesięcy przy dworze mieszkaią. Miasta Cesarskie to iest stołowe są rządzone od dwuch Wielkorządzców po roku na przemianę, ieden z nich zostawiwszy żonę i dzieci przy dworze rząd przez rok miasta sobie powierzonego sprawuie, drugi mieszka przy dworze, a gdy się rok skończy ieden na mieysce drugiego następuie. We wszystkich prowincyach i miastach znayduią się Cesarscy dozorcy, szpiegowie którzy na naymnieysze Wielkorządzców kroki daią baczność.

Godność Kuby i na tron następstwo są dziedziczne. Iapończykowie żadnych mu nie płacą podatków; dochody iego zawisły na urodzaiu dóbr stołowych, które mu w średnim roku przynoszą 5 millionów czerwonych złotych. Cała zaś Japonia według Kempfera wydaie na rok średni zboża, mianowicie ryżu za 80 millionów czerwonych złotych. Woysko Kubie przystawuią Wielkorządzcy, Prowincye i lennicy według wymiaru swych intrat: z intraty 2 tysięcy czerwonych złotych pod czas pokoiu utrzymuią 20 piechoty i 20 iezdnych; pod czas woyny ta liczba dwoi się a pod czas troi, bez uciemiężenia kraiu.

W

W Chinach państwie miedzy wszystkiemi teraz kwitnącemi naydawnieyszym samowładność panuie od początków Monarchii zaszczepiona; Cesarz zupełnie udzielny podług swey woli szafuie dochodami publicznemi, rozdaie urzędy, stanowi swych namiestników, Wielkorządzców, wszelakich urzędników, onych odmienia i zrzuca, za następcę na tron po sobie naznacza z synów swych tego który mu zdaie się być naygodnieyszym, a gdy takiego w swey krwi nie znaduie, wolno mu do cudzey tron przenieść familii. Władza tak wielka od naymnieyszey daleka iest tyrannii, ponieważ te same łagodzą ią prawa, które ustanowiły. Rząd Chiński na tym zasadza się gruncie i w powszechnym narodu z młodości edukacyą wpoionym mniemaniu, że Cesarz iest powszechnym wszystkich swych poddanych oycem, a Chiny iedną liczną familią.

Wszystkie sprawy polityczne i obywatelskie w sześciu naywyższych Pekińskich Radach roztrząsaią się i stanowią.

Pierwsza rada nazwana *Lii-pu* ma pod swym dozorem wszystkich państwa urzędników, przestrzega Cesarza o wakuiących urzędach na które on zaraz mianuie, i zawiaduie pieczęcią Cesarstwa.

Druga Rada *Hu-pu*, zawiaduie dochodami skarbu Cesarskiego, które w tym państwie przychodzą z pogłownego włożonego i wielkością intraty miarkowanego, które płaci się tak srebrem iako zbożem, bławatami, płotnem &c. co wszystko według poważnych pisarzów przechodzi 100 millionów czerwonych złotych; z miner, ceł &c.

Trzecia Rada *Li pu* przełożona nad obrządkami zakonnemi i politycznemi; iey iest powinnością ceremonie należące do wiary w całości utrzymywać, iakim obrządkiem uroczystości wszelakie, ofiary, posłów przyimowanie odprawować się maią,

prze-

przepisywać, nauki i kunszty wyzwolone mieć pod dozorem, nauczycielów naznaczać, onych nauki doświadczać, zdatnych na stopnie i godności szkolne wynosić, &c.

Czwarta Rada *Ping-pu* przełożona nad woyskiem lądowym, morskim, sprawami woiennemi, nad zaciągami żołnierskiemi, magazynami, fortecami, i warsztatami wszelakiey broni. 18000 Mandarynów woyskowych, i 700 tysięcy woyska dobrze odzianego, ale arcyźle ćwiczonego iest pod zwierzchnością tey rady.

Piąta Rada *Hing-pu* iest naywyższym trybunałem spraw gardłowych przez appellacyą z trybunałów prowincyalnych tu przychodzących. Żaden dekret gardłowy w całym państwie nie może być do exekucyi przyprowadzony chyba od tey rady potwierdzony, a od samego Cesarza będzie podpisany.

Szosta Rada *Cong-pu* to iest budownicza; tey dozorowi poruczone są budowy i gmachy publiczne, pałace, ogrody, zamki Cesarskie, kościoły, drogi, kanały &c.

Każda z tych rad ma pod sobą mnieysze rady na przykład czwarta ma onych, 9, Piąta 14, szosta 4, w każdey naywyższey radzie zasiada Cesarski dozorca po naszemu *Instigator*, który niema żadnego głosu, ale tylko daie baczność, aby nic się nie działo przeciwko ustawom państwa i aby każdy Mandaryn pełnił powinności swoie.

Wszystkie naywyższe Pekińskie Rady zostaią pod zwierzchnością Rady Cesarskiey gabinetowey zwyczayney, w którey cała kraiowa zwierzchność i udzielność samowładna osiada. Cesarz sam na tey zasiada Radzie, wchodzą do niey niektórzy Xiążęta krwi Cesarskiey i Ministrowie stanu to iest Mandaryni pierwszego porządku nazwani *Colaos* mądrością i doświadczeniem znakomici.

Nad prowincyami Chińſkiemi przełożeni ſą Namieſtnicy Ceſarſcy nazwani *Fu-yven:* przodkuią na radzie prowincyalney, która o wſzyſtkich ſtanowi obrębu ſwego ſprawach. W każdym więkſzym mieście ſą dwa trybunały, ieden dla ſpraw ziemſkich, drugi dla gardłowych, w mnieyſzych miaſtach tak ziemſkie iako gardłowe ſprawy przed ieden przychodzą trybunał. We wſzyſtkich miaſtach, oprócz ſpiegów od zwierzchności w naiem wziętych, znayduią ſię publiczni Ceſarſcy dozorcy, którzy wſzyſtkie nieſforności, niedbalſtwa i przeſtępſtwa Wielkorządzców i mnieyſzych urzędników radom Pekińſkim donoſzą. Wſzyſtkie urzędy ſą tylko trzyletnie, nikt niemoże być wielkorządzcą w tey prowincyi w którey ſię urodził. Po zawoiowaniu Chin r. 1642 od Tatarów *Mantheoux*, nayczęściey tego narodu Mandarynom rząd prowincyi Chińſkich ſię powierza, a w radach Pekińſkich w równey liczbie zaſiadaią Chińczycy z Tatarami.

Prawa gruntowe ſamowładnego rządu ſą, aby oſoba panuiąca ſama iedna rządziła państwem według ſwey woli i upodobania; aby nie miłość poddanych, ale boiaźń i okrucieńſtwo tron utwierdzały; a do panuiącego wſzyſtkie dobra, i maiątki ruchome i nieruchome należały, poddani bez własności, nauk, poloru żyli, i ſwego nieſzczęścia nie poznawali.

Rząd demokratyczny abo gminowładny ieſt gdy poſpolſtwo Rzeczpoſpolitą ſprawuie. Zdaniem dawnych polityków rząd gminowładny ieſt do przyrodzoney wolności, i ſłuſzności naybliżſzy, i na tym zaſadza ſię wyroku- że gdzie idzie o dobro wſzyſtkich, tam ſwe ſtaranie maią łożyć wſzyſcy; iednakże rząd taki ani wielkim państwem może być właściwym, ani od wewnętrznego zamieſzania wolnym. Rządzi ſię dziś demokratycznym kſztałtem Hollandya za całą Rzeczpoſpolitą wzięta, niektóre iey prowincye i niektóre Kantony iey Szwaycarſkie.

Rzecz-

Rzeczpospolita Hollenderska składa się z 7 Rzeczypospolitych udzielnych wieczney iedności przymierzem w Utrechcie roku 1579 zawartym z sobą złączonych, z których każda ma własny rząd, prawa, dochody, woysko, sądy, rady, biie monetę, nakazuie podatki, i całą udzielnie rozrządza ekonomią polityczną wyiąwszy przymierza z potencyami cudzoziemskiemi, sprawy pokoiu i woyny &c te materye przymierzem Utrechtskim zostaią przy seymie narodowym abo stanach generalnych, z posłów 7 prowincyi złożonych, które wszystkich siedmiu prowincyi sprawuią zwierzchność demokratyczną i maią pięć rad niższych sobie podległych.

Seym abo stany generalne z deputatów 7 prowincyi sprzymierzonych złożone odprawuią się, wakacye wyiąwszy, ustawicznie w Hadze. Każdey prowincyi wolno na ten Seym posyłać tak wiele posłów, ile iey się podoba, ale w izbie seymowey dla każdey prowincyi iedne tylko iest krzesło i ieden głos. Posłowie zdania swoie daią według przepisu i rozkazu siedmiu rad prowincyalnych mocą prawodawczą i zwierzchnością kraiową każdey prowincyi szczegulney zaszczyconych; te siedm rady prowincyalne biorą moc swoie od 67 izb abo rad mnieyszych. W Geldryi są trzy izby szlacheckie i 13 mieyskich; w Hollandyi 1 izba szlachecka i 18 mieyskich, w Zelandyi 6 mieyskich &c.

Na radzie stanów generalnych prowincye przez swych posłów prezyduią koleyno według przodkowania ustanowionego, pierwsza Geldrya, druga Hollandya &c, koley się zaczyna od północy niedzieli, a kończy się o tymże samym czasie niedzieli następuiącey. Prezydent tygodniowy daie audyencyą posłom cudzoziemskim, odbiera od nich pisma pamiętne, á od obywatelów suppliki, każe one czytać w Radzie, podaie do roztrząśnienia materye, zbiera głosy, i rezolucyą stanów ogłasza.

Rady powszechne Rzeczypospolitey pod dependencyą Stanów generalnych.

Ra-

I. Rada ſtanu oprocz Stadhudera ktòry na wſzyſtkich radach ma prawo zaſiadać ſkłada ſię z 12 deputatów 7 prowincyi, z podſkarbiego generalnego dożywotniego i iednego deputata ſzlachty; Geldrya ma na tey radzie deputata 1. Hollandya 3. Zelandya 2 Utrecht 1, Fryzya 2, Overiſſel 1, Groninga 2. Każdy deputat ma ieden głos, prezydencya idzie koleyno; Deputatów obieraią prowincye, a ſtany generalne kredenſuią. Każdy ten urząd oſiągaiący przyſięga, że dobro powſzechne całey Rzeczypoſpolitey będzie przenoſił nad ſzczegulne prowincyi, do którego dobra powſzechnego zdania ſwoie wſzyſtkie ſtoſować przyrzeka.

Rada ſtanu w materyach ſądowych niema wyżſzego od ſiebie trybunału; ſtany iednak generalne maią moc roztrząſać oney dekreta równie iak wſzyſtkich innych.

Ta rada piſze liſty, daie ſwoie zdanie, przekłada ſtanom generalnym wſzyſtkie potrzeby Rzeczypoſpolitey, wykonywa wſzyſtko to, co one ſtanowią w ſprawach żołnierſkich, ſkarbowych &c, Pod czas woyny ieden z tey rady z kilką deputatami ſtanów generalnych przydaie ſię wodzowi woyſko Rzeczypoſpolitey pod ſprawą ſwoią maiącemu ku pomocy i radzie.

II. Rada ſkarbowa za zezwoleniem 7 prowincyi ku pomocy rady ſtanu uſtanowiona ſkłada ſię z 2 deputatów każdey prowincyi, zawiaduie dochodami publicznemi, wpiſuie rozporządzenia rady ſtanu i odbiera rachunki od poborców.

III. Rada rachunkowa zabawia ſię wydatkiem pieniędzy na woyſko i rachunkami.

IV. Rada menniczna przeſtrzega, aby moneta wſzyſtkich prowincyi ieden miała wewnętrzny ſzacunek i była bita podług ligi Rzeſzy Niemieckiey.

V. Rada admiralſka ma pod ſwym rządem ſiły

mor-

morſkie Rzeczypoſpolitey. Według zdania i przepiſu rady ſtanu wyſtawuie floty, uzbraia i one wyſyła na morze; zwierzchność ſwoię rozciaga na morze, odnogi i rzeki, ſądzi ſprawy z zatonienia okrętów, rozboiów &c. wynikaiące, handel morſki w osobliwey ma pieczy; ſkłada ſię z deputatów miaſt Amſterdamu, Rotterdamu, Middelburga, Harlingi i Horny z Enikhuyſeu na przemianę, dzieli ſię na 5 izb w rzeczonych miaſtach, uſtanowionych, w których admirał abo vice-admirał zawſze prezyduie.

Kantony Szwaycarſkie: Uri, Schwitz. Underwald, Zug, Glaris, Appenzel rządzą ſię demokratycznie: każdy Kanton ma ſwych urzędników obranych na schadzkach Kantonu. Kantony zaś Szwaycarkie nakſztałt prowincyi Hollenderſkich ſprzymierzone ſprawy poſpolite i do wſzyſtkich Kantonów ściągaiące ſię na 5 różnych Seymach traktuią.

I. Seym powſzechny wſzyſtkich Szwaycarów to ieſt 13 Kantanów i ich przymierzników. Takowy ſeym odprawuie ſię, gdy idzie o przyięcie iakiego miaſta lub kraiu do ligi powſzechney Szwaycarſkiey

II. Seym 13 Szwaycarſkich Kantonów w Badzie odprawuie ſię raz w rok w ſprawach, które do całości ligi Szwaycarſkiey i dobra wſzyſtkich Kantonów ſię ściągaią.

III. Seym 7 Hantonów Katolickich odprawuie ſię pod czas w Lucernie w ſprawach Kantonom Katolickim poſpolitych.

IV. Seym 4 Kantonów Kalwińſkich ſkłada ſię zwyczaynie w Arawie, gdy potrzeba tym Kantonom właściwá tego wyciągá. Z Kantonów Glaris i Appenzel Katolicy z Kátolickiemi, Kalwini z Kalwińſkiemi łączą ſię Kantonami.

V. Seym nadzwyczayny wſzyſtkich Kantonów, gdy miniſter cudzoziemſki zwoływa Kantony dla przełożeniá im iakiey ſprawy pana ſwego, powinien deputatów ſwym podeymować koſztem.

Prawa gruntowe rządu demokratycznego. 1. Czas i mieyſce na obrady publiczne powinne być prawem naznaczone, 2) Prawidłem nieodmiennym wſzyſtkich obrad powinna być głoſów więkſzość oſób do rady wchodzących; więkſzość głoſów ieſt duſzą rady wolnego narodu, gdy wiele oſób do niey wchodzi, iednomyślność ieſt niepodobna i rozumowi przeciwna. W Hollandyi gdzie w radzie narodowey ſiedm tylko ieſt głoſów, niektóre ſprawy iako to pokóy lub woyna, nowe z obcemi potencyami przymierza, odmiana monety, woyſka lądowego i morſkiego pomnożenie, uchwała nadzwyczayných podatków według praw gruntowych iednomyślnością ſię ſtanowią, iednakże kilka rázy iuż ſię ſtało, że w takowych ſprawach gdy do iednomyślności wſzyſtkie prowincye przywiedzione być nie mogły, podług głoſów więkſzości poſtąpiąno i prawo gruntowe narodu dla całości tegoż narodu uchylono, Ieżeli w kilku głoſach iednomyślność była trudna; w kilka ſet ieſt niepodobna, i wſzędy d. bru poſpolitemu ſzkodliwa, 3) Poſtanowieniu demokracyi potrzebna rzecz ieſt mieć urząd, któryby w potrzebie ſeymy mógł ſkłádać nadzwyczayne i tegoż ſeymu do ſkutku przyprowadzał uſtawy. 4) Gmin powinien być podzielony na pokolenia. Dawne Gieckie Demokracye z tego podziału mocy nabierały i trwałości. 5) Wolny głos w obieraniu urzędników ieſt prawem fundamentalnym wolności Demokratyczney. 6) Spoſób obierània urzędników ieſt także prawem głownym Páńſtwa Demokrackiego. Głośne wotowanie, abo loſowanie ſą dwa ſpoſoby wolnym narodom w obieraniu urzędów zwyczayne, pierwſzy iednak ieſt właściwſzy Aryſtokracyi, drugi Demokracyi. Politycy ſpór wiodą, ieżeli loſowanie pożyteczne czy ſzkodliwe ieſt Rzeczompo-

ſpoli-

ſpolitym. *Cicero Lib. I & III. de Legibus* kładzie między pierwſzemi przyczynami upadku Rzeczypoſpolitey Rzymſkiey wprowadzone taiemne przy ſchyłku iey wolności loſowanie. *Solon* chciał, aby w Atenach wſzyſcy Urzędnicy woyſkowi obierani byli głośnym wotowaniem, á Senatorowie i Sędziowie przez taiemne loſowanie, które znaiąc być niedoſtatecznym, zoſtawił każdemu wolność na placu publicznym dowodzić nieſpoſobności obranych loſowaniem Urzędników do ſprawowania urzędów. Bez wątpienia głośne wotowanie ieſt pożyteczniey-ſze w Demokracyach, ale rozumnieyſi powinni dawać pierwſi ſwoie głoſy, aby oświecili gmin proſty. 7) Nakoniec prawem fundamentalnym każdey Demokracyi być ma, aby przy ſamym gminie moc zoſtawała prawodawcza. Z pożytkiem iednak państwa Demokratycznego ieſt, gdy rada zaſzczycona powagą przyprowadzenia praw do wykonania ma moc doczeſne czynić uſtawy. Uſtanowienie rządu Rzymſkiego i Ateńſkiego cale w tey mierze zgadzało ſię z rozumem; Uſtawy Senatu miały moc prawa przez rok ieden, po roku gmin ie potwierdzał abo odrzucał, *Dion: Halicar Lib: IV & IX.* Te ſą prawa iſtotne rządu Demokratycznego, do których wſzyſtkie powinne ſzczegulne ściągać ſię uſtawy. Obaczmy krótko które ſą właściwe śrzodki do ucalenia tych praw i utrzymania w rzeczywości rządu gminnego. Honor Monarchii ieſt duchem ożywiaiącym, a cnota Aryſtokracyi i Demokracyi. Miłość oyczyzny i praw oyczyſtych ieſt tą cnotą tak potrzebna rządowi gminnemu, iak duſza do ożywienia ciała ludzkiego. Miłość oyczyzny i Demokracyi ruguie z ſerc obywatelów miłość właſnych pożytków, uczy przenoſić dobro powſzechne nad ſzczegulne, prowadzi do dobrych obyczaiów, á dobre obyczaie pomnażaią też miłość oyczyzny, która im dała początek. Z tey to wolnym narodom iſtotnie potrzebney cnoty formuie ſię miłość rowności, równość zaſzczepia mierność w życiu i maiątkach, ta zaś tak miarkuie ſzczęście, pożytki, wy-

 gody,

gody, i ſame nadzieie obywatelów, że ieden nad drugiego większych ſobie nie zamierza rzeczy. Ieſzcze miłość równości wraża każdemu obywatelowi tę ambicyą, aby na równą wſzyſtkim zdobywał ſię zdatność do ſłużenia oyczyźnie, i na iey obronę maiątek, zdrowie i ſamo poświęcał życie. Edukacya od ludzi właſnego kraiu i pod tymże ſamym rządem urodzonych młodzi dana, á przykładem rodziców umocniona tak znakomite i wolność ocalaiące zaſzczepia cnoty. Wolność każda Demokratyczna muſi upadać, gdy równość zbytnia do ſerc obywatelów wkrada ſię, to ieſt, gdy każdy chce ſię zrównać, z tym pod którego rząd wolnym poddał ſię obraniem; gdy miłość oyczyzny i praw zaczyna ſtygnąć; gdy edukacya publiczna ieſt zaniedbana; a domowa cudzoziemcom, maxym rządu, zwyczaiów, praw narodowych nieznaiącym, abo rodakom cnot i umieiętności niemaiącym, powierzona; gdy namiętności obywatelów cel i zamierzenie odmieniaią z iſtoty rządu naznaczone; gdy pycha, łakomſtwo ruguie z ſerc obywatelów te cnoty, które ſą wolnego rządu duchem i twierdzą. Wſzyſtkie te prawdy gruntuią ſię na dawney i teraznieyſzey hiſtoryi. Politycy Greccy żyiący pod rządem gminnym trwałość Rzeczypoſpolitych na ſamey zakładali cnocie, teraznieyſi onych całość i moc przypiſuią manufakturom, handlom, intratom, podatkom, bogactwom, á nawet ſamym zbytkom. Mylą ſię zaiſte! czaſy i rzeczy przypadłości odmieniaią ſię, iſtota taż ſama trwa zawſze; zawſze cnota twierdzą będzie wolności. Anglicy wieku przeſzłego po okrutnym z Karolem I obeyściu ſię, rządu chwycili ſię Demokratycznego, ale że rządzący ludzie byli bez cnoty i poczciwości, naród po wielu odmianach i ſcenach muſiał powrócic do dawnego kſztałtu. Sylla krwią Rzym ſpluſkawſzy, Dyktatorſką złożył władzę i dawną prywrócił wolność, lecz Rzym reſztą cnoty goniący nie mógł tey dochować; áże codzień miłość dobra powſzechnego dobre obyczaie upadały, Rzym po ſrogich pano-

wa-

waniach *Cesara*, *Tyberyusza*, *Kaliguli*, *Klaudyusza*, *Nerona*, *Domicyana*, w ciężkie wpadał niewoli iarzmo, tyranów gubił, tyranią umacniał. Niech się wolne narody które się przeciwko mocnym obroniwszy sąsiadom chwałą męstwa i mądrym rządem wsławiły, potym do słabości i niewoli przyszły, przeyrzą w twych obyczaiach; w nich znaydą przyczynę swoiey odmiany &c.

Rząd Arystokratyczny iest gdy szlachetnieysi i możnieysi obywatele dla zacności urodzenia, lub zasług bez dokładania się pospolstwa naywyższą kraiową sprawuią władzę. Takim ksztaltem się rządzi: Wenecya, Genua, Raguza, Rzeczypospolite Luceńska, Raguzańska, S. Maryna.

W Wenecyi wszystka władza iest przy szlachcie na 4 rzędy podzieloney; pierwszy zamyka 12 familii nazwanych dla liczby Apostołami, które pierwszego Xiążęcia Pawła Anafesta r. 697 obrały; drugi cztery familie nazwane Ewangelistami a te są *Justiniani*, *Cornari*, *Bragadini*, *Bembi*, od r. 800; trzeci zamyka familie r. 1289. do złotey księgi wpisane; czwar y składa się z familii, które w gwałtownych Rzeczypospolitey potrzebach kupiły sobie szlachectwo wyliczywszy 100 tysięcy dukatów. Wszystkie te familie pod zwierzchnością Dożу abo dożywotniego Xcia na 3 rady wielką, radę stanu nazwaną Collegium, i Senat, podzielone sprawuią rząd arcyostry arystokratyczny.

Rada wielka składa się z całey szlachty Weneckiey oprocz Prokuratorów; każdy szlachcic dobrych obyczaiów skonczywszy rok 25 wieku swego do niey wchodzi, w dzień S. Barbary losem ciągną 30 młodzianów przepisanego wieku prawem niemaiących, którzy bez żadnego głosu iedynie dla przysłuchania się do rady wielkiey są przypuszczeni. Rada wielka zwyczaynie zgromadza się każdego

dnia świętego, zrana od Marca do końca Pazdziernika, po obiedzie od Liſtopada do końca Lutego, obiera na wſzyſtkie urzędy oprocz niektórych Senatowi zoſtawionych, nie głoſem ale zawiłym loſowanem, ſtanowi prawa &c.

Rada Gabinetowa abo Collegium ſkłada ſię z 26 oſób, z Doży, 6 Konſyliarzów, 3 Prezydentów Kwarancyi to ieſt 3 Trybunałów naywyżſzych każdego z 40 Sędziów złożonego, z ſześciu mędrców wielkich, piąciu mędrców lądowych, i piąciu mędrców porządkowych, ci będąc młodemi nie maią żadnego głoſu, to tylko czynią co im wielcy mędrcowie każą; w Senacie iednak ſpytani, zdanie ſwoie daią. Ta Rada daie audyencyą Poſłom cudzoziemſkim Deputatom miaſt, wodzom woyſkowym, przyimuie ſuppliki, i odpowiada na nie, iako i poſłom wedug zdania Senatu otrzymanego na piśmie; zwoływa nadzwyczaynie wielką radę i Senat, daie im i wſzyſtkim mnieyſzym radom materyą do roztrząśnienia, ale ſama nic nie ſtanowi tylko przekłada.

Senat abo Pregadi do którego wchodzi nad 300 oſób, to ieſt, 120 Senatorów, Rada Gabinetowa, trzy Kwarancye abo trybunały, *Rada Decci* abo 10 mężów na ſądzenie ſpraw ſtanu uſtanowiona, Szlachta młoda. (*Il ſotto-Pregadi*) dla przyſłuchania ſię; wypowiada woynę, ſtanowi pokóy, nakazuie podatki, naznacza cenę monecie, rozdaie wſzyſtkie urzędy żołnierſkie na lądzie i morzu, obiera i wyſyła poſłów do dworów cudzoziemſkich, i ieſt radą ſtanu, na którey wſzyſtkie ſprawy narodu polityczne od Rady Gabinetowey na piśmie podane roztrząſaią ſię. Każdemu Senatorowi wolno otworzyć ſwoie zdanie, i zbiiać ſwych kollegów. Wſzyſtkie ſprawy większością gałek ſię ſtanowią, urzędnicy zaś głoſami ſą obierani. Urząd Senatorſki tylko trwa przez rok.

Rada Decci ieſt naywyżſzym Rzeczypoſpolitey ſądem na obwinionych o wyſtępki ſtanu, Sam Doża temu podlega ſądowi, który choć ieſt dożywotni, nie-

nie ma żadney mocy, chyba w Senacie i Radach.

§ W Genui rząd Arystokratyczny r. 1528 ustanowiony iest przy Doży abo Xciu dwuletnim i dwuch radach wielkiey i małey z dawney i nowey Szlachty złożonych.

Wielka Rada, w ktorey zwierzchność kraiowa przebywa, składa się naymniey z 700 szlachty wybraney z 150 familii; każdy szlachcic skączywszy rok dwudziesty drugi wieku swego w niey zasiada. Rada mnieysza zamyka 200 osób szlacheckich wybranych z wielkiey rady, ktorzy na urzędzie lat dwie bawią się a niektorzy po dwuch leciech bywaią potwierdzeni. Rada stanu, która właściwym iest Genueńskim Senatem i nazywa się *Signoria* składa się z Doży 12 Senatorów, 8 Prokuratorów i wszystkich tych, ktorzy sprawowali urząd Doży.

Rada wielka stanowi prawa, i obiera na urzędy wszystkie z kandydatów poddanych od rady mnieyszey. Rada mnieysza podaie kandydatów Radzie wielkiey na wszystkie urzędy.

Rada stanu abo Senat Genueński z Dożą wszystko może czynić czego tylko prawo nie zakazuie, roztrząsa sprawy stanu i onych stanowi, testamenta i kontrakty kassuie, stronom sędziów do przesądzenia daie, materye do roztrząśnienia radom podaie, skarbem publicznym szafuie &c. Doża z swoią radą przodkuie zawsze na wielkiey i małey radach; Senatorowie i Prokuratorowie sprawuią urząd lat dwie, ale nie razem wszyscy się odmieniaią, każdego szostego miesiąca trzech Senatorów i dwuch Prokuratorów z rady ustępuią, á na ich mieysce inni przychodzą. Doża na lat dwie obrany, bywa koronowany, ostatniego Grudnia każdego drugiego roku kończy swoię godność, nie może być na niey potwierdzonym, ani przed piącią laty drugi raz obranym, owszem z teyże samey familii po nim następować prawa zabraniaią. Dnia osmego po skończoney godności Syndykowie rządy przeszłego Doży

ży roztrząfaią i gdy fię te nieprawne pokażą, do rady nowego Doży przefzły Doża nie wchodzi. Zawfze dway prokuratorowie przy Doży mieszkaią, bez których on nic czynić z urzędu fwego nie może. Nikt niemaiący lat 50 fkończonych godnością tą obdarzonym być nie może, raz z familii dawnych, drugi raz nowych na przemianę Doża bywa obierany.

Żadna rada nie może fię odprawować bez przytomności piąciu Konferwatorów praw, których powinnością ieft przeftrzegać aby nic fię nie ftanowiło przeciwko prawom kraiowym. Ieszcze w Genui ieft rąda złożona z 7 Inkwizytorów ftanu, którzy pilną daią baczność, aby odwracać wfzyftkie zamyfły wolności i publiczney fpokoyności przeciwne. Sześciu urzędników należy do fpraw woiennych, 5 do zboża, 5 do galer, 5 do okrętów, 5 do murów, dróg, portów morfkich, 5 do żywności i porządku.

Rzeczpofpolita Lucenfka rządzi fię kfztałtem Ayftokratycznym. Powagę kraiową fprawuią: Xżę abo Gonfalonier dwumiefięczny, wielka rada złożona z 160 á mała z 36 fzlachty i Senat złożony z 9 ftarców, którzy w równey liczbie obierani fą z 3 miafta kwater, á Doża koleyno z każdey kwatery. Każda kwatera obiera iednego Sekretarza dla całości fwych praw i wolności.

Raguzańfkiey Rzeczypofpolitey rząd Aryftokratyczny fprawuie rządca miefięczny nazwany *Rektor* wraz z 10 poradnemi. Rada wielka z 60 fzlachty ftanowi prawa, á mnieyfza z 30 złożona zawiaduie fkarbem. Raguza w żołdzie fwym chowa Węgrów, Rektora odmienia co miefiąc, wfzyftkich urzędników co tydzień, przełożonego nad zamkiem codzień; fzlachta nie nofi fzpady, bez pozwolenia nie wolno nikomu fpać za fwym domem; miafto lecie ieft tylko wdzień otwarte przez trzy godziny, zimie

zimię przez półtory. Lata obywatelów nie liczą się tu od narodzenia obyczaiem całego świata, ale od poczęcia, którego pewności mieć nie można.

Rzeczpospolita S. Maryna iest rządzona przez dwuch Kapitanów, którzy w pół roka się odmieniaią, i przez wielką radę, z 60 obywatelów złożoną.

Rząd Arystokratyczny powinien mieć prawa do istoty swoiey przystosowane, á te powinne wypadać z uwag następuiących: 1) w Arystokracyi ponieważ możnieysi w wielkiey liczbie rządzą, zdania ich i rady niemogą być taiemne. 2) Wotowanie przez los mieć mieysca nie powinno: rzecz każda rozumem nie ślepym trafem ma być stanowiona. 3) Gdy szlachta liczna wchodzi do rady, do Senatu należy materye publiczne do roztrząśnienia i stanowienia szlachcie przygotować i podawać, á gdy szlachta, na którą rzecz się nie zgodzi, powinna spuścić się na zdanie Senatu. W takim rządów ksztalcie Arystokracya będzie przy Senacie. Demokracya przy szlachcie, á gmin abo lud prosty nic nie będzie ważył. 4) Pożyteczna wielce rządowi Arystokratycznemu rzecz iest, áby gmin nie zostawał w ostatniey podłości. Tak w Genui bankiem S. Jerzego rządzi pospólstwo; w Wenecyi godność Kanclerska zostawiona iest stanowi mieyskiemu. 5) Urząd Senatorski, ani żaden inny nie powinien być dziedziczny, ani Senat powinien obierać Senatorów, 6) Nayniedoskonalsza Arystokracya iest, gdzie stan do rządów nie wchodzacy zostaie w niewoli stanu rządzącego. 7) Umysł skromny i umiarkowany rządzących iest dusza Arystokracyi. 8) Wspaniałość tronów częścią iest powagi królewskiey, á skromność i ludzkość naymocniey utwierdza panowanie Arystokratyczne. 9) Cnotliwi obywatele uszczęśliwiaią i zmacniaią każdą Arystokracyą. 10) Arystokracya umyka się od prawdziwych rządu

swego

swego maxym á zbliża się do monarchii, gdy niektórzy z szlachty przywłaszczaią sobie zaszczyty szczególne, które na cały stan Szlachecki nie ściągaią się. 11) Zbytnia nierówność między rządzącemi i rządzonemi wprowadza do Arystokracyi nierząd, i zamieszanie, a naybardziey zawisła na nierównym płaceniu podatków, á ieszcze gorzey gdy szlachta cały ciężar zwala na lud pospolity. W Rzymie stan pierwszy nawet poborców niechciał sprawować urzędu, sądząc rzecz oyczyźnie arcyszkodliwą, aby ci poborem bawili się, którzy go stanowią, á tym bardziey gdy stanowiący podatki, sami od onych uwalniaią się. 12) Ponieważ handel iest rzemiosłem ludzi rownych, szlachta Arystokratyczna sprawuiąca rządy powinna mieć handel sobie zabroniony. 13) Wielkie ubostwo i zbytnie bogactwa szlachty, równie są szkodliwe Arystokracyom. 14) W Arystokracyach prawo pierworodzinnie ma być dopuszczone, áby iedna familia góry nie brała nad drugą. Wszystkie sposoby wyniesienia stanu szlacheckiego nad innych w monarchiach, zgubę przynoszą Arystokracyom. 15) Niezgody miedzy familiami uspokoione być maią, ieżeli trwaią, pierwszą są przyczyną słabości abo upadku państwa. 16) Arystokracya upadá i niszczeie pod rządem szlachty bezprawnym i gdy cnota wygaśnie w rządzących i poddanych. 17) Prawa w Arystokracyi powinne naybardziey zmierzać, áby chęć panowania była umiarkowana, áby stan panuiący krzywdy nie czynił ludowi pospolitemu, áby zwierzchność ustanowiona utrzymywała szlachtę w boiaźni i praw zachowaniu. Tym końcem ustanowiono Censorów w Rzymie, Eforów w Sparcie, Logistów w Atenach, Inkwizytorów stanu w Wenecyi. 18) Sposób wychowania i polerowania młodzi szlacheckiey, powinien być koniecznie w tym rządzie przepisany i prawem naznaczony. Srzodek istotny do zachowania w całości praw Arystokratycznych i samey Arystokracyi iest cnota, á naybardziey miłość oyczyzny i skromność nie ta, która pochodzi zpo-

z podłości umysłu i gnusności, lecz którą wraża cnota.

Rząd mieszany to iest z rządów prostych złożony w różnych Europeyskich wielkich i małych znayduie się państwach; z monarchicznego, Arystokratycznego i demokratycznego składa się rząd Rzeszy Niemieckiey; królestw Angielskiego i do tych czas Szwedzkiego.

W Rzeszy Niemieckiey rząd monarchiczny iest przy Cesarzu wolnie większością głosów od 9 Elektorów: trzech duchownych, Arcybiskupów Moguńskiego, Trewirskiego i Kolońskiego, sześciu świeckich, Króla Czeskiego, Xiążąt Bawarskiego i Saskiego, Margrabi Brandeburskiego, Hrabi Woiewody Reńskiego i Xiążęcia Hannowerskiego obranym; rząd arystokratyczny przy dwuch izbach Elektorskiey z 9 głosów, i Xiążęcey z głosów 100 tak duchownych iako świeckich złożoney; rząd demokratyczny sprawuie izba mieyska z deputatów miast wolnych Cesarskich na dwie ławy Reńską i Szwabską podzielonych. Rząd takowy iest względem całey Rzeszy Niemieckiey ogulnie wziętey, bo każdy Elektor i Xiążę nad własnemi kraiami, które są lennemi dziedzictwy panuie udzielnie; miasta zaś Cesarskie rządzą się arystokracyą i demokracyą z sobą złączonemi. Kraiowa tedy Rzeszy Niemieckiey zwierzchność zostawa w Seymie Ratysbońskim od r. 1662 ustawicznym.

W Anglii rząd Monarchiczny iest przy Królu dziedzicznym który ustawy dwuch izb Parlamentowych potwierdza, abo odrzuca, potwierdzone wykonywa i wszystkie udzielney zwierzchności posiada własności, iednak praw nowych stanowić, dawnych znosić, podatków nakazywać nie może; Arystokratyczny przy izbie pańskiey abo gorney, która składa się z Xiążąt krwi królewskich, 2 Arcybisku-

pów, 24 Biſkupów, 16 Parów Szkockich, i 141 Lordów różnemi tytułami ozdobionych Angielſkich, ogulnie 203 oſob; Demokratyczny ieſt przy izbie poſpolitey abo dolney złożoney z 553 deputatów od hrabſtw, miaſt, portów morſkich, akademii i 45 z króleſtwa Szkockiego. Te dwie izby ſą Parlamentem Angielſkim, ſtanowią prawa i wſzyſtkie ſprawy iakiegokolwiek rodzaiu decyduią głoſów więkſzością, a ſama iedna izba dolna uchwala podatki iako ta która przy mierności dochodów nay więcey płaci. Każdego ſiodmego roku nowych deputatów hrabſtwa, miaſta &c obieraią abo dawnych potwierdzaią. Nie maiący czyſtego rocznego dochodu 600 funtów ſterlingów, abo 3150 talerów bitych z hrabſtwa, á 300 F. S. z miaſta nie może być obranym. Sami lennicy dziedziczni abo Frecholderowie pewny roczny dochód maiący maią prawo obierać deputatów. Rada koronna ſtanu przydana Królowi do rządzenia pańſtwa i wykonywania uſtaw kraiowych ſkładaią ſię poſpolicie z 60 oſób; co tylko Król czyni i prawnie czynić może pod tey rady podpada roztrząśnienia.

W Szwecyi rząd monarchiczny był do tych czas przy Królu dziedzicznym, aryſtokratyczny przy Senacie oprócz Seymu, i ſtanie Szlacheckim, demokratyczny przy ſtanach duchownym, mieyſkim i wieśniackim ábo chłopſkim. Król z Senatem oprócz Seymu ſprawował rządy pańſtwa, naznaczał iednego z podanych trzech Kandydatów na niektóre urzędy, prawa uſtanowione podpiſywał, pod imieniem ſwym ogłáſzał i wykonywał. Iego powinnością ieſt wiarę panuiącą i ſtanów wolność utrzymywać, beſpieczeńſtwa kraiowi, ſprawiedliwość w ſądach ſtronom, ſpokoyność obywatelom oſtrzegać. Mogł Król za radą Senatu woynę odporną zacząć i na poparcie oney podatek nakazać, traktaty w nagłey potrzebie miedzy Seymem á Seymem zawierać, Seymy nadzwyczayne zwoływać, uſtawy czynić i ogłaſzać, ale to wſzyſtko trwało do Seymu w lat trzy przypadaiące-

iącego, na który ſtany zgromadzone, królewſkim uſtawom moc prawa dawały, abo one odrzucały.

Seym Szwedzki na cztery izby podzielony ſam ieden mocą prawodawczą ſię zaſzczycał. Wſzyſtkie materye ſeymowe układały ſię i ſtanowiły na kommiſſyach ſzczegulnych z trzech ſtanów ſzlacheckiego, duchownego, i mieyſkiego. (chłopſki nie był przypuſzczony ale uſilnie ſię tego domagał) złożonych, i na to wyſadzonych, które rzecz ułożywſzy ſtanom do wiadomości podawały, á ſtany abo *plena* ią przyimowały lub odrzucały. Naywiękſzey wagi była kommiſſya lub deputacya taiemna do ſpraw rządu tykaiących ſię i cudzoziemſkich naznaczona. Kommiſſya *Wiſkillings* wſzyſtkie piſma pamiętne, ſuppliki, rachunki &c odbiera; te które nie należały do Seymu, do właſnych trybunałów i rad odſyłała; które zaś należały, podział onych czyniła do rad, i zapieczętowawſzy kommiſſyom ſzczegulnym oddawała.

Senat Szwedki uſtawiczny był radą ſtanu do ſprawowania rządu Królowi przydany ſkładał ſię, oprócz wielkorządzcy Pomeranii z 16 oſób w liczbę których wchodzili Prezydent, Podprezydent kancellaryi i Marſzałek W. Koronny. Zupełny Senat ſkładał ſię z 7 oſób, do ſpraw ważnieyſzych á mianowicie do zawarcia pokoiu, wypowiedania abo przerwania woyny, ſprzymierzenia ſię z obcemi potencyami, podania kandydatów na poſelſtwa i znacznieyſze urzędy, naznaczenia wielkich wydatków &c wſzyſcy Senatorowie powinni byli od Króla zwołani ſtawić ſię na radę. Senat w każdy dzień oprócz Niedzieli ſchodził ſię o godzinie ſiodmey poranney na radę i aż do południa lub późniey zaſiadał, przeſtrzegał praw i wolności narodowych, i miał moc miedzy ſeymem i ſeymem ſtanowić o naywalnieyſzych króleſtwa ſprawach pod obowiązkiem iednak zdania rachunku ſeymowi ze wſzyſtkich ſwych poſtępków, rad, i uſtaw. Zwyczaynie Senat na dwie dzielił ſię części; iedna roztrząſała wſzyſtko to co ſię tylko ściągało do ſprawiedliwości i ſpraw cudzoziemſkich; druga ſprawy woyſkowe i inne we-

wnę-

wnętrzne od Sekretarzów koronnych doniesione i przełożone brała na uwagę i decydowała. Wszystkie sprawy, oprócz niektórych do woli królewskiey oddanych, większością głosów Senatorskich się kończyły: Król maiący dwa głosy równość na iednę przeważał stronę, abo większość przyprowadzał do równości. Rząd takowy że się skłaniał do Anarchii, Szwedzi woleli się wyzuć z nierządney wolności, niż przyiść na łup sąsiedzkich potencyi. W tym roku 1772 d. 19 Sierpnia stany państwa na seym zebrane uroczystym poddaniem się Króla za Monarchę uznały, i na monarchią umiarkowaną pozwoliły.

Królestwo Polskie wiecznym iedności przymierzem z Litwą złączone, obszerne i od iednego z wielkich Europeyskich narodów mieszkane, zawsze pod iedynowładnym zostawało panowaniem; za Kazimierza W: Senat; za familii Iagiellońskiey szlachta do spraw publicznych wchodzić zaczęły; po śmierci Zygmunta Augusta r. 1572 postać Rzeczypospolitey na się wzięło. Za Iana Kazimierza dopuszczona iednego poselskiego głosu powaga iakie sprawiła i sprawuie skutki, każdy baczny widzi i utyskuie obywatel. Rząd teraźnieyszy iest przy Królu i stanach Senatorskim i Rycerskim, którym pod czas Seymu tylko władza służy prawodawcza, abo raczey oney używanie.

ROZDZIAŁ II.
O Prawie i onego różności.

PRawo wielorako się bierze. Naprzód prawo (*Jus*) znaczy słuszności prawidło według którego każdy powinien czynić i wyrządzać drugiemu co mu przynależy. Powtóre prawo (*Jus*) znaczy moc czynienia i dzierżenia pewnych rzeczy według praw. Potrzecie prawo znaczy wolność czynienia ugruntowaną, na prawie przyrodzonym, które pozwala

zwala wszystko to czynić co prawem pisanym abo zwyczaiem nie iest zabroniono. Poczwarte prawo znaczy ustawę, ustawa zaś iest prawidło od zwierzchności Boskiey abo ludzkiey ludziom dane.

Prawo dzieli się na przyrodzone i prawo dane te iest nieprzyrodzone; to ostatnie zamyka prawo Boskie, ludzkie, prawo narodów po części tylko względem przymierzow i umów miedzy narodami uczynionych, prawa państw fundamentalne, publiczne, polityczne, obywatelskie lub cywilne, szczegulne, kościelne, pisane, nie pisane &c.

Prawidła powszechne każdego Prawa są trzy początkowe prawdy prawa przyrodzonego: żyć poczciwie, nikomu krzywdy nie czynić, każdemu co mu należy wyrządzać; im bardziey prawa ludzkie do tych prawd zbliżaią się, tym są doskonalsze i narodom pożytecznieysze.

Zrzodłem wszelakiego prawa iest pierwszym, staranie o utrzymanie towarzystwa ludzkiego sposobem zgadzaiącym się z światłem rozumu, które nay-bardziey zawisło na wstrzymaniu się od cudzey własności i dotrzymaniu słowa; drugim źrzodłem prawa są umowy któremi ludzie miedzy sobą stanowią co maią wzaiemnie czynić. Początek albowiem i zamierzenie każdego prawa iest całość państw i ubespieczenie własności obywatelów.

Prawa własności są: nakazować, zakazować, pozwalać, karać. Prawo nakazuie dobro, zakazuie złego, dozwala rzeczy oboiętnych, karze występki, nadgradza posłuszeństwo, i obowiązuie na czas przyszły, nie przeszły. Ieszcze prawa powinne być przystosowane do obyczaiów narodu, naród układać do pracy i ćwiczenia się w cnocie, obyczayności, naukach, kunsztach tak wyzwolonych, iako rękodzielnych; powinne być iasne, dokładne, ięzykiem oyczystym pisane, i w małey liczbie.

Prawo

Prawo przyrodzone, ieſt światło rozumu namiętnościami nie przyćmione, które każdemu człowiekowi tak w ołobności iako w towarzyſtwie żyiącemu pokazuie co ieſt dobrego, á co złego. To światło ieſt prawidłem którym miarkować ſprawy należy; ieſt i źrzodłem wſzyſtkich innych praw, bo rozeznaiąc złe od dobrego, czyni człowieka zdolnym do pełnienia obowiązkow ſtanu ſwego i prowadzenia życia rozumnemu ſtworzeniu przyzwoitego.

Prawo przyrodzone zaſadza ſię na rozumie iako na gruncie, á ma za cel miłość Boſką, miłość właſną ſamego ſiebie, miłość bliźniego, i przodkowanie powinności to ieſt które powinności maią być pierwiey pełnione, á które tym uſtępować, gdy zdaią ſię ſobie być przeciwnemi.

Rozum będąc przewodnikiem i światłem człowieka, ieſt gruntem prawa przyrodzonego; które za powodem rozumu zdrowego przepiſuie człowiekowi kochać Boga, ſamego ſiebie i ſwego bliźniego.

Iako człowiek rozumem tylko i prawym onego używaniem różni ſię od zwierząt, tak ten rozum iedynym powinien być człowieka światłem, przewodnikiem i prawidłem do czynienia wſzyſtkiego tego co prawa przepiſuią przyrodzone. Cókolwiek z zdrowym i od namiętności wolnym zgadza ſię rozumem, to ieſt prawa przyrodzonego wyrokiem i człowieka w iakimkolwiek ſtanie i okolicznościach ſię znayduiącego obowiązkiem. Rozum za grunt prawa przyrodzonego założywſzy pokazuie ſię iaśnie onego troiaki cel abo zamiar, á z tego troiaki wypada obowiązek, który człowieka łączy z Bogiem, z ſamym ſobą, i z iego bliźnim, zamyka ſię zaś w prawie przyrodzonym i ſamym rozumu światłem może być poſtrzeżony, uczy Boga czcić, ſiebie ſamego porządnie kochać, bliźniego ratować. Człowiek w porządku natury poſtanowiony ſtara ſię o ſwoię całość i życia doczeſnego przedłużenie, to z natchnienia natury czyniąc ſtara ſię o całość ſwych bliźnich do zachowania ſiebie potrzebnych; kocha też Boga wſzelkiego do-

bra i życia ludzkiego źrzodło i wynalazcę.

Miłośc Bofká zamyka wſzyſtkie powinności człowieka względem Tworcy świata. Bóg ieſt wynalazcą wſzyſtkiego przyrodzenia, początkiem wſzyſtkich rzeczy, źrzodłem wſzyſtkich dóbr i ſzczęścia; człowiek ma od niego życie i rozum, które dwa nayznakomitſze dary powinne go do Boga prowadzić, aby go poznawał, czcił i kochał z ſamego rozumu powodu, chociażby wiara obiawiona żadnego nań nie wkładała obowiązku.

W miłości właſney wſzyſtkie zamykaią ſię powinności, które względem ſamego ſiebie powiwinien człowiek pełnić. Bóg daiąc człowiekowi życie dał mu wraz przyrodzoną chęć i wlał w niego żądzę do ſzukania dobra, a unikania złego, zamierzył więc za cel ſtworzenia konſerwacyą i uſzczęśliwienie rodzaiu ludzkiego; á zatym wola iego ieſt, aby każdy człowiek ſtarał ſię o ſwoie zachowanie i uſzczęśliwienie. Z tak czyſteſtego źrzodła wypływa miłość właſna, ale miłość porządna, która zmierza do człowieka zachowania, wydoſkonalenia i obrony.

Ze człowiek prawem przyrodzonym ieſt obowiązany życie ſwe ocalać, wynikaią ztąd te prawdy; 1) ſamego ſiebie niewolno zabiiać, bo człowiek nie będąc życia ſwego panem nie może życiem ſwym ſzafować, dla uniknienia męki nayſroźſzey. 2) Iednakże łożyć życie ſwoie i nieść na śmierć za ſprawiedliwość, za wiarę, za oyczyznę, za Króla lub inną iaką kraiową zwierzchność, ieſt iſtotnym każdego człowieka, obowiązkiem. 3) Wolno także każdemu na te ſię zaymować kunſzty, które chociaż życie ſkracaią abo w niebeſpieczeńſtwo podaią, ku towarzyſtwa iednak ludzkiego dążą uſludze i pożytkowi.

Wſzyſcy ludzie prawem przyrodzonym ſą obowiązani obierać z uwagą pewny ſtan życia; á ten ſtan powinien być według zdatności i przymiotów każdego; Rozumem pracować abo ręczną robotą

ſię

fię bawić każdego człowieka ieft powinnością; bo każdy powinien ftać fię pożytecznym fwey oyczyźnie, á to wielorakim może czynić obyczaiem, i w różnym powołaniu; z obowiązku dofkonalenia fię wypada obowiązek pracy; przychodziemy na świat wfzyfcy z wfzech rzeczy niewiadomością, edukacya wprowadza w opaczne rozumienia, á namiętności ćmią rozum. Wchodząc w lata, i nabywaiąc rzeczy poięcia, należy światła używać rozumu i proftować ferce. Wcześnie trzeba związek rzeczy przyrodzonych poznawać i według możności przenikać, życie bowiem ludzkie ieft krótkie, nauka trudna i długa, czas przytomny śliſki byftro płynie, ten który minął w przepaści wieczności pogrążony, żadną mocą przywrócony być nie może. Wiele ludzi czynią, á potym zaftanawiaią na fię z myślą nad tym co uczynili, niektórzy ani zawodząc fię na dzieło iakie, ani onego dokonawfzy, uwagą fwey nie rozbieraią fprawy. Rozum każe uwagą uprzedzać dzieło. Mądry wfzyftko obeymuie myślą, i według ważności zamierzonego dzieła, natęża fwoię uwagę. Niemafz nie pomyślnego trafu dla człowieka, który przewidział to czego fię obawiał. Powinniśmy więc rozbierać co przedfięwziąć zamyślamy, i śrzodki do tego przyzwoite upatrywać. Chociaż Opatrzność przedwieczna rządzi wfzyftkim, iednak to czyni przez przyczyny przyrodzone. Niefpodziane przypadki wypadaią z fkładu abo też z biegu przyczyn do fkutku naciągnionych. Więc nie trzeba áni fię całe opufzczać iedynie fię fpufzczaiąc na Opatrzność Bofką: ani nazbyt fobie i fwemu dufać obrotowi; tak natężać należy ftarania iakbyśmy żadney nie fpodziewali fię pomocy od naywyżfzego; tak mu dufać i tak mocną w nim pokładać nadzieię, iak gdyby wfzykie nafze zabiegi były nadaremne.

Używanie obrony ku ocaleniu właſnego życia nie mniey z miłości właſney wypada, iak ftaranie o życie i dofkonałości pomnożenie. Gdzie właſna obrona

brona ma mieyſce, i w których okolicznościach może być używana, prawa cywilne różnych narodów opiſały.

Z miłości bliźniego prawem przyrodzonym nakazaney dowodzi ſię, że podział ludzi na różne obywatelſkich ſtanów porządki nie uymuie z równości przyrodzoney, że ludzie powinni iedni drugim czynić ſprawiedliwość, że dobro i złe moralne zaſadzaią ſię na ſamey rzeczy iſtocie, że co tylko odſadza ſię od ſprawiedliwości, ani nam, ani naſzemu bliźniemu nie może przynoſić pożytku rzetelnego, że rozum nakazuie nam czynić wſzyſtko to, czego ſobie od innych życzemy, á wſtrzymać ſię od takowych czynności, które od drugich nie radzi przyimuiemy; że wſzyſcy wzaiemnie ſiebie kochać, i uſługami wzaiemnemi ſiebie wſpierać powinni dla równości przyrodzoney, która ſię w nich znayduie, ztąd powinności przyrodzone przełożonych względem poddanych, i przeciwnym obyczaiem ztąd ohyda narodów dzikich, które do ſzczętu niſzcząc prawo przyrodzone równych ſobie ludzi na ofiarę fałſzywym zabiiaią bogom, taż ſama równość ieſt powodem do ludzkości, litości i innych cnot towarzyſkich. A ieżeli obowiązani ieſteśmy wſzyſtkie czynić przyſługi bliźnim naſzym dalekoż mocnieyſza ściſka nas powinność, abyśmy im nie czynili naymnieyſzey krzywdy i obrazy na zdrowiu, czci i maiątkach. Wyſtępek ieſt główny ſzkodzić oyczyźnie, niemnieyſzy ſzkodzić obywatelom, którzy ſkładaią oyczyznę. Z tey prawdy, że nie trzeba nikomu ſzkodzić, wypada obowiązek do należytego nadgrodzenia ſzkody radą, rozkazem, rozkazu wykonaniem lub iakimkolwiek innym ſpoſobem uczynioney. Przyimować przychodniów i wędrowników, grześć umarłych, ratować ginących prawo nakazuie przyrodzone, bo miłość wyciąga bliźniego.

Ze względu równości przyrodzoney miedzy ludzmi

dzmi prawa Rzymſkie ſkazały, że ziemia za cały okrąg wzięta, powietrze, ogień i morze należą do wſzyſtkich ludzi. Iednakże brzegi morſkie, wybrzeża, cieśniny, laſy, pola dzikie, a nawet ſkały niedoſtępne i z przyrodzenia płonne mogą mieć i maią właſnych panów; á zatym idzie że łowienie ryb, zegluga po morzu iakim ſzczegulnym, cła morſkie, łowy &c: właſnością ſą niektórych potencyi.

Ponieważ władza zdrowego rozumu troiaką nakazuie człowiekowi miłość. Boſką iako ſtworzeniu, właſną ſamego ſiebie iako iſtocie z duſzy i ciała złożoney i z zamierzenia końca do ſzczęścia dążącey, miłość bliźniego iako cząſtce narodu ludzkiego w obywatelſtwie żyiącey. Więc troiakie wynikaią ztąd obowiązki względem Bogá, ſiebie ſamego i bliźniego, które należy uważyć, iedne z drugiemi porównać; gdy zdaią ſię iedne drugim przeciwić głównieyſze i mocnieyſze przed ſłabſzemi pełnić, nakoniec pewne reguły uſtanowić, któreby mogły być do związków ſtoſowane ſzczegulnych, któremi ludzie mocniey lub ſłabiey z ſobą ſię łączą.

Przyrodzenie piącią związkami ſzczegulnieyſzemi naród ſpoiło ludzki. Pierwſzy ſzczegulny związek ieſt narodowy, to ieſt iednego narodu używaiącego tychże ſamych praw, rządu, ięzyka, obyczaiów; ludzie iedney oyczyzny bardziey ſiebie kochaią, niż z obcego narodu; miłość bliźniego i wzaiemność im obſzerniey ſię rozciągaią, tym ſię ſłabſzemi ſtaią.

Drugi związek ieſzcze ſzczegulnieyſzy miedzy iednego miaſta zachodzi obywatelami. Ulice, kościoły, ogrody ſady, prawa mieyſkie, przywileie, ſpolnie od wſzyſtkich używane takowy związek ściſkaią, i umacniaią.

Przyiaźń, zażyłość, i wzaiemne zaſługi miedzy obywatelami ieſzcze ściśley ich łączą, niż ſą złączeni iednego miaſta obywatele.

Czwarty związek iednoczy krewnych; im pokrewieńſtwo ieſt bliżſze, tym ziednoczenie mocnieyze.

Pią-

Piąty związek w porządku przyrodzenia naymocnieyſzy śluby czynią małżeńſkie. Nad męża z żoną związek ani polityczny ani obywatelſki ſtan niema nic mocnieyſzego.

Z ſzczególnych związków rodzą ſię obowiązki, przychylności, według porządku i ſtopnia związków. W pierwſzym ſzeregu należy kłaść miłość małżeńſką, w drugimi rodzicielſką pod którą ſię podciąga wſzyſtka familia; w trzecim miłość krewnych pobocznych, przez zamęście nabytą, w czwartym przyiacielſką, w piątym obywatelſką.

Nayściśleyſzy zachodzi związek miedzy mężem i żoną, a ztąd rośnie prawo do wzaiemnych czynności tak widoczne i mocne że według wyrazu Piſma Swiętego mąż dla żony powinien porzuciwſzy naymilſze ſobie i nayſzanownieyſze oſoby nawet oyca, iść za żoną, kochać ią ſzczerze, bronić wſzędy, wymawiać ułomności, znośić ſłabości które przyſtoyności i honoru nie obrażaią, być folgą w utrapięniu, opatrywać potrzeby według ſwych maiątków i możności.

Do wſzyſtkich dóbr, maiątków i onych używania żona i mąż, ſpólne maią prawo; i powinni wzaiemnemi ſiebie wſpomagać usługami. Dwoiaka płeć w czaſie ſtworzenia zupełną z ſobą ſzczyciła ſię równością; Bóg nie poddał pod moc męſzczyzny iak ryby, ptaſtwo, zwierzęta i gad czołgaiący ſię, á niewiaſtę uczynił podobną Adamowi; grzech pierworodny był przyczyną, że żona pod władzę doſtała ſię męża, ale ta władza nie ieſt tyrana panuiącego, ale przyiaciela ſzczerze kochaiącego, iak ieſt dobrowolnie od żony przyięta, tak powinna być z uſzanowaniem od męża ſprawowana.

Po mężu i żonie nayściśleyſzy łączy związek rodziców z dziatkami, i według bliſkości krwi całą familią. Prawo przyrodzone rodzicom nakazuie, a-

by dziatki swe w niemowlęcym ich wieku troskliwie pielęgowali, á w postępie lat dalszych serce i umysł prostowali, początków wiary świętey doskonale nauczyli, przez naylepszą, ktbra tylko być może, edukacyą pożytecznemi familii w którey się urodzili i oyczyźnie w którey żyć maią, uczynić starali się; nakoniec sposób życia im obmyślili. Wszystkich innych spraw na czeladź domową podzielonych niedorzeczne kierowanie może być poprawione, ale edukacya zła iest niepowetowana, dla tego tą kierować sami rodzice pod obowiązkiem sumnienia powinni, abo ludziom rozumnym, godnym i cnotliwym ią poruczać.

Powinność dziatek iest rodziców swych kochać, szanować i słuchać. Wszystkie miłości, wdzięczności, przywiązania i starania obowiązki w tey troiakiey zamykaią się powinności.

Po miłości ròdzicielskiey i synowskiey następuie miłość i wzaiemne usługi miedzy krewnemi pobocznemi od braci, siostr, żon idącemi; tych iest powinność wzaiemnie siebie usługami, kredytem, radami wspomagać, z pomyślnych rzeczy się cieszyć, w przeciwnych się ratowac, tak żyć, tak postępować iakby wszyscy byli iednego zgodnego domu obywatelami.

Przyiaźń słuszne ściele prawo do miłości i usług, pomocy, wspomożenia i wzaiemności.

Miedzy wszystkiemi tu wyliczonemi szczegulnemi związkami nayslabszy iest który miedzy iednego kraiu zachodzi obywatelami. Ten sam iednak związek względem obcych narodów zważony naymocnieyszym węzłem ściskać powinien serca obywatelów iednego kraiu pod iednym rządem zostaiącego. Miłość oyczyzny u cnotllwych obywatelów przewyższa wszystkie szczegulne obowiązki.

Prawo przyrodzone z życiem od Boga dane każe nam oyczyznę kochać. Oyczyzna nas na świat przychodzących przyimuie, karmi, sposób do życia daie; iey dobrodzieystwem żyiemy, powietrzem oddychamy, z rodziców, krewnych, przyiacioł cieszemy

szemy się i tak od nich, iak od współobywatelów, pewney pomocy, od praw i rządu obrony doznaiemy. Oyczysta ziemia zamyka w swych wnętrznościach co ludzie maią w życiu naydroższego: zwłoki śmiertelne żon, dzieci, rodziców, krewnych i przyiaciół. Oyczyzny dobie lub złe poważenie iest szczęściem abo zgubą iey synów, bo dobro szczegulne zamyka się w powszechnym całego narodu; iest to obłąkanego rozumu zamysł pożytek domowy od oyczyzny swey powodzenia odłączać. Iak każda innna tak oyczyzny miłość z miłości wypływa własney, wszystkie podziały miłości, którą samych siebie, rodziców, krewnych, przyiacioł kochamy wchodzą do miłości oyczyzny, od którey powodzenia szczęście nasze i miłych nam osób zawisło. Miłość oyczyzny tak iest człowiekowi przyrodzona i tak istotnie właściwa, iak miłość siebie samego; z przyrodzonego pochopu i natchnienia się rodzi, rozumem się pokrzepia, nałogiem rośnie, uwagą się zmacnia i utrzymuie; interes ią do czynności wciąga, cześć i chwała zapala, cnota dzielną czyni i do ofiary wygód, maiątków, życia samego prowadzi.

Po piąciu stopniach miłości, następuie ludzkość, przez którą się rozumie ten powód, który nakłania człowieka do użalenia się nad bliźnim z tego iedynie względu, że ten bliźni nie będąc krewnym, obywatelem iednego kraiu, ani przyiacielem, iest mu istotą i rodzaiem podobnym.

Nie dość iest kochać żonę, męża, krewnych, współobywatelów, przyiaciół, trzeba ieszcze po tych oświadczać przychylność wszystkim ludziom, którzy są członkami towarzystwa powszechnego. Kochać wszystkich ludzi, z niemi się grzecznie obchodzić, nad ich niepomyślnym losem się użalać, im dawać pomoc i ratunek, to iest ludzkość.

Lubo obowiązki i powinności ludzkie prawem przyrodzonym nakazane do różnych zmierzaią celów, maią iednak iedne z drugiemi związek, a

gdy

gdy iedne się pełnią, pełnienie drugich ułatwiaią. Iednakże zachodzą często takie przygody, gdzie powinności nasze zdaią się z sobą walczyć i sobie się przeciwić. Na przykład krewnego lub przyiaciela należy kochać, oyczyzny nieprzyiaciela w wstępnym boiu zabiiać; co należy czynić gdy w potrzebie nawinie się brat mój lub przyiaciel w woysku nieprzyiacielskim służący? W przeciwieństwie obowiązków przyrodzonych mniey ważne głowniey-szym powinne ustępować, do rozeznania ważności obowiązków cztery są pewne reguły.

1) Powinnościom od człowieka Bogu należącym wszystkie inne chociaż naygłównieysze ustępuią, bo nad te ważnieysze być nie mogą; nigdy stworzenie z swym Stworzycielem równego prawa do ludzkich czynności mieć nie może.

2) Gdy to, cośmy nam samym powinni przeciwi się powinnościom naszym powszechnemu całego narodu dobru od nas należącym, powinniśmy na własne zapomniawszy pożytki to czynić czego po nas wyciągaią sprawy publiczne i oyczyzny miłość, albowiem tak każdy ma się do narodu, iak członki do ludzkiego ciała, a ztąd większy pada na każdego obowiązek starać się o dobro powszechne niż o szczegulny pożytek abo straty odwrócenie. Taki iest prawa przyrodzonego przepis, gdy powinności od tegoż prawa na człowieka włożone nie mogo być razem pełnione. Od tego, i tak ściśle na sumnieniu obowiązuiącego usuwać się przepisu, iest to porządek wywracać rzeczy, iest towarzystwa ludzkiego grunt niszczyć, iest przeciwić się wyraźney woli samego Boga, który części w ogulności zamknawszy, włożył na nas konieczny od którego żadney zwierzchności dyspensą uwolnić się nie można, obowiązek, zawsze naywyższemu dobra powszechnego podlegać prawu. Aże dobro powszechne kraiu zawisło od zwierzchności panuiącey, więc na iey ocalenie, maiątek i życie w nie-

niebeſpieczeńſtwo podawać i tracić, każdego obywatela ieſt powinność.

3) Gdy to cośmy nam ſamym winni przeciwi ſię równym obowiązkom nie oyczyźnie i towarzyſtwu pod pewnym rządem żyiącemu, ale narodowi ludzkiemu w powſzechności wziętemu, pierwſzy wzgląd na nas ſamych mieć należy. Albowiem z tego powodu że ieſteśmy obowiązani ſtarać ſię o naſzę całość i uſzczęśliwienie, idzie zatym że w okoliczności gdy zupełna zachodzi równość, ſtarać pierwiey o nas ſamych powinniśmy niż o naſzym bliźnim.

4) Gdy naoſtatek przeciwność zachodzi miedzy dwoma obowiązkami względem nas ſamych, lub względem oyczyzny, ten pełnić pierwiey należy, który abo wiekſze złe odwraca, abo większy pożytek przynoſi.

Ta ieſt treść prawa przyrodzonego: zdrowy rozum ieſt onego gruntem, miłość Boſka, właſna i bliźniego celem; powinności z troiakiego celu wypadaiące, ſumniennym obowiązkiem, który rozum na nas wkłada, á wiara nadprzyrodzona umacnia.

Prawo narodów ieſt prawo ludzi w różnych państwach żyiących i różnemi prawami rządzących ſię; ieſt prawo Monarchów i udzielnych ſtanów w niczym ſobie niepodlegaiących á tym prawem do zachowania pewnych przepiſów, obowiązanych. To prawo po cześci zaſadza ſię na prawie przyrodzonym; po części wynika z traktatów miedzy potencyami zawartych, oraz z zwyczaiów iednego narodu względem drugiego czynionych i zachowanych.

W obrębie prawa narodów zamyka ſię czworaki onego podział. 1) Poſelſtwa i wſzyſtko to co do nich należy. 2) Prawa woyny i odwetowania. 3) Przymierza pokoiu i wſzelakie inne. 4) Tytuły i porzą-

rządek przodkowania miedzy Monarchami oraz ich pretenſye wzaiemne.

Pierwſzy dział prawa narodów zamyka poſelſtwa. Poſelſtwa zaczęły ſię z towarzyſtwa ludzkiego, założeniem; potrzeba onych i pożytek ſą widoczne; narody muſzą ſię ſtykać z narodami, muſzą mieć miedzy ſobą ſprawy, i do onych zakończenia poſłów. Starożytność nieznała tylko wielkich poſłów á tych nadzwyczaynych; Europeyſkie potencye długo dawnego trzymały ſię zwyczaiu, z czaſem na dwa rzędy czy ſtopnie onych podzieliły, dziś dzielą na trzy i od dwuch wieków uſtawicznym przy ſwych dworach dopuſzczaią mieſzkać poſłom. Do pierwſzego ſtopnia czy porządku poſłów, ſami iedni należą poſłowie wielcy głów ukoronowanych tak zwyczayni iako nadzwyczayni, Papieſcy Legaci á latere, Nuncyuſzowie &c. do drugiego porządku należą poſłowie mnieyſi abo poſłańcy tak zwyczayni, tako nadzwyczayni, Miniſtrowie pełnomocni, internuncyuſz Ceſarſki i Sułtańſki w Stambule, i Wiedniu &c; do trzeciego: Rezydenci, kommiſſarze do rozgraniczenia państw, prokuratorowie królewſcy, Deputaci państw na ziazdy publiczne, także pilnuiący intereſſów (chargé des affaires) oprócz Kardynałów ten tytuł maiących, którzy dla ſwey godności do pierwſzego poſłów ſtopnia należą, Miniſtrowie bez charakteru, Sekretarze poſelſtwa, Audytorowie Nuncyuſzowie &c Agenci i konſulowie ponieważ nie reprezentuią ſwych panów nie ſą Miniſtrami, ani pod obroną prawa narodów zoſtaią.

Wſzyſcy Miniſtrowie iakieykolwiek godności i ſtopnia naſtępuiącemi ſzczycą ſię przywileiami. 1) Nie mogą być zapozwani przed ſąd kraiu tego, w którym mieſzkaią; ponieważ bowiem poſłowie i ich domy poczytane ſą za cały naród, który reprezentuią, á ieden naród nie ma zwierzchności nad drugim, więc poſłów cudzoziemſkich prawo narodów uwalnia od ſądu kraiowego. Politycy nie zgadzaią

dzaią się, ieżeli Minister publiczny może być sądzony za występek przeciwko stanowi kraiu, w którym mieszka; większa część czyni go podległym zwierzchności kraiowey. Swieże przykłady uczą, że za długi zaciągnione mogą być przytrzymani. 2) Wszystkim Ministrom wolno mieć kaplicę w okrągu domu swego dla odprawowania nabożeństwa według swey wiary obrządków, chociażby ta wiara w tym kraiu była zakazana; także wolno mu iest ludzi kraiowych przypuszczać do tego nabożeństwa, ale pan kraiowy nie gwałci prawa narodów, gdy poddanych swych za to karze. 3) Dom ich iest mieysce ucieczki dla winowayców nawet kraiowych, ale Ministrom rzadko i rostropnie tego przywileiu używać należy. 3) Mogą sprowadzać wszystkie rzeczy ku swey potrzebie i wygodzie bez płacenia cła i akcyzy. Ten przywiley nie od wszystkich narodów iest przyięty. 5) Prawo odwetowania na osobach Ministrów i ich maiątku rozciągać się nie może, ani ruchomości po ich śmierci pod kaduk podpadaią. 6) Wszelka łatwość do sprawowania swego urzędu im iest przynależna: audyencye, gdy o nie proszą, nie maią być im odmwione, á gdy chcą dwór porzuciwszy, wyiechać, żadney w tym nie powinni znaydować trudności. 7) Gdy odieżdźaią pospolicie upominek od panów, których dwór porzucaią, biorą. Naywiększy Ministrów iakiegokolwiek porządku iest zaszczyt, że osoby ich pod obronę prawa narodów pryięte nakształt rzeczy świętey są szanowne, którym przywileiem szczycą się ich żony, dzieci, czeladź i wszystkie ruchomości.

Oprócz tych przywileiów wszystkim Ministrom właściwych, Posłom wielkim niektóre służą szczególne. 1) Gdy przeieżdżaią przez miasta obronnego kraiu, do którego w poselstwie iadą, wystrzeleniem z dział bywaią witani. 2) Gdy staną na mieyscu, z strony naypierwszey osoby onego dworu odbieraią powinszowny przybycia komplement. 3) Wiazd uroczysty do miasta stołecznego mogą odprawować. 4) Na audyencyach publicznych mogą z nakrytą gło-

wą

wą do pana kraiowego, gdy ten pierwſzy głowę nakryie, mówić. 5) Na ceremoniach publicznych i pod czas uroczyſtości mieyſce poważne dla posłów ſię naznacza; á dla ich żon pod czas obiadów królewſkich, i na cyrkułach taboret do ſiedzeniá daie ſię. 6) Wolno im mieć baldakin w domu ſwym. 7) Posłom wielkim chociażby byli Xiążęta, należy tytuł *Excellentiæ* od Miniſtrów kraiowych, á tym wzaiemnie od nich. Warta żołnierſka żadnemu Miniſtrowi publicznemu nie przynależy; i iuż prawie u wſzykich dworów nie ieſt dopuſzczona.

Iakiegokolwiek porządku miniſter publiczny nie może porzucać ſwego urzędu i wyzuć ſię z charakteru bez wyraźney ſwego pana woli. Wſzyſtkie przywileie ſłużące Miniſtrom w tym tylko kraiu im przynależą, do którego ſą posłani, i w którym ſą przyięci, przeieżdżaiąc przez cudze kraie podlegaią onych zwierchności, i mogą być przytrzymani. Gdy poſeł wchodzi w ſpiſki kraiowe może być pod ſtraż wzięty i do ſwego pana odesłany. Gdy miedzy potencyami wſzczyna ſię woyna, posłowie po iey wypowiedzeniu nie mogą być zatrzymani, ale powinni być z uczciwością do właſnego kraiu wysłani; pod czas woyny zaś poſeł do nieprzyiacielſkiey potencyi bez iey pozwolenia wysłany, może być pod ſtraż dany. Wywołaniec kraiowy, przyiąwſzy na ſię urząd posła potencyi cudzoziemſkiey, nie może w ſwym kraiu zoſtawać pod obroną prawa narodów. Zbieg woyſkowy wysłany w charakterze posła od właſnego pana, nie może być wydany tey potencyi, którey ſłużbę nie opowiednie porzucił.

Każdy Miniſter nie może w kraiu używać przywileiów urzędowi ſwemu ſłużących ieżeli nie ieſt przyiętym i uznanym od pana tego kraiu. Władza i godność Miniſtra publicznego wyraża ſię w liście kredencyalnym, którą on oddaie na audyencyi panu, do którego ieſt posłany. &c.

Miniſtra publicznego powinności ſą: ſłużyć wiernie i pilnie panu ſwemu, honor narodu okazałością

ścią á więcey ieſzcze roſtropnością utrzymywać, liſty pana ſwego oddawać, odpiſy odbierać, poddanych onego bronić i im wſzędy pomoc dawać, o wſzyſtkim co ſię u dworu przy którym mieſzka, dzieie panu ſwemu donoſić, dwór ſam ma ſię ſtarać poznać, nie tylko ſamego dworu maxymy, panuiącego ſkłonności, umyſł, zabawy, przyiaźni, zamyſły, ale wſzyſtkich dworſkich ludzi i Miniſtrów charakter, potrzeby, taiemne związki, i wſzyſtkie nayſkrytſze ſprężyny, które tylko ſłużyć mogą do kierowania intereſſów. Powinnością iego ieſt ziednać dla Pana ſwego względy u dworzan i Miniſtrów, ſtarać ſię ich przywiązać do intereſſów iego, wyczerpnąć taiemnice gabinetowe od oſób do tego wchodzących, które od poſła przekupione zaſługuią na gardło, ale poſła niewierności wynalazcę okrywa prawo narodów. Gdy panu onego kraiu mówi, powinien i uſzanowanie oświadczać maieſtatowi pana cudzego, i zachować powagę pana właſnego, którego oſobę noſi. Nic podchlebnego, płochego, nierozmyślnego, ale też nic zuchwałego, nie powinno wypadać z uſt poſła; może iednak odgrozić, gdy pogróżki odbiera, co czynić należy, gdy potencye ſą w mocy ſobie równe, ale ſłabey potencyi będąc posłem, należy wielką roſtropnością ſwego narodu okrywać ſłabość.

Powaga i urząd Poſła kończy ſię 1) odwołaniem. 2) Smiercią poſła. 3. Smiercią panów, od którego i do którego ieſt poſłany. 4) Odeſłaniem, abo rozkazem pana kraiowego do wyiechania danym. 5) Wypowiedzeniem woyny. Poſeł pożegnawſzy pana kraiowego, i odebrawſzy od niego liſt rekredencyalny, kończy powinności, ale używa aż do oddania panu ſwemu liſtu rekredencyalnego, przywileiów urzędu ſwego, chybaby przy dworze, który pożegnał, dłużey nad zwyczay, bawił.

W drugim podziale prawa narodów zamyka ſię woyna i iey krwawe wyroki. Woynę podnoſić, pro-

prowadzić i kończyć należy do zwierzchności kraiowey; potencye udzielne powinne są, abo mogą toczyć woynę naprzód za swych poddanych, potym za sprzymierzonych z sobą, za przyiacioł, i za niesłusznie uciemiężonych, naiechanych, lub zabranych. Woyny są sprawiedliwe i niesprawiedliwe, te ostatnie; są częstsze, bo podbicie kraiów chciwym Monarchom iest zwyczayneysze, niż chęć uszczęśliwienia swych poddanych. Wydziera kto zbroynym gwałtem sąsiadom kraie, to zwycięzca chwały godny! kradnie nędzny w potrzebie czerwony złoty, złodzieiem iest. i szkodliwym towarzystwu obywatelem. Woyna, którą dwie potencye miedzy sobą toczą o kray cudzy, iest z obu stron niesprawiedliwa; oprócz tey okoliczności ledwie kiedy niesprawiedliwość na obie strony woiuiące padać może. Woyna odporna pospolicie iest poczytana za sprawiedliwą. Woyna aby sprawiedliwością się zaszczycała, z iednego abo wielu następuiących powodów powinna wynikać, dla uwolnienia naiechanego kraiu. 2) Dla poparcia słusznego prawa, 3) Dla szkody poniesioney lub obelgi zgładzenia. 4) Dla przeyścia przez kray cudzy odmówionego bez szkodliwego temu kraiowi zamysłu i pod sprawiedliwemi warunkami. Każda potencya z sprawiedliwością może podnieść woynę przeciwko narodom, które ludzi na ofiarę fałszywym Bogom zabiiaią, które ludzkim mięsem się karmią, które za nauką sromotną idą, które na morzu lub lądzie rozbóystwem się bawią, kraie cudze naieżdżaią, odzieraią, zabieraią bez względu na słuszność i przymierza.

Woyny niesprawiedliwe powody są 1) Oręża dobywać iedynie dla rozlania krwi ludzkiey 2) rozbóy nie woyna iest gdy nieprawnie kto cudze naieżdża państwo, aby ie pod swe zagarnął panowanie. 4) Powody pozorne nie usprawiedliwiaią woyny; potęga zbytnia sąsiada chociaż iest pozornym, nie iest iednak dostatecznym powodem potencyom słabszym do sprzymierzenia się i podniesienia

woy-

woyny. 4) Powód do woyny wątpliwy nie może bydź sprawiedliwą woyny przyczyną. 5) Zadna potencya nie powinna zaczynać woyny nie będąc przekonaną o sprawiedliwości przyczyn. 6) Potencyom wolno iest pod czas pokoiu czynić przygotowania do woyny, ale oney nie należy zaczynać, chyba gdy wszystkie pokoiu srzodki będą upornie odrzucone.

Prawo odwetowania samey służy kraiowey zwierzchności, która w pokoiu nadgradza poczynione sobie krzywdy na publicznych, lub osobistych maiątkach drugiego narodu. Zwierzchność kraiowa nadgradzać ma obywatelom maiątki pod prawo odwetowania pociągnione. Odwetowanie podczas woyny bardziey się rozciąga, i na większey wspiera się sprawiedliwości.

Cztery warunki powinne poprzedzać woynę, aby ona stosowała się do prawa narodów. 1) Powinna zwierzchność kraiowa ią podnosić i toczyć. 2) Z sprawiedliwey przyczyny powinna pochodzić. 3) Aby potencyi przeciwko którey woyna się podnosi, krzywdy po przyiacielsku były wprzód przełożone i za dosyć uczynienie za nie wyciągane. 4) Aby po odmówieniu zadość uczynienia, powody do woyny przez publiczną deklaracyą były ogłoszone. Woyna, takowym obyczaiem nieogłoszona iest rzeczywistym rozboiem.

Prawa w stanie przyrodzenia woynie służyły nie ograniczone; w stanie obywatelskim pewne ustanowione są przepisy, od prawa narodów uczynione. Z dwuch prawd gruntownych wszystkie woienne wypadaią prawa, 1) Wszystko co czyniemy i wykonywamy dla przeszkodzenia niesprawiedliwemu nieprzyiacielowi, aby nam nieszkodził, zgadza się z słusznością i sprawiedliwością. 2) Wszystko co nie służy ani pomaga do ocalenia naszego prawa, życia i kraiu iest dzikością, i okrucieństwem.

Trzy

Trzy reguły pokazuią obſzerność i granice praw woiennych, 1) Zwycięſtwa i pomyślne oręża po• wadzenie żadnego nie daią zwycięzcy prawa do kraiów podbitych, ieżeli go nie miał do nich przed rozpoczętą woyną. Owſzem potencya, która bez ſprawiedliwych przyczyn porwała ſię do oręża, nie tylko zwyciężoney powinna kraie zabrane wrócić, ale ieſzcze za ſzkody i nakłady woienne nadgrodzić. 2) Wſzyſtkie śrzodki do prowadzenia i zakończenia ſprawiedliwey woyny potrzebne i zdatne, ſą ſprawiedliwe. 3) Prawo na którego utrzymanie dobywamy oręża ma ſię ciągnąć nie tylko do powodu woyny, ale do przyczyn podczas woyny wynikłych. Ztąd wolno ieſt naſtępować na przymierzników nieprzyiaciela naſzego, i rozciągać zwycięſtwa przewyżſzaiące pierwiaſtkową naſzę pretenſyą dla odzyſkania nakładów woiennych.

Łupy nieprzyiacielowi zabrane należą do żołnierzy lub Króla według zwyczaiu różnych narodów. U Turków cztery części doſtaią ſię żołnierzowi, piąta Sułtanowi abo Baſzy woyſko ſprawuiącemu. U innych narodów ſprzęty woienne zabrane należą do pana woynę toczącego; ſuknie, pieniądze, kleynoty, które na poboiowiſku u trupów. abo u brańców ſą znalezione, do żołnierzy. W mieście dobytym wſzyſtkie dzwony i ſprzęty miedziane, moſiężne, ſpiżowe należą do wodza, które miaſto dobyte poſpolicie znacznym okupem ocala.

Prawa woyny powſzechne ſą. 1) Woynę prowadzić właściwym polerownym narodom i ludzkości obyczaiem. 2) Nie wolno ſzkodzić nieprzyiacielowi ſpoſobami nadzwyczaynemi, ani oſobom oręża nie noſzącym; zabierać trębaczów, doboſzów, heroldów, wyſłanych do rozmówienia ſię, ſtrzelać do fortecy po wywieſzoney chorągwi białey, używać broni iadem napuſzczoney, ſtrzelać z armat ſkłem nabitych. trucizną zarażać wodę, naſadzać zdrayców na życie wodzów, lub Królów

lów nieprzyiaźnych, zabiiać nieprzyiaciół poddaiących fię i broń fkładaiących, przelewać krew nieprzyiacelfką bez potrzeby; pluć miafta, wfie, i publiczne gmachy, zalewać pola, gdy to nie pomaga do pokoiu przyfpiefzenia. 3) Też prawa obowiązuią: płeć żęńfką fzanować i oney cześć ocalać, przymierza na okup brańców czynić, mieyfca święte czcić, i bez gwałtowney potrzeby onych nie używać na fkłady; kupcom handlu, wyiąwfzy broń, dopuścić, zakładników dawać i brać, do kościołów nie ftrzelać &c:

Przeftępuiący prawa woienne wyftawuią życie fwoie i fwych obywatelów na niebefpieczeńftwo, i przymufzaią nieprzyiáciela do używania prawa odwetowania. Broniący uporczywie flabego zamku, daie prawo nieprzyiacielowi aby ofadę żołnierfką, dobywfzy go fzturmem, w pień wyciął i obywatelów odarł; używaiący okrutnych fpofobów i niezwyczaynych, gdzie fię w ręce doftanie nieprzyiaciela, może być fądzony i na gardle karany.

Brańców woiennych przedtym zabiiano, potym w niewolą podawano, teraz ich wymieniaią lub okupuią, abo po zawarciu pokoiu wolnie pufzczaią. Gdy ieft umowa miedzy ftronami woiuiącemi, każdego czafu mogą być brańcy ofwobodzeni, będąc w mocy nieprzyiaciela, mogą fię u niego na fłużbę zaciągać, przymufić ich do tego nie może, żywić powinien. Złapani ludzie nie woyfkowi, iako to kapellani, lekarze &c powinnni być wolno pufzczeni. Każdy braniec może uciec, ieżeli fię nie obowiązał flowem tego nie czynić; brańca, który fię obowiązał obietnicą nie woiować przeciwko nieprzyiacielowi, nie może pan iego własny przymufić do zgwałcenia obietnicy daney; braniec, który ukrył pieniądze, może ich użyć na fwóy okup &c.

Potencye oboiętne nie powinne iedney ftronie

woiu-

woiuiącey sprzyiać ze szkodą drugiey. dla tey przyczyny, gdy dwa okręty nieprzyiaźne wchodzą do portu obiętnego, ieden nie może wychodzić do ścigania drugiego chyba we 24 godzinach. Gdy iedna strona woiuiąca iest przyięta do kraiu oboiętnego, druga tym samym nabywa prawa podobnego. Potencye woiuiące powinne z oboiętnemi zachować przyiaźń sąsiedzką, poprzyiacielsku się z niemi obchodzić, ścisłą zachować żołnierską karność, i wszystkie żywności płacić.

W trzecim prawa narodów podziale zamykaią różnego rodzaiu przymierza. Narody podczas woyny czwo rakie zawieraią przymierza: przerwy woyny, kartele abo umowy względem brańców, kapitulacye i uroczyste pokoiu przymierza; podczas pokoiu: sprzymierzenia się abo aliancye, ligi, umowy handlowne, małżeńskie &c. Ieszcze inne są traktaty publiczne, inne taiemne, inne daią zaraz prawo stronom, inne na przyszły przypadek zawieraią, których cel nie znayduie się, ale znaydować się i być może; ile iest materyi do czynienia miedzy ludźmi umów, tyle traktatów rodzaiów.

Aby traktaty i iakiekolwiek publiczne umowy ważyły powinne być od ludzi na to wysadzonych, i dostateczną mocą obdarzonych czynione, warunki onych z obu stron dobrowolnie umówione i przyięte, iaśnie i dokładnie ięzykiem iakimkolwiek, na który zgoda stron zaydzie, napisane, od Monarchów przyięte, i w pewnym umowionym czasie potwierdzone, co ratyfikacyą zowiemy. W niedostatku iedney z tych kondycyi traktaty nic nie ważą. Nic religia do włożenia obowiązku na sumnienie niema skutecznieyszego nad przysięgę; ta do zachowania traktatów uroczystych zawsze była używana, Monarchowie tak starożytni iako teraźnieysi umowy swych pełnomocnych ministrów nie tylko pismem, ale i przysięgą stwierdza-

li,

li, Ostatni poprzysiężony traktat iest liga powszechna Szwaycarska z koroną Francuską od Ludwika XIV i 42. Szwaycarskich posłów w Paryżu r: 1663 zaprzysiężona. Chociaż przysięga iuż z traktatów iest wyrzucona nie przeto iednak przestały być one aktem religii, ponieważ miedzy panami Chrześciańskiemi w imię Troycy Przenayświętszey się zawieraią, i ciż panowie w potwierdzeniach swych iako nayściśley się obowiązuią one zachowywać.

Wszystkie reguły, i kondycye do ważności szczegulnych umów potrzebne, zachowane być powinne swym sposobem w traktatach publicznych; błąd, omyłka, zdrada, gwałt i przymus tak kontrakty, iako traktaty czynią nie ważnemi. Obowiązek zachowania traktatów tym mocniey monarchów ściska, im z zgwałcenia onych większe pochodzą nieszczęścia, i na więcey osób rozciągaią się, niż z niedochowania szczegulnych umów. Iaka to iest hańba dla Monarchów, karać ostro swych poddanych za niedopełnienie umów i kontraktów, á czynić igrzysko z właśnych obowiązków, i tym końcem zawierać traktaty, aby ieden oszukiwał drugiego.

Przerwa woyny (induciæ) iest umowa ustnie abo na piśmie uczyniona, która potencye woiuiące na pewny czas od nieprzyiacielskich wstrzymuie postępków nie znosząc woyny, właściwie mówiąc, iest to spoczynek pod czas woyny.

Przerwa woyny ma swoie rodzaie: bywa na kilka godzin dla pogrzebienia zabitych; na kilka dni dla nadciągnienia posiłków miastu obleżonemu, po których wyszłych, gdy miasto spodziewaney nie odbiera pomocy, poddaie się; na kilka miesięcy lá pod czas lat dla umówienia warunków traktatu pokoiu. Przerwa woyny krótka czyni się słownie, dłuższa na piśmie; na kilka dni uczyniona

na, nie zamyka tego dnia, którego się czyni to iest że do liczby dni umòwionych dzień ten nie powinien wchodzić; powszechna rozciąga się na wszystkie kraie potencyi woiuiących; szczegulna niektòre tylko mieysca zamyka; uczyniona na ląd, zostawuie moc woiowania na morzu; zawsze się stanowi umową wyraźną, nigdy domyślną.

Skutki umowy na przerwanie woyny są 1) Ieżeli przerwa woyny iest powszechna, nieprzyiacielskie postępki ustaią tak względem osób iako maiątkow; wolno iednak stronom woysko zaciągać, w żywności się opatrywać, twierdze naprawować; &c chybaby w umowie inaczey było warowano, ponieważ takowe czynności, zmierzaią ku własney obronie i w pokoiu czynione być mogą. 2) Nie godzi się pod czas przerwy woyny przekupowac osad. żołnierskich i brać fortelnie miasta, ani osadzać mieysc obronnych, gór, szańców &c. które nieprzyiaciel opuścił. 3) Należy wrócić nieprzyiacielowi wszystkie rzeczy, które podczas frysztu woyny, trafunkiem nam się dostały, chociażby te rzeczy przed umową nam były od nieprzyiaciela wzięte. 4) Podczas frysztu woiennego wolno iedney stronie bywać u drugiey, ale bez assystencyi woyskowey. 5) Ci, którzy w czasie konczącey się umowy, znayduią się w kraiu nieprzyiacielskim według prawa woiennego mogą być zatrzymani, ludzkość iednak wyciąga, aby byli wolno puszczeni.

Kartel abo umowa na wymianę brańców podczas woyny stanowi się od kommissarzów potencyi woiuiących moc do tego od swych panòw maiących; która od nich podpisana, á od wodzów woysk przyięta, niepotrzebuie potwierdzenia Monarchów. Warunki kartelu zwyczayne są; wymieniać w 15 dniach officyerów za równego stopnia officyeròw, żołnierza za żołnierza; á płacić pewną summę, za

za liczbę przewyżſzaiącą. Zwyczaynie wódz woyſkowy oceniony ieſt 5000 czerwonych złotych, generał-leytnant 2500 &c officyerów niżſzych i proſtych drabów zwyczaynym ieſt okupem, żołd ich mieſięczny. Podczas kommiſſarze umowę czynią, aby niewolników gdy będą zabrani zaraz za rewerſem ſtrony ſobie wydawały.

Inny kartel ieſt podczas pokoiu, którym potencye obowiązuią ſię wzaiemnie żołnierſkich wydawać ſobie zbiegów.

Kapitulacya ieſt umowa miedzy rządzcą miaſta obleżonego i wodzem nieprzyiacielſkim na piśmie uczyniona zamykaiąca warunki pod któremi miaſto obleżone poddaie ſię woyſku oblegaiącemu. Spoſób poddania ſię dziś wzięty ieſt taki. Kommendat miaſta wywieſza chorągiew białą abo co toż ſamo ieſt, wyſyła doboſza na wał oſtatni, który biie na poddanie ſię w bęben, i całą ſwą mocą krzyczy iż miaſto chce ſię poddać; w tym ſamym czaſie zakazuie kommendant pracować około naprawy murów i ſtrzelać do nieprzyiacioł. Wódz nieprzyiacielſki zwoływa natychmiaſt radę woyſkową i wyſyła deputatów do traktowania, dla pewności których miaſto daie zakładnikow. Umowa trwa długo lub krótko, ſtawa lub zrywa ſię, i wtenczas deputaci i zakładnicy na mieyſca ſwoie powracaią, à ſzturm przerwany znowu ſię zaczyna.

Przymierza pokoiu ſą uroczyſte umowy, które wſzczętą miedzy potencyami kończą woynę, i przepiſuią tymże potencyom i onych poddanym pewne prawa; á te z obu ſtron zachowane waruią im ſpokoyność.

Przedugodne warunki pokoiu ſą poſpolicie gruntem i treścią przymierza uroczyſtego; mieyſce na które zieżdżaią ſię pełnomocnicy poczyta ſię za obojętne, i od żadney potencyi woiuiącey nie może być naiechane; znacznieyſze w tym wieku po-

koiu traktaty ſą; Utrechtſki roku 1713; Neyſtadſki r. 1721, Wiedenſki r. 1738, Belgradzki 1739, Akwiſgrańſki 1748.

Traktaty ſprzymierzenia ſię i ligi ſą umowy miedzy potencyami ku kraiów ſwych i poddanych obronie, pod czas iednak czynią ſię ku obronie trzeciego kraiu lub potencyi nie ſłuſznie naiechaney, takim traktatem była czworaka alliancya roku 1718, ku ocaleniu Włoſkich dzierżaw Karola VI Ceſarza przeciwko naiazdom Hiſzpańſkim; troiaka Anglii, liga Hollandyi i Szwecyi waruiąca całość Niderlandu przeciwko Ludwikowi XIV. roku 1668; wielka alliancya miedzy Leopoldem Ceſarzem, Anglią i Hollandyą na utrzymanie arcykſiążęcia, potym Ceſarza Karola VI przy koronie Hiſzpańſkiey roku 1701; Inne przymierza i ligi dumy, zemſty i nieſprawiedliwości pełne ſą na zniſzczenie kraiu iakiey potencyi; taka ieſt ſławna liga Kambreńska roku 1508 na podźiał i rozerwanie państw Rzeczypoſpolitey Weneckiey uczyniona. Inne ſą przymierza zaczepne miedzy dwiema lub więcey potencyami uczynione do podnieſienia woyny przeciwko iakiey potencyi; inne przymierza odporne ku właſnych kraiów obronie; inne doczeſne do pewnych lat; á inne wieczne na wieczne czaſy uczynione, iakim ieſt traktat Karlowicki miedzy Polſką i Turkami r. 1699. Traktaty handlu, pokrewieńſtwa, przyiaźni, kraiów zamiany &c, z ſwych tytułów rzecz dokładnie wyrażaią. Truktaty ziednoczenia ſą gdy dwa lub więcey narodów, abo państw iakichkolwiek przymierzem w iedne łączą ſię polityczne ciało; takim traktatem ieſt unia Polſki z Litwą roku 1569, Prowincyi. Belgickich w Utrechcie r. 1579, Anglii z Szkocyą 1707 &c. Inne przymierza nazwane *Pacta familiae* miedzy udzielnemi iedney familii panami dla całości, i obrony państw, lub ſukceſſyi zawarte; taki traktat roku 1761 dnia 15 Sierpnia familia uczyniła Borbońſka: Królowie Franeuſki, Hiſzpańſki, Sycyliyſki i Xiążę Parmeńſki; inne

inne ſą łeſzcze przymierza nazwane *Pacta confraternitatis* Niemcom zwyczayne, względem ſukceſſyi uczynione, z warunkiem, aby państwa familii odumarłey na tę ſpadały, która drugąby przeżyła. Naydawnieyſze i naypierwſze takowe *pactum* zaſzło r. 1375 miedzy Land-hrabiami Myſzyńſkiemi i Haſkiemi; r. 1475 miedzy temiż Land-hrabiami Haſkiemi i domami Saſkiem i Brandeburſkim; r. 1571 miedzy Ianem Ierzym Elektorem Brandeburſkim i Xiążętami Pomorſkiemi; r. 1442 miedzy Fryderykiem Elektorem Brandeburſkim i Xiążętami Meklenburſkiemi &c.

Ratyfikacya abo potwierdzenie traktatu moc i ważność daie traktatowi; Monarcha powinien potwierdzić traktat zawarty od ſwych Miniſtrów, inaczey powinien abo onych ſądzić, abo ſtronie kontraktuiącey wydać i nakłady wſzyſtkie wrócić. Gdy Monarcha nie potwierdziwſzy traktatu imieniem ſwym zawartego umiera, naſtępca na tron może go potwierdzić, abo odrzucić.

Gwarancya traktatu ieſt oſtrzeżenie i upewnienie warunków onego, które ſobie potencye przymierze czyniące przyrzekaią. a podczas innych potencyi oboiętnych do takowey gwarancyi zapraſzaią. Potencya traktat gwałcąca, każdego z gwarantów obraża; naylepſzą ieſt gwarancyą interes właſny potencyi przymierze czyniących, abo moc zdolna do zemſzczenia ſię nad przymierze gwałcącym. Gwarancya żadnego prawa właſności nie daie, ale gdy to na ſłuſzności ſię zaſadza, one waruie i umacnia, przeto nieſprawiedliwych traktatów nic nie ważą gwarancye. Gwarantować rzecz nieſłuſznie komu wydartą, abo przywłaſzczoną, ieſt ſtać ſię uczeſtnikiem nieſłuſzności i rozboiu.

Do czwartego prawa narodów działu wchodzą tytuły, przodkowanie, prawa ſzczegulne, przywileie, i pretenſye wzaiemne Monarchów świata.

Pra-

Prawo publiczne do iednego zmierza celu we wszystkich narodach i obywatelskich towarzystwach, to* iest do utrzymania porządku i sprawiedliwości zachowania, We wszystkich Europeyskich państwach, prawa kraiu gruntowe, obowiązki wzaiemne Monarchów i ich poddanych, sposób i zwyczay następowania na tron, i kształt pewny rządu składaią prawo publiczne, i dlatego to prawo wszystko to zamyka, co tylko może się ściągać do porządnego narodów uszczęśliwienia. 1) Rząd Ekonomiczny towarzystw szczegulnyeh abo domowych to iest męża i żony, rodziców i dzieci, panów i sług abo co toż samo iest gospodarzów i czeladzi, z tego albowiem troiakiego pierwiastkowego towarzystwa i wielkie i małe składaią się narody, 2) Zwierzchność kraiowa wzięta w powszechności i uważona względem swego początku, zamierzenia, własności i skutków. 3) Zwierzchność kraiowa wzięta w szczegulności względem mocy prawodawczey, sędziowskiey, przymuszaiącey i wszystkich innych władz, które z tey troiakiey mocy wypływaią, a zwierzchności kraiowey udzielney koniecźnie przynależą. 4) podległość i prawa poddanych, cudzoziemcóm zabronione. 5) Ogłoszenie Królów, ich numaszczenie, koronacye, opieka, z niey wyiście, podczas ich niebytności, lub lat niemowlęcych rządów państwa sprawowanie. 6) Powinności wzaiemne Monarchów i ich poddanych.

* Prawo publiczne szczegulne iest rozporządzenie porządku i rządu szczegulnego narodu. Nasze Polskie zamyka się w ustawach seymu Lubelskiego r. 1569, w artykułach Henrykowskich i poznieyszych konstytucyach.

Prawo cywilne są ustawy od zwierzchności publiczney i prawney w każdym państwie, przepisane; nazywa się *cywilne*, że iest właściwe pewnemu na-

rod

rodowi składaiącemu zdromadzenie obywatelów, które Łacinnicy słowem *civitas* wyrażaią. Prawo Starorzymskie nazywa się prawem cywilnym pospolitym, że iest prawidłem wszystkich narodów prawa własnego niemaiących i że wszystkie prawa rozumnie pisane z prawa Rzymskiego iako ze źrzodła są czerpane. Prawo to składa się z dekretów sądowych, edyktów, praw ustanowionych od dawnych Królów, gminu, Senatu i Cesarzów Rzymskich; więc prawo Starorzymskie nic innego nie iest tylko zebranie praw królewskich, i na 12 tablicach napisanych uchwał senatu i gminu, edyktów dawnych Cesarzów *constitutiones principum* nazwanych, z prawa Gregoryańskiego, Hermogiańskiego, Teodozyusza, Justyniana Cesarza instytucyi, dygestów, pandektów, z praw nazwanych *novellæ i Basilicæ.*

Za czasu Konstantyna W. Cesarza dway prawnicy *Gregorius* i *Hermogenes* zebrali, każdy z osobna, prawa, ustawy Cesarskie od Adryana aż do Dyoklecyana i Maxymiana Cesarzów, od imienia zbieraiących nazwane były te prawa: *Codex Gregorianus* i *Hermogenianus*; ponieważ nieurzędownie były zebrane inney powagi w sądzie nie miały nad tę, którą im dawały ustawy Cesarskie w nich wiernie wypisane.

Teodozyusz młodszy Cesarz kazawszy ośmiu prawnikom zebrać wszystkie prawa; ustawy, nakazy, Cesarzów przodków swoich i swoie własne i na 16 ksiąg one podzieliwszy według różności materyi, nazwał to zebranie od imienia swego *Codex Theodosianus* i po całym państwie ogłosił r. 438. To praw zebranie miało być tak dokładne, że Teodozyusz nie miał sam ani Cesarz zachodni Walentynian III zięć iego stanowić żadnego na potym prawa. Ten zakaz skutku nie wziął. Sam Cesarz dopełniaiąc swoie praw zebranie abo *codicem* wiele nowych uczynił ustaw, które były nazwane *Novellæ*

vellæ constitutiones. Tych nowych ustaw pięćdziesiąt iednę *Cujas* Prawnik Francuski z różnych pism zebrał i na czele Statutu Teodozyańskiego położył. Walentynian III niektóre także z strony swoiey dał prawa.

Justynian Cesarz nowe praw Cesarskich wydał zebranie od *Triboniana* sławnego prawnika wypracowane r. 528. To zebranie składało się z trzech dawnieyszych od Grzegorza, Hermogenesa i Teodozyusza wydanych i nazwane było *Codex primæ redactionis,* dla różnicy od drugiego wydania w kilka lat potym uczynionego. Roku 533 wyszły na świat Instytucye Justiniana Cesarza na cztery księgi rozdzielone, to Justyniana dzieło iest treścią prawa Rzymskiego. Nasz Polak Szymon Starowolski przysłużył się oyczyźnie uczonym tych ksiąg wykładem *Commentaria in Libros institutionum Justiniani* drukowanym w Krakowie 1638 a przedrukowanym w Rzymie r. 1648. Roku 534 (inni kładą rok 533:) pokazały się Digesta abo Pandekty pracą Triboniana z pomocą 16 Prawników zebrane i na 50 ksiąg według materyi prawnych rozłożone. Dygesta abo Pandekty są zebraniem naypięknieyszych zdań dawnych Prawników Rzymskich z więcey niż 2,000 ksiąg wyciągnione którym zdaniom Justynian Cesarz listem swym na czele Digestów położonym nadał moc i powagę prawa: tegoż samego roku Tribonian z rozkazu Cesarza poprawione wydał ustaw Cesarskich zebranie pod tytułem: *Codex repetitæ prælectionis.*

Novellæ Justyniana są iego prawa i rozkazy po wydaniu statutu abo *Codicis*, Instytucyi i Pandektów ogłoszone, w których Cesarz zamknął te sądowe sprawy, które w pierwszych iego prawach nie były dotknięte. Takowych nowych Cesarskich ustaw niektórzy terazznieysi prawnicy liczą 168. Teodozyusz młodszy i Walentynian III Cesarze dla nauki prawa publiczną w Carogrodzie założyli szkołę,

łę, Juſtinian dwie inne prawa poſtanowił ſzkoły. iednę w Rzymie, drugą w Berycie w Fenicyi. Wſzyſtkie zebrani praw Juſtynianowych były Łacińſkim piſane ięzykiem, które Fokas Ceſarz kazał po Grecku wyłożyć. uſtanowiwſzy, aby ſam ieden ięzyk Grecki był używany w ſźkołach i ſądach. Muſiało do tego powodem być Fokaſowi zaniedbanie na wſchodzie ięzyka Łacińſkiego, którego nikt iuż nie rozumiał nawet miernie za panowania Maurycego Ceſarza; Patronowie u ſądu prawa Łacińſkie przywodzili, których ani oni ſami, ani Sędziowie nie rozumieli.

Baſilicæ ſą prawa Rzymſkie od Juſtyniana Ceſarza wydane, a od Bazylego Ceſarza zebrane i pewnym porządkiem rozłożone i ſkrocone. Za życia tego Ceſarza dzieło doprowadzone było do kſiąg 40. Syn iego Leon Filozof oſiadłſzy roku 886 po śmierci oyca tron wſchodni, przydał kſiąg 20 i te prawa zawarte w kſięgach 60 od imienia oyca ſwego nazwał *Baſilicæ*. Dzieło to było roztrząśnione i porządniey rozłożone za Ceſarza Konſtantyna Porfirogeneta, który ogłoſić one kazał r. 910 i od tego czaſu prawa Juſtyniana były zarzucone, a *Baſilicæ* ſtały ſię prawem powſzechnym państwa wſchodniego aż do zburzenia onego przez Machometa II, r. 1453. Te prawa do naſzych nie przyſzły czaſów. Prawnicy wielcy, a między niemi ſławny *Cujas*, prácowali nad zebraniem onych z różnych piſm dawnych; a roku 1647 *Fabrot* rodem z *Aix* prawnik Francuſki wydał ie w 7 tomach *in folio* po Grecku z tłumaczeniem Łacińſkim. Wiele iednak ieſt mieyſc nie napełnionych dla niedoſtatku prawdziwego textu.

Prawo ſzczególne abo prywatne ma za cel ſprawy ſzczegulne obywatelów wziętych w oſobności, nie w powſzechności: to ieſt każdego z oſobna, nie wſzyſtkich razem obywatelów naród cały czyniących, i iednego tylko narodu ſłuży obywatelom.

Wro

W równych kraiach znayduią ſię Prawa cywilne mądrze i ſprawiedliwie napiſane.

W Państwach Króla Sardyńſkiego *Codex Victorianus*; w Danii, *Codex Danicus Chriſtiani* V abo Statut Duńſki zebrany z prawa ziemſkiego to ieſt dawnych zwyczaiów i Statutu Waldemara II na 6 kſiąg podzielony. I) Zamyka proces prawny, II rząd duchowny. III dział obywatelów na różne ſtany, onych przywileie, urzędy, porządek miaſt wewnętrzny &c. IV. uſtawy morſkie, V kontrakty i ſpoſoby nabywania własności. VI prawa gardłowe, któremi tortury iako ludzkości i Chrześciaństwu przeciwne, zakazane; &c.

W kraiu naſzym prawa Koronnego piſanego naypierwſzy uſtanowca ieſt Kazimierz z tey przyczyny ſprawiedliwym nazwany; dowodzi tego przemowa Kazimierza Wielkiego przed iego uſtawami położona, w którey prawa ſprawiedliwego Kazimierza wychwala, oraz mocno zaleca, aby poprawione i ſkładniey napiſane nie po iedenkroć były czytane. Wyrażenie to pokazuie, iż od Kazimierza W. włożone ſą w iego ſtatut abo iako dawniey zwano *in librum terreſtrem* w Wiślicy r. 1347 podług hiſtoryi, á podług Herburta roku 1368 wydany; za panowania i z rozkazu Alexandra Króla Jan Łaſki Kanclerz na ów czas W. Koronny wſzyſtkie prawa, uſtawy i przywileie dawnych Królów i ſamego Alexandra w iednę kſięgę zebrał i do druku w Krakowie r. 1506 podał, dawſzy pracy ſwey napis *Commune Poloniæ regni privilegium Conſtitutionum & Indultuum*. To ieſt pierwſzy ſtatut Polſki, do którego uczony Kanclerz przydał, *Libros duos juris civilis Magdeburgenſis, & provincialis Saxonici cum tertio libro juris feudalis*.

Za panowania Zygmunta I uſtawy i prawa tegoż Króla od niewiadomego obywatela zebrane wyſzły z druku w Krakowie r. 1524. a potym pośledznieyſzemi ſtatutami tegoż ſamego Króla dopełnione w Zamoyściu r. 1562.

Z ſa-

Z ſtatutu Łaſkiego i Zygmunta Króla ſtatut ſwóy wypiſał Jakub Przyłuſki z Plebana Mościckiego Piſarz ziemſki Krakowſki, przydawſzy prawa od roku 1538 do r. 1550 ſtanowione w Krakowie r. 1553. pod tytułem *Statutorum Collectio*. Wſzyſtkie prawa podług materyi na oſoby, rzeczy i czynności, podzielonych rozłożył.

Janowi Herburtowi Kaſztelanowi Sanockiemu á na ów czas Podkomorzemu Przemyſkiemu zleciła Konſtytucya ſeymowa r. 1563 - i 1564 Statut koronny Przyłuſkiego po Polſku przełożyć, co on należycie tym ſpoſobem wykonał, naprzód wydał ſtatut łaciński pod napiſem *Statutum Regni Poloniæ ſeu de legibus* &c. i do druku podał w Zamościu r. 1557; potym tenże ſam ſtatut na materye porządkiem obiecadłowym rozłożył. Pierwſzy raz ten ſłownik prawny wyſzedł z druku w Krakowie r. 1563; á oſtatni po wielu edycyach w Lublinie r. 1756. Statut Polſki od Herburta przełożony pierwſzy raz z druku na świat ſię pokazał razem z ſłownikiem prawnym r. 1563, Staniſław Sarnicki Woyſki Kraſnoſtawſki zebrał prawa Polſkie, które pod tytułem: *Statuta i Metryka* przywileiów Koronnych drukowane ſą w Krakowie r. 1597.

Jan Januſzowſki Archidyakon Sądecki wydał w Krakowie r. 1600. *Statuta, prawa, i Konſtytucye Koronne, Łacińſkie i polſkie* kſiąg 10.

Paweł Szczerbicz Proboſzcz Sandomierſki, zebrał także prawa Polſkie, które wyſzły z druku pierwſzy raź w Brunsbergu r. 1604 pod tytułem: *Promptuarium ſtatutorum omnium & Conſtitutionum Regni*. A prawo Saſkie i Magdeburſkie porządkiem obiecadła pod tytułem *Speculum Saxonum* od tegoż autora zebrane, we Lwowie r. 1581.

Od roku 1550 prawa Polſkie oyczyſtym ięzykiem piſane mianuią ſię Konſtytucyami ſłowem z prawa Rzymſkiego wziętym.

Statut Litewſki ſtary wydany był po Ruſku za Zygmunta I roku 1529, iako o tym naucza Statu-

tu nowego Rozd: 7 art: 13. Potym za Zygmunta Augusta z prawa Rzymskiego i różnych państw Chrześciańskich od samychże obywatelów Xięstwa Litewskiego poprawiony, á przywileiami w Bielsku i Wilnie wydanemi, był utwierdzony. Naostatek przez Deputatów na seymikach na to wybranych poprawiony, na seymie elekcyinym r. 1587 przeyrzany, á na koronacyi r. 1588 potwierdzony, kosztem Lwa Sapiehy Podkanclerzego Litewskiego do druku Polskim i Ruskim ięzykiem podany, potym nie poiedenkroć przedrukowany, do tych czas iest w używaniu. Ostatnia edycya Wileńska r. 1744.

Prawo pisane są pewne ustawy od zwierzchności prawney, iako to: Monarchów, Senatu abo gminu dane i ogłoszone.

Prawo niepisane pochodzi z zwyczaiów do narodu wprowadzonych, ktore przez dobrowolne przyięcie obywatelów i zezwolenie zwierzchności naywyższey nabyły mocy prawa.

Prawo Kościelne iest zbior ustaw, ktorych Chrystus Pan dla całości wiary, utrzymania w czystości nauki obyczayney, iako też dla rządu Kościoła swego i karności Kościelney pierwszy grunt założył, ktore Apostołowie, Jch uczniowie, i następcy przyięli, i sami według okoliczności i potrzeby czynili. Prawo dzisieysze kościelne składa się z praw w piśmie S. danych, z ustaw zborów, z dekretow Papieskich, z zdań Oycow SS. i zwyczaiow od dawności przyiętych i poddanych, które są prawidłem wiary i karności kościelney.

Prawo Kanoniczne dzisieysze składa się z sześciu rożnych zebraniow, a te są 1) Dekret Gracyana Mnicha Benedyktyna *Concordancia discordantium Canonum*, nad ktorym on pracował w klasztorze Bonońskim przez lat 24 od r. 1127 do r. 1151 zbieraiąc kanony i mieysca onych na pozor sporne z sobą godząc. Omyłki Gracyana poprawił Antoni Augu-

guſtyn w kſiędze ſwey *de emendatione Gratiani.* Jeżeli Dekret Gracyana był od Eugeniuſza III Papicża potwierdzony, doſtateczney nie maſz pewności. Papieżowie Pius IV i Pius V różnych zażyli uczonych ludzi do poprawy Dekretu Gracyana. 2) Grzegorz IX Papież r. 1230 zebrać kazał dekreta i uſtawy z liſtcw różnych Papieżów wybrane. Zebranie to było pracą Raymunda *de Pennafort,* który to dzieło zamknął w 5 kſięgach, a Gregorz liſtem ſwoim dał mu moc prawa. To zebranie ieſt drugą częścią prawa kościelnego. 3) Bonifacy VIII Papież idąc za przykładem Grzegorza IX nowe uczynił zebranie r. 1297 dekretów Innocentego IV i innych uſtaw kościelnych. Ta trzecia część prawa kościelnego nazwana ieſt *Sextus* to ieſt *Sextus Liber Decretalium.* 4) Klemens V naſtępca Bonifacego zebrać kazał dekreta zboru Wiedeńſkiego i ſwoie własne, które Jan XXII Papież ogłoſił r. 1317 pod nazwiſkiem *Clementinæ* 5) Tenże Jan XXII dał ſwoie własne uſtawy nazwane *Extravagantes Ioannis* XXII 6) Nakoniec tegoż ſamego Jana XXII i naſtępców iego wyſzły na świat uſtawy nazwane *Extravagantes Communes.*

ROZDZIAŁ III.

O Wiarach i Sektach.

SAma iedna tylko prawdziwa ieſt Wiara Katolicka powſzechna Rzymſka, inne iakiekolwiek wiary ſą wynalezione od ludzi Sekty abo fałſzywe Religie.

Wſzyſtkie wiary świata zamykaią ſię we czterech rodzaiach, które ſą. 1) Wiara *Chrześciańſka* abo *Chrześciańſtwo,* 2) Wiara *Zydowſka,* 3) *Turecka,* 4) *Pogańſka,* która zamyka wſzyſtkie ſekty tak bałwochwalſkie iako fantaſtyczne.

Wiara Chrześciańska dzieli się na trzy części, na Wiarę Katolicką Rzymską, na odszczepieństwo abo sekty Sysmatyckie i na Protestańskie.

Wiara Katolicka kwitnie sama iedna we wszystkich państwach Włoskich, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, w Czechach, Niderlandzie Austryackim. w różnych państwach Rzeszy Niemieckiey, iako to: Austryi, Bawaryi, trzech Elektoratach duchownych, Biskupstwach i Opactwach Katolickich, w siedmiu Kantonach Szwaycarskich, w Walezyi, znaczniejszych częściach Królestwa Polskiego i Węgierskiego, w osadach za Europą leżących Hiszpańskich, Portugalskich i Francuskich; iest dopuszczona w państwach Pruskich, w Persyi, w Turcyi, w Irlandyi &c. Nakoniec światło prawdziwey wiary po wszystkich świata częściach iest rozniesione.

Wiar odszczepieńskich znaczniejszych iest 8: 1) Grecka. 2) Moskiewska, 3) Syryiska, 4) Iakobitów Georgiańska, 5) Ormiańska. 6) Egypska abo Kopska, 7) Abissyńska, 8) Nestoryańska.

Protestańskie znaczniejsze są: 1) Luterska, 2) Kalwińska, 3) Nowokrzczeńców, 4) Socyniańska abo Aryańska, 5) Kwakierów

Odszczepieńcy od Protestantów różnią się: Odszczepieńcy są ci, ktòrzy oddzieliwszy się od społeczności Kościoła Rzymskiego nie byli od tegoż Kościoła potępieni iako Heretycy, chociaż niektorzy z nich wpadli w wielkie błędy i tym się różnią od Heretyków, którzy odpadłszy od iedności kościoła za błędy swoie byli wyklęci.

Odszczepieństwa Greckiego początek przypada na wiek IX za sławnego Patryarchy Carogrodzkiego Focyusza, zupełne zaś od iedności Kościoła Rzymskiego odpadnienie stało się w wieku XI za Patryarchy Michała Cerularyusza. Odszczepieńcy Greccy maią 4 Patryarchów Carogrodzkiego, Alexandryiskiego, Antyocheńskiego i Iorozolimskiego, przy wolności wiary swoiey w wielkiey znayduią się liczbie w Turcyi Europeyskiey, Azyatyckiey, w Egypcie, na wszystkich wyspach Archipela-

pelagu, w niektórych Prowincyach Auſtryackich, Weneckich; nie uznaią przodkowania Stolicy Rzymſkiey, ani pochodzenia Ducha S. od Syna, maią za Heretyków tych, którzy ich w czynieniu krzyża S. nie naśladuią kładąc rękę pierwiey na ramię prawe niż na lewe.

Moſkiewſką w państwie Moſkiewſkim ieſt wiarą panuiącą i zachodzi w Polſzcze na Ruś czerwoną, Ukrainę, na Ruś białą, czarną, i niektóre mieyſca w Litwie i Kurlandyi; nie różni ſię od odſzczepieństwa Greckiego; nabożeństwo i mſzą odprawuie ięzykiem Słowieńſkim i od roku 1588 nie podlega zwierzchności Patryarchy Carogrodzkiego. Od tego czaſu aż do roku 1703 Moſkale właſnych ſwych mieli Patryarchów, którego roku gdy Adryan X Patryarcha Moſkiewſki umarł, Piotr I Car Moſkiewſki tę godność kościelną znioſł i na iey mieyſce zbór abo Synód do rozſądzenia ſpraw duchownych z 14 Prałatów, Archireiów i Władyków uſtanowił roku 1718, nadawſzy mu tytuł Nayświętſzego, Patryarſze przedtym ſłużący i kościelne prawa przepiſawſzy.

Wiara Georgiańſka ledwie ſię różni od Greckiey, całą zabiera Georgią, ma ſwego Patryarchę mieſzkaiącego w Teflis; Mingrelianie wybiwſzy ſię z pod władzy Georgianów uſtanowili własnego Patryarchę. Wiara iednak tych dwuch narodów ieſt taż ſama. Duchowieństwo tameczne ieſt tak proſte, że nawet Biſkupi czytać nieumieią i mſzą z pamięci odprawuią. Pierwſza u nich ſpowiedź odprawuie ſię przed ślubem.

Wiara Syryiſka Iakobitów nazwana ieſt od Iakoba Zangali Mnicha Eutychiana, który wieku VI poświęcony Biſkupem błędy opowiedział Eutychiańſkie w Mezopotani i Armenii; że różne Syryiſkie Eutycheſa ſekty do niego ſię przyłączyły, Grecy nazwali ie od imienia iego Iakobitami. Wyiąwſzy że dwuch natur w Chryſtuſie nieprzypuſzczaią, od Greków w iſtotnych wiary artykułach nie różnią ſię. Patryarcha ich mieſzka w klaſztorze nazwa-

nym

nym *Safran* dwa dni iazdy od *Dyarbeku* i rozciąga władzę fwoię duchowną na Syryą i Dyarbek, to ieft dawną Mezopotamią.

Wiara Ormiańfka kwitnie w oboiey Armenii, w Perfyi, w niektótych prowincyach Turcyi Azyatyckiey. Ormianie Perfcy maią fwego Patryarchę w Edchimiadzinie klafztorze o mil dwie od Erywanu; Tureccy zaś maią fwego własnego w mieście Cylicyifkim *Sis*. Wierzą oni z kościołem Greckim, że Duch S. nie pochodzi od Syna i z Eutychianami iednę tylko naturę wyznawaią w Chryftufie; oprócz pierwfzych trzech zborów. żadnych innych nie przyimuią, obrazom żadney czci niewyrządzaią, krzyż S iednak maią w ufzanowantu. Nie przyimuią czyfca, za dufze iednak zmarłych modlą fię i mfze odprawuią, trzymaią że ani dufze fprawiedliwych do nieba, ani niefprawiedliwych do piekła nie doftaią fię przed dniem fądnym, zwierzchności Stolicy Rzymfkiey nie uznaią, chociaż Papieża Pafterzem powfzechnym i Namieftnikiem Chryftufa Pana być mienią. Z pomiędzy fakramentów wyrzucaią bierzmowanie i oftatnie pomazanie. Do Kommunii przypufzczaią dzieci przed wzięciem rozumu. *Ormianie* w iedności kościoła Rzymfkiego zoftaiący maią dwuch Arcybifkupów, iednego we Lwowie w Polfzcze, władzę fwoię duchowną ne całą Ruś, Podole, Wołofką ziemię i Ormianów w Mofkiewfkim pańftwie ofiadłych rozciągaiącego, drugiego w mieście *Abrener* w Perfyi.

Wiara Koptów od miafta *Kopte* podług niektórych nazwana, w famym tylko znayduie fię Egypcie, w iftotnych artykułach zgadza fię z Jakobitami, ma właſnego Patryarchę naftępcę flawnego Dyofkora, który pifze fię Patryarchą Alexandryifkim i mieſzka w Kairze.

Sekta Neftoryańfka od *Neftoryufza* Patryarchy Carogrodzkiego w wieku V, imię wziąwfzy roz-

krze-

krzewiła się w kraiach wschodnich, w Syryi, Ziemi Chaldayskiey, Tartaryi, Palestynie, a około roku 650 wniosła naukę Chrześciańską, według mniemania niektórych, do Chin. Do tych czas Nestoryanie znayduią się w zachodniey Armenii, w Syryi, Persyi, w Indyi z tey strony rzeki Gangesu, gdzie ich właściwie Chrześcianinami S. Tomasza nazywaią. Maią dwuch Patryarchów: pierwszy mieszka w klasztorze Elkong przy mieście Mosul, pisze się Patryarchą Seleucyiskim abo Bagdackim i rozciąga władzę swoię na Dyarbek, część Persyi i Indyi. Drugi w Persyi w Prowincyi Aderbianie abo dawney małey Medyi zwaney Antropatena. Nestoryanie dwie w Chrystusie uznawaią osoby i MARYI Pannie tytułu nie daią Matki Boskiey, lecz tylko Chrystusowey, w innych wiary swey artykułach zgadzaia się z Grekami.

Sekta Abissyńska panuie w Abissynii, nie różni się od Koptów chyba w niektórych obrządkach.

Między wszystkiemi Dyssydeńskiemi naukami Luterska i Kalwińska w niektórych kraiach są wiarą panuiącą. Luterska panuie w Szwecyi, Danii, we wszystkich niemal państwach Niemieckich pòłnocnych, obszernie się rozciąga w Prusiech Brandeburskich i Polskich, w Kurlandyi, w Węgrzech, Ziemi Siedmiogrodzkiey, Turcyi, Hollandyi, &c. i ma wolność swych obrządków w Polszcze. Marcin *Luter* rodem Sas roku 1517 powstał na odpusty i wypowiedział woynę Kościołowi Rzymskiemu.

Kalwińska panuie w Anglii, Hollandyi, czterech Kantonach Szwaycarskich w *Urychu*, *Bazylei*, *Szafuzie* i *Bernie*, a przez część w kantonach *Glaris* i *Appenzel*, w Rzeczypospolitey Genewskiev, w znaczney części Gryzonów, w Hassyi, w osadach Angielskich i Hollenderskich za Europą leżących, Toż samo Kalwińsiwo rozszerzyło się w Węgrzech, w kraiach Palatyna Reńskiego, w Ziemi Siedmiogrodzkiey i iest dopuszczone w Polszcze.

Wiara Kalwińska nie iest wszędzie iednostayna: w Anglii dzieli się na Prezbyterańską i Biskupią:

Prezbiterańska ieſt ściſłą i właściwie Kalwińską nauką podlegaiącą zwierzchności Starców i Farazów. *Biſkupia* ieſt taż ſama nauka Kalwińſka, lecz co do obrządków i karności kościelney bardzo Kościołowi Rzymſkiemu podobna; ma ona ſwych Biſkupów, Kanoników, Kapłanów, Plebanów i na kſztałt Liturgii. Część dawnego prawa kościelnego i dekretów Papieſkich na rozkaz *Grzegorza* IX zebranych, nabożeńſtwa publiczne i ſpoſób udzielenia Sakramentów niemal tenże ſam co i w Kościele Rzymſkim od tey ſekty ieſt zatrzymany i do tych czas dochowany.

Sekta *Socynianow* nazwana od Fauſta Socyana narodzonego w Siennie roku 1539 nie przyznawa Boſtwa Chryſtuſowi Panu, znoſi grzech pierworodny i potrzebę nie pochybną Chrztu S, za prawidło wiary ſtanowi rozum ludzki. Ta zaſzczepiona w Polſzcze od Fauſta Socyana, wygnana ztamtąd była r. 1658, teraz w ſamey tylko ziemi Siedmiogrodzkiey publicznie ſwoie odprawuie nabożeńſtwo.

Według powſzechnego mniemania kacerſtwa Nowokrzczeńcow wynalazcami byli Tomaſz Munſer i Mikołay Storck oba Lutra uczniowie; według nauki Nowokrzczeńców, chrzeſt dzieciom nie powinien być dawany przed wiekiem rozſądnym, a gdy przedtym wiekiem ieſt dany, powinien być powtorzony, ponieważ dzieci, aby mogły ważnie i pożytecznie tę przyiąć taiemnicę, maią mieć doſkonałe rozeznanie dla poznania obowiązków ſwey wiary. Maniſtowie ſekta Nowokrzczeńców oſiadła po różnych mieyſcach w Hollandyi, Niemczech i w Polſzcze.

Kwakierowie nazwani drżący, że pod czas ſłowa Bożego z domniemanego ſwego obiawienia drżą. Kacerſtwo to początek bierze od Ierzego Foxa Anglika proſtego ſzewczyka. Kwakierowie niemaią żadnych świąt, chrztu i kommunii, nayprzedniey-
ſze

ſze nabożeńſtwa ſwego ćwiczenia zakładaią na głębokich myślach, rozważaniach i zachwyceniach, ięczeniach, wzdychaniach, które oni mniemaią być ſkutkiem ducha wewnętrznego ich ożywiaiącego i w nich mówiącego; ięzyków umieiętność, gładkość mowy i wſzyſtkie nauki lekce ważą. Tytuły cześć czyniące odrzucaią, równie do Króla iako do naypodleyſzych ludzi mówiąc, słowa *ty* używaią, podatki płacą nie badaiac ſię na iaki koniec one ſą nakazane, ſuknie poſpolicie noſzą czarne z proſta zrobione, bez fałdów na bokach, bez guzików na kieſzeniach i rękawach, kapeluſzów używaią ſzerokich z brzegami opuſzczonemi. Kacerſtwo to fantaſtyczne dopuſzczone w Anglii i Hollandyi, naybardziey rozkrzewiło ſię w Ameryce Prowincyi Angielſkiey Penſylwanii.

Wiara Zydowſka dzieli ſię na 3 ſekty: *pierwſza* Zydów poſpolitych abo Talmudyſtów; *druga* Karaimów; *trzecia* Samarytanów.

Sekta Zydów poſpolitych ieſt naylicznieyſza, mało iednak ich ieſt w Europie, daleko więcey w Afryce, a naywięcey w Azyi, nic zgoła w Ameryce. Karaimowie w niektórych ſię tylko mieyſcach znayduią: w Polſzcze, w Litwie, w Carogrodzie, w Kairze, i w wielu miaſtach wſchodnich. Tym oni od innych Zydów rożnią ſię, że tylko słów textu piſanych trzymaią ſię, a wſzyſtkie wykłady i podania rabinów odrzucaią. Samarytani których ſekta z króleſtwem Izraelſkim roku przed Chryſtuſem 975 zaczęła ſię, znayduie ſię ieſzcze w ziemi świętey w mieście Napluzie, przedtym zwanym Sychem, w Damaſzku, Kairze, i w innych miaſtach Tureckich.

Mahometańſka religia, którey treść na tym zawisła: *że ieden tylko ieſt Bóg i że Mahomet ieſt tego Boga Prorokiem*, rozciąga ſię we wſzyſtkich trzech ſtarego swiata częściach, Azyi, Afryce i Europie. W Azyi Mahometańſka panuie religia niemal ſama iedna w Arabii, Turcyi Azyatyckiey, w Perſyi,

Indoftanie, w Indyi z tey ftrony Gangefu, na wyfpach Maldywfkich, w znacznieyfzych częściach wyfpów Sądzkich, na Moluckich i w ftronach zachodnich Tartaryi wolney; w Afryce panuie w Egipcie, Barbaryi całey, w Biledulgerydzie, w Sarze, w Nubii, w iedney części Nigrycyi, w wielu mieyfcach w Zangwebarze i znayduie fię w Abiffynii; w Europie, w Turcyi i Tartaryi.

Po śmierci Mahometa, gdy Alkoran zdał fię być do zrozumienia pofpolitemu ludowi badzo ciemny Omar III i Ali V naftępcy Mahometa profzeni o obiaśnienie trudności, one podług fwego zdania tłomaczyli; tłomaczenie to od przyiacioł ich przyięte dało dwum fektom początek, z których pierwfza idąca za tłomaczeniem Alego nazwana ieft *Chia*; druga od przyiacioł Omera przyięta wzięła imię *Sunni*, pierwfza rozkrzewiła fię w Perfyi; fekta Sunniftów ieft wiarą Turków, Tatarów, Mogołów i innych Mahometanów.

Sekty w pogańftwie fą niezliczone: znacznieyfze iednak fą: Perfka nazwana *Parfis*. Indyifka, Chińfka, Tatarfka nazwana *Lamas*, Iapońfka &c.

Religia *Parfis* panuiąca przedtym w Perfii i uznawaiąca Boga iako Stworzyciela świata, a ogień wyobrażeniem Bofkim czyniąca trwa do tychczas po niektórych mieyfcach w Eraku abo dawney Partyi, Kermanie i nad brzegami odnogi Perfkiey; znayduie fię także licznie nad rzeką Indem abo Syndą, w Guzaracie i w Indyi. Pofpolite ludzi uczonych mniemanie tey fekty pogańfkiey wynalazcą czyni Zoroaftra abo podług wfchodnich kraiów Zerdufta, który dwa nieomylne wfzyftkich rzeczy ftanowił początki, ieden rzeczy dobrych nazwany *Oromazes*, drugi rzeczy złych nazwany *Ahryman*, z których początkowi rzeczy dobrych abo Oromazes, kazał cześć oddawać Bofką w poftaci ognia, który czynił prawdziwym obrazem Boftwa. Mahometanie fektarzów Zoroaftra dzifieyfzych nazywa-

zywaią *Gebrami* abo *Gawrawi*, którzy zwyczaiem dawnych Perfów ogień chowaią ustawiczny i zachowuią ściśle obrządki i zwyczaie przepisane i według ich mniemania podane im od Zoroastra.

Religia Pogańska Indyńska bardzo na wschodzie rozległa i więcey niż na 83 sekty iest podzielona z których każda ma swych własnych kapłanów, bożnice, obrządki i Bogów.

Między wszystkiemi naygruntownieysze iest rozumienie że filozof Indyiski nazwany od Indyanów *Budhe* abo *Budhan*, od Chińczyhów *Fo*, a podczas *Checkia* abo *Chaka*, od Iapończyków *Amida*, od Tatarów *Delai Lama* &c. narodzony około roku przed Chrystusem 1026 wynalazł i ustanowił religią pogańską Indyiską. Opowiedał on cześć bałwochwalską i przechodzenie dusz w ciała insze, umieraiąc w roku wieku swego 79 podufalszym swym uczniom zwierzył się, że prawdziwe o wierze iego zdanie było, iż innego wszystkich rzeczy stworzonych początku nie było nad próżno i nic (*vacuum & nihil*), że wszystkie rzeczy stworzone z tych dwuch wyszły początków i do nich wracaią się.

Z takowey nauki Filozofa Indyiskiego dwie powstały sekty: iedna zatrzymała bałwochwalstwo: do tey sekty należą Brachmani, Bonzowie, Lamowie, Talapini i lud pospolity; druga sekta złożona z doskonalszych uczniów *Fo* przywiązała się do początkow *próżnego i niczego* abo *vacui & nihili*. Uczniow tych nazwano sektarzami wewnętrzney naukió abo *Samaneanami*.

Sektarze oboiey nauki uznaią istotę naywyższą, która będąc początkiem wszystkich rzeczy sama iest przedwieczna i z siebie samey bierze początek. Ta istota abo Bóg stworzyła trzy inne istoty arcydoskonałe abo trzech mnieyszych Bogów, którzy przyłożyli się do stworzenia świata. Pierwszy nazwany *Brama* stworzył naturę, która świat składa, drugi nazwany *Wischnu* stworzoney dał kształt naturze, trzeci *Rudra* iest sprawą odmian, którym świat podlega. *Sama-*

Samaneanie oczyszczeni wielorakim, podług swego mniemania, przechodzeniem dusz w cudze ciała, nie chodzą do bożnic, nie błagaią swemi modlitwami Bogów, lecz ze wszystkich namiętności wolni ustawicznym rozmyślaniem rozbieraią wysoką naukę *Fo*, i staraią się wyniszczyć siebie samych a ginąć w niezmierności Bóstwa; Lud zaś pospolity, Brachmani i inni nauki zewnętrzney sektarze cześć Boską oddaią *Bramie*, *Wischnu* i *Roudrze* abo *Eswarze*, oraz czczą trzysta trzydzieści millionów Bożków mnieyszych, buduią na cześć ich bożnice abo pagody, upadaią na twarz przed ich ołtarzami, za szczęście poczytuią trzymać w ręku ogon krowi, w osobliwszym uszanowaniu maią wodę rzeki Gangesu i wierzą, że dusza ludzka wyszedłszy z ciała odbierze karę za grzechy abo nadgrodę za dobre uczynki, że taż sama dusza według swych zasług wchodzi w różne ciała i ożywia następnie ludzi, zwierzęta i drzewa, aż przez takowe z iednych do drugich ciał przechodzenie nabywszy wielkiey czystości wstępuie w ciało *Samaneanina* to iest człowieka namiętności pod rząd zdrowego rozumu podbite maiącego, a potym ginie w niezmierności Boskiey

W Chinach trzy sekty publiczną maią wolność obrządków swych.

Pierwsza Konfucyusza iest wiarą Cesarza, ludzi dworskich i uczonych, którzy w swych ofiarach i modlitwach wzywaią imion *Tien* i *Changti*, to iest Nieba i Cesarza naywyższego. U wielu uczonych ludzi, Chińczykowie są w podeyrzeniu o Ateuszostwo, ponieważ ludzie wzywaiący rzeczy materyalnych nie mogą mieć poięcia tak doskonałego Boga prawdziwego, iakie im przypisuią ci, ktorzy ich od bezbożności Ateuszowskiey wymawiaią. Ci ludzie dworscy i uczeni wyrządzaią cześć Konfucyuszowi i przodkom swym abo sławnym ludziom zmarłym, czcząc ich portrety paleniem kadzidła, sypaniem kwiatów, owoców, którym postępkiem oczywiście oddalaią się od nauki samego *Konfucyusza*, któ-

ktory wſzelkiey czci zakazał wyrządzać rzeczom ſtworzonym. Na początku wieku XV wiara od *Konfucyuſza* przepiſana a na prawdach religii naturalney zaſadzona, ſkażona była od mędrków Chińſkich, którzy odrzuciwſzy przyczynę nadprzyrodzoną, początek wſzyſtkich rzeczy przypiſywali mocy iakieyści niewidomey nazwaney *Taiki* nierozdzielney od materyi. Sektarze tey nauki nazwani ſą *Jukiau*, do którey należą wſzyſcy niemal teraznieyſi ludzie uczeni Chińſcy od iednych o niezbożność Ateuſzowſką, od drugich o materyalność obwinieni.

Druga ſekta Chińſka ieſt Indyiſka Filozofa Indyiſkiego *Fo* z nieiaką iednak odmianą wprowadzona do Chin około r. 64 po narodzeniu Chryſtuſa Pana. Kapłani tey ſekty abo Bonzowie czczą Filozofa *Fo*, cześć oddaią Boſką bałwanom w różnych poſtaciach, a naybardziey ſtraſznych, do których z wielką na pozór przyſtępuią boiaznią; w naywiękſzym maią uſzanowaniu trzy poſągi, to ieſt: poſąg nieśmiertelności, poſąg rozkoſzy i wielkiego Króla *Kang*; oprocz tych bałwanów, pełno ieſt innych mnieyſzych, nie tylko w pagodach, lecz w domach, okrętach &c. Nadto Chińczykowie bałwochwalcy maią ſwych domowych Bożków nazwanych *Tes*, prowadzą na pozór życie bardzo oſtre.

Trzecia ſekta Chińſka wynaleziona od *Lao kiain* na 600 lat przed Erą Chrześciańſką ma ſwych Sektarzów, którzy nauczaią, że duſza ginie z ciałem, że Bóg ieſt materyalny, i ma wiele niżſzych Bogów od ſiebie. Kapłani tey ſekty iedynie ſię zaprzątaią Aſtrologicznemi zabobonami i czarnokſięſtwem.

Sekty Chińſkie rozciągaią ſię za granice Chińſkie, naybardziey druga Filozofa *Fo*, chociaż z odmianą znaczną obrządków, w różnych kraiach: w Tartaryi Chińſkiey, w Korei, w Tonkinie, Kochynchynię. &c.

Oprocz trzech ſekt maiących publiczną wolność ſwych

ſwych obrządków, ſą ieſzcze inne wiary w Chinach.

Wiara Chrześciańſka wnieſiona do Chin od Miſſyonarzów Jezuickich roku 1581 w krótkim czaſie po obſzernym tym rozeſzła ſię Ceſarſtwie i liczyła nad 120,000 Chińczyków nawróconych. Tak pomyślne prac Apoſtolſkich ſkutki nie były trwałe. Mandaryni rozſzerzeniem światła Ewangelicznego ztrwożeni nakłonili Ceſarza *Kam hi* do kaſſowania edyktów opowiedanie wiary pozwalaiących; i z obrońcy uczynili go prześladowcą Chrześcian. Syn i naſtępca iego *Yum-tchim* roku 1723 całą wiarę Chrześciańſką wywołał, wſzyſtkich Miſſyonarzów do Kantonu odeſłał i więcey niż 300 kościołów obalić, abo na używanie świeckie obrócić kazał; znayduią ſię iednak do tych czas niektórzy Miſſyonarze w Chinach na dworze Ceſarſkim urząd Matematyków ſprawuiący, którzy oſtrożność potrzebną zachowuiąc oſtatki wiary Chrześciańſkiey utrzymuią.

Sekta Tatarſka wielkiego *Lamy* z Tatarami tron Chińſki oſiadaiącemi weſzła do Chin, gdzie iey wyznanie ieſt dopuſzczone.

Religia Mahometańſka przedarła ſię do Chin pod panowaniem Tatarów Kińſkich r. 1120. do tych czas w wielu prowincyach, a mianowicie w *Kiangnanie* przy wolności obrządków ſwoich zachowuie ſię.

Wiara Zydowſka weſzła do Chin przed Chryſtuſem według powieści Zydów w mieście *Kai-fong-fou* w prowincyi *Honan* oſiadłych, którzy do ſiedmiu tylko familii zmnieyſzeni wſzyſtkie obrządki ſtarego zakonu zachowuią, i małżeńſtwa z obcemi nie cierpią.

Wiara Syamſka zdaie ſię zaſadzać na tychże ſamych maxymach gruntowych co i wiara *Fo*, lecz daleko ieſt dziwnieyſza i do poięcia trudnieyſza. Zakonodawca i Bóg Syamſki *Somnonakodom* ieſt w rzeczy ſamey ſławny *Fo*, a Talapinowie, Syamſcy kapłani wſzelkie maią podobieńwo z Bonzami Chińſkiemi i Fakirami Indyiſkiemi, Wia-

Wiara Tatarska nazwana *Lamai*, panuie w różnych narodach Tatarskich, Tybecie, Tangucie, i do podbitych od Tatarów Chin weszła; w tym się tylko różni od Chińskiey, że Tatarowie naywyższego swego kapłana *Dalai-Lama* czczą za Boga, maią go za obraz żywy *Fo* i udaią przed pospólstwem, ze iest nieśmiertelnym. Kapłani dobrze w tey taiemnicy wyćwiczeni maią sposób prosty lud w tak grubym utrzymać błędzie. Miasto Lassa iest zaszczycone obecnością tego chimerycznego bôstwa.

Trzy są wiary znacznieysze Iapońskie. Pierwsza nazywa się *Sintos*, oddaie cześć dawnym Bogom nazwanym *Cami*, którzy według mniemania Iapończyków rządzili Japonią przez kilka millionów lat. Naywyższy kapłan tey sekty nazwany *Mikkado* albo *Dairi* nie tylko ma moc nowych czynić Bogôw, lecz sam od Japończyków *Sintoistow* odbiera cześć Bóską. Druga chociaż dawna, poźnieysza iednak od pierwszey nazywa się *Butsdo* od Filozofa Indyiskiego *Butty* abo *Fo:* czci Bogów obcych kraiów, iest wielce podobna do bałwochwalstwa Indyiskiego. Bonzowie tey sekty dzielą się na różne stany, to iest: na kapłanów, na mnichów, pustelników, maią swóie mniszki i naksztalt Biskupów nazwanych *Tundes*; naywyższy zaś kapłan zowie się *Xiako* abo *Xako*. Trzecia nazwana *Siuto* wynalazku filozowskiego, ma za cel ćwiczyć się w cnotach, a żadney czci nie oddaie Bogom. *Siutystowie* naywyższe dobro zasadzaią na życiu rostropnym i cnotliwym, żadnych nie wzywaią Bogów, ani buduią kościołów, uczą że dusza ludzka wyszedłszy z ducha powszechnego wszystkę naturę ożywiaiącego, znowu powraca do tego ducha po rozłączeniu się z swoim ciałem. Ducha tego powszechnego biorą za Boga, przyznaiąc mu doskonałości i własności Boskie. Samobóystwo iest od tey sekty za dzieło męstwa poczytane i często bywa skutkiem dowodzone. Siutystowie zdawali się sprzyiać wierze Katolickiey, która z Japonii iest wywołana około roku 1650.

Wiara pogańska panuie ieszcze w rożnych kraiach

ach Afryki, iako to w Gwinei, Monopotapie, Kafrerii, &c. Wſzyſtkie niemal Afryki pogańſkiey wiary zdaią ſię zaſadzać na Perſkich Magow naucę dwa początki złego i dobrego ſtanowiącey. Afrykańſcy Bałwochwalcy cześć dzielą miedzy Bogiem Stworcą dobrego, i diabłem ſprawcą złego. Nim światło prawdy Chrześciańſkiey weſzło do Ameryki, niemal wſzyſtkie narody cześć słońcu i diabłu oddawały, a obywatele Florydy i nowego Mexyku czczą do tych czas słońce za Boga. W Kanadzie, Guyanie, Brezylii i po niektorych mieyſcach Parakwaryi ieſzcze bies prawdziwemu Bogu należącą cześć i ofiary odbiera.

ROZDZIAŁ IV.

O handlu Europy.

HAndel ieſt duſzą i mocą każdego kraiu. Nadaremna rzecz ieſt onego wynoſić ważność, abo zalecać potrzebę i pożytki; bez handlu ſtać i utrzymywać ſię państwa nie mogą: im one ſą handlownieyſze, tym mocnieyſze.

Handel ieſt wzaiemne udzielenie płodu ziemi i przemyſłu ludzkiego. Odzienie i wyżywienie ſą iedyne naſze potrzeby; zbytek idzie za doſtatkiem, który do pewnych tylko maiętnych i wygodnie żyiących rozciąga ſię oſób; każdy handel czy lądowy ziemią, czy morſki okrętami i ſtatkami wodnemi ſprawowany, z trzech wyżey namienionych potrzeb, odzienia, wyżywienia i zbytku powſtał, a na ſiedm dzieli ſię rodzaiów, które ſą 1.) Rolnictwo; to wydaie płód ziemi proſty bez żadney przyſady i ſztucznego kſztałtu. 2) Rękodzieła abo manufaktury ktore płód ziemi doſkonalą abo nowy mu kſztałt daią. 3) Kunſzty i nauki wyzwolone, które przenikaiąc ſkrytości natury wielorakim zbogacaią handel ſpoſo-

ſpoſobem. 4) Rybitwa, która płodem morza, rzeki iezior zaſila handel. 5) Zegluga morſka, która ludziom na ziemi rozproſzonym i od ſiebie wzaiemnie odległym daie ſpoſób morza przebywać i z kraiów dalekich owoce onych ſprowadzać. 6) Oſady, od różnych narodów w nowoodkrytych założone kraiach dla zbogacenia handlu płodem onych, a właſnych ſwych towarów odbytu. 7) Pieniądze kambierſtwem i wexlami przeſuwane utrzymuią nay-bardziey handel, bo będąc znakiem i cechą bogactw zaſtępuią towary.

Rolnictwo i przemyſł ſą każdego handlu iſtotą, a tak ſą z ſobą złączone i tak równością umiarkowane, że gdy iedna z tych rzeczy przeważa drugą, handel upada i ginie. Bez przemyſłu mało ważą nayżyźnieyſze urodzaie, lekko muſzą być cudzoziemcom przedane, za zakupienie od nich towarów kunſztownie przerobionych; gdy rolnictwo ieſt zaniedbane, handlu wyſychaią źrzodła.

Handel inny ieſt wewnętrzny, inny zewnętrzny. Handel wewnętrzny ieſt który obywatele iednego narodu miedzy ſobą prowadzą; pochodzi z konſumpcyi zboża i przemyſłu; ludnością ten handel ſię pomnaża a zyſkiem rolników z owocu ich pracy, i zachęceniem, oraz nadgrodą którą im kraiowa daie zwierzchność, utrzymuie ſię. Handel zewnętrzny ieſt który naród ieden prowadzi z drugiemi; ſprawą onego ieſt, iak naywięcey potrzeb obcego narodu opatrywać, i od onego co potrzeba wyciąga, brać, doſkonałością iak naywięcey kraiowych towarów i iak naypożyteczniey ſąſiedzkim narodom udzielać, a iak naymniey od nich potrzebować. Naròd, który przedaie ſwe towary równą ceną z temi narodami, które też ſame towary ſzafuią, abo żadnego odbytu nie będzie miał, abo bardzo ſzczupły. Cztery rzeczy handel rozſzerzaią zewnętrzny: ubieganie ſię wiele narodów o towar, rozporządzenie prac-

ce-

ręczney, i oney tanność, wywóz towarów niekosztowny, i mały czynsz abo prowizya od pieniędzy pożyczonych.

Anglicy kupiectwa nauczyciele dziewięć maxym abo prawd niewzruszonych kładą, któremi każdy naród handel swóy mierzyć powinien; dla poznania iak wielki z niego zysk na kray się zlewa.

1) Wywòz rzeczy zbywaiących nad potrzebę iest tak oczywistym zyskiem, że nad ten większego żaden kray sobie życzyć nie może.

2) Wywóz rzeczy od potrzeby kraiowey zbywaiących iest naypożytecznieyszy, gdy te rzeczy rękodziełmi przerobione za granicę wychodzą.

3) Zakupienie u cudzoziemców materyi do warsztatów potrzebnych wielkie oszczędza summy, gdy się one zakupuią nie wyrobione i do rękodzieł nie przygotowane.

4) Zamiana towarów na towary w powszechności iest pożyteczna, gdy się nie przeciwi maxymom handlu wyżey położonym.

5) Towary cudzoziemskie przeszkadzaiące odbytowi kraiowych rękodzieł, abo pomnożeniu domowego rolnictwa i przemysłu ciągną koniecznie za sobą zniszczenie narodu.

6) Towary cudzoziemskie zbytkowe są oczywistą szkodą i z ubożeniem kraiu.

7) Zakupienie towarów cudzoziemskich bez których żadną miarą obeyść się nie można, nie ma być poczytane za złe, naród iednak ostatniey potrzeby towary kupuiący, bogatym być nie może.

8) Zysk iest rzetelny zakupować u iednych cudzoziemców towary dla przedania onych drugim.

9) Zegluga morska iest handlem arcypożytecznym naymuiąc okręty cudzym narodom dla przewiezienia towarów czy to domowych, czy cudzoziemskich.

Z siedmiu rodzaiów handlu nayważnieysze iest rolnictwo abo ziemiańska Ekonomia, która w granicach swych nie tylko zboża różne ale cokolwiek się rodzi z ziemi, na ziemi i w ziemi zamy-

ka

ka; wſzyſtko to płodem kraiowym ſię nazywa co do iſtot zwierzęcych, roślin, i kruſzców nalezy.

Manufaktuy i fabryki ſą drugim handlu rodzaiem. Manufaktrami lub rękodziełmi nazywaią ſię te warſztaty, w których rzemieślnik używa oprocz ſwych rąk pewnego naczynia abo ſtatków do przerobienia płodu przyrodzonego na używalny i ſztuczny; fabrykami zaś, gdy tenże rzemieślnik oprocz warſztatu i rąk ſwych potrzebuie ognia lub wody abo obudwuch razem tych żywiołów. Tanność rzemieślnika ieſt śrzodkiem nayzdatnieyſzym do odbytu rękodzieł.

Manufaktury iedne przerabiaią rzeczy roſnące, drugie używaią rzeczy zwierzęcych, trzecie mineralnych. Manufakury naywięcey z rzeczy roſnących zażywaią lnu, konopi, bawełny, tabaki, marzany, urzetu abo paſtelu, potaziu, trzcin cukrowych &c. &c.

Len, konopie, bawełna, owſzem iedwab i ſierść zwierzęca obracaią ſię na nici, nici naypięknieyſze wychodzą z Lillu miaſta Flandryi Francuſkiey, których ſą 143 rodzaie; nayſubtelnieyſze z Malmy, których ſunt przedaie ſię po 4 czerwone złote; z nici robią płotno, płotna cienkie nayprzednieyſze ſą w Flandryi, Hollandyi, Fryzyi, Slaſku &c. płotno naycieńſze nazywa ſię batyſtem; batyſt Niwelſki ieſt naylepſzy. Grubſze płutna wychodzą z Podgorza, Prus Polſkich i Brandeburſkich, Warmii, Irlandyi, z których za milion talerow bitych płotna cudzoziemcy kupuią.

Z płótna używanego robią papier, naypięknieyſzy dziś papier wychodzi z Hollandyi i Francyi; piękność onego pochodzi tak z materyi, iako od wody.

Z rodzaiu zwierzęcego do manufaktur ſłużą ſkóry, wełna, ſierść, kości, kopyta, iedwab, woſki, miod.

miod, włosy, tłustość &c.

Z rodzaiu mineralnego wchodzą do manufakur, różne rodzaie ziemi; z gliny robią lulki, skorupy, porcellenowe i farfurowe naczynia, cegły, dachówki &c, z krzemienia i piasku szkło, kamienie fałszywe, strasy, szafiry &c; z koperwasu, ałunu, saletry różne lekarskie soli; złoto, srebro, miedź, cyna, zelazo &c, kamienie drogie, naywięcey zabawiaią rzemiosł i warsztatów.

Trzecim rodzaiem handlu są nauki wyzwolone; naczynia matematyczne, fizyczne, i astronomiczne, także pisma ludzi uczonych do druku podane rozciągaią szeroko kupiectwo.

Czwartym handlu rodzaiem iest rybitwa, która ludziom daie wyżywienie, handluiącym przynosi zyski niezmierne, państwom do flot woiennych maytków przystawuie wyćwiczonych. Naywiększa i nayzyskownieysza iest rybitwa morska, śledzi, stokwiszu, wielorybów i ostrygów. Stokwisz poławia się w morzu północnym nad brzegami wschodniemi i zachodniemi Szkocyi, nad północnemi Irlandyi, ale naywięcey na morzu Ameryki północney. Anglicy tego połowu są panami, a Francuzi tylko uczestnikami. Anglicy wysyłaią na ten połów 500 okrętów, a 17000 maytków, i przedaią cudzoziemcom bez mała za 2 miliony talerów bitych. Hiszpania i Portugalia potrzebuie na rok stokwiszu 4,875,000 cetnarów; cetnar zaś naytaniey przedaie się po 3 talery.

Sledzie się łowią przy wyspach Szetlandskich i nad brzegami różnych kraiów. Dzielą się tym połowem Hollendrzy, Anglicy, Francuzi Szwedzi, Duńczycy, Szkoci &c, Hollendrzy z połowu tego pakuią 250 tysięcy łasztów, naytaniey łaszt przedaie się po talerów bitych 120; więc summa wypada 30 millionów. Francuzi roku 1753 nałowili 60 tysięcy beczek, szacunek ich był 100 tysięcy czerwonych złotych. Anglicy Francuzów przepisuią, z Hollendrami zrownać się nie mogą. Norwegiane 500 tysięcy beczek solą.

Na

Na łowienie wieloryba posyłaią okręty ku brzegom Gronlandyi, Irlandyi &c, Hollendrzy, Anglicy, Francuzi, Duńczycy, Szwedzi, Hamburzanie, Bremianie &c; r. 1667. Hollendrom ten połów przyniosł zysku 850 tysięcy talerów bitych.

Ostrygi poławiaią się nayobficiey na brzegach morza Niemieckiego, zielone Angielskie są arcydelikatne.

Piątym źrzodłem handlu iest żegluga morska i pochodzący z niey frocht za przewiezienie towarów. Pisarze w nauce kupieckiey biegli całą narodów kupieckich żeglugę na 20 dzielą części, z których Hollendrom naywiększym na świecie frochtarzom daią części 9; Anglikom 5; Hamburczanom, Gdańszczanom, Szwedom, Dunczykom, Prusakom $2\frac{1}{2}$; Hiszpanom i Portugalczykom, Włochom i Turkom $2\frac{1}{2}$; Francuzom 1.

Szostym handlu źrzodłem są osady. które Europę pustoszą, a handel pomnażaią. Gdyby Hiszpania swoim płodem mogła opatrzyć potrzeby osad swych, naywięcey korzystałaby, bo za Europą posiada państwa naybogatsze i nayobszernieysze. Anglicy, którzy daleko mnieysze i uboższe dzierżą krainy handel swóy cenią 25 millionów talerów bitych.

Siodmym źrzodłem bogactw i handlu iest kambierstwo, abo handel wexlowy, którego Zydzi ze Francyi od Filipa Augusta wypędzeni byli wynalazcami. Handel kambierski zamienia pieniądze daiąc one na iednym mieyscu dla odebrania za listem wexlarskim na drugim. Takim handlem bawią się ludzie prywatni i kompanie kupieckie. Dla pewności i bespieczeństwa handlu w różnych państwach zwierzchność kraiowa ustanowiła banki pod swym dozorem, które bankretować ledwie mogą. Znacznieysze są: Wenecki, Amsterdamski, Hamburski, Norimberski, Londyński, Genueński, Sztokolmski, Wiedeński, Kopenhagski &c.

Bank Wenecki ieſt w Europie naydawnieyſzy, ma kapitał 5 millionów dukatów bankowych, 29 pro centu ſzacownieyſzych od dukatów abo czerwonych złotych zwyczaynych. Wſzyſtkie wexle, i towary ogułem kupione płacą ſię w banku.

Bank Amſterdamſki r. 1609 nakſztałt Weneckiego uſtanowiony na niezmiernych ſummach ieſt fundowany. Wſzyſtkie towary ogulne i wexle przewyżſzaiące 300 złotych Hollenderſkich płacą ſię w banku. Pieniądze bankowe ſą 2 aż do 6 procentów drożſze od poſpolitych.

Bank Hamburſki roku 1619 uſtanowiony, nie ieſt tak bogaty iak Amſterdamſki, ale równą z nim ſzczyci ſię ludu ufnością. Kapitał onego nie ieſt wiadomy, bo należący do banku przyſięgaią na ſekret nie wyiawiać wiele pieniędzy w banku ſię znayduie, wchodzi i wychodzi. Bank ten ieſt razem Lombardem, że do 6 mieſięcy pożycza na fanty.

Bank Norimberſki ze wſzyſtkim do Hamburſkiego podobny, ale podobnym ńie ſzczyci ſię kredytem, mało wpływa do powſzechnego Niemieckiego handlu, cale nic do Europeyſkiego.

Bank Londyńſki roku 1694 założony na ſummach, które naród Angielſki od kompanii bank ſkładaiącey na potrzeby publiczne zaciągnął. Bank ten ieſt uprzywileiowany zakupować wexle, które w krotſzym od pół roka czaſie powinne być zapłacone i handlować złotem i ſrebrem. Przy ſwym założeniu bank pożyczył Parlamentowi million 200 funtów ſterlingów po 8 od 100. W roku 1752 Parlament winien był bankowi 29,997,874 funtów St; dla przyſtawienia tak wielkich ſumm, wielkiego trzeba było kredytu. Naród Angielſki tak ieſt w tym zadufany banku, że wſzyſcy Anglicy pieniądze ſwe w ſklepach iego podzięmnych ſkładaią, nic nie płacą za ſkład i ſtrzeżenie, ale też nic nie biorą gdy bank pieniędzy używa złożonych; na 4 milliony ſterlingów ma ſię zawſze znaydować gotowych pieniędzy, które iednak leżąc obracaią ſię przez wexle w handlu. Kaſſa na wydatki codzienne nie ma

więcey

więcey nad 120 tyſięcyF. S. Zwyczaynie gdy ſkarb Koronny, potrzebuie pieniędzy, poſyła pewną liczbę billetów abo akcyi, każdą na 100 Funtów z prowizyą dwuch denarów na dzień, co uczyni na rok $3\frac{1}{2}$ od 100; które zaraz bank płaci, a gdy wielka ieſt ſumma, otwiera ſubſkrypcyą i poſtępuiąc pożyczaiącym 3 od 100, a podczas mniey, ściąga do ſiebie bogactwa narodu. Zaciąga także podczas bank ſumm do pewnych terminów to ieſt na rok, na 6 mieſięcy &c: akcye takie ſą od 100 funtów i nazywaią ſię po Francusku *annuités*, ze w rok bank płaci pewną onych liczbę aż do zznieſienia kapitału. Te akcye biorą ſię za gotowe pieniądze wyżey nad ſwoię cenę, to ieſt w 105 do 108 Funtów gdy prowizya ieſt zapiſana po $3\frac{1}{2}$ od 100; a w 102 do 104 gdy prowizya ieſt po 3.

Bank Genueńſki ſklada ſię z ſumm wielkich które Rzeczpoſpolita w cięſzkich czaſach od obywatelow ſwych zaciągnęła w zaſtaw im daiąc niektóre podatki publiczne i dobra; bank ten nazwany S. Ierzego pożycza na dobra nieruchome do cudzych kraiów; ma ſwóy ſąd, który od ſamey tylko dependuie Rzeczypoſpolitey.

Bank Sztokolmſki r. 1668 uſtanowiony handluie pieniędzmi i pożycza onych na dobra nieruchome daiąc trzy czwarte części wartości onych, na złota i ſrebra całą wartość; kleynotów żadnych nie przyimuie. Tym ſpoſobem naymniey 50 millionów talerów obraca ſię w handlu, to ieſt czwarta część wartości dóbr całego państwa, Poſtrzegły potym ſtany, że takowe długi mogłyby przeiść granicę i całego państwa dobra poddać w dzierżawę banku, dla tego roku 1752 poſtanowiły że bank na dobra ziemſkie corocznie więcey dawać nie może nad 300 tyſięcy plattów to ieſt talerów miedzianych, i że dłużnicy od rokn 1754 będą płacili bankowi oprócz prowizyi żwyczayney, 5 od 100 kapitału aż do zapłacenia ſummy. Iakoż bank wpółroka odbieraiąc prowizyą, zawſze

mogłby nowych summ pożyczać na dobra, i w przeciągu wieku iednego lub długiego odzierżeć wszystkie dobra ziemskie. Wszystkie góry miedziane należą do banku.

Bank Wiedeński r. 1703 założony na zapłacenie długów skarbu Cesarskiego. Dochody roczne przy ustanowieniu onego były 4 milliony złotych Cesarskich; w roku 1705 przydano mu ieszcze półtora milliona. W dalszym czasie oddano bank Magistratowi Wiedeńskiemu i naznaczono inne dochody.

Bank Kopenhagski r. 1736 postanowiony iest razem z Lombardem. Pierwsza onego subskrypcya składa się z 1000 akcyi od 500 talerów. Pożycza na fanty po 4 od 100.

Steuer Saski iest bankiem dochodowym na zapłacenie długów publicznych, nie składem pieniężnym. W roku 1744 długi Saskie wynosiły 20 millionów talerów twardych; w roku 1739, 28 mill. a pod czas śmierci Augusta III r. 1763, przechodziły znacznie 30 millionów.

W monecie każdego państwa trzy naybardziey rzeczy uważać należy. 1) Liczbę sztuk pieniężnych, ktore z grzywny się kuią 2) wagę. 3)probę.

Grzywna Kolońska i Troiańska są miarą sztuk monety złotey, srebrney, miedzianey w całey niemal Europie. Grzywna Troiańska iest cięższa od Kolońskiey 5 od 100, to iest 100 grzywien Troiańskich waży Kolońskich 105. Waga i proba stanowią szacunek wewnętrzny monety, zewnętrzny należy do sprawiedliwości Monarchów.

Z grzywny Troiańskiey Francuzi biią monety złotey 30 *Louis d'or.* proby 22 karatow; srebrney zaś talerów wielkich $8\frac{3}{10}$; Anglicy z funta od 12 uncyi Troiańskiego 62 szelny; Hollendrzy czer: zł: $67\frac{1}{2}$; Hiszpani z grzywny złota $36\frac{4}{7}$ pistolów; Niemcy i Polacy z grzywny Kolońskiey srebra 10 talerów bitych; z grzywny złota czer: zł. 67 &c.

O czerwonych złotych Hollenderskich to wiedzieć należy, że Hollendrzy ie przedaią iak to-

war

war, którego cena zniża się i podwyższa się, według różności chociaż one złota czystego nie maią iak 23 karaty i 7 gran; w Niemczech iednak ie biorą. iakby miały 8 gran. Biią też Holendrzy z grzywny 68 do 70 czer. zł, które kupcy w handlu przyimnią za cenę zupełną. Oprócz tego zysku, ieszcze inny Holendrzy maią na czerwonych złotych; gdy kupcy u urzędników mennicznych kupuią czerwone złote, ci ich pytaią, dla którego kraiu to czynią, do Moskwy, Niemiec. lub Polski? czerwone złote do Polski są naytańsze, ztąd wnieść trzeba, że są podleyszey ligi, iakoż nie maią czystego złota nad 23 karaty, i naywięcey dwa grana.

Nazwiska monety wszystkim niemal kraiom zwyczayne są dukaty abo czerwone złote; funty abo grzywny, talery, złote i grosze; drobnieysza moneta pod różnemi nazwiskami u różnych narodów się toczy.

Bez wątpienia Grecy, a po nich Rzymianie naypierwsi w Europie monety używali kutey, od nich przeszła do Gallów, Niemców &c. Podobno się mylą, którzy Kazimierza W. pierwszym monety Polskiey czynią wynalazcą; Swiętopietrze za Kazimierza mnicha płacić się zaczęte, przywileie, Arcybiskupowi Gnieznieńskiemu i Biskupowi Poznańskiemu od Władysława Plwacza Xiążęcia Wielkopolskiego na bicie monety nadane, pokazuią, że ta musiała być kraiowa i w kraiu kowana. Wacław król Czeski zostawszy razem Polskim Czeską do Polski około roku 1300 wprowadził monetę to iest grosze szerokie Praskie. Grosze Praskie obyczaiem Czeskim rachowali Polacy licząc onych 60 na kopę, 48 na grzywnę, 30 na połkopek, 12 na ferton, 2 na skoiec. Wartość tey monety nie w każdym czasie była iednakowa; różnica oney naylepiey może być poznana z proporcyi czerwonego złotego Węgierskiego do groszy srebrnych.

Wartość czerwonych złotych w Polszcze od roku 1250.

Roku 1250	*Groszy*	4
1368	- - - -	14
1407	- - - -	15
1451	- - - -	16
1457	- - - -	18
1470	- - - -	22
1487	- - - -	28
1496	- - - -	30
1505	- - - -	32
1536	- - - -	47
1538	- - - -	48
1550	- - -	52
1578	- - - -	54
1588	- - - -	56
1598	- - - -	58
1611	- - - -	70
1620	Zło,	4
1650	- - - -	6
1676	- - - -	12
1717	- - - -	18
1766	- - - -	$16\frac{3}{4}$

Z tey czerwonych złotych do srebrney monety proporcyi pokazuie się, że grosze pospolite Polskie, były śrebrne i różniły się w różnych czasiech nie tylko stęplem, ale przysadą i tak wnętrznym iako zwierzchnym szacunkiem; co z następuiącey pokaże się redukcyi do teraznieyszych groszy miedzianych według ligi monety na Seymie roku 1766 ustanowioney.

Grosz ieden srebrny wart iest - groszy miedzianych roku 1766.

Roku	1250	groszy 125	Szel. 1	den: 11	1/4
	1368 - -	35	2	12	3/14
	1407 - -	33	1	9	--
	1451 - -	31	1	4	3/16
	1457 - -	27	2	13	1/2
	1470 - -	22	2	9	9/22
	1487 - -	17	2	15	3/28
	1496 - -	16	2	4	1/2
	2502 - -	15	2	1	31/32
	1536 - -	10	2	1	16/47
	1538 - -	10	- -	10	4/16
	1550 - -	9	1	17	43/52
	1578 - -	9	-	16	1/2
	1588 - -	8	2	16	31/56
	1598 - -	8	1	17	46/58
	1611 - -	7	--	9	9/14
	1620 - -	4	--	10	1/8
	1650 - -	2	2	6	3/4
	1676 - -	1	1	3	3/8
	1717 - - - -	-	2	14	1/4
	1766 *srebrny*	7	1	9	
	miedziany	1	--	--	

Z groszy Polskich ceny i szacunku łatwy wypada rachunek wiele dawnych czasów złoty, grzywna, kópa na teraźnieyszą monetę są warte: naprzykład że w roku 1368 grosz Polski pospolity wart był teraźnieyszemi groszami miedzianemi zło: 1 gro. 5 szelą: 2 den 12 i coś mniey nad denara; więc grzywna-

wna czasowi onemu zwyczayna wynosi abo iest warta teraźnieyszych złotych 57. gr. 22 $\frac{37}{48}$, i tak każdego czasu multyplikuiąc grzywnę abo liczbę gr: 48, złoty abo 30 groszy, kopę abo 60 groszy przez cenę teraźnieyszą grosza na ów czas będącego.

Dawnieyszego czasu Polacy dwoiakiego używali grosza pospolitego i szerokiego, grosz *szeroki* abo *latus* był półtora raza większy od grosza pospolitego.

ROZDZIAŁ V.

o Ludności i mocy Europy.

LUdność abo nasiadłość kraiu iest onego mocą, zawisła od pewnych przyczyn, które nie w każdym znayduie się czasie i nie pod każdym rządem.

Uczeni udzie spór miedzy sobą wiodą, dawnych, czy teraznieyszych czasów większą - żyiących ludzi liczbą świat się napełniał. Nie wchodząc w roztrząśnienie dowodów od oboiey strony przytoczonych, bespiecznie można trzymać, gdy świat w nieiakim czasie po potopie dostatecznie był zaludniony, zawsze w iednakowey zostawał, i do tych czas zostaie ludności-mierze. Ludność zawsze była iednostayna, i do końca świata w swey zostanie iednostayności; liczba wszystkich ludzi żyiących na ziemi razem wziętych nie różni się od liczby ludzi w którymkolwiek starożytności czasie, ani się różnić będzie znacznie w potomności; nawet srogie naiazdy i spustoszenia od dzikich narodów poczynione nie umnieyszyły znacznie ludności, ale ią z iednego na drugie przenosiły mieysca. Te przenosiny były zwyczayne gdy drapiezcy narodu ludzkiego, których podchlebstwo woiownikami, Bohatyrami i zwycięzcami nazwało, do cudzych kraiów

iów zagony zapuszczali; w tenczas narody naiechane i okrucieństwem uciśnione koniecznie się umykały; a po wyciągnieniu naiezdników z ich kraiu, nazad powracały. Nie na iednym mieyscu historya świadczy, że obywatele południowi uciekali ku północnym kraiom, a po odeszłym niebespieczeństwie odbieżone osiągali siedliska. Widoczna rzecz iest, że w te czasy okropne iedna część ziemi y obywatelów się ogołacała, druga-o nemi bardziey się napełniała.

Iednakże twierdzić bespiecznie można, że dawnieysze obyczayne państwa ludnieysze były od teranieyszych; różnicy tey przyczyna wypływa z wiary, rządu, polityki powszechney, a mianowicie z praw i obyczaiów które w starożytności zdatnieysze były do rozmnożenia rodzaiu ludzkiego niż w czasiech teraznieyszych. Uszczerbek ten nadgradza się liczbą państw obyczaynych teraznieyszych; w starożytności trzy tylko naywiększe w Europie liczyły się narody polorowne; bez mała nie wszystkie w tey części świata teraz zasiadłe do tego należą zaszczytu. Gdy Włochy, Galla, Hiszpania i Grecya obywatełow miała pod dostatku Niemieckie, Czeskie i Sarmackie krainy lasami zarosłe dzikich zwierząt były bardziey kniaiami niż ludzkim mieszkaniem; teraz zaś wszystkie miastami i wsiami zabudowane z głuchych pustyń w żyżne i ludne obróciły się państwa.

Przyczyny zaludnienia kraiow abo przeciwnym obyczaiem umnieyszenia ludzi niezliczone. składaią porządek fizyczny i moralny rzeczy spraw ludzkich. A iako ludzie są celem ustaw zakonnych politycznych i obywatelskich obyczaiow i przepisow, ktore iedynie do nich się ściągaią, od wszystkich tych rzeczy zawisło pomnożenie

nie lub umnieyſzenie rodzaiu ludzkiego. Wieku teraznieyſzego piſarze obſzerne powydawali piſma w tey materyi. tey początkowey dla nauk młodzi kſięgi nie ieſt zamierzeniem one wywodzić ſ brać na uwagę. Z takowych piſm rozſądnie czytanych wnieść można, że ludzi liczba na ziemi mieſzkaiących w różnych odległych od ſiebie epochach, była zawſze równa i niemal iedna. O dawnych czasów ludności pewnego niemamy świadectwa, o teraźnieyſzych nie mamy iak domyſły piſarzów polityczną arytmetyką ſię zatrudniaiących. Iednakże te domyſły nie daleko ſię od ſiebie oddalaią; wſzyſcy niemal na to ſię zgadzaią że świat teraznieyſzy od tyſiąca millionów (1,000,000,000) ludzi ieſt mieſzkany, z których 120 millionów żywi Europa; 560 Azya; 140 Afryka; 180 Ameryka i kraie nieznaiome. Ludność Europy ieſt nam nayznaiomſza, proporcya iey do kraiów rozległości z nayświeżſzych wiadomości wyciągniona niemal ieſt taka.

Kraie.	*Wielkość kraiu.*	*Liczba obywatelów.*
Polſka z Litwą	$\frac{1}{12}$	8,000,000.
Pruſy Brandeburſkie	$\frac{1}{126}$	800,000.
Moſkwa	$\frac{1}{5}$	20,000,000.
Szwecya	$\frac{1}{12}$	2,200,000.
Dania z Norwegią	$\frac{1}{12}$	2,400,000.
Niemcy z Czech: i Sląſk:	$\frac{1}{11}$	24,000,000.
XVII Prow: Belg	$\frac{1}{24}$	4,000,000.
Wielka Bryt: z Irland:	$\frac{1}{29}$	8,500,000.
Hiſzpania z Portugalią	$\frac{1}{18}$	6,500,000.
Francya	$\frac{1}{16}$	20,000,000.
Włochy z wyſpami	$\frac{1}{26}$	8,500,000.
Szwaycarya	$\frac{1}{251}$	1,100,000.
Węgry	$\frac{1}{15}$	6,000,000.
Turcya z Tarta: mniey:	$\frac{1}{4}$	8,000,000.
		120,000,000.

Ludność miast znacznieyszych.

Amsterdam	212,000.
Auszpurg	36,400.
Berlin	100,000.
Brystol	48.488.
Carogród	513,000.
Drezno	60,000.
Erfurt	15,000.
Florencya	70,000.
Frankfurt nad Menem	33,600.
Gdańsk	47,500.
Genua	150,000.
Haga	36,400.
Hamburg	120,000.
Hannower	12,800.
Harlem	40,000.
Królewiec	56,000.
Kopenhaga	77,560.
Lausana	7,191.
Leida	50,500.
Lipsk	36,400.
Lisbona	100,000.
Londyn	900,000,
Liworna	40,000.
Luka	39,000.
Madryt	80,000.
Magdeburg	18,000.
Manheim	24,000.
Mantua	16,000.
Medyolan	123,000,
Messyna	25,000.
Monachium	25,400.
Neapol	272,050.
Norimberga	40,000.
Padwa	40,000.
Palerm	120,000.
Paryż	850,000.
Petersburg	130,000.

Fra-

Praga - - - - - -	83,000.
Riga - - -	20,005.
Rotomag - - -	80,000.
Rzym - -	129,000.
Stokolm - - -	69,211.
Strasburg - - - - -	45,920.
Sztutgard - - - - -	16,800.
Toruń - - - - - -	12,000.
Warszawa - - -	50,000.
Wiedeń Austr. - - -	200,000.
Wilno - - -	10,000.

O mocy Europy.

Moc Europy zawisła na woysku, woysko składa się z piechoty, iazdy cięzkiey i lekkiey i z artyllerii. Mocą zbroyną państw całość utrzymuie się dla tey iedynie przyczyny ludzie z przyrodzoney wyzuwszy się wolności pod rząd się poddali, aby bezpieczeństwo własności swych, życia i honoru w mocy narodowey znaleźli. Iest to pierwszy i naymocnieyszy towarzystwa ludzkiego grunt obalać, żyiąc w towarzystwie i składaiąc naród, o moc żołnierską według obszerności kraiu, i sąsiadów potęgi niedbać.

Pierwiastkowe narodów starożytnych woyska nic nie miały podobnego do dzisieyszych. Cały naród bardziey zapalczywością niż orężem uzbroiony wpadał w sąsiedzkie kraie, rabował, palił, zabiiał, i niewolników zabierał. Woyną na iedney kończyła się walney bitwie.

Pierwsi Egypcyanie porządne zaciągali i trzymali woyska, nie tak dla naiazdu państw sąsiedzkich, bo z przyrodzenia spokoynym obdarzeni umysłem, całą swoię ochotę do handlu, kunsztów tak rękodzielnych, iako wyzwolonych obracali, iako raczey dla bespieczeństwa kraiu. Grecy mura-

mi mocnemi zamykać od Egypcyanów nauczyli się miasta, ale stałego woyska nie mieli. W poźnieyszym daleko czasie historya mówi o półku Macedońskim, i batalionie Tebańskim. Rzymianie świat podbić zamierzywszy ustawiczne chowali woyska na półki podzielone.

Państwa Europeyskie na zwalinach monarchii Rzymskiey zasiadłe długo na czas woyny zaciągnionym szarpały się żołnierzem.

Pierwsza Francya, wypędziwszy Anglików z lądu zostawiła niezwinionych 16 tysięcy ludzi, co iey pomogło do znakomitych dzieł i zwycięstw nad sąsiadami. Ludwik XIV pod czas woyny i pokoiu chciał być uzbroionym i na wszystkie przypadki gotowym. Za tym przykładem wszyscy Europeyscy pośli Potentaci, i niektórzy z nich większe trzymaią woyska, niż ludność poddanych im kraiów pozwala. Według nauki Prezydenta *Montesquieu:* woyska, które każde państwo ku swey obronie chowa na żołdzie powinne być według miary bogactwa i ludności kraiowey; ustawiczna experyencya, *mówi ten polityk,* Europeyczyków uczy, „że pan udzielny który millión poddanych liczy, nie „może bez kraiu zguby więcey woyska trzymać nad „10 tysięcy. Maiąc wyżey ludności, a niżey woysk liczbę położoną, można zmiarkować ieżeli ta rozumna maxyma wszędy się zachowuie.

Liczba woysk Europeyskich.

Porta Ottomańska trzyma	300,000.
Moskwa - - - -	250,000.
Cesarzowa Królowa Węgierska	200,000.
Francya oprócz milicyi -	180,000.
Król Pruski - - -	160,000.
Xiążęta i miasta Rzeszy Niemieckiey.	130,000.
Król Hiszpański - -	100,000.
Duński - - - -	59,000

Szwe-

Szwedzki	- - - -	48,000.
Angielſki	- - - -	40,000.
Hollandya	- - -	40,000.
Król Sycyliyſki	- - -	30,000.
Wenecya	- - -	28,000.
Król Sardyńſki	- - -	15,000.
Genua i inne ſtany Włoſkie	-	15,000,
Portugalia	- - - -	14,000
		1,609,000.

Kantony ſprzymierzone Szwaycarſkie żadnego, wyiąwſzy nie wiele żołnierzy do utrzymania porządku i ſprawiedliwości, woyſka nietrzymaią, ale porządną maią milicyą od officyerów z ſłużby cudzoziemſkiey wyſzłych, wyćwiczoną, którey za daniem haſła przez zapalenie ſłupów po górach rozſtawionych na 300,000 do obrony oyczyzny zebrać ſię może. Gdy na końcu kampanii r. 1743 Xiąże Karol Lotaryńſki na czele 60,000 woyſka Auſtryackiego w Bryſgowii ſię bawił, Szwaycarowie obawiaiąc ſię aby przez Kanton Bazyleyſki do Hrabſtwa Burgońſkiego nie ciągnął, uchwałą ſeymową na granice ſwoie zwołali milicyą, którey przybyło z armatami za haſłem

	Ludzi.	*Dział wiel:*	*Polowych.*
pierwſzym	12,500	21	10
drugim	25,000	42	20
trzecim	50,000	84	40
generalnym	175,000	-	- - -
Summa	262,500	147	70

O WOYSKU OYCZYSTYM.

O woyſku ćwiczonym i rządnym w Polſzcze nie z wyprawy nagłey zebranym czytać naprzód w Długoſzu i Kromerze pod panowaniem Zemowita ſyna Piaſtowego około roku 861. Ten Monarcha

aby

aby za podaną ſpoſobną porą mógł kraie za Popielow utracone do Węgrów, Niemców i Morawców nazad odebrać, wodza nayprzód naznaczywſzy, ſetników, pięćdzieſiątników, dzieſiątników, tudzież innych urzędników tak *do piechoty* iako też *iazdy* poſtanowił, którzyby w domu pierwey lud ćwiczyli w dziele woiennym, aniżliby go ſprawować w potrzebie przyſzło. Lecz że ta uſtawa nie była uſtawicznego żołnierza, naſtępuiące pokazały wieki, a o tym ſamym woyſku czyli było płatne, czy też z oſiadłości ſwoich ſłużyło woynę, nic nie namieniaią, pod tym Monarchą dzieiopiſowie rzeczeni.

A ciż ſami przyczytuią Bolesławowi Chrobremu przy innych pożytecznych i zbawiennych dla Rzeczypoſpolitey prawach zaraz na początku ſwego panowania rozporządzenie ſłużenia woyny przez ziemie i kraie, albo iako dobrze późniey, to ieſt za Zygmunta I w ſtatucie nazywać zaczęto przez *Woiewodztwa*, naznaczywſzy liczbę iako miał który iezdnych (Equitum) wyprowadzić Woiewoda na wyprawę od Króla nakazaną; z miaſt ſtawienie piechoty i wozów dawanie podług liczby poſtanowił, a każdy włókę zupełną orzący po miarze żyta i owſa do ſpichrzów Królewſkich na żywność i odzienie ſłużącym woynę dawać z powſzechney Króla i Rad uſtawy zſypać był winien; nad to miaſta dla prędſzey wiadomości powzięcia i rozkazów przesłania dawać konie i podwody miały. Tu poſpolitego ruſzenia, łanowey powinności woienney, podwodnego, co na pocztę przemieniono, ſą początki.

Naiemnego ludu z obcych narodów, że w potrzebie używano, mianowicie w roſterkach domowych, gdy ſzło o ſukceſſyą Xięſtw podzieloney Polſki dowodem ieſt panowanie Leſzka Czarnego wiodącego ſpór z Mazowieckim Konradem II o państwo Krakowſkie, którego tudziez innych państw, gdy wſzyſtkie dzierżawy w moc przeciwnika doſtały ſię, ſam ieden zamek Krakowſki od Niemieckie-

go

go żołnierza obroniony został. Czego wdzięczen Leszek miasto w rząd Niemcom oddał, a sam po Niemiecku dla przymilenia się swoim obrońcom chodził.

To dawnieysze przed wydaniem praw pisanych czasy napomykaią raczey, niźli dokładnie opisuią.

Ze statutu pokazuie się, iż służenie woyny za Kazimierza W. należało częścią do Rycerstwa pewne dobra i dochody posiadaiącego, częścią do panów i szlachty; taką albowiem ten Król ustawę (V. I. *fol.* 43) czyni, aby Rycerze (*milites*) każdy podług wielkości i osiadłości swoich dóbr i dochodów z pewną liczbą zbroynych ludzi Rzeczypospolitey służył i był iey pomocny, byle iego dobra były wolne i ustanowione *jure militari*, a nad to panowie i Szlachta (*Nobiles*) Królowi i następcom iego iako naylepiey i z pożytkiem naywiększym na woynie służyć uzbroieni byli obowiązani w kraiu, a za kraiem wziąwszy nagrodę i za uproszeniem królewskim. Szołtysi szlacheccy i duchownych także służyć woynę mieli, nawet duchowni dziedziczne dobra trzymaiący iść z Królem na wyprawę byli powinni. W Ludwikowym przywileiu, gdy szlachta od podatków oprócz dwóch groszy wolną została, dokłada ten Król wyraźną kondycyą, aby całą swoią przemożnością przeciwko nieprzyiacielowi stawali. Z tych dwóch statutów daie się widzieć, iż za Kazimierza byli oprócz szlachty z Królem na woynę iść maiącey inni żołnierze trzymaiący dobra wolne od wszelakich ciężarów oprócz służby woienney. Ludwik gdy wszystkie szlacheckie dobra uwolnił, szlachtę ściśley do odprawienia woyny obowiązał. Iakoż i Władysław Iagiełło w statucie o wolnościach r. 1433. ostrzega wyraźnie, iż szlachta własnym kosztem granic Królestwa bronić od nieprzyiacioł i przeciwników iest obowiązana.

Władysław Iagiełło miał na Grunewalskiey bitwie chorągwi Polskich 51. a Litewskich pod sprawą Witołda

tołda 40. W eleby miały pod sobą ludzi, nie wspominaią Historycy, lecz pod Krzyżackiemi 51 zabranemi chorągwiami, kładą 90 tysięcy ludzi częścią zab tych częścią poimanych.

Od Kazimierza Iagiellonczyka ustawa uczyniona, aby wszyscy tak duchowni iako i świeccy szlacheckiego stanu podług swoiey maiętności służyli, a miasta królewskie i duchownych piechotnych zbroynych tyle stawiły ludzi, ile z taxy na nich przyidzie uzbroiony h wszystkich w blachównicę, tudzież z białą i ognistą bronią, każdy także iadący na woynę przy wozie iednego pieszego zbroynego mieć był powinien. Stat. r. 1475 *de Juv: Por.*

Zygmunt I. r. 1527 na Seymie Krakowskim wyświadcza, że nieszczęśliwość iakaś tego iest przyczyną, iż stałey Polska nie ma obrony, to iest ustawicznego woyska maiąc corocznych i ustawicznych nieprzyiaciół, Tatarów. dla czego corocznie traktować potrzeba o obronę kraiów. Stanęła na tym Seymie uchwała taxy dóbr tak świeckich iako duchownych, aby według niey z podatku na drugim Seymie uchwalonego żołnierz, to iest naiemny lud dla bronienia kraiu był zaciągniony. Za tegoż Króla r. 1544. na Seymie Piotrkowskim postanowiono Ruszenie pospolite, a z miast wyprawę, otaxowawszy ich maiętność wszelaką, od tysiąca złotych iednego iezdnego, a od pięciuset pieszego wyprawić kazano składaiąc tych, którzyby nad sto złotych substancyi więcey mieli; kilku na iednego. Kmiecie zaś królewscy, duchowni i szlacheccy dwudziestego wyprawić byli powinni wyiąwszy zagrodników. Żydzi dać pewną summę oprócz zwyczayney co rok dawaney Królowi, wnieść mieli.

Te wszystkie ustawy były o wyprawach, których okoliczności zachodzące wyciągały bez postanowienia żołnierza na wszelkie potrzeby zawsze gotowego, lubo iuż o nim po wielekroć radzono sądząc za potrzebnego.

Zy-

Zygmunt August r. 1562 i 63 postanowił na obronę potoczną ustawiczną na granicach korony zostawać maiącą, czwartą część ze wszelakich dochodów iakiegożkolwiek imienia Królewskich, co kwarcianym żołnierzem nazwano; wieleby go było, z konstytucyi nie dóydzie, gdyż tam ani inwentarze lustratorskie, ani liczba tego służebnego ludu nie iest wzmiankowana. A kwarta iako się pomnażała, gdy dupla ba i po trzy kwarty za Zygmunta III podczas Moskiewskiey płacono, tak i żołnierz tenże był licznieyszy.

Król Stefan r. 1578 postanowił piechotę łanową ze wsi, miast, miasteczek królewskich, a Król Zygmunt III r. 1590 rozkazał, aby ze dwudziestu kmieci ieden pachołek dobry, serdeczny był stawion, a iego powinności drudzy zastąpili starościé lub dzierżawcy; bywało tey piechoty iako świadczy Konstytucya r. 1616. o *Wybrańcach Koronnych* kilka tysięcy w samey Koronie, bo w Litwie ieszcze nie było wybrańców, aż w r. 1620 na Turecką postanowieni.

Roku 1613 Król Zygmunt postanowił, iż żołnierza z Woiewództw tyle być powinno, ile pobór wyniesie powiatu każdego, płacąc na Usarza złotych 15 a Kozakom złotych 12 na ćwierć roku trzeba rozumieć. Każdy Rotmistrz powinien być osiadły w swoim Woiewództwie, na Rokach ziemskich lub Grodzkich obrany, listem przypowiednym od Króla opatrzony V. *fol.* 164. Tegoż roku piechoty Kamienieckiey 200 postanowiono, któraby w zamku ustawiczna była. Powiatowy żołnierz z poboru łanowego był także ustanowiony r. 1619.

Roku 1620 na woynę Turecką 60 tysięcy regularnego woyska a 40 tysięcy Kozaków uchwalono, lecz do potrzeby samey następuiącego roku nie było więcey iako iazdę i piechotę rachuiąc 34,887 oprócz Chorągwi i Regimentów pańskich, a Kozaków 30 tysięcy, ogólnie na 70 tysięcy wszelakiego

woy-

woyska, iako pisze Kobierzycki w historyi Władysława IV. Tenże pisarz świadczy, że w Moskwie Władysławowi królewicowi służyło oprócz Lisowczykow, Kozaków Zaporowskich pod Saydacznym, nad 20.000.

Za Władysława IV. Konstytucyą r. 1640 Dwór królewski albo żołnierz nadworny do 1.200 liczby iest zamierzony, który z samych rodaków kraiowych zebrany być powinien, utrzymywany ze skarbu królewskiego. Niebyła przedtym określona liczba, i w potrzebie pokilka tysięcy miewali Królowie, iako Władysław Iagiełło.

Pod czas Elekcyi r. 1648 Woiewództwa uchwaliły obronę domową pewną stawiąc liczbę ludzi, iako to Woiewództwo Poznańskie 2,200, prócz obrony zamkowey, Sandomierskie 1,200 &c dobrze i sposobem cudzoziemskim uzbroionego ludu tak pieszego iako iezdnego.

Za Iana Kazimierza z wielkości podatków i rozmaitości łącząc z dymów wszystkich pieszą wyprawę iż na licznego a różnego nieprzyiaciela znaczna liczba woyska była, wnieść należy niemaiąc w ręku skarbowych regestrów i popisowych. Historycy piszą iż ten Król roku 1656. pod Warszawą miał 60,000, a drudzy 40,000 woyska.

Za Iana III. r. 1676 na Turecką przy wyprawie dymowey z 20 dymów iednego pieszego trybem cudzoziemskim uzbroionego, ordynowano woyska Koronnego: Kopiyników, Pancernych, Piechoty, Dragonów, 80 tysięcy. Zwiiano lat następuiących to woysko aż roku 1699 za Augusta II do 24 tysięcy dowiniono: w Koronie 16 tysięcy a w Litwie 8 tysięcy tylko zostawuiąc, z okazyi związków żołnierskich wielkie uciążliwości czyniących kraiowi. Za naleganiem Ruskich Woiewództw zwiniono cale Kozaków iako więcey po traktacie Karłowie-

ckim nie potrzebnych, a wielce ſzkodliwych, iako mówi Konſtytucya,

Roku 1703 na Seymie Lubelſkim do 58 tyſięcy, to ieſt kawaleryi 21,800. a Infanteryi 26,200 powiękſzono liczbę woyſka, dwie części Korona, trzecią Litwa ſtawić miała, a Car Piotr po 200 tyſięcy rublów miał na nie dawać podług traktatu Narewſkiego r. 1704 zawartego.

Roku 1717. nowa ordynacya woyſka ſtanęła, ſtarym niektórym chorągwiom nową ſłużbę przypowiedziano, a drugie zwiniono. Repartycya tego woyſka *in Vol.* VI, położona liczby nie wyraża lecz ſame porcye cudzoziemſkiego autoramentu, miałoby Koronnego woyſka być 18 tyſięcy, a Litewſkiego 6 tyſięcy. O woyſku ponieważ przez ſkrypta *ad archivum* dane zawſze ſtawały Konſtytucye, a te ſkrypta *in Volumina* nie weſzły, nad to, że uſtawy Seymowe nie brały ſkutku, pewności dokładney mieć nie można, iaka liczba którego czaſu była w Polſzcze ſłużebnego Rzeczypoſpolitey żołnierza.

OMYŁ.

OMYŁKI DRUKARSKIE.

Na karcie	Wierſz.		Popraw.
78	5	Maklenburſcy	Meklenburſcy
92	22	Imperiali	Imperialis
98	4	i ambry	i Sambry
	5	z naymnieyſzych	z naymocnieyſzych
	23	Auſryacką	Auſtryacką
107	7	z Azyatycką	Azyatycką
111	16	na na papierze	na papierze
	22	z famili	z familii
112	8	niektóry	niektórzy
115	19	wyrobion	wyrobione
	20	ſetuki	ſztuki
	30	rozboników	rozboyników
116	19	i owce	i owoce.
118	20	ſzoroki	ſzeroki
120	26	do rzeki	od rzeki
126	13	Biſkupią	Biſkupa
	19	traktem	traktatem
135	7	od Hiſpanii	od Hiſzpanii
136	3	Mularſtwa	Malarſtwa
136	21	złączoczone	złączone
137	20	3)	2)
138	18	Prownncyi	Prowancyi
	15	inſuły	infuły
141	21	połndniową	południową
142	10	ludnorci	ludności
	27	wſtrzemiezliwe	wſtrzemięźliwe
143	8	Korſykrnſki	Korſykańſki
	26	Hiſzanioli	Hiſzpanioli

144	15	rzemieślikami	rzemieślnikami
	18	Arcycilkupſtw	Arcybiſkupſtw
149	3	fortany	fontany
	8	Klaſarorow	Klaſztorów
	9	Kzwalerkich	Kawalerſkich
	19	prowinbye	prowincye
150	17	Balerary	Baleary
157	4	ood	od
160	5	Medydyolańſkie	Medyolańſkie
	24	Sardyni	Sardynii
167	1	Puſtwie	Państwie
	2	Setlanſkie	Szetlańſkie
173	16	. narodami	narodami.
175	12	na wſchod graniczą z Styryą, Auſtryą, i Morawią	na wſchód graniczą z Siedmiogrodem i Wołochami.
	14	na zachod zSiedmiogrodem iWołochami	na zachód z Styrią, Auſtryą i Morawią
178	10	w Sklawoni	w Sklawonii
180	7	powietra	powietrza
183	25	ſrebne	ſrebrne
185	2	Margorźaty	Małgorzaty
190	13	płynąnym	płynącym
	22	Iurlandyi	Iutlandyi
	24	Gottrop	Gottorp
	24	Flesbourg	Flensbourg
192	28	długość	ſzerokość
196	14	Dunſkiego	Duńſkiego
197	6	wroſtu	wzroſtu
198	17	Brandebuſkie	Brandeburſkie
199	21	Könisberg	Königsberg
207	29	prwadzi	prowadzi
218	7	zaſiluią	zaſilaią
220	3	rozrykami	rozrywkami
222	15	Hollendroy	Hollendrzy
225	22	uczeſnictwa	uczeſtnictwa
226	4	Ianſeninſza	Ianſeniuſza
229	29	zaraźweliwe	zaraźliwe
232	18	Rzepoſpolita	Rzeczpoſpolita

234	27	gdzic	gdzie
241	24	Kantanom	Kantonom
249	2	yſpy	wyſpy
	12	żynosć	żyżność
254	7	Polſkey	Polſkiey
	14	od od	od
268	12	w Pawęſkach	w Powaſkach
273	13	Malboſkie	Malborſkie
274	10	Bnusberg	Brunsberg
	16	Biſkupice	Biſkupiec
370	26	*Opuſzczone w Geografii*, Woiewodztwo Bracławſkie ma za herb Xiężyc niepełny i Krzyż dzieli ſię na 3 powiaty Bracławſki, Winnicki, i Zwinogrodzki. M.S. *Bracław* nad Bohem od Alexandra Króla przeciwko Tatarſkim naiazdom zbudowany. Inne miaſta: *Winnica* grodowe, nad Bohem, *Humań*, *Koniecpole*, *Niemierów* &c	
371	10	Woiewodzw	Woiewództw
376	3	Batcręgo	Batorego
378	20	Xiżąąt	Xiążąt
	23	Sapiechow	Sapiehów
381	2	króko	krótko
387	23	wſtrzemieźliwym	wſtrzemięźliwym
396	27	amparty	lamparty
397	6	miekkich	miękkich
399	22	prawincyi	prowincyi
401	29	ozob	ozdób
403	16	powietra	powietrza
406	6	miekkiego	miękkiego
407	4	udzięlaią	udzielaią
410	9	Podzieni	Podzieleni
	22	Krrólestwa	Króleſtwa
450	26	wedłng	według
454	12	Monarchi	Monarchii

460	13	miekkość	miękkość
461	28	z sz	z ſzkół
466	8	wiadomości	niewiadomości
467	22	naymiey	naymniey
469	6	Fatackiego	Fartackiego
470	19	dobiera	dobiorą
	22	Adabſki	Arabſki
471	26	Mezyk	Mexyk
484	6	ſtołczne	ſtołeczne
490	21	beſpieczeńwa	beſpieczeńſtwa
499	11	w Fryce zamyka-ią	w Afryce ſię zamykaią.
504	9	Fracuſki	Francuſki
515	4	lekarſkie, zioła	lekarſkie zioła
524	16	owoce	owce
530	23	wzbiło ſię	wybiło ſię
549	26	wzrzoſtu	wzroſtu
566	6	powieważ	ponieważ
568	15	króre	które
580	3	Augieſkie	Angielſkie
	19	Filadalfią	Filadelfią
584	5	Treckiey	Tureckiey
587	22	bieznnom	biegunem
589	14	połndniową	południową
597	3	ſpręczki	ſprzeczki 2do
602	17	Zodzaku	Zodyaku
604	14	rym	tym
	41	Geografii	w Geografii
606	7	wſchoodu	ze wſchodu
	37	Czwartey------294	Czwartey-------494
	40	Gwiad	Gwiazd
610	39	pleneta	planeta
611	22	gedzia:	godzin:
	26	Dymeter	Dyameter
612	4	miunt	minut
613	2	prowad zona	prowadzona
614	28	ſzerości	ſzerokości
	31	płocney	północney
615	18	południwy	południowy
619	15	tera nieyſze	teraźnieyſze

624	29	przyſtąp	poſtąp
625	2	zackodu	zachodu
630	41	aiowey	kraiowey
632	21	Z troi kieg	Z troiakiego
638	9	zak nu	zakonu
	28	genoralnemi	generalnemi
650	38	Kantony ieySzway carſkie	Kantony Szway- carſkie
653	15	Szwaycarkie	Szwaycarſkie
	20	Kantanow	Kantonów
	27	Hantonow	Kantonów
656	38	prywrocił	przywrócił
659	26	przeſądzenta	przeſądzenia
660	14	rąda	rada
665	20	Szwedki	Szwedzki
672	40	mocnieyze	mocnieyſze
675	7	dobie	dobre
	12	innna	inna
678	33	Wizyſcy	Wſzyſcy
679	24	odmwione	odmówione
684	4	powadzenie	powodzenie
690	33	Truktaty	Traktaty
	37	Prowincyi. Belgi- ckich	Prowincyi Belgi- ckich
691	2	łeſzcze	ieſzcze
692	26	numaſzczenie	namaſzczenie
693	2	zdromadzenie	zgromadzenie
696	38	w Krazowie	w Krakowie
703	32	w Urychu	w Zurychu
707	6	Indynſka	Indyiſka
708	40	ſypamiem	ſypaniem
710	3	w Chinacb	w Chinach
	41	podobieńwo	podobieńſtwo
715	5	Manufaktrami	Manufakturami

Biblioteka Jagiellońska
stdr0013533